

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ARTUKLU KİTABELERİ (1102-1409)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HÜSEYİN KARAÇAM

İSTANBUL 2012

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ARTUKLU KİTABELERİ (1102-1409)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HÜSEYİN KARAÇAM

TEZ DANIŞMANI:
YARD.DOÇ.DR. SADİ SÜLEYMAN KUCUR

İSTANBUL 2012

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Hüseyin Karaçam'ın "Artuklu Kitabeleri (1102-1409)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Sadi Süleyman Kucur
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

İmza

Üye : Prof. Dr. Gülay Öğün Bezer
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Yrd. Doç. Dr. A. Sacit Açıkgözoğlu
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 16 / 07 / 2012 tarih ve 2012 / 15 - 2 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VI
ABSTARCT	VII
KISALTMALAR	VIII
RESİM, TABLO, GRAFİK VE HARİTA LİSTESİ	IX
GİRİŞ	1
1. Konun Önemi ve Amacı	1
2. Konuyla İlgili Yayınlar	2
3. Araştırma Yöntemi.....	6
4. Artuklu Coğrafyası	7
5. Artuklular'ın Kısa Siyasî Tarihi	17

BİRİNCİ BÖLÜM

ARTUKLU KİTABELERİ (KATALOG)

1. HISN KEYFÂ ARTUKLULARINA AİT KİTABELER	34
1. 1. Fahrüddin Kara Arslan Dönemi H. 539-562 (1144-5 – 1166-7)	34
1. 2. Nûrüddin Muhammed Dönemi H. 562-581 (1166-7 – 1185-6)	47
1. 3. Kutbüddin II. Sökman Dönemi H. 581- 597 (1185-6 – 1200-1)	60
1. 4. Nâsırüddin Mahmûd Dönemi H. 597-619 (1200-1 – 1222-3)	84
1. 5. Rüküddin Mevdûd Dönemi H. 619-629 (1222-3 – 1231-2)	121
2. MARDİN ARTUKLULARINA AİT KİTABELER	131
2. 1. Hüsâmüddin Temurtaş Dönemi H. 516-547 (1122-3 – 1152-3)	131
2. 2. Necmüddin Alpı Dönemi H. 547-572 (1152-3 – 1176-7)	136
2. 3. Kutbüddin II. İlgazi Dönemi H. 572-580 (1176-7 – 1184-5)	143
2. 4. Hüsâmüddin Yavlak Arslan Dönemi H. 580-597 (1184-5 – 1200-1)	147

2. 5. Nâsırüddin Artuk Arslan Dönemi H. 598-637 (1201-2 – 1239-40)	154
2. 6. Necmüddin I. Gazi Dönemi H. 637-658 (1239-40 – 1259-60)	169
2. 7. Şemsüddin Melik Sâlih Dönemi H. 712-766 (1312-3 – 1365-4)	176
2. 8. Melik Mansur Ahmed Dönemi H. 766-769 (1363-4 – 1367-8)	187
2. 9. Fahrüddin Davud Dönemi H. 769-778 (1367-8 – 1376-7)	190
2. 10. Mecdüddin İsa Dönemi H. 778-809 (1376-7 – 1406-7)	202
3. HARPUR ARTUKLULARINA AİT KİTABELER	213
3. 1. Nizâmüddin İbrahim Dönemi H. 600- 620 (1203-4 – 1223-4)	213
3. 2. Nûrüddin Artukşah Dönemi H. 622- 631(1225-6 – 1233-4)	214
3. 3. Nûrüddevle Belek Gazi H. 508-518 (1114-5 – 1124)	218

İKİNCİ BÖLÜM

ARTUKLU KİTABELERİNİN ÖZELLİKLERİ

1. FİZİKİ ÖZELLİKLERİ	223
1. 1. Konum	223
1. 2. Şekil ve Boyutlar	225
1. 3. Malzeme ve Teknik	226
1. 4. Yazı	228
1. 5. Tezyinat	232
1. 6. Figür	233
2. METİN ÖZELLİKLERİ	234
2. 1. Kitabe Türleri	234
2. 1. 1. İnşa	236
2. 1. 1. 1. Tamir	237
2. 1. 2. Vakfiye	237
2. 1. 3. Vergi	238
2. 1. 4. Âyet	239
2. 2. Kitabelerde Cümle Yapısı	240
2. 2. 1. İsim Cümleleri	240
2. 2. 2. Fiil Cümleleri	241
2. 3. Metin Ögeleri	244
2. 3. 1. Yapı Türü ve İsmi	244

2. 3. 2. Kullanılan Sifat, Unvan ve Lâkaplar	244
2. 3. 2. 1. Artuklu Melikleri	245
2. 3. 2. 2. Devlet Adamları	252
2. 3. 2. 3. Mimarlar	253
2. 3. 3 Aile Şecereleri	254
2. 3. 4. Halifeye Bağlılık İfadeleri	255
2. 3. 5. Âyet ve Dua Terkipleri	256
2. 3. 6. Tarih	258
SONUÇ	259
KAYNAKÇA	263

ÖNSÖZ

1071 Malazgirt Meydan Muharebesinde Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın, Doğu Roma İmparatorluğu karşısında kazandığı zafer ile birlikte, Anadolu toprakları Türk yerleşimine açılmış ve zaferden kısa bir süre sonra Anadolu'da bazı siyasî teşekküller kurulmaya başlamıştır. Bunlardan biri de, büyük Türkmen emirlerinden Artuk Bey'in çocukları tarafından XII. yüzyıl başlarında Hasankeyf-Diyarbakır, Mardin ve Harput merkez olmak üzere Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurulan Artuklular'dır.

Haleflerinin eliyle XV. yüzyıla kadar Yukarı Dicle Havzasında varlığını sürdüren Artuklular, çoğu günümüze de ulaşan önemli imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Hâkimi oldukları Hasankeyf, Diyarbakır, Silvan, Mardin, Kızıltepe sahasında yaptırdıkları cami, medrese, köprü ve saraylarla bu bölgeyi dönemin en önemli kültür ve ticaret merkezi haline getirdikleri gibi, yaptırdıkları abidevî kale ve burçlarla Türk savunma mimarisinin en güzel örneklerini de bizlere miras bırakmışlardır.

Memleketin bir nevi tapusu olan bu eserlerin kimlik kartları da, ait oldukları yapıtların muhtelif yerlerinde bulunan kitabelerdir. Fakat Artuklu dönemine ait mimari eserlerin sanat tarihi açısından ayrıntılı olarak incelenmesine rağmen, bunlar üzerinde bulunan kitabeler derinlemesine tetkik edilmemiş, toplu bir kataloğu yapılmamıştır. Daha önce muhtelif araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar ise, daha çok bölgesel araştırmalarla sınırlı kaldığı gibi, fotoğraf, metin ve tercüme gibi bazı açılardan da yetersizdir.

Tarihî malumat açısından son derece önemli olan bu kitabelerin, epigrafik açıdan incelenerek, sistematik bir kataloğunun yapılması ve ihtiva ettikleri bilgilerin Artuklular'ın siyasî, sosyal ve kültürel tarihi açısından değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Bu doğrultuda çalışmamızda da, Artuklu kitabeleri her yönüyle değerlendirerek, daha önce yanlış okunan ya da muhtelif sebepler ile okunamayan ibareler imkân

nispetinde tashih edilerek en doğru şekilde yayınlanması ve sistematik bir kataloğunun meydana getirilmesi amaçlanmaktadır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasına verdikleri destek ve katkılardan ötürü Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'ne, Diyarbakır Müze Müdürlüğü ve personeline, Mardin Müze Müdürlüğü ve personeline, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü öğretim üyesi Dr. Aras Neftçi'ye teşekkür ediyorum. Çalışmam sırasında Arapça tercümelerde kendisine danıştığım ve bana her anlamda destek olan hocam Doç. Dr. Cengiz Tomar'a müteşekkirim. Yetişmemde büyük emeği olan ve benden desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen başta muhterem hocam Prof. Dr. Gülay Öğün Bezer olmak üzere, Doç. Dr. Adnan Çevik ve Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki hocalarıma da bu vesileyle şükranlarımı sunuyorum. Çalışmam sırasında yardımlarını gördüğüm arkadaşlarım Hasan Aydın, Abdülkadir Karakelle ve Ceren Yıldırım'a teşekkür ederken, saha araştırması sırasında karşılaştığım zorlukları aşmamda bana yardım eden bölge halkına da müteşekkirdiğimi belirtmeliyim. Ayrıca büyük bir fedakârlık ve sabırla beni okutan aileme de teşekkürü bir borç biliyorum.

Son olarak bu konuyu çalışmam için beni teşvik eden ve çalışmanın her aşamasında anlayışlı tavrı, yol gösterici tutumu ve bilgileriyle beni yönlendiren danışman hocam Yard. Doç. Dr. Sadi Süleyman Kucur'a en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Hüseyin Karaçam

İstanbul 2012

ÖZET

Bu çalışmada Artuklular'a ait XII ve XV. yüzyıllar arasında Diyarbakır, Mardin, Silvan ve Harput sahasındaki mimari eserler üzerinde bulunan inşa, vakıf ve vergi kitabelerinin kronolojik bir kataloğu meydana getirilmiştir. Arapça metin ve Türkçe tercümeleriyle birlikte kitabelere ait fotoğraflar verilmek suretiyle kitabelerin her biri kendi içlerinde ve daha önceki dönemlere ait olanlar ile mukayeseli olarak tahlil edilerek, metin içinde geçen bilgiler Artuklular'ın siyasî, kültürel ve sosyal tarihi açısından değerlendirilmiştir. Ayrıca kitabelerin fizikî ve metin özellikleri çözümlenerek, Artuklu kitabelerinin tipolojisi belirlenmeye çalışılmış, Hısn Keyfâ, Mardin ve Harput Artuklularına ait kitabeler arasındaki benzer ve farklı özellikler, bunlara ait tablolarla desteklenerek ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Artuklular, Kitabe, Diyarbakır, Mardin, Silvan, Harput

ABSTRACT

In this paper, Artuqids construction, tax and endowment inscriptions on architectural works near Diyarbakır, Mardin, Silvan and Harput between XII and XV. centuries are examined in accordance with chronological order. Arabic texts and Turkish translations of the texts are given with photographs of the inscriptions. Inscriptions are analytically compared to those from earlier periods. Political, cultural and social data in the inscriptions are interpreted in terms of Artuqids History. Furthermore, by dissecting physical and textual features, typology of inscriptions is tried to be designated. Discrepancies and similarities in inscriptions belonging to Hısn Keyfa, Mardin and Harput Artuqids are presented with charts.

Keywords: Artuqids, Inscriptions, Diyarbakır, Mardin, Harput

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı geçen makale
<i>a.g.t.</i>	: Adı geçen tez
<i>a.mlf.</i>	: Adı geçen müellif
<i>Artuklular</i>	: <i>I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-27 Ekim 2007)</i>
<i>b.</i>	: bin, ibn
<i>bkz.</i>	: Bakınız
<i>çev.</i>	: Çeviren
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
<i>dn.</i>	: dipnot
<i>EP</i>	: <i>The Encyclopedia of Islam, Second Edition</i>
<i>H.</i>	: Hicrî
<i>İA</i>	: <i>İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)</i>
<i>K</i>	: Kitabe numarası
<i>KAD</i>	: <i>Kara Amid Dergisi</i>
<i>KD</i>	: <i>Karacadağ Dergisi</i>
<i>nşr.</i>	: Neşir, neşreden
<i>R</i>	: Resim
<i>RCEA</i>	: <i>Répertoire Chronologique d'Epigraphie Arabe</i>
<i>s.</i>	: Sayfa
<i>SAD</i>	: <i>Selçuklu Araştırmaları Dergisi</i>
<i>STY</i>	: <i>Sanat Tarihi Yıllığı</i>
<i>TED</i>	: <i>Tarih Enstitüsü Dergisi</i>
<i>TAD</i>	: <i>Tarih Araştırmaları Dergisi</i>
<i>TD</i>	: <i>Tarih Dergisi</i>
<i>TİD</i>	: <i>Tarih İncelemeleri Dergisi</i>
<i>TM</i>	: <i>Türkiyat Mecmuası</i>
<i>trc.</i>	: Tercüme
<i>Voyages</i>	: <i>Voyages Archéologiques dans le Turquie Orientale</i>
<i>VD</i>	: <i>Vakıflar Dergisi</i>

RESİM, TABLO, GRAFİK VE HARİTA LİSTESİ

RESİM LİSTESİ

- Resim 1: Harput Ulu Camisi vergi kitabesi
Resim 2: Kitabenin tarih kısmı
Resim 3: Kitabenin ilk satırının sonunda bulunan, “بازالة” kelimesi
Resim 4: Çermik Ulu Camisi Kitabesi
Resim 5: Urfa Kapısı kitabesi genel görünüm
Resim 6: Urfa Kapısı kitabesi
Resim 7: Kitabenin tarih kısmı ve ejder kabartmaları
Resim 8: Kitabenin ortasında bulunan kuş-boğa kabartması
Resim 9: Tarih kısmında yer alan ejder figürü
Resim 10: Kitabede bulunan “يغبو” (Yabgu) unvanı
Resim 11: Urfa Kapısı güneyinde bulunan burç üzerindeki kitabe parçaları
Resim 12: Kitabede bulunan arslan kabartması
Resim 13: Diyarbakır Mesudiye Medresesinde âyetlerin bulunduğu kuzey ve batı kısmı
Resim 14: Medresenin inşa emrinin yazılı olduğu güney kısmı
Resim 15: Kitabenin tarih kısmı
Resim 16: Diyarbakır İç Kalesi Fetih Kapısı ve kitabesinden genel görünüm
Resim 17: Fetih kapısı kitabesi
Resim 18: (a) Kapıyı yapan mimarın ismi; (b) Kitabede kapının adı olarak geçen “Babü'l-Ferec” ibaresi ve kapının inşa tarihi
Resim 19: Zinciriye Medresesi'nde bulunan “el-Bennâ İsa Ebu Dirhem” yazılı kitabe parçası
Resim 20: Eyyübî kitabesinde kûfi yazılmış “el-Bennâ İsa Ebu Dirhem” ismi
Resim 21: Diyarbakır Mesudiye Medresesi kuzey giriş kapısı alınlığında bulunan kitabe
Resim 22: Haburman (Çermik) Köprüsü kitabesi
Resim 23: Kitabenin “...الدين رمضان(?) بن كوحى” (...üddin Ramazan(?) b. Kûhî) isminin geçtiği dördüncü satırı
Resim 24: Diyarbakır Ulu Beden Burcu önündeki kûfi kitabenin geçmişteki durumu. Soldan sağa, bugün bulunmayan iki kitabe parçası, bugün mevcut olan (b, c, d) kısımları (A. Neftçi Arşivi).
Resim 25: Bugün kitabenin başında bulunan “أمر بعمل هذا البرج” ibaresi fotoğrafın solunda yer almaktadır (Metin kısmında (a) olarak geçen parça). Sağ aşağıda yer alan kitabe parçası ise, ters konulmuş olup, parçanın sonunda “...الملة(?)” (... el-Mille ?) ibaresi seçilmektedir (A. Neftçi Arşivi).
Resim 26: Kitabenin kazıdan önceki durumu; metin kısmında verilen şekli ile soldan sağa a,b,c,d parçaları (Eylül 2011)
Resim 27: “أمر بعمل هذا البرج” ibaresinin yazılı olduğu kitabenin (a) parçasının temizlenmiş hali (Diyarbakır Müzesi Arşivi, Şubat 2012)
Resim 28: Kazıyla ortaya çıkarılan figürler, mevcut kitabenin (b),(c),(d) parçaları (Diyarbakır Müzesi Arşivi, Şubat 2012)
Resim 29: Kazıda ortaya çıkarılan “...السلامه(?)” ibaresinin yazılı olduğu kitabe parçası (Diyarbakır Müze Müdürlüğü Arşivi Şubat 2012)
Resim 30: Kazıda ortaya çıkarılan, (a) parçasının sağ alt tarafındaki “...الملة(?)” (... el-Mille ?) yazılı kitabe parçası
Resim 31: Diyarbakır İç Kalesi kitabesinin sıva ile kapatılmadan önceki durumu (B. Konyar)
Resim 32: Kitabenin günümüzdeki durumu
Resim 33: (a) Nâsirüddin Mahmud'un yaptırdığı Diyarbakır İç Kale kapısı; (b) İç Kale kapısı kitabesinden kalan parça, arslan-boğa kabartması ve tarih kısmı
Resim 34: Artuklu saray çinilerinde çift başlı kulaklı kuş figürü (Diyarbakır Müzesi Arşivi)
Resim 35: Artuklu saray çinilerinde kitabe parçaları (Diyarbakır Müzesi Arşivi)
Resim 36: Diyarbakır Ulu Beden Burcu

- Resim 37: Ulu Beden Burcu kitabesinden genel görünüm
- Resim 38: Kitabe kuşağının başladığı kısım
- Resim 39: Kitabenin orta kısmı
- Resim 40: Kitabe kuşağının bittiği kısım
- Resim 41: Burcu yapan mimarın isminin yazılı olduğu, kitabenin dördüncü satırı
- Resim 42: Kitabede bulunan çift başlı kulaklı kartal kabartması
- Resim 43: Nâsirüddin Mahmûd b. Muhammed'e ait H. 610 (1213) tarihli bakır sikke (Şentürk)
- Resim 44: Rüknüddin Mevdûd b. Mahmud'a ait H. 621 (1224) tarihli bakır sikke (Şentürk)
- Resim 45: İmadeddin Zengî b. Mevdud'a ait tarihsiz bakır sikke (Şentürk)
- Resim 46: Zengî Kutbüddin Muhammed'e ait H. 606 (1209) tarihli bakır sikke (Şentürk)
- Resim 47: I. Alâüddin Keykubâd dönemine ait Konya Kalesine ait çift başlı kulaklı kuş figürü
- Resim 48: Kitabede bulunan sfenksler
- Resim 49: Kitabenin orta kısmında bulunan kabartmalar
- Resim 50: Kitabe kuşağının başlangıç ve bitişindeki arslan kabartmaları
- Resim 51: Diyarbakır Yedi Kardeş Burcu kitabesi ve kabartmaları
- Resim 52: Kitabe kuşağının başladığı kısım
- Resim 53: Kitabenin orta kısmından detay
- Resim 54: Kitabe kuşağının bittiği kısım
- Resim 55: Kitabede yer alan çift başlı kulaklı kuş kabartması
- Resim 56: Kitabede bulunan arslan kabartmaları
- Resim 57: Kitabede geçen Beyguvâ (Yabgu) ve Hüsrevâ ibareleri
- Resim 58: "بناه يحيى ابن ابراهيم الصرافي برسم الملك الصالح" ibaresinin yazılı olduğu kitabenin üçüncü satırı
- Resim 59: Halil Viran (Devegeçidi) Köprüsü
- Resim 60: Köprü'nün sahil ayağı ile ilk gözü arasında bulunan inşa kitabesinin mevcut durumu
- Resim 61: İnşa kitabesinden detay
- Resim 62: Kitabenin tarihi ve mimar isminin bulunduğu üç ve dördüncü satırları
- Resim 63: Köprü'nün ikinci ayağındaki selyaranın üstünde yer alan sivri kemer şeklindeki kitabe (K.16a)
- Resim 64: Sivri kemer şeklindeki kitabenin başlangıç ve bitişindeki ayrı taşlara yazılmış olan "الاستاذ جعفر ترسيم الملك الصالح" ibaresi
- Resim 65: Köprü'nün beş ve altıncı gözleri arasında bulunan âyet kitabesi (K.16b)
- Resim 66: Diyarbakır İç Kalesinin kuzey batısında yer alan kitabelerin genel görünümü
- Resim 67: Kitabenin güneyindeki burç üzerinde bulunan (a) "أبو الفتح محمود" (Ebu'l-Feth Mahmûd) ibaresi, (b) ters konulmuş kitabe parçaları
- Resim 68: Üstte gelişigüzel dizilmiş kitabe parçaları ve alttaki kitabe
- Resim 69: Alttaki yer alan kitabeden detay
- Resim 70: Mesudiye Medresesi kitabesinden bir detay
- Resim 71: Kitabenin "شمس الدين أبي العز..." (Şemsü'd-din Ebu'l-'Izz...) yazan kısmı
- Resim 72: Mimar ismi ve yapım yılının yazılı olduğu kitabenin günümüzdeki durumu (Sadi. S. Kucur Arşivi)
- Resim 73: Kitabede "يبغوا" (Yabguvâ) şeklinde yazılmış olan "Yabgu" unvanı
- Resim 74: Mesudiye Medresesi pencere üstünde bulunan kitabe
- Resim 75: Mihrap alınlığındaki âyet kitabesi
- Resim 76: Ambar Çayı köprüsü üzerindeki kitabe (Konyar)
- Resim 77: Malabadi (Batman Suyu) Köprüsü
- Resim 78: Köprü'nün kitabesinden detaylar
- Resim 79: (a) Köprü'nün kuzey yüzünde bulunan insan tasvirleri; (b) Köprü'nün güney yüzünde bulunan arslan ve güneş kabartması
- Resim 80: Silvan Kalesi Burcu'l-Mirât (Ayna Burcu) kitabesi
- Resim 81: Kitabenin üstünde bulunan arslan kabartmaları
- Resim 82: Silvan Ulu Camisi kitabesinin âyet kısmı
- Resim 83: Kitabenin "اللب ايناچ قتلغ بك" (Alp İnanç Kutluğ Beg) unvanlarının yazılı olduğu kısmı

- Resim 84: Kitabenin “أبو المظفر البي بن تمر تاش” (Ebu'l-Muzaffer Alpı b. Temürtaş) isminin yazılı olduğu kısmı
- Resim 85: Mardin Ulu Camisi minare kaidesinde bulunan kitabelerden genel görünüm
- Resim 86: En üstte bulunan dikdörtgen kitabe
- Resim 87: Ortada bulunan dikdörtgen kitabe
- Resim 88: Mardin Ulu Camisi doğu duvarındaki vergi kitabesi (2012)
- Resim 89: Kitabenin soldaki “A” kısmı (son beş satırı Sadi S. Kucur Arşivi-2007)
- Resim 90: Kitabenin sağdaki (B) kısmı (Sadi S. Kucur Arşivi-2007)
- Resim 91: Kızıltepe Ulu Camisi mihrabından genel görünüm
- Resim 92: Mihraptaki dilimli kemer üzerinde bulunan inşa kitabesi
- Resim 93: İnşa kitabesinin başlangıç kısmı
- Resim 94: İnşa kitabesinin orta kısmı
- Resim 95: İnşa kitabesinin son kısmı
- Resim 96: Mardin Hatuniye Medresesi vakfiye kitabesi
- Resim 97: Kitabenin başlangıç kısmı
- Resim 98: Kitabenin orta kısmı
- Resim 99: Kitabenin son kısmı
- Resim 100: Ziyaret Köy (Harzem) Tâcüddin Mesûd Medresesi kitabesi
- Resim 101: Tâcüddin Mesûd Medresesi inşa kitabesi detay.
- Resim 102: Türbe odası duvarında bulunan kitabe parçaları
- Resim 103: Mardin Şehidiye Medresesi vakfiye kitabesinden genel görünüm
- Resim 104: Kitabenin kapı alınlığında yer alan bölümünün durumu (metin içinde B)
- Resim 105: Kitabenin güney duvarındaki bölümünün durumu (metin içinde C)
- Resim 106: Giriş kapısının kuzey duvarında bulunan kitabe parçası (metin içinde A)
- Resim 107: Diyarbakır Ulu Camisi Hanefiler Kapısında bulunan vergi kitabesi (Sadi S. Kucur Arşivi)
- Resim 108: Diyarbakır Ulu Camisi kitabesinden genel görünüm
- Resim 109: Kitabeden bir detay
- Resim 110: Kitabenin sonundan bir görüntü
- Resim 111: Mardin Melik Mahmûd Camisi kitabesinden genel görünüş
- Resim 112: Kitabenin kuzey kısmı
- Resim 113: Kapı alınlığındaki kitabenin aslı ile ilgisi bulunmayan sonradan yazılmış âyet kitabesi
- Resim 114: Kitabenin güney kısmı
- Resim 116: Mardin Latifiye Camisi kitabesinin kapı alınlığında bulunan kısmı
- Resim 115: Kitabenin kuzey kısmı
- Resim 117: Kitabenin güney kısmı
- Resim 118: Kitabeden genel görünüm
- Resim 119: Kitabesinin başlangıç kısmı (İlk pencere tarafı)
- Resim 120: Kitabenin başlangıç kısmı detay
- Resim 121: Kitabenin ilk kemer içindeki kısmı
- Resim 122: Kitabenin bittiği kısım (İkinci pencere)
- Resim 123: Kitabenin bittiği kısımdan detay
- Resim 124: Kitabenin ikinci kemer içindeki kısım
- Resim 125: Mardin Ulu Camisi minber kitabesi
- Resim 126: Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi kitabesi
- Resim 127: Kitabenin kapının doğu duvarındaki kısmı
- Resim 128: Kitabenin kapı alınlığındaki bölümünün ilk kısmı
- Resim 129: Kitabenin kapı alınlığındaki bölümünün ikinci kısmı
- Resim 130: Kitabenin kapının batı duvarındaki kısmı
- Resim 131: Kapı alınlığında bulunan Esmâü'l-Hüsna kitabesinden detay
- Resim 132: (a) Kapı alınlığındaki âyet kitabesi; (b) Kapının doğu ve batı duvarında bulunan süslemeli madalyon
- Resim 133: Sultan İsa'nın türbesinin bulunduğu binanın kapısı üzerindeki kitabe

- Resim 134: Medresedeki Çeşme kitabesinin bugünkü durumu
Resim 135: Kitabeden bir detay
Resim 136: Çeşmenin doğusunda yer alan kitabe parçası
Resim 137: Medrese duvarının güney yüzünün çatısında bulunan kitabe parçası
Resim 138: Elâzığ Müzesindeki Maristan kitabesinin ilk parçası (Danık). Üstteki satır “... هذا ما تطوع” alttaki satır “..... في أيام”.
Resim 139: Maristan kitabesinin ikinci parçası (Danık). Üstteki satır “بِعَمَلِ الْمَارِسْتَانِ الْمَبَارِ”, alttaki satır “الْمَلِكِ الْمُعَزَّزِ نَوْرِ الدِّينِ[.....]”
Resim 140: Maristan kitabesinin tarih kısmı (Danık). Yukarıdan aşağıya “في سنة ست و عشرين وثمانائة”
Resim 141: Şam Müzesinde Belek Gazi'nin mezar kitabesi parçaları (Sauvaget)
Resim 142: Belek Gazi'nin mezar kitabesi parçaları (Sauvaget)
Resim 143: Diyarbakır Dağ Kapısı üzerindeki Mervânî dönemine ait kitabeden detay (H.447/1056)
Resim 144: Diyarbakır Ulu Camisi avluya bakan duvarının batısındaki pencere üstünde yer alan Büyük Selçuklular dönemine ait kitabeden detay (H.484/1091)
Resim 145: Diyarbakır Ulu Camisi batı maksuresinin alt kısmında bulunan İnaloğulları dönemine ait kitabeden detay (H. 511/1117-8)
Resim 146: Diyarbakır Hindibaba Kapısında doğuya doğru dördüncü burç üzerindeki Eyyübî dönemine ait kitabeden detay (H. 634/1236-7)

TABLO LİSTESİ

- Tablo 1: Hısn Keyfâ ve Harput Artuklularına ait kitabelerin dağılımı
Tablo 2: Mardin Artuklularına ait kitabelerin dağılımı
Tablo 3: Artuklu kitabelerinde geçen isim cümleleri
Tablo 4: Artuklu kitabelerinde geçen fiil cümleleri
Tablo 5: Artuklu meliklerinin kitabelerde kullandıkları lâkaplar
Tablo 6: Artuklu meliklerinin kitabelerde kullandıkları künyeler
Tablo 7: Artuklu meliklerinin kitabelerde kullandıkları unvanlar

GRAFİK LİSTESİ

- Grafik 1: *Nüzhetü'l- Kulûb* 'a göre XIV. yy'ın ilk yarısında Diyâr-ı Bekr bölgesindeki bazı şehirlerin yıllık vergi gelirleri

HARİTA LİSTESİ

- Harita 1: Artuklular'ın hâkimiyet sahasını gösteren harita

GİRİŞ

1. Konunun Önemi ve Amacı

Malazgirt Zaferine müteakip Anadolu'da kurulan siyasî teşekküllerden biri olan Artuklular, hâkim oldukları bölgelerde, çoğu günümüze de ulaşan önemli imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Hasankeyf, Diyarbakır, Mardin, Silvan ve Kızıltepe sahasında yaptırdıkları cami, medrese, köprü ve saraylar ile Güneydoğu Anadolu bölgesini bir kültür ve ticaret merkezi haline getirmişler, yine yaptırdıkları abidevi kale ve burçlarla da Türk savunma mimarisinin en güzel örneklerini bizlere miras bırakmışlardır.

Anadolu'da kurulan ilk Türk beylikleri arasında, yaptırdıkları mimari eserler ve kurdukları zengin kültür ve ticaret merkezleri ile öne çıkan Artuklular'ın, medenî inkişafının takip edilebildiği yegâne kaynaklar ise vücuda getirdikleri eserlerde bulunan kitabelerdir. Fakat Artuklular'ın yaptırdığı mimari eserlerin sanat tarihi açısından ayrıntılı olarak incelenmesine rağmen, bu eserlerin kitabeleri üzerinde sistematik bir araştırma ve toplu bir katalog çalışması yapılmamıştır. Daha önce muhtelif araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar ise daha çok bölgesel araştırmalar ile sınırlı kaldığı gibi fotoğraf, metin, tercüme gibi bazı açılardan da yetersizdir.

Şüphesiz tarihi malûmat açısından son derece önemli olan bu kitabelerin epigrafik açıdan incelenerek, sistematik bir katalogunun yapılması ve ihtiva ettikleri bilgilerin Artukluların sosyal, siyasî ve kültürel tarihi açısından değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Artuklu kitabelerinin toplu bir katalogu yapılarak, daha önceki çalışmalarda yanlış okunan veya muhtelif sebepler ile okunamayan ibareleri okumak suretiyle imkân nispetinde en doğru şekilde yayınlamak; fiziki ve metin özelliklerini çözümleyerek, Artuklu kitabelerinin tipolojisini ortaya koymak ve kitabe

metinlerinde geçen bilgilerin Artukluların, sosyal, siyâsi ve kültürel tarihi açısından bir değerlendirilmesini yapmaktır.

2. Konuyla İlgili Yayınlar

Artuklulara ait mimari eserler ile ilgili gerek yerli, gerekse yabancı bilim adamları tarafından yapılmış birçok çalışma mevcuttur. Daha çok bölgesel nitelikli araştırmalar olarak karşımıza çıkan bu çalışmalarda, mimari eserler sanat tarihi açısından derinlemesine tetkik edilmişken, bunlara ait kitabelere yeterince değinilmemiş ve daha çok Arapça metin ve tercümelerinin verilmesiyle iktifa edilmiştir. Bilhassa yerli çalışmalarda bu durum kitabelerin tespiti noktasında kaldığı gibi, genellikle daha önceki yabancı bilim adamları tarafından yayınlanan metinlerin naklen verilmesi suretiyle araştırmalara dâhil edildiği görülmektedir. Öte yandan daha önceki çalışmalarda fotoğraf, metin, tercüme gibi bazı açılardan eksiklikler bulunmakla birlikte, kitabe metinlerindeki hatalı okumaların da azımsanmayacak kadar fazla olduğunu söylemek mümkündür.

Konumuz olan Artuklu kitabeleriyle ilgili ilk önemli çalışmalar yabancı bilim adamları tarafından ortaya konulmuştur. Bu anlamda öne çıkan çalışma ise, 1910 yılında İsviçreli epigraf Max Van Berchem'in Josef Strzygowski ile beraber yayınladığı *Amida* adlı eseridir¹. 1907'de Diyarbakır'ı gezen General De Beylié'nin kentte çektiği mimari eser ve kitabelere ait fotoğraflarla birlikte, çizdiği plan ve krokilerin kaynak olarak kullanıldığı kitap iki bölümden oluşmaktadır. Kitabın ilk bölümünü Fransızca kaleme alan Van Berchem, Abbasîlerden Osmanlılara kadar olan döneme ait Diyarbakır'daki muhtelif eserler üzerinde bulunan kitabe metinlerini neşrederek, değerlendirmelerini yapmıştır. İkinci bölüm ise J. Strzygowski tarafından Almanca kaleme alınmış ve kentteki eserler sanat tarihi açısından incelenmiştir.

Van Berchem'in Artuklu kitabelerine yer verdiği bir diğer çalışması da, Max Von Oppenheim'in 1913 yılında yayınladığı *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien* adlı eserinde, "Arabische Inschriften" başlığıyla Almanca kaleme aldığı bölümdür². Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde bulunan kitabeleri

¹ Max Van Berchem-Josef Strzygowski, *Amida*, Heidelberg 1910.

² M. Van Berchem "Arabische Inschriften", *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, Max Von Oppenheim, Leipzig 1913, s. 1-156. Van Berchem buna benzer bir çalışmayı daha önce C. F. Lehmann-Haupt'un 1907'de yayınlanan eserinde de yapmış ve Harput Ulu Camisi vergi ktiabesi ile Diyarbakır'da bulunan birkaç Artuklu kitabesini neşretmiştir. Ancak bu çalışmasında verdiği metinlerde birçok hatalı ve eksik okuma bulunmaktadır ("Arabische Inschriften aus Armenien und Diyarbekr", C. F. Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin 1907, s. 125-160).

yayınlayan Van Berchem, Diyarbakır ve Mardin’de bulunan bazı Artuklu kitabelerini de çalışmasına dâhil etmiştir.

Başta Diyarbakır ve Mardin olmak üzere Güneydoğu Anadolu’daki şehirlerde bulunan mimari eser ve bunlara ait kitabeler hakkındaki en önemli çalışma ise Fransız arkeolog ve sanat tarihçisi Albert Gabriel’in 1940 yılında yayınladığı *Voyages Archéologiques dans le Turquie Orientalie* isimli eseridir³. 1932 yılında 4 ay süreyle bölgede yaptığı çalışmaların bir ürünü olan bu kaynak eser, iki cilt halinde yayınlanmıştır. Birinci cilt kentlerin topografik yapısıyla beraber mimari eserlerinin kroki, kesit ve planlar ile değerlendirmesi olup, ikinci cildi bu eserlere ait resimleri ihtiva etmektedir. Mimari eserlerde bulunan kitabeler ise, birinci cildin sonunda Arap dili uzmanı ve epigraf Jean Sauvaget tarafından “Inscriptions Arabes” başlığıyla Arapça metin ve Fransızca tercümelemleri ile yayınlanmıştır⁴.

Şimdiye dek muhtelif eserlerde yayınlanmış İslâm kitabelerinin kronolojik bir kataloğu olan, Kahire Fransız Arkeoloji Enstitüsü’nün 1931 yılında ilk cildini yayınladığı *Répertoire Chronologique d’Epigraphie Arabe* isimli dergi de, İslâm epigrafisinin başlıca kaynaklarından. Etienne Combe, Jean Sauvaget ve Gaston Wiet’in kurucuları ve vefatlarına kadar editörü oldukları derginin 1937, 1939, 1943 ve 1982 yılında neşredilen ciltlerinde, Diyarbakır ve Mardin başta olmak üzere çevre ilçelerinde yer alan Artuklu kitabelerinin Arapça metinleri ile Fransızca tercümelemleri bulunmaktadır⁵. Son yayınlandığı 1991 yılına kadar toplam 18 cilt neşredilen derginin, mezkûr bilim adamlarının ölmesinden sonra Nikita Elisséef, Dominique Sourdél, Janine Sourdél-Thomine ve Ludvik Kalus gibi şarkiyatçılar editörlüğünü üstlenmiştir.

Mardin’de bulunan Artuklu kitabelerini okuyarak yayınlayan bir diğer araştırmacı ise Ali Emirî’dir. Müellif, H. 1331 (1913) yılında neşrettiği Kâtip Ferdi’ye

³ A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans le Turquie Orientalie*, Paris 1940. Eserin Diyarbakır Surları ile ilgili bölümü Kaya Özsezgin tarafından Türkçe’ye tercüme edilmiştir (A. Gabriel, *Diyarbakır Surları*, çev. Kaya Özsezgin, Diyarbakır 1993). A. Gabriel’in bir başka büyük hizmeti ise, Diyarbakır Surlarını yıkılmaktan kurtarmasıdır. 1931 yılında şehirdeki hava akımını engellediği ve sıcaklıkları arttırdığı gerekçesiyle bu muazzam surların bir bölümünün dinamitlerle yıkılmaya başlaması üzerine, 1932 yılında surların tarihi önemini vurgulayan iki raporu Milli Eğitim Bakanlığı’na sunan A. Gabriel, bu tarih katliamının önüne geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. a.mlf. “Mardin ve Diyarbekir Vilâyetlerine İcra Olunmuş Bir Arkeologya Seyahati Hakkında Rapor”, *Türk Tarihi Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, I, İstanbul 1933, s. 130-138; Şevket Beysanoğlu, “Diyarbakır Surlarını Yıkılmaktan Kurtaran Adam: Albert-Louis Gabriel” *Ziya Gökalp Dergisi*, VIII/46, s. 7-11.

⁴ Jean Sauvaget “Inscriptions Arabes”, *Voyages*, s. 289-356. J. Sauvaget’in bazı Artuklu kitabelerini konu edindiği diğer eserleri ise şunlardır: *Quatre Décrets Seldjoukides*, Paris 1947; “La Tombe de l’Ortokide Balak” *Ars Islamica*, V, Michigan 1938, s. 207-215.

⁵ Et. Combe, J. Sauvaget, G. Wiet, *Répertoire Chronologique d’Epigraphie Arabe*, VIII, IX, X, XII, XVII, La Caire 1937, 1939, 1943, 1982.

ait *Mardin Mülûkü Artukiyye Târihi* adlı eserin dipnotlarında, Mardin'deki eserler üzerinde bulunan kitabelerin Arapça metinlerini vermiştir⁶. Aynı şekilde Abdulgani Bulduk, *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi* adlı eserinde Diyarbakır'daki bazı Artuklu kitabelerini yayınlamış, diğer bir eseri olan *Mardin Tarihi*'nde ise Artuklulara ait Mardin'de bulunan kitabeleri neşretmiştir⁷.

Basri Konyar'ın 1936 yılında *Diyarbakir Tarihi*, *Diyarbakir Kitabeleri*, *Diyarbakir Yıllığı* olmak üzere üç cilt halinde yayınladığı kitapları da Diyarbakır'la ilgili kayda değer eserlerdendir⁸. Serinin ikinci cildi olan *Diyarbakir Kitabeleri*, *Amida*'nın bir tercümesi olup, bazı kısımların atlanmış ve Van Berchem'e ait dipnotların metin içinde karıştırılmış olması nedeniyle kitaptan yeterince faydalanılamamaktadır. Bununla birlikte *Amida*'da yayınlanmayan bazı kitabeler de mezkûr cildin sonuna eklenmiştir.

Diyarbakır'da bulunan kitabeler ilgili çalışmalarıyla öne çıkan bir başka araştırmacı da Süleyman Savcı'dır. Müellif, *Karacadağ* dergisinin muhtelif sayılarında Diyarbakır'daki kitabelerin büyük bir kısmının Türkçe transkripsiyonlarını yayınlamış, aynı sayılarda Kazım Baykal tarafından bu kitabeler *Amida*'da yayınlananlar ile karşılaştırılmıştır⁹. Süleyman Savcı ayrıca *Silvan Tarihi* adlı müstakil eserinde, içinde Artuklu kitabelerinin de bulunduğu Silvan'daki 20 kitabeyi neşretmiş, yine *Karacadağ* dergisinde Harput Ulu Camisi vergi kitabesini yayınlamıştır¹⁰. Bedri Günkut'un kaleme aldığı *Diyarbakir Tarihi* isimli eserde de, şehirde bulunan Artuklu kitabeleri hakkında müellif tarafından kısa bilgiler verilmiştir¹¹.

Diyarbakır tarihi ve kültürü üzerine yaptığı çalışmalar ile tanınan Şevket Beysaoğlu, *Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi* adlı iki ciltlik çalışmasında, Diyarbakır şehri ve ilçelerinde bulunan kitabelerin, Arapça metinlerini Van Berchem ve J. Sauvaget'in yayınlarından naklen vererek, Türkçe tercümeleri ile beraber

⁶ Kâtip Ferdî, *Mardin Mülûkü Artukiyye Târihi*, nşr. Ali Emîrî, İstanbul 1331.

⁷ Abdulgani Bulduk, *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, haz. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2004; a.mlf., *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Ankara 1999.

⁸ Basri Konyar, *Diyarbakir Tarihi- Kitabeleri-Yıllığı*, I-III, Ankara 1936.

⁹ Derginin 4-18. sayıları arasında parçalar halinde yayınlanan kitabeler daha çok şehirdeki Artuklu öncesi döneme ait olanları kapsamaktadır (S. Savcı, "Diyarbakır Kitabeleri" *KD*, I-II/4-18, Diyarbakır 1938-1939.). Artuklulara ait bazı kitabelerin Türkçe transkripsiyonu 18. sayıda yayınlanmıştır (a.mlf., "Diyarbakır Kitabeleri", *KD*, II/18, Temmuz 1939, s. 15-16).

¹⁰ S. Savcı, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır 1956; a.mlf., "Tarihî Tenkitler: Harput Ulu Camiindeki Artukoğulları Kitabesi", *Karacadağ*, VI/67, Diyarbakır 1944, s. 9-11.

¹¹ B. Günkut, *Diyarbakir Tarihi*, Diyarbakır 1937.

yayınlamıştır¹². Aynı şekilde İbrahim Artuk'un muhtelif eserlerinde yayınladığı Artuklu dönemine ait kitabeler de, bu iki müellifin eserlerinden naklen verilmiştir¹³.

Mahmut Akok, Diyarbakır Ulu Camisinin mimari özelliklerini tetkik ettiği makalesinde, camide bulunan kitabelerin Arapça metinleriyle beraber Türkçe tercümelerini neşretmiştir¹⁴. Diyarbakır'ın Çermik ve Lice ilçesi hakkında makaleleri bulunan Fahrettin Kırzioğlu, bu ilçelerde mevcut Artuklu kitabelerini de çalışmasına dâhil etmiştir¹⁵. Rahmi Hüseyin Ünal da Çermik'te yer alan Artuklu kitabelerini yayınlayan bir başka müelliftir¹⁶. Zeki Sönmez'in *Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar* adlı eserinde ise Diyarbakır'daki mimar isimlerinin bulunduğu Artuklu kitabeleri, J. Sauvaget'ın yayınından naklen alınarak, metinlerin sadece Türkçe transkripsiyonları verilmek suretiyle neşredilmiştir¹⁷.

Anadolu'da bulunan tarihi köprüler hakkındaki çalışmaları ile öne çıkan Cevdet Çulpan¹⁸ ve Fügen İlter¹⁹, Artuklu köprülerinin özellikleri değerlendirilmekle birlikte bu köprülerde yer alan kitabe metinlerini de eserlerine almışlardır.

Harput tarihi ile beraber şehirde bulunan eser ve kitabeler hakkındaki öncelikli çalışmalar ise Nurettin Ardıç²⁰ ve İshak Sunguroğlu'na²¹ aittir. Bununla birlikte M. Zeki Oral Harput Ulu Camisinde yer alan Artuklular'a ait vergi kitabesini konu edinen bir makale yayınlamış²², Aynur Durukan²³ ve Ertuğrul Danık²⁴ da Harput'ta bulunan tarihi yapıları ele

¹² Ş. Beysanoğlu, *Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, I-II, Ankara 1996; *Diyarbakırım*, Ankara 1986.

¹³ İ. Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944; a.mlf., "Dunaysır'da Artuk Oğulları Ulu Camii", *Belleten*, X/37, Ankara 1946; s. 167-169; a.mlf., "Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı", *Belleten*, XI/41, Ankara 1947, s.126-135. a.mlf., "Diyarbakır ve Mardin'in Bâzı Önemli Yapıları", *TED*, II, İstanbul 1971, s. 65-74; a.mlf., "Mardin Zinciriyi Medresesi ve Bânisi", *SAD*, III, Ankara 1971, s. 191-200; İ.Artuk-C.Artuk, "Bazı Önemli Kitabeler", *TKA*, XXV/1(1987), Ankara 1988, s.15-24; a.mlf., *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul 1993.

¹⁴ M. Akok, "Diyarbakır Ulucami Mimarî Manzumesi", *Vakıflar Dergisi*, VIII, 1969, s. 113-139.

¹⁵ F. Kırzioğlu, "Çermik Kasabası Üzerine Notlar", *KAD*, I/1, İstanbul 1956, s. 266-281; a.mlf., "Atak'ta Artuklu Valisi Melik Âdil'in Minare Kitabesi ve Atak/Lice Ocaklı Beğleri Zirkiler, Lice Kitabeleri", *KAD*, II-III/ 2-4, İstanbul 1960, s. 370-375.

¹⁶ R. H. Ünal, *Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme*, Erzurum 1975.

¹⁷ Z. Sönmez, *Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989.

¹⁸ C. Çulpan, "XII. Yüzyıl Artukoğulları Devri Taş Köprüleri ve Özellikleri", *STY 1969-1970*, III, İstanbul 1970, s. 89-120, 286-290; a.mlf., *Türk Taş Köprüleri Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Ankara 2002.

¹⁹ F. İlter, *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*, Ankara 1978. Artuklu medreseleri ile ilgili olarak bkz. A. "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri", *VD*, VIII, İstanbul 1969, s. 197-208.

²⁰ N. Ardıç, "Harput Artuk Oğulları'na Ait Kitabeler ", *TM*, VI (1936-1939), İstanbul 1939, s. 41-48; *Harput Tarihi*, İstanbul 1964.

²¹ İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I-IV, İstanbul 1958

²² M. Zeki Oral, "Harput Ulu Cami Duvarındaki Vergi Kitabesi", *VI. Türk Tarih Kongresi Ankara (20-26 Ekim 1961) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s.140-145.

²³ A. Durukan "Harput Ulu Cami'nin Düşündürdükleri", *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I, Elazığ 1999, s. 305-337.

aldıkları eserlerine, daha önceki yayınlardan referans alarak Artuklu kitabelerini de dahil etmişlerdir.

Ara Altun'un Artuklu mimarisinin tetkik ettiği kitap ve makalelerinde de, Artuklu yapılarında bulunan kitabelerin konularının verilmesiyle iktifa edilmiş²⁵, yine Metin Sözen²⁶, Oktay Aslanapa²⁷, Aptullah Kuran²⁸, Doğan Kuban²⁹, Osman Cezmi Tuncer³⁰ gibi müelliflerin eserlerinde de Artuklu kitabelerine birkaç cümle ile değinilmiştir.

Canan Parla'nın 1990 yılında hazırladığı *Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır* isimli yüksek lisans tezinde Diyarbakır'da bulunan kitabelere de yer verilmiş, müellifin daha sonra yayınlanan iki makalesinde de Artuklu kitabelerinin Türkçe tercümeleri, J. Sauvaget'ın neşrettiği Arapça metinlerden naklen yayınlanmıştır³¹.

3. Araştırma Yöntemi

Çalışmaya konuyla ilgili literatür taramasıyla başlanmıştır. Mevcut yayınlardan hareketle Artuklulara ait kitabelerin bulunduğu şehir ve mekânlar tespit edilerek Eylül 2011 tarihinde Diyarbakır, Diyarbakır'ın Silvan ve Çermik ilçeleri, Mardin, Mardin'in Kızıltepe ilçesi, Elazığ ilinin Harput ilçesi, Batman ilinin Hasankeyf ilçesinde arazi araştırması yapılmıştır. Bu araştırmada günümüzde mevcut olan Artuklu kitabelerinin bir kaçı dışında tümü yerinde incelenerek³², fotoğrafları çekilmiş ve ölçüleri alınmıştır. Bununla birlikte bazı eserlerde yapılmakta olan restorasyon çalışmaları ve doğal nedenlerle bazı kitabelerin bir bütün halinde fotoğrafları çekilemediği gibi, yine bazılarının mevcut konumlarından dolayı ölçüleri alınamamıştır. Günümüzde mevcut

²⁴ E. Danık, "Orta Çağ Harput'unun Kentsel Gelişimi", *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I, Elazığ 1999, s. 17-47; a.mlf., *Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları*, XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı (26-30 Mayıs 1997), Ankara 1998, s. 156-163; a.mlf., *Ortaçağ'da Harput*, Ankara 2001.

²⁵ A. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978; a.mlf., *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 2011.

²⁶ M. Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971; a.mlf., *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, II, İstanbul 1972.

²⁷ O. Aslanapa, *Türk Sanatı I-II*, İstanbul 1973.

²⁸ A. Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I, Ankara 1969.

²⁹ D. Kuban, *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, I, İstanbul 1965

³⁰ O. C. Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Ankara 1996.

³¹ C. Parla, *Türk- İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990 (Bu tez tarafımızdan incelenememiştir); a.mlf., "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hâkim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s. 247-283; a.mlf., *Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi*", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 22/1, Ankara 2005, s. 57-84.

³² Günümüze ulaşan Artuklu kitabelerinden sadece Diyarbakır Lice ilçesi Atak Köyünde bulunan Melik Âdil Camisi minare kitabesi koşullar oluşmadığı için incelenememiştir. Bunun yanı sıra Harput Kalesinde bulunan ve daha sonra Elazığ Müzesine kaldırılan kitabeler de, müze müdürlüğüne yapılan başvurumuzun olumsuz cevaplandırılması nedeniyle tetkik edilememiştir.

olmayan veya inceleme imkânı bulamadığımız kitabelerle ilgili bilgi ve fotoğraflar ise, kitabeleri daha önce yayınlayan araştırmacıların eserlerinden naklen verilmiştir.

Çalışma giriş hariç iki bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde Artukluların Hısn Keyfâ, Mardin ve Harput kollarına ait kitabelerin kronolojik olarak kataloğu sunulmuştur. Bu sıralamada kitabelerin yer aldığı eserlerden ziyade, Artuklu hükümdarlarının saltanat yılları ile kitabelerin tarihleri esas alınmıştır. Kitabelerin her biri kendi içinde ve selef hükümdara ait olanlar ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Aynı döneme ait benzer içerikli kitabeler ise tekrardan kaçınmak için değerlendirmeye tabi tutulmamış, yalnızca fiziki özellikleriyle Arapça metin ve tercüme verilmştir. Kitabe fotoğraflarının da kitabeyle beraber verilmek, okuyucuların bunlardan daha pratik şekilde faydalanması hedeflenmiştir. Kitabe metinleri, önceki yayınlar da göz önünde bulundurularak yeniden okunmuş, tashih veya tamamlamalar yapılmış, metinde verilen bilgiler mukayeseli bir tarzda tahlil edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölüm Artuklu kitabelerinin fiziki ve metin özelliklerini kapsamaktadır. Fiziki özellikler başlığı altında, kitabelerin konumu, şekil ve boyutları, yazılı olduğu taşların özellikleri, yazı stilleri ve tezyini unsurlara değinilmiştir. Metin özellikleri başlığında ise, kitabelerin türleri, metinlerin cümle yapısı ve metin kompozisyonunu oluşturan öğeler çözümlenerek, Artuklu kitabelerinin tipolojisi belirlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte Hısn Keyfâ, Mardin ve Harput Artuklularına ait kitabelerin benzer ve farklı yönleri, kitabelere ait tablolarla desteklenerek ortaya konulmuştur.

4. Artuklu Coğrafyası

Malazgirt Zaferine müteakip Anadolu'da kurulan siyasî teşekküllerden birisi olan Artuklular, Güneydoğu Anadolu bölgesinde Hasankeyf-Diyarbakır, Mardin ve Harput merkez olmak üzere üç kol halinde XII. yüzyılda kurulmuş ve varlıklarını XV. yüzyılın başlarına kadar sürdürmüşlerdir. En genel ifadeyle bu şekilde tarif edilebilmesi mümkün olan Artuklu coğrafyasının daha net anlaşılabilmesi için, bölgenin tarihî coğrafyasına da ayrıca değinilmesi faydalı olacaktır.

Artuklu hâkimiyet sahasını ihtiva eden ve Yunanlılar tarafından Mezopotamya olarak isimlendirilen Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki bölge, Ortaçağ'da Arap coğrafyacılar tarafından ikiye ayrılarak, güneyine Sevad veya Irak, kuzeyine ise "ada"

anlamına gelen el-Cezîre adı verilmiştir³³. Anadolu-Irak-Suriye bölgelerini birbirine bağlayan önemli ticaret yollarının kesiştiği bir kavşak olmasının yanı sıra, zengin su kaynakları ve tarıma elverişli toprakları ile tarihî ve stratejik önemi haiz el-Cezîre bölgesi³⁴, VII. yüzyılda başlayan İslâm fetihleri sonrasında buraya göç eden Arap kabilelerine nispetle Diyâr-ı Rebiâ (Musul, Nusaybin, Sincar, Dara, Cizre), Diyâr-ı Mudar (Urfa, Harran, Rakka, Suruç)³⁵ olmak üzere iki idarî mıntıkaya ayrılmıştır³⁶. X. yüzyılın ilk yarısından itibaren Bekr b. Vail'e bağlı Arap aşiretlerinin Diyâr-ı Rebiâ bölgesinden ayrılarak Yukarı Dicle Havzasına yerleşmesiyle³⁷, Bekrî aşiretlerinin yurdu anlamına gelen Diyâr-ı Bekr adıyla ayrı bir müstakil idarî birim meydana gelmiş ve böylelikle el-Cezîre, X. yüzyıldan Ortaçağ'ın sonlarına kadar Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebiâ ve Diyâr-ı Bekr mıntıklarından müteşekkil bir bölge adı olmuştur³⁸.

el-Cezîre bölgesini oluşturan idarî birimlerden en küçüğü olan ve merkezi Âmid/Diyarbakır olmak üzere Meyyâfârîkîn/Silvan, Mardin, Erzen, Hısn Keyfâ/Hasankeyf ve Siirt şehirlerini için alan Yukarı Dicle Havzası yani Diyâr-ı Bekr³⁹, XII. yüzyılın başlarında Artuklular'ın hakimiyeti altına girmiş ve onların burada vücuda getirdikleri mimari eserlerin yanı sıra, kurdukları zengin ticaret ve kültür merkezleri ile en görkemli dönemini yaşamıştır.

4. 1. Hısn Keyfâ (Hasankeyf)⁴⁰

Günümüzde Batman iline bağlı bir ilçe olan ve Hasankeyf adıyla bilinen bu belde, Ortaçağ İslâm kaynaklarında şehirde bulunan kalenin yalçın ve yekpare bir kaya

³³ Marius Canard, *Historie de la Dynastie des H'amdaniides de Jazîra et de Syrie*, I, Cezayir 1951; s. 75; a.mlf., "al-Djazira", *EF*, II, s. 523; Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, VII, 509; Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 44; a.mlf., "İlk Çağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)'nin Tarihi Coğrafyası" s. 104, *Makalelerle Mardin*, I, haz.İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 104).

³⁴ Canard, a.g.m, s. 523; Şeşen, a.g.m, s. 509.

³⁵ Diyâr-ı Mudar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Canard, *a.g.e.*, s. 86-94; a.mlf., "Diyâr Mudar", *EF*, II, s. 347; C. Cahen "XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin İbn Şeddad'a göre)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/4, Ankara 1953, s. 94-95; Çevik *a.g.t.*, s. 59-62.

³⁶ Çevik, a.g.m., s. 121-122.

³⁷ X. yüzyıla kadar Diyâr-ı Rebiâ'nın kuzey kesimini oluşturan Yukarı Dicle Havzası, bu dönemden sonra Diyâr-ı Bekr adıyla müstakil bir idarî bölge olmuştur (Çevik, *a.g.t.*, 53; a.mlf., "İlk Çağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat Bölgesi", s. 122), Dolayısıyla bu dönemden önce Âmid/Diyarbakır, Meyyâfârîkîn/Silvan, Mardin, Hısn Keyfâ/Hasankeyf gibi şehirler Diyâr-ı Rebiâ bölgesinin şehirleridir. Diyâr-ı Rebiâ hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Canard, *a.g.e.*, s. 97-131; Cahen, a.g.m., s. 94-95; Çevik, *a.g.t.*, s. 55-59.

³⁸ Çevik, *a.g.t.*, s. 53-54; a.mlf., "İlk Çağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat Bölgesi", s. 121-122.

³⁹ M. Canard-C. Cahen "Diyâr Bakr" *EF*, II, s. 343-344; Cahen, "XIII. Asır Ortalarında Cezire", s. 96-98; M. Halil Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 605-606; Çevik, a.g.m, s. 122. Diyâr-ı Bekr bölgesinin sınırları ile ilgili olarak bkz. Canard, *a.g.e.*, 77-88; Çevik, *a.g.t.*, s. 63-72.

⁴⁰ Burada yalnızca Artuklu kitabelerinin bulunduğu şehirler hakkında bilgiler verilecektir. Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Artuklu hakimiyetinde bulunan şehir ve kaleler hakkında geniş bilgi için bkz. Çevik, a.g.t., s.71-170.

üzerine kurulmasına nispetle Süryanice “Kaya” anlamına gelen “Kifo” kelimesinden türetilen “Hısn Keyfâ” (Kaya-Taş Kale) ismiyle geçmektedir⁴¹. Tarih öncesi devirlere kadar uzanan bir geçmişi olan Hısn Keyfâ, H. 495 (1102) yılında Artuk Bey’in oğlu Sökman tarafından ele geçirilmesiyle, Artukluların bölgedeki ilk başkenti olmuştur⁴². H. 629 (1231-2) yılında Eyyübîler tarafından ilhak edilmesine⁴³ kadar yaklaşık 130 sene Artuklu egemenliğinde kalan Hısn Keyfâ, bu dönemde Diyâr-ı Bekr bölgesinin en mamur şehirlerinden biri haline gelmiştir⁴⁴.

Harita 1: Artuklular’ın hâkimiyet sahasını gösteren harita (Adnan Çevik arşivi)

Ancak şehrin zaman içinde harap olmasından dolayı Dicle Nehri üzerinde bulunan köprü’nün ayakları ve saray kalıntılarında başka Artuklu dönemine ait herhangi bir eser ya da kitabe ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır⁴⁵. Bugün Hısn

⁴¹ Ernst Honigmann, *Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 3; Besim Darkot, “Hısn Keyfâ”, *İA*, V/I, s. 454; Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul 2001; s. 24; Ali Mıynat, *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2008, s. 11-12.

⁴² C. Cahen, “Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides” *Journal Asiatique*, CCXXVII, Paris 1935, s. 229; Ali Sevim, “Artukoğlu Sökmen’in Siyasi Faaliyetleri” *Belleten*, XXVI/103 (Ankara 1962), s. 511-512.

⁴³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004, s. 198; R. Şeşen, *Salahaddin’den Baybars’a Eyyubiler-Memluklar (1193-1260)*, İstanbul 2007, s. 132-133.

⁴⁴ Çevik, *a.g.t.*, s. 106.

⁴⁵ Köprü ve saray hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Voyages*, s. 62-63, 70-79; Zengin, *a.g.e.*, s. 116-131.

Keyfâ'da bulunan mevcut tarihî eser ve kitabelerin geneliyse Eyyûbîler dönemine aittir⁴⁶.

4. 2. Âmid (Diyarbakır)

Diyar-ı Bekr bölgesinin batı kesiminde yer alan Âmid⁴⁷, coğrafi konumu ve bilhassa ana yollar üzerinde bulunan müstahkem bir şehir olması hasebiyle, ilkçağlardan günümüze kadar, bu bölgenin en önemli şehri olma özelliğini korumuştur⁴⁸. Adına ilk kez Asur yazıtlarında rastlanan⁴⁹, Roma ve Bizans döneminde Mezopotamya eyaletinin merkezi, İslâmî dönemde de el-Cezîre eyaletini oluşturan üç mıntıkadan Diyâr-ı Bekr bölgesinin başkenti olan Âmid, günümüzde merkezi olduğu bölgenin adından hareketle Diyarbakır ismini almıştır⁵⁰.

H. 19 (639-40) yılında İslâm orduları tarafından fethedilen ve bundan sonra Müslümanların Bizans'a karşı yürüttükleri mücadelenin merkezi konumuna gelen şehir, XI. yüzyılda Mervânoğulları hâkimiyeti altına girmiştir⁵¹. Daha sonra Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Fahrüddeve b. Cüheyr komutasındaki gönderdiği ordu tarafından Muharrem 478 (Mayıs 1085) ele geçirilmiş ve Melikşah'ın H. 485 (1092) yılında ölümüne kadar Büyük Selçukluların elinde kalmıştır⁵². Melikşah'ın ölümünün ardından kardeşi Suriye meliki Tutuş'un hâkimi olduğu Âmid, Berkyaruk ile girdiği taht mücadelesinde Tutuş'un hayatını kaybetmesi üzerine bir Türkmen Beyliği olan Yınal(İnal)oğullarının eline geçmiştir⁵³.

Bu Türkmen beyliğinin vezirliğini yapan Nisânoğulları'nın yönetimde etkin konuma gelmesiyle fiili olarak bu hanedan tarafından yönetilen şehir⁵⁴, H. 579 (1183)

⁴⁶ Eserler için bkz. *Voyages*, 59-61,65-70,79-82; Zengin, *a.g.e.*, s. 132-192. Kitabeler için bkz. Sauvaget "Inscriptions Arabes", s. 305-310; Zengin, *a.g.e.*, s.193-199. Hısn Keyfâ'daki Eyyûbî hakimiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Mıynat, *a.g.t.*, s. 86-136.

⁴⁷ Şehrin topografik yapısı için bkz. *Voyages*, s. 90-92.

⁴⁸ Şehrin Müslümanların hâkimiyeti altına girmeden önceki tarihi için bkz. B. Darkot, "Diyarbakır", *İA*, III, 601-605; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 31-152.

⁴⁹ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 3. Âmid adıyla ilgili rivayet ve görüşler için bkz. Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır 1937, s. 37-48; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 4-23; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 62.

⁵⁰ Canard-Cahen, "Diyâr Bakr", s. 344; Canard, *a.g.e.*, s. 79; Çevik, *a.g.t.*, s. 73.

⁵¹ Yinanç, "Diyarbakır", s. 606, 610-611; Çevik, *a.g.t.*, s. 76-78.

⁵² Canard-Cahen, *a.g.m.*, s. 344; Yinanç, "Diyarbakır", s. 612-613; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 239-241; Çevik, *a.g.t.*, s. 79. Diyâr-ı Bekr bölgesinin Büyük Selçuklu hakimiyetine girmesi ile ilgili bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi)*, İstanbul 1944, s. 134-156; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 40-59; A. Sevim "Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması" *Atatürk Konferansları V (1971-1972)*, Ankara 1975, s. 299-307.

⁵³ Yinanç, *a.g.m.*, s. 613-614; Çevik, *a.g.t.*, s. 79; Bölgede kurulan Türkmen Beylikleri ile ilgili olarak bkz. A. Çevik, "Selçuklu Fütuhâtı Ardından Diyarbakır ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Kadar Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, s.137-152.

⁵⁴ Bu dönem hakkında bkz. Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 262-264.

yılında Salahaddin Eyyûbî’i tarafından fethedilerek, Hısn Keyfâ Artuklularından Nûrüddin Muhammed’e vermesiyle Artuklu hâkimiyeti altına girmiştir⁵⁵.

Âmid daha sonra H. 629 (1231-2) yılında Eyyûbîler tarafından zapt edilmiş ve ardından H. 638 (1240)’da Türkiye Selçuklularının eline geçmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan Moğol İstilasından payını alan şehir, H. 658 (1257) yılında Hülagü tarafından kuşatılmış ve Moğollara teslim olmuştur⁵⁶.

Daha sonra İlhanlı hükümdarı Gazan Han tarafından Şaban 702 (Nisan 1303) yılında tâbisi Mardin Artuklu meliki Necmüddin II. Gazi’ye bırakılan Âmid, böylece tekrar Artuklu yönetimine geçmiştir⁵⁷. H. 803 (1400-1) yılında Âmid ve çevresinin Timur tarafından Akkoyunlu Kara Osman’a verilmesiyle Artukluların elinden çıkan şehir, nihayetinde Akkoyunluların payitahtı olmuştur⁵⁸.

4. 3. Mardin

Mardin-Midyat eşiğinin güney batı yamaçları üzerinde, Yukarı Dicle Havzasını el-Cezîre ovasına bağlayan en elverişli geçit yerinde, İran-Azerbaycan ve Anadolu’dan gelip, Suriye, el-Cezîre ve Irak’a giden kadim yollara hâkim bir konumda kurulmuştur⁵⁹. Ne zaman ve nasıl kurulduğuna dair net bilgiler olmayan Mardin’in⁶⁰, isminin menşei konusunda da farklı rivayetler bulunmaktadır⁶¹.

Oldukça müstahkem bir kaleye sahip olan Mardin⁶², önce Roma İmparatorluğu daha sonra da Doğu Roma’nın Sasanîlerle mücadelelerinde önem kazanmış, H. 19 (640) yılında ise, İyâz b. Ganm komutasındaki İslâm orduları tarafından barış yoluyla ele geçirilmiştir⁶³. Mardin bundan sonraki birkaç asırda el-Cezîre’yi kontrol etmek isteyen

⁵⁵ Yinanç, a.g.m., s. 615; Beysanoğlu, a.g.e., s. 297-298; Çevik, a.g.t., s. 80.

⁵⁶ Canard-Cahen, a.g.m., s. 344; Yinanç, a.g.m., s. 616-618; Çevik, a.g.t., s. 81-82.

⁵⁷ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 207-208; Ludger Ilisch, *Geschichte Der Artuquidenherrschaft Von Mardin Zwischen Mamluken und Mongolen (1260-1410 AD)*, Münster 1984s. 70-71; Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 205.

⁵⁸ İnanç, a.g.m., s. 621; Ilisch, a.g.e., s. 193; Beysanoğlu, a.g.e., s. 380.

⁵⁹ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, s. 1; A. Çevik, “Üç Yüzyıllık Bir Başkent: Mardin” *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, edit. İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 65; Mehmet Taştımır “Mardin”, *DİA*, XXVIII, s. 43. Şehrin topografik yapısı için bkz. *Voyages*, s. 3-9.

⁶⁰ Tarih öncesi devri ile ilgili olarak bkz. Suavi Aydın- Kudret Emrioğlu- Oktay Özel- Süha Ünsal, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, İstanbul 2001, s. 1-52.

⁶¹ Mardin ismiyle ilgili farklı görüşler için bkz. Göyünç, a.g.e., s. 2-6; Umar, a.g.e., s. 547; Çevik, “Üç Yüzyıllık Başkent”, s. 66.

⁶² Kale hakkında bkz. *Voyages*, s. 12-20; Altun, *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, s. 8-20.

⁶³ V. Minorsky, “Mardin”, *İA*, VII, s. 317; Göyünç, a.g.e., s. 6-7 Çevik, “Üç Yüzyıllık Başkent”, s. 67.

Arap kabileleri ile Abbasî valileri arasında, daha sonra ise XI. yüzyıla kadar Mervanoğulları ile Ukayloğulları arasında el değiştirmiştir⁶⁴.

Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın Diyâr-ı Bekr'in fethine memur ettiği Fahrüddeve b. Cüheyr komutasındaki ordu tarafından H. 478 (1085) yılında ele geçirilen Mardin, böylelikle Türk hâkimiyetine girmiştir⁶⁵. Melikşah'ın H. 485 (1092) yılında vefatının ardından bir dönem Berkyaruk'un naibi idaresinde kalan şehir, H. 496 (1102-3) yılında ise Artuklular tarafından ele geçirilmiştir⁶⁶. Mardin önceleri Hısn Keyfâ Artukluları'nın elinde bulunuyorken, kısa bir süre sonra Sökman'ın kardeşi İlgazi tarafından H. 502 (1108-9) yılında teslim alınmasıyla⁶⁷, burada Artuklular'ın Mardin şubesi kurulmuş ve XV. yüzyılın başına kadar yaklaşık üç asır bu şubenin başkentliğini yapmıştır.

Bununla birlikte daha önceleri askerî amaçlara hizmet eden bir kale yerleşiminin ötesine geçemeyen Mardin, siyasî, sosyal ve ekonomik atılımını da Artuklular döneminde gerçekleştirmiş ve XII. yüzyıldan itibaren Diyâr-ı Bekr bölgesinin en önemli şehirlerinden biri konumuna yükselmiştir⁶⁸.

4. 4. Harput

Günümüzde Elazığ İlinin bir ilçesi olan Harput, şehir merkezinin 5 kilometre kuzey doğusunda yer almaktadır⁶⁹. Araplar tarafından "Hısn Ziyad" (Ziyad Kalesi) olarak adlandırılan şehrin ismi, Romalılar'ın buraya verdikleri "Ziata Castellum" (Ziata Kalesi) isminden gelmekle birlikte, Ermenice "Harberd" isminden türeyen "Hartabirt" ismi de kullanılmıştır⁷⁰. Müstahkem bir kaleye sahip olan şehrin tarihi ise oldukça eskiye dayanmaktadır⁷¹.

VII. yüzyılda İslâm hâkimiyetine giren Harput, X. yüzyılda tekrar Bizans tarafından geri alınmıştır⁷². Daha sonra Bizans'ın Malazgirt Savaşında Selçuklular'a yenilmesini fırsat bilen Ermeni Phileratos tarafından zapt edilen şehir, Melikşah'ın Diyâr-ı Bekr'in fethine yolladığı orduya kuvvetleriyle birlikte katılan Türkmen

⁶⁴ Minorsky, a.g.m, s. 317-318; Çevik, "Üç Yüzyıllık Başkent", s. 69; Taştemir, a.g.m, s. 44.

⁶⁵ Göyünç, a.g.e., s. 7-8; Çevik, "Üç Yüzyıllık Başkent", s. 69; Taştemir, a.g.m., s. 44.

⁶⁶ Sevim, "Artukoğlu Sökmen", s. 514; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 162.

⁶⁷ Cahen, "Le Diyar Bakr", s. 232; A. Sevim "Artuk oğlu İlgazi" *Belleten*, XXIV/104, Ankara 1962, s. 661; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 163.

⁶⁸ Göyünç, a.g.e., s. 8; Çevik, "Üç Yüzyıllık Başkent", s. 69.

⁶⁹ B. Darkot, "Harput", *İA*, V/I, s. 296; Danık, "Ortaçağ Harput'un Kentsel Gelişimi", s. 17.

⁷⁰ *Voyages*, s. 257; Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s.24; Darkot, a.g.m., s. 296-297.

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ardiçoğlu, a.g.e., s. 5-22. Kale hakkında bkz. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, s. 259-269; Danık, *Ortaçağda Harput*, s. 27-37.

⁷² Ardiçoğlu, a.g.e, s. 23-24; C. Alptekin "Selçuklular Zamanında Harput", *Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s. 45

komutanlarından Çubuk Bey'e iktâ edilmiş ve H. 479 (1186-7) yılında Çubuk Bey tarafından fethedilerek, burada Çubukoğulları adıyla bir Türkmen beyliği kurulmuştur⁷³.

Çubukoğlu Muhammed'in H. 505-506 (1112) yılında ölümünü haber alarak bölgeye gelen Artuk Bey'in torunu Belek Gazi'nin önce Palu, daha sonra H. 508-509 (1115) yılında Harput'u almasıyla da bölge Artuklu hâkimiyeti altına girmiştir⁷⁴. Belek Gazi'nin Rebiyülevvel 518 (Mayıs 1124) yılında ölmesinin ardından Hısn Keyfâ Artuklu Meliki Rüknüddeve Davud tarafından ele geçirilen şehir, H. 581/1185-6 yılında yeğeni II. Sökman'la girdiği taht mücadelesini kaybeden İmâdüddin Ebu Bekir tarafından zapt edilmiş ve böylece Hısn Keyfâ ve Mardin'den sonra Artuklular'ın üçüncü müstakil şubesinin emaret merkezi olmuştur⁷⁵. Şehrin H. 631 (1234) yılında Türkiye Selçukluları tarafından ilhak edilmesiyle de, yaklaşık 120 sene süren Artukluların Harput hâkimiyeti sona ermiştir⁷⁶.

4. 5. Meyyâfârikîn (Silvan)

Âmid'in 84 kilometre kuzey doğusunda, Batman Çayının kollarından Farkin Suyunun kenarında yer alan ve günümüzde Diyarbakır iline bağlı bir ilçe merkezi olan Silvan⁷⁷ adıyla bilinen Meyyâfârikîn, Diyâr-ı Bekr bölgesinin Âmid'den sonra ikinci büyük şehridir⁷⁸. Bu ismin menşei ile ilgili rivayet, şehrin kurucu olarak kabul edile "Mârûsâ el-Fârikî" adlı bir piskoposun, İran'dan getirilen Hıristiyan şehitlerinin buraya gömülmesinden sonra şehre verdiği "Medursala" (şehitlerin şehri) isminin, zamanla Arapça söyleyişe uygun olarak "Meyyâfârikîn" şeklini aldığı yönündedir⁷⁹. Bununla birlikte İslâm kaynaklarında Mâfârikîn, Mefârikîn ve Fârikîn şeklinde farklı isimlerle de geçen şehir, Grekçe Martyropolis, Süryanice'de Mîpherkét, Muhârikîn, Muphargin ve Ermenice'de Npherket adlarıyla tanınmaktadır⁸⁰.

⁷³ Alptekin, a.g.m., s. 46. Çubukoğulları hakkında bkz. Gülay Ögün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, LXI/230, Nisan 1997, s. 67-92

⁷⁴ Yinanç, "Belek", *İA*, II, s. 469-470; Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, s. 111; N. Ardiçoğlu bu tarihi, 1118 olarak verirken (a.g.e., s. 38), G. Ö. Bezer, Belek'in Harput'a hakim olduğu senenin 1119-1120 yılları arasında olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır (a.g.m., s. 90-91).

⁷⁵ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 189; Ardiçoğlu, a.g.e., s. 47; Yusuf Baluken, "Harput Artukluları", *Artuklular*, I, s. 226.

⁷⁶ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 199; a.mlf, *Selçuklular Zamanında*, s. 401; Ardiçoğlu, a.g.e., s. 57; Baluken, a.g.m., s. 232; R. Ataoğlu, "Harput'ta Artuklu İdaresi", *Tarih İçinde Harput, Elazığ* 1992, s. 56.

⁷⁷ Silvan adı hakkında bkz. Beysanoğlu, a.g.e., s. 28-29.

⁷⁸ B. Darkot, "Meyyâfârikîn", *İA*, VIII, s. 195-196; Çevik, a.g.t., s. 84. Şehrin topografik yapısı için bkz. *Voyages*, s. 211-213.

⁷⁹ Çevik, a.g.t., s. 85-86. İsmi menşei ile ilgili başka bir rivayet için bkz. Honigmann, a.g.e., s. 5, dn:5.

⁸⁰ V. Minorsky "Meyyâfârikîn" *El²*, VI, s. 928-929; A. Savran "Meyyâfârikîn", *DİA*, XXIX, s. 511; Umar, a.g.e., s. 569.

Meyyâfârikîn, kuruluş döneminde dinî çehresiyle ön plana çıkmış fakat Roma-Sasanî sınırında bulunması sebebiyle kısa zamanda askerî açıda önem kazanarak, müstahkem bir şehir haline gelmiştir. H. 16 (640) yılında İslâm ordularının tarafından ele geçirilen Meyyâfârikîn, bu tarihten sonra bölgedeki diğer şehirler gibi İslâm fütûhatının bir merkezi olarak kullanılmıştır⁸¹.

X. yüzyılda Hamdanîler hâkimiyeti altında bulunan şehir, bu dönemde yapılan imar faaliyetleri ile gelişimini sürdürmüştür⁸², ancak asıl gelişimini XI. yüzyılda Diyâr-ı Bekr bölgesinde hüküm süren Mervanoğulları döneminde gerçekleştirmiştir. Bu hanedanının başkenti olması hasebiyle, özellikle XI. yüzyılın başlarında Nasruddevle Ahmed döneminde vücuda getirilen birçok ticarî ve kültürel yapılarla el-Cezîre bölgesinin en mamur şehirlerinden bir haline gelmiştir⁸³.

H. 478 (1085) yılında bütün Diyâr-ı Bekr şehirleri gibi, Sultan Melikşah'ın emriyle Büyük Selçuklu topraklarına dâhil edilen Meyyâfârikîn, H. 488 (1092) yılında Melikşah'ın ölümünün ardından Suriye Selçukluları Meliki Tutuş tarafından zapt edilmiş, H. 498 (1105) yılında ise Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan tarafından ele geçirilmiştir⁸⁴. Onun ölümünün ardından, kısa bir süre Ahlatşahların hâkimiyeti altında kalan şehir, H. 508 (1115) yılında tekrar Büyük Selçuklular idaresine geçmiş ve Muhammed Tapar'ın H. 515 (1121) yılında burayı Artukoğlu İlgazi'ye ikta olarak vermesiyle Mardin Artukluları egemenliğine girmiştir⁸⁵. Meyyâfârikîn bu dönemden sonra Mardin Artuklularının ikinci payitahtı olmuş ve Diyâr-ı Bekr bölgesinin önemli şehirlerinden biri olma özelliğini devam ettirmiştir. Daha sonra 29 Cemazıyelevvel 581 (Ağustos 1185) yılında Salahaddin Eyyûbî tarafından kuşatılan şehir anlaşmayla Artuklular'dan teslim alınarak, H. 658 (1260) yılındaki Moğol İşgaline kadar Eyyûbîlerin hâkimiyeti altında kalmıştır⁸⁶.

4. 6. Düneysir/Koç Hisar (Kızıltepe)

Günümüzde Mardin'e bağlı bir ilçe olan ve Kızıltepe ismiyle bilinen Düneysir, Mardin'in 20 kilometre güney batısında yer almaktadır⁸⁷. Kuruluşuyla ilgili fazla bilgi bulunmayan şehrin adının ise, Helence "Adenystrai" isminden geldiği ileri sürülmektedir⁸⁸. Bununla birlikte XIII. yüzyıl müelliflerinden Yâkût'un *Mucemü'l-Büldan* adlı eserinde, şehrin

⁸¹ Çevik, *a.g.t.*, s. 87-88.

⁸² Carole Hillenbrand, "Mayyâfârikîn" *EF*, VI, s. 930; Savran, *a.g.m.*, s. 511, Çevik, *a.g.t.*, s. 88. Bu döneme ait kitabeler için bkz. Savcı, *Silvan Tarihi*, s. 16-18.

⁸³ Cahen "XIII. Asır Ortalarında Cezire", s. 97; Savran, *a.g.m.*, s. 511; Çevik, *a.g.t.*, s. 89-92; Şehirdeki Mervanî kitabeleri için bkz. Savcı, *a.g.e.*, s. 23-24; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 233-235.

⁸⁴ Hillenbrand, *a.g.m.*, s. 930; Çevik, *a.g.t.*, s. 92.

⁸⁵ Sevim, "Artukoğlu İlgazi", s. 687; Savran, *a.g.m.*, s. 511-512; Çevik, *a.g.t.*, s. 92-93.

⁸⁶ Hillenbrand, *a.g.m.*, s. 531; Savran, *a.g.m.*, s. 512; Ilisch, *a.g.e.*, s. 212; Çevik, *a.g.t.*, s. 93-94.

⁸⁷ *Voyages*, s. 45; Çevik, *a.g.t.*, s. 123.

⁸⁸ *Voyages*, s. 45; D. Sourdel, "Dunaysar" *EF*, II, s. 626; M. Streck, "Düneysir", *IA*, III, s. 664; Umar, *a.g.e.*, s. 17, 229.

diğer bir “Koç Hisar” olarak geçmektedir⁸⁹. 2 kilometre doğusunda bulunan Tell Ermen harabesinden İlk Çağdaki asıl yerleşim yerinin burası olduğu düşünölen şehir⁹⁰, XI. yüzyılın ilk çeyreğinde Mervanî emirlerinden Nasürddeve döneminde darphanesi bulunan bir yerleşim yeri olarak karşımıza çıkmaktadır⁹¹.

XI. yüzyılın sonuna kadar birkaç ayrıntı dışında kaynaklarda ismi zikredilmeyen şehir, XII. yüzyılın başında Artuklular’ın bölgeye hâkim olmasıyla birlikte kısa bir süre içerisinde büyük bir gelişme kaydetmiş ve XII. yüzyılın sonlarında Diyâr-ı Bekr bölgesinin, hatta el-Cezîre’nin en önde gelen kültür ve ticaret merkezi konumuna yükselmiştir⁹².

Ancak H. 628 (1230-1) yılında Moğollar tarafından büyük tahribata uğrayan Düneysir, akabinde gelen H. 633 (1235-6) Eyyübî saldırısıyla iyice tenhalaşmış ve nihayetinde H. 646 (1248-9) yılında şehir halkının Moğollar tarafından Musul’a göç ettirilmesiyle eski önemini yitirmiştir⁹³.

4. 7. Harzem (Ziyaret Köy)

Mardin’in Kızıltepe İlçesinin 8 kilometre kuzey doğusunda, Zerkan/Zergan Çayı kenarında yer alan Harzem⁹⁴, günümüzde Kızıltepe İlçesine bağlı bir köy olup, Ziyaret Köy adıyla bilinmektedir. Eski adı Armazon olan ve Roma-Sasani mücadelelerinde ismi bu dönemin kaynaklarında geçen Harzem adı, Armazon’un Süryani ağzına uydurulmuş şeklidir ve İslâm kaynaklarından da bu adla geçmektedir⁹⁵.

Harzem’in tarihi eskilere gitmesine rağmen XII. yüzyıla kadar İslâm kaynaklarında adı geçmemekle birlikte, asıl gelişimini Mardin Artukluları döneminde gerçekleştirmiştir. Artuklu hâkimiyeti altında, Roma dönemindeki askerî işlevinin dışında bir yer olarak kullanıldığı anlaşılan Harzem ile ilgili olarak kaynaklar, Artuklu meliklerinin saraylarının bulunduğu ve kışları geçirmek için bu beldeye geldikleri bilgisini vermektedir⁹⁶.

⁸⁹ Göyünç, a.g.e., s. 66; Çevik, a.g.t., s. 126.

⁹⁰ *Voyages*, s. 45; Streck, a.g.m., s. 664; Göyünç, a.g.e., s. 66; Çevik, a.g.t., s. 123.

⁹¹ Çevik, a.g.t., s. 124.

⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 225-226; Çevik, a.g.t., s. 125-127; C. Tomar, “İbn İlahmiş’in “Hilyetü’s-Seriyyin min Havâssi’d-Düneysiriyyin” adlı eserine göre Artuklular döneminde Düneysir’de İlim Hayatı” *Artuklular*, II, s. 1-7.

⁹³ Ilisch, a.g.e., s. 201-202; Çevik, a.g.t., s. 127.

⁹⁴ *Voyages*, s. 53.

⁹⁵ *Voyages*, s. 53; Honigmann, a.g.e., s. 7, dn:7; Umar, a.g.e., s. 117; Çevik, a.g.t., s. 136.

⁹⁶ Katip Ferdi, a.g.e., s. 43. Ayrıca bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 226; Çevik, a.g.t., s. 137-138.

4. 8. Çermûk (Çermik)

Diyâr-ı Bekr bölgesinin batı hududundaki son müstahkem kale olan Çermûk, günümüzde Çermik adıyla Diyarbakır'a 90 kilometre uzaklıktaki bir ilçe merkezidir⁹⁷. Fırat'ın bir kolu olan Sinek Çayı kıyısında kurulu ve kaplıcalarıyla ünlü bu belde, Roma ve Bizans döneminde su kaynağı anlamına gelen "Abarne" ismiyle tanınmakta ve yine kaplıcalarına nispetle İslâm kaynaklarında Çermûk isminin yanı sıra "Hısnü'l-Hamma" adıyla da geçmektedir⁹⁸.

X. yüzyılda Hamdanîler döneminde müstahkem bir mevki olarak görülürken, daha sonraki yüzyıllarda kaynaklarda adına pek rastlanmayan Çermûk⁹⁹, XII. yüzyılda Rüknu'ddevle Davud döneminde (H. 502-539/1108-1144) Hısn Keyfâ Artukluları hâkimiyeti altına girmiştir. Onun H. 539 (1144)'da ölümünün ardından İmâdüddin Zengî tarafından zaptedilmişse de, H. 541 (1146-7)'de Zengî'nin de ölümünden sonra, Fahrüddin Kara Arslan tarafından tekrar Hısn Keyfâ Artuklu topraklarına katılmış ve yaklaşık bir asır onların hâkimiyetinde kalmıştır¹⁰⁰.

XIII. yüzyıldaki durumuyla ilgili yeterli bilgi bulunmayan Çermûk, II. Gıyâsüddin Keyhüsrev döneminde, H. 638 (1240-1) yılında Türkiye Selçukluları hâkimiyetine girmiş ilerleyen dönemlerde yerel beylerin idaresinde kalmıştır¹⁰¹

⁹⁷ B. Konyar, *Diyarbakir Yıllığı*, III, s. 369; Kırzioğlu, "Çermik Kasabası Üzerine Notlar", s. 267.

⁹⁸ Canard, *a.g.e.*, I, s. 81, Umar, *a.g.e.*, s. 10, Kırzioğlu; a.g.m., s. 269; Çevik, *a.g.t.*, s. 142.

⁹⁹ Canard, *a.g.e.*, I, s. 81; Çevik, *a.g.t.*, s. 142.

¹⁰⁰ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 175-177; Çevik, *a.g.t.*, s. 143.

¹⁰¹ Yinanç, a.g.m., s. 617; Çevik, *a.g.t.*, s. 143.

5. Artukluların Kısa Siyasî Tarihi

Hanedanın isim babası ve atası ünlü Selçuklu kumandanlarından, Eksük oğlu Artuk Bey et-Türkmanî olup, Oğuzların “Döğer” boyuna mensuptur¹⁰². Geçmiş hakkında fazla bilgi bulunmayan Artuk Bey, başında bulunduğu kalabalık Türkmen kuvvetleriyle beraber H. 455 (1063) yılında Azerbaycan’da Selçuklu Sultanı Alp Arslan’ın hizmetine girmiş ve onun en gözde komutanları arasında yer almıştır¹⁰³. Alp Arslan’ın yanında Malazgirt Meydan Muharebesi’ne de katılan Artuk Bey, Anadolu’nun fütuhatında da aktif bir rol üstlenmiştir¹⁰⁴. O, Alp Arslan’ın ölümünden sonra da Büyük Selçuklulara hizmet etmeye devam etmiş, Sultan Melikşah’ın emriyle kendisine ikta edilen Hulvan¹⁰⁵ bölgesine giderek, Halifelige karşı ayaklanma halinde bulunan Ahsa ve Bâhreyn Karmatîlerini itaat altına almıştır¹⁰⁶. Bu görevi başarıyla yerine getiren Artuk Bey, daha sonra Melikşah’ın H. 476 (1083-4) yılında, Diyâr-ı Bekr bölgesinde hüküm süren Mervanoğulları üzerine yolladığı orduya, emrindeki Türkmenlerle birlikte katılmıştır. Fakat bu sefer sırasında orduyu komuta eden Fahrüddeve b. Cüheyr ile yaşadığı bir anlaşmazlık üzerine, Sultan Melikşah’la arası açılmış olan Artuk Bey, beraberindeki Türkmenler ile birlikte Melikşah’ın kardeşi Suriye Meliki Tutuş’un hizmetine girmiştir¹⁰⁷. Böylesine büyük bir komutanın kendi hizmetine girmesinden son derece memnun olan Melik Tutuş, Artuk Bey’e Kudüs ve havalisini ikta olarak vermiş ve hâkimi bulunduğu Suriye-Filistin topraklarında durumunu daha da sağlamlaştırma imkânı bulmuştur¹⁰⁸. Nitekim Melik Tutuş’un 18 Safer 479 (5 Haziran 1086) yılında, Türkiye Selçuklu Sultanı Kutalmışoğlu Süleyman

¹⁰² Artuklular’ın menşei konusunda bazı araştırmacılar, Artuklular’ın bastırdıkları sikkeler üzerinde bulunan damgalardan hareketle bu sülalenin Oğuzların “Kayı” boyuna mensup olduklarını ileri sürmüşlerdir (Ali Emîrî, *a.g.e.*, s.18-19, dn:6; M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu’nun Fethi)*, İstanbul 1944, s. 96; Köprülü, “Artuk Oğulları”, s. 617; Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, s. 8). Ancak daha sonra yapılan araştırmalarla, bu damganın “Döğer” boyunun damgası olduğu ve Artuklular’ın bu boya mensup oldukları kabul edilmiştir (Faruk Sümer, “Döğerlere Dair” *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953, s. 141-142; a.mlf., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul 1999, s. 258; Ali Sevim, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI/101, Ankara 1962, s. 121-123; Turan, *Doğu Anadolu*, s.155-157; C. Cahen, “Artukids” *EF*, s. 662; Remzi Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1989, s. 15-24; Coşkun Alptekin, “Artuklular”, *DİA*, III, s. 415).

¹⁰³ Sevim, *a.g.m.*, s. 124; Turan, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁰⁴ Yinanç, *a.g.e.*, s. 74, 86-87; Sevim, *a.g.m.*, s. 124-128; a.mlf., “Artuk b. Eksük”, *DİA*, III, s. 414; F. Sümer, “Malazgird Savaşına Katılan Türk Beyleri” *SAD*, IV, Ankara 1975, s. 207; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005, s. 56, 80-83.

¹⁰⁵ Bugün Irak topraklarında Bağdat’ın 190 km. kuzeydoğusundaki Hulvançayı’nın kıyısında yer alan tarihi bir şehirdir (Tahsin Yazıcı, “Hulvan”, *DİA*, XVIII, s. 345).

¹⁰⁶ Sevim, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey”, s. 128-129; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 152-153, Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 38-39. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Sevim, “Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi”, *Belleten*, XXIV/94, Ankara 1960, s. 209-232.

¹⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yinanç, *a.g.e.*, s. 137-154; Sevim, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey”, s. 129-138.

¹⁰⁸ Sevim, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey”, s. 138, Alptekin, *a.g.m.*, s. 415, Turan, *Doğu Anadolu*, s. 154.

Şah ile yaptığı ve Kutalmışoğlu'nun ölümüyle sonuçlanan Ayn Seylem Savaşı'nın kazanılmasında, Artuk Bey önemli bir rol oynamıştır¹⁰⁹. Bu savaştan sonra askeri harekâtlarına ara veren Artuk Bey, iktası olan Kudüs'te H. 484 (1091) yılında vefat etmiş, Kudüs'ün idaresi ise oğulları Sökman ve İlgazi'ye geçmiştir¹¹⁰. Ancak Fatımîlerin, H. 491 (1098) Kudüs'ü zapt etmesiyle¹¹¹, Sökman Haleb'e çekilmiş¹¹², kardeşi İlgazi ise Bağdat'a giderek, Büyük Selçukluların hizmetine girmiştir¹¹³.

5.1 Hısn Keyfâ Artukluları

Musul hâkimi Kürboğa, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un emriyle Azerbaycan'daki Mevdûd b. İsmail'in isyanını bastırmak için buraya gitmiş ve onun Rey yakınlarında Zilkade 495 (Ağustos-Eylül 1102) yılında ölmesiyle Musul'a, Kürboğa'nın halefi olarak tayin ettiği Sungurca hâkim olmuştur. Ancak Musul halkı onun hâkimiyetini olumlu karşılamayarak Sungurca'ya karşı Kürboğa'nın Hısn Keyfâ'da bulunan naibi Türkmen Musa'yı şehre davet etti. Musul hâkimi Sungurca bundan habersiz olarak kendine hizmet etmek için geldiğini sandığı Türkmen Musa'yı karşılamaya çıktığı sırada öldürülmesiyle Musul'a Türkmen Musa hâkim oldu. Bu durumu kabul etmeyen Ceziret-i İbn Ömer (Cizre) hâkimi Çökürmüş, Türkmen Musa'ya karşı hareket geçerek Musul'a bağlı olan Nusaybin'i ele geçirdi. Türkmen Musa her ne kadar karşılık vermek istese de, adamlarının ihaneti nedeniyle karşı bir harekâta bulunamaması üzerine Musul da Çökürmüş tarafından kuşatıldı. Türkmen Musa içinde bulunduğu bur zor durumdan kurtulmak için, karşılığında Hısn Keyfâ ile beraber 10 bin dinar vermek suretiyle Artukoğlu Sökman'dan Çökürmüş'e karşı yardım istedi. Bölgede bir hâkimiyet merkezi kurmak isteyen Sökman, bu teklife olumlu cevap vererek ordusuyla beraber Musul'a hareket etti. Sökman'ın üzerine geldiğini duyan Çökürmüş ise kuşatmayı kaldırarak Musul'dan ayrıldı. Sökman'ın geldiğini gören Türkmen Musa şehirden çıkarak onu karşılmaya gittiği sırada Kürboğa'nın sadık bir kölesi tarafından öldürülmesi üzerine, vakit kaybetmeden kendisine vad edilen Hısn

¹⁰⁹ Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey", s. 142-143; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 102-105.

¹¹⁰ Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey", s.144-145; Artuk, *a.g.e.*, s. 12; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 154.

¹¹¹ Artuk, *a.g.e.*, s. 26; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 159, Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 34. A. Sevim bu tarihi H. 489 (1096) olarak vermektedir ("Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri" *Belleten*, XXVI/103 (Ankara 1962), s. 505; a.mlf., "Sökmen" *İA*, X, s. 764).

¹¹² A. Sevim, "Artukoğlu Sökmen", s. 505; a.mlf., "Sökmen", s. 764, Alptekin *a.g.m.*, s. 415.

¹¹³ Köprülü, *a.g.m.*, s. 617; Cahen, "Artukids", s. 664; Alptekin, *a.g.m.* s. 415. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 159.

Keyfâ'ya hareket etmiş olan Sökman, burayı Türkmen Musa'nın naiblerinden teslim aldı¹¹⁴. Böylelikle Artuklular'ın Hısn Keyfâ kolu kurulmuş oldu¹¹⁵.

Sökman, Hısn Keyfâ'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a bağlılığını bildirmiş ve H. 496 (1102-1103) yılında yeğeni Yakutî'nin kardeşi Ali'nin hâkim olduğu Mardin'i ele geçirmiştir¹¹⁶. İki sene içerisinde Hısn Keyfâ ve Mardin gibi iki önemli şehre hâkim olan Artukoğlu Sökman, böylelikle Diyâr-ı Bekr bölgesinin en güçlü hükümdarı konumuna yükseldi¹¹⁷. H. 498 (1104-05) yılında Urfa'daki Haçlılar ile mücadele eden Sökman¹¹⁸, aynı sene Dımaşk hâkimi Tuğ Tekin tarafından kendisine teslim edilmek üzere Dımaşk'a davet edildi. Ancak oraya ulaşmadan yolda aniden hastalanarak vefat etti¹¹⁹. Sökman'ın yerine oğlu İbrahim geçtiyse de, o da fazla yaşamadı ve H. 502 (1108-9) tarihinde Sökman'ın diğer oğlu Rüküddevle Davud Hısn Keyfâ Artukluları tahtına oturdu¹²⁰.

Davud, babasının ölümüyle Artuklular'ın lideri konumuna yükselen amcası İlgazi'nin hâkimiyetini kabul etmiş ve ona yardımcı kuvvetler gönderdiği gibi, bazı seferlerine bizzat iştirak etmiştir¹²¹. H. 516 (1122-3) tarihinde amcası İlgazi'nin ölümünden sonra, bu sefer Haçlılara karşı aldığı başarılarla İslâm âleminde büyük ün kazanan amcazadesi Belek b. Behram'a tâbi olan ve ona asker gönderen Davud, Belek'in H. 518 (1124-5) yılında ölümünden sonra artık bağımsız hareket etmeye başladı¹²². Öte yandan önce İlgazi'nin daha sonra Belek'in ölümleriyle, Artuklular'ın birliği de bozulmuş ve Artuklular, biri Hısn Keyfâ merkezli, diğeri Mardin merkezli iki farklı beyliğe dönüşmüşler, hatta ileride görüleceği üzere birbirleriyle de mücadele etmekten geri kalmamışlardır¹²³.

¹¹⁴ Sevim, "Artukoğlu Sökmen", s. 511-512; a.mlf., "Sökmen", s. 764; Artuk, *a.g.e.*, s. 28-29; Turan, *Doğu Anadolu*, s.161-162; Cahen, "Le Diyar Bakr", s. 229; Köprülü, a.g.m., s. 618; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 38-40.

¹¹⁵ Artukluların bu koluna, kurucusu olan Artuk oğlu Sökman'a nisbetle "Sokmaniyye, Sokmanlılar, Sökmeniye" isimleri de verilmiştir (Artuk, *a.g.e.*, s. 29; Turan, *Doğu Anadolu*, s.161).

¹¹⁶ Sevim, "Artukoğlu Sökmen", s. 514; Artuk, *a.g.e.*, s. 35; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 162; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 42-43.

¹¹⁷ Çevik, *a.g.t.*, s. 267.

¹¹⁸ Sevim, "Artukoğlu Sökmen", s. 515-518; Turan, *Doğu Anadolu*, s.162; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1992, s. 34-35; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 44-49.

¹¹⁹ Sevim, "Artukoğlu Sökmen", s. 518-520; a.mlf., "Sökmen", s. 765; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 49-51.

¹²⁰ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 163; Alptekin, a.g.m., s. 415.

¹²¹ Ataoğlu, "Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Davud'un Siyasi Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI/27, Ankara 1994, s. 33-34.

¹²² Ataoğlu, a.g.m., s. 34-35.

¹²³ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 171.

Ruknüddevle Davud, Belek'in ölümüyle birlikte sınırlarını genişletmeye başladı ve Harput ile birlikte Belek'ten kalan yerleri ele geçirdi¹²⁴. Diyâr-ı Bekr bölgesinde iddialı bir konuma yükselmeye başlayan Davud'un, H. 521 (1127-8) yılında mevcut durumu değiştiren bir durum yaşandı ve saltanatı boyunca hep mücadele edeceği Aksungur el-Porsukî'nin oğlu Atabeg İmâdüddin Zengî, Büyük Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Musul valiliğine atandı¹²⁵.

Haçlılar ile mücadelede zaferin temsilcisi durumuna gelecek olan İmâdeddin Zengî¹²⁶, bölgedeki faaliyetlerine Artuklu topraklarını ele geçirerek başlamış ve bu suretle Mardin Artuklu emiri Temürtaş'a ait olan Nusaybin'i kuşatarak H. 521(1127-8) yılında buraya hâkim olmuştur. Atabeg Zengî'nin bu faaliyetleri Artukluları birleştirdi ve H. 524 (1129-30) yılında Hısn Keyfâ Artuklu emiri Davud ile Mardin Artukluları emiri Temürtaş, Atabeg Zengî'ye karşı bir ittifak yaptı. Daha sonra bu ittifaka tâbileri olan Âmid hâkimi İnaloğulları¹²⁷ emiri İlaldı'yı da dâhil eden Artuklular, Atabeg Zengî'ye karşı harekete geçti. Nihayetinde iki ordu Darâ yakınlarında karşılaştı ve savaşın sonunda Artuklular mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldı¹²⁸.

Bu savaştan sonra Davud'a göre daha yumuşak huylu olan Temürtaş, İmâdüddin Zengî ile mücadeleye girmekten imtina etmiş, buna karşılık sert tabiatlı ve gözü pek olan Davud, yenilmesine rağmen Zengî ile mücadeleden kaçınmayarak topraklarını genişletme yolunu seçmiştir. Amcazâdesinin bu tutumundan endişelenen Temürtaş İmâdüddin Zengî ile anlaşarak Hısn Keyfâ Artuklu Emiri Davud'un üzerine yürüdü. H. 528 (1133-4) yılında bu ittifak karşısında Âmid önlerinde ağır bir yenilgiye uğrayan Davud ise Hısn Keyfâ'ya geri çekilmek durumunda kaldı¹²⁹.

¹²⁴ Ataoğlu, a.g.m., s. 35; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 171.

¹²⁵ Coşkun Alptekin, "Zengî", *İA*, XII, s. 527.

¹²⁶ İmâdeddin Zengî, Haçlılara karşı birçok başarı kazanmış ve nihayetinde H. 539 (1144) yılında Urfa'yı Haçlıların elinden alarak büyük bir üne kavuşmuştur. Nitekim bu fetih, Avurpa'da da büyük bir yankı uyandırmış ve İkinci Haçlı Seferi'nin yapılmasına neden olmuştur. Zengî'nin Haçlılarla mücadelesi ve Urfa'nın fethi için bkz. Runciman, *a.g.e.*, II, 162-200.

¹²⁷ İnaloğulları ya da Yınaloğulları adıyla bilinen bu Türkmen Beyliği, H. 488-579 (1095-1183) yılları arasında Âmid'de hüküm sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yinanç, a.g.m., 613-615; Ali Sevim, "İnaloğulları", *DİA*, XXII, s. 257-258; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1997, s. 268-273; A. Çevik "XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınaloğulları", *Türkler*, VI, Ankara 2001, s. 491-499.

¹²⁸ Cahen, "Le Diyar Bakr", s. 243; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 172-173; Carole Hillenbrand, "The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century" *Studia Islamica*, LIV, Paris 1981, s. 143; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 62-63.

¹²⁹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 173; Hillenbrand, a.g.m., s.143-144; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 64-66.

Daha sonra İmâdüddin Zengî'nin Diyâr-ı Bekr bölgesini terk etmesini fırsat bilen Davud, H. 536 (1141-2) yılında yalnız kalan amcazadesi Temürtaş üzerine yürüyerek Meyyâfârikîn'e kadar olan bölgeyi yağmaladı. Davud'un bu hareketi üzerine bölgeye tekrar gelen Atabeg Zengî, onun elinde olan bazı yerleri aldığı gibi, Âmid'de Davud adına okunan hutbeyi de kendi adına çevirterek Diyâr-ı Bekr bölgesinde hâkimiyetini kabul ettirdi (H. 538/1143-4)¹³⁰. Arka arkaya aldığı bu mağlubiyetlerden sonra Ruknüddevle Davud, H. 19 Muharrem 539 (23 Temmuz 1144) yılında Hani'de vefat etti ve naaşı Hısn Keyfâ'da toprağa verildi¹³¹. Her ne kadar ağır mağlubiyetler olsa da kaynaklar Davud'un, İmâdüddin Zengî'ye karşı mücadeleden yılmadığını ve mağlubiyetlerin ona tesir etmediğini yazmışlardır¹³². Davud'un o dönemde böyle bir imaja sahip olması, şüphesiz Türkmenler üzerinde sarsılmaz bir otoritesinin olması hasebiyledir.

Davud'un ölümünden sonra tahta geçen oğlu Fahrüddin Kara Arslan da, saltanatının ilk yıllarında İmâdüddin Zengî'nin baskısıyla karşı karşıya kalmış ve topraklarının bir bölümü Zengî tarafından zapt edilmiştir¹³³. Kara Arslan, ancak İmâdüddin Zengî'nin H. 541 (1146-7) yılında ölümüyle bölgede durumunu düzeltme imkânı bulmuş ve sınırlarını Hısn Keyfâ dışına doğru genişletebilmiştir¹³⁴.

H. 558 (1162-3) yılında Nisanoğulları¹³⁵ tarafından yönetilen Âmid, Fahrüddin Kara Arslan tarafından kuşatılmışsa da, Danişmendli Yağıbasan'ın Nisanoğulları'na yardım maksadıyla Hısn Keyfâ topraklarına girmesi üzerine bu muhasara başarısız oldu¹³⁶. Ancak Âmid sevdası bitmeyen Kara Arslan ölümünden kısa bir süre önce şehri tekrar kuşattı. Nitekim bu defa Âmid'i almaya yaklaşılsa da, adamlarının beceriksizliği yüzünden buna muvaffak olamadı ve bu olaydan kısa bir süre sonra H. 562 (1167) yılında vefat etmesiyle yerine oğlu Nûrüddin Muhammed geçti¹³⁷.

¹³⁰ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 174-175; Çevik, *a.g.t.*, s. 272.

¹³¹ Cahen, "Le Diyar Bakr", s. 248; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 175; Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 42.

¹³² Turan, *Doğu Anadolu*, s. 175; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 70.

¹³³ Cahen, "Le Diyar Bakr", s. 249; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 175-176; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 73.

¹³⁴ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 176, Ataoğlu, *a.g.t.*, 76

¹³⁵ Âmid'te hüküm süren Türkmen Beyliği İnalıoğulları'nın vezirliğini yapan Nisanoğulları, H. 536 (1141-2) yılında İnalıoğulları Emiri Ebu Mansur İladı'nın ölmesiyle, beyliğin idaresini ele geçirmiş ve bundan sonra başa geçen emirler de, bu ailenin tahakkümü altında kalmışlardır. Nisanoğulları, H. 579 (1183) Âmid'e Hısn Keyfâ Artukluları'nın hâkim olmasıyla birlikte tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yinanç, *a.g.m.*, s. 614-615; Merçil, *a.g.e.*, s. 270-273; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 262-264; Çevik, *a.g.t.*, s. 219-228.

¹³⁶ Cahen, "Le Diyar Bakr", s. 257-258; Yinanç, *a.g.m.*, s. 615; Ataoğlu, *a.g.t.*, 87-88.

¹³⁷ Cahen, "Le Diyar Bakr", s. 259-260; Ataoğlu, *a.g.t.*, 92-93; Alptekin, "Artuklular", s. 415.

Öte yandan Zengîler'in başında bulunan Nûrüddin Mahmud Zengî'nin H. 569 (1173-4) yılında ölmesiyle birlikte¹³⁸, bölgedeki siyasi konjonktürü tamamen değiştirecek olan yeni bir aktör ortaya çıktı. Bu sırada Mısır'da bulunan ve Atabeg Nûrüddin komutanlarından olan Şirkuh'un H. 564 (1168-9) yılında ölmesinden sonra, yerine yeğeni Salâhaddin Eyyûbî geçti ve daha sonra Atabeg Nûrüddin'in ölümüyle bağımsızlığını ilan ederek Eyyûbî Devletini kurdu¹³⁹. Daha sonra Salâhaddin Eyyubî, Zengîlerin mirasçısı olarak ortaya Mısır'daki topraklarını Suriye ve el-Cezîre yönünde genişletmeye başladı¹⁴⁰.

Hısn Keyfâ Artuklu Meliki Nûrüddin Muhammed, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın kızıyla evlenmiş ve Sultan tarafından kendisine çeyiz olarak Malatya civarındaki Hanzit bölgesindeki bazı yerler verilmişti. Ancak Nûrüddin Muhammed gönlünü bir muganniyeye kaptırması ve Sultan'ın kızına kötü muamelelerde bulunması üzerine II. Kılıç Arslan, H. 576 (1180-1) yılında damadı üzerine yürüyerek, Harput havalisinde Artuklular'a ait bazı yerleri aldı. Bu durum karşısında, bölgenin yeni gücü olan Salâhaddin Eyyûbî'ye sığınmış olan Nûrüddin Muhammed, ondan yardım talep etti. Nüfuzunu Fırat'ın doğusuna yayabilmek için bir fırsat bekleyen Salâhaddin tarafından kabul ederek, II. Kılıç Arslan'dan damadını affetmesini istedi. Ancak bu isteğine olumsuz cevap alan Salâhaddin, Türkiye Selçukluları üzerine yanına Artuklu Nûrüddin Muhammed'i de alarak sefere çıkmış ise de, araya giren elçiler sayesinde savaşılmadan bu kriz aşıldı¹⁴¹.

Bu olaydan sonra Nûrüddin Muhammed, Salâhaddin Eyyûbî'ye tâbi oldu ve onun seferlerinde hep yanında yer almak suretiyle sadakatle ona bağlı kaldı. Salâhaddin'in Musul Atabeglerine ve Mardin Artuklularına giriştiği sefer sırasında el-Cezîre'de bulunan diğer emirler ona karşı cephe alırken, Nûrüddin Muhammed onun yanında yer almış ve bu hizmeti karşılığında Âmid'e yapmayı planladığı muhasara için, Salâhaddin Eyyûbî'den destek sözü almıştır¹⁴². Daha sonra bu sözünü tutan Salâhaddin, Âmid'deki Nisanoğulları idaresine H. Muharrem 579 (Nisan-Mayıs 1183) yılında son

¹³⁸ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 184. Babası İmâdüddin Zengî gibi, Nûrüddin Mahmud Zengî de Haçlılarla mücadelede ün kazanmış ve birçok başarı elde etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Runciman, *a.g.e.*, s. 272-302.

¹³⁹ R. Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, İstanbul 1983, s. 33-42, a.mlf., "Eyyubiler", *DİA*, XII, s. 20-21.

¹⁴⁰ Şeşen, *a.g.e.*, s. 42-52. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 100

¹⁴¹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 185-187; a.mlf., *Selçuklular Zamanında*, s. 237-238; Cahen, "Le Diyar Bakr", s. 263-264; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubî İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, X, İzmir 1995, s. 72-73.

¹⁴² Ataoğlu "Artuklu-Eyyubî", s. 73

vererek, kendisine sadakatle hizmet eden Nurüddin Muhammed'e Diyâr-ı Bekr'in en önemli şehirlerinden biri olan Âmid'i içindeki zenginlikleriyle beraber teslim etti¹⁴³. Böylece babası Fahreddin Kara Arslan'ın birkaç kere kuşatmasına rağmen alamadığı Âmid'e, Nurüddin Muhammed sahip oldu ve Hısn Keyfâ Artuklularının hükümet merkezini buraya taşıdı¹⁴⁴. Ancak o da, çok istediği bu şehirde uzun süre saltanat süremeyerek, Âmid'in alınmasından kısa bir süre sonra H. 581 (1185-6) yılında vefat etti¹⁴⁵.

Kardeşinin ölüm haberini askerleriyle birlikte Salahaddin Eyyübî'nin yanında bulunduğu sırada öğrenen Fahrüddin Kara Arslan'ın diğer oğlu İmâdüddin Ebu Bekir, derhal Âmid'e döndüyse de, Nûrüddin Muhammed'in oğlu Kutbuddin II. Sökman vezir ve emirlerin desteği ile tahta sahip oldu ve Ebu Bekir'in şehre girmesine izin verilmedi. Bu durumu kabullenmek durumunda kalan Ebu Bekir ise Harput'a giderek burada Artuklu hanedanının üçüncü kolu olan Harput Artuklularını kurdu. (H. 581/1185-6)¹⁴⁶.

Hısnı Keyfâ Artukluları başına geçen Kutbuddin II. Sökman henüz 10 yaşında olduğu için devlet vezirler tarafından idare ediliyordu¹⁴⁷. Bununla birlikte onun döneminde de Hısn Keyfâ Artuklularının Eyyübîler'e tâbiyeti devam etti ve Salâhaddin Eyyübî'nin Haçlıları büyük bir yenilgiye uğratarak, devamında Kudüs'ü fethettiği Hittîn Savaşında (23 Rebiyülahir 583/ 4 Temmuz 1187) Hısn Keyfâ Artuklu kuvvetleri de hazır bulunmuşlardır¹⁴⁸. Bunun yanı sıra Eyyübîler ile akrabalık ilişkileri kurulmuş ve II. Sökman, Salâhaddin Eyyübî'nin kardeşi Melik Âdil'in kızıyla evlenmek suretiyle durumunu sağlamlaştırmıştır¹⁴⁹. Ancak H. 589 (1193) yılında Salâhaddin Eyyübî'nin ölmesiyle Eyyübî melikleri arasında taht kavgası baş göstermesi ve Haçlılar ile mücadelenin geri plana atılmasına neden oldu. Bu da, Eyyübîlerin Haçlılarla mücadelesinde önemli bir askeri güç olan Artukluların, onlar tarafından rağbet görmemesine ve bölgedeki nüfuzlarının sarsılmasına yol açtı¹⁵⁰. Sönük geçen bu

¹⁴³ Yinanç, a.g.m., 615-616; Şeşen, a.g.e., s. 49; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 189; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi", s. 74-75.

¹⁴⁴ Ataoğlu "Artuklu-Eyyubi" s. 75.

¹⁴⁵ E. Honigmann "Nûreddin Muhammed", *İA*, IX, s. 361-362.

¹⁴⁶ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 189; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi", s.76.

¹⁴⁷ Ataoğlu, a.g.t., s. 114,117.

¹⁴⁸ Ataoğlu "Artuklu-Eyyubi", s.77.

¹⁴⁹ Ataoğlu "Artuklu-Eyyubi", s. 77-78.

¹⁵⁰ Ataoğlu, a.g.t., s. 123-124.

dönemden sonra H. 597 (1200-1) yılında II. Sökman Hısn Keyfâ'daki sarayın damından düşerek yaşamını yitirdi¹⁵¹.

II. Sökman, kardeşi Nâsirüddin Mahmud'u sevmediğinden dolayı kızıyla evlendirdiği kölesi Ayaz'ı kendisine halef olarak göstermişti. Ayaz her ne kadar tahta geçmek için uğraş vermişse de, vezirler ve komutanlar buna razı olmadı ve Nûrüddin Muhammed'in diğer oğlu Nâsirüddin Mahmud H. 597 (1200-1) yılında Hısn Keyfâ Artuklu hükümdarı oldu¹⁵².

Hâkimiyetini sürdürmek için Eyyûbilerin tâbiyeti altında bulunması gerektiğinin farkında olan Nasirüddin Mahmud, selefleri gibi Eyyûbileri metbû olarak tanıdı. Nitekim Eyyûbilerden Meliki Eşref'in, H. 600 (1203-4) yılında Musul Atabeg'i Nûrüddin Arslanşah'a karşı çıktığı seferde Nasirüddin Mahmud, Melik Eşref'in yanında bulunuyordu¹⁵³. Bunun karşılığı olarak Harput'a yapacağı sefer için Eyyûbî Melikinden destek sözü alan Nâsirüddin Mahmud H. 601 (1204-5) yılında Harput üzerine sefer çıktı. Ancak Türkiye Selçuklularına tâbi olan Harput Artuklularına karşı yapılan ve Eyyubi Meliki'nin de bizzat destek verdiği bu sefer, duruma I. Gıyâsüddin Keyhüsrev'in müdahale ederek bir kuvvet göndermesi sonucunda başarısız oldu¹⁵⁴.

Hısn Keyfâ Artukluları ile Eyyûbîler arasındaki tâbi-metbû ilişkisi H. 614 (1217-8) yılına kadar devam ettiyse de, bu tarihte Eyyûbî devletindeki taht değişiklikleri ve nüfuzlarını Diyar-ı Bekr bölgesinde daha fazla hissettirmeleri nedeniyle, mevcut durumu aleyhinde gören Nasirüddin Mahmud, Türkiye Selçuklularına yakınlaşarak I. İzzeddin Keykâvus'un adına para bastırmak ve hutbe okutmak suretiyle Türkiye Selçuklularını metbû tanıdı¹⁵⁵. Fakat H. 615 (1218-9) yılında I. Keykâvus'un ani ölümüyle, Nasirüddin Mahmud tekrar Eyyûbîler'e itaatini bildirmek durumunda kaldı ve Melik Eşref de bu itaat karşılığında Hani ve Cebel Cûr'u, Hısn Keyfâ Artuklularına verdi¹⁵⁶.

Saltanatı süresince daha çok Eyyûbîlere tâbi olmakla birlikte bir dönem Türkiye Selçuklularına da tâbi olan ve kaynakların kendisinden son derece zalim olarak

¹⁵¹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 194; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 46.

¹⁵² Turan, *Doğu Anadolu*, s. 194; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 128; Alptekin, "Artuklular", s. 415.

¹⁵³ Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubî", s. 81-82.

¹⁵⁴ Turan, *Doğu Anadolu*, s.194-195; a.mlf., *Selçuklular Zamanında*, s. 300; Şeşen, *Salâhaddin'den Baybars'a*, s. 49-50; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubî", s. 82.

¹⁵⁵ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 196; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubî", s. 84-85.

¹⁵⁶ Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubî", s. 85.

bahsettiği Nâsırüddin Mahmud, H. 618 (1221-2) yılında öldü ve yerine oğlu Rüknüddin Mevdûd geçti¹⁵⁷.

Selefleri gibi Eyyübîlere tâbi olan Rüknüddin Mevdûd, Melik Eşref'in Diyâr-ı Bekr bölgesinin kuzeyinde yer alan bazı Artuklu kalelerini eline geçirmesi üzerine saltanatını tehlikede görerek, bölgedeki diğer emirlerle ittifak yaptı. Bununla birlikte Moğolların önünden kaçarak Anadolu'ya gelen Harzemşah Celalüddin Mengüberti ile de iyi ilişkiler kuran Rüknüddin Mevdûd, Melik Eşref'e karşı bazı planlar içine girdi¹⁵⁸.

Türkiye Selçuklu Sultanı olan I. Alâüddin Keykubad ise Harzemşah'ın faaliyetlerinden rahatsızlık duyarak bu konuda Melik Eşref'e beraber hareket etmek için haber gönderdi¹⁵⁹. Bunu hemen kabul eden Melik Eşref, ayrıca Alâüddin Keykubad'ı, Hısn Keyfâ Artuklu hükümdarı olan Rüknüddin Mevdûd'a karşı da kışkırttı¹⁶⁰.

Bu sırada Kirman'da çıkan bir karışıklıktan dolayı Harzemşah'ın bölgeye gitmesi üzerine Rüknüddin Mevdûd bölgede tek başına kalmasını fırsat bilen I. Keykubad harekete geçerek, Hısn Keyfâ Artuklularına ait olan Hısn Mansur ile birlikte bazı yerleri topraklarına kattı. Bu durum karşısında kendine bir müttefik arayışına giren Artuklu hükümdarı, hemen Melik Eşref'e tâbiyetini bildirdiyse de, bu hamle de Türkiye Selçuklu Sultanını durdurmadı ve H. 623 (1226) yılında Kâhta'yı ilhâk etti. Melik Eşref'e tâbi olmakla saltanatının devam edemeyeceğini anlayan Rüknüddin Mevdûd, I. Keykubad'tan af dileyerek ona itaat etti¹⁶¹.

Bu dönem Eyyübîler ve Türkiye Selçukluları arasında sıkışıp kalan Hısn Keyfâ Artukluları, Harzemşah Celalüddin Mengüberti'nin bölgeye tekrar gelmesiyle onunla yeniden ittifak kurdu. Ancak I. Keykubad, Melik Eşref'in de desteğini alarak, H. 627 (1230) yılında meydana gelen Yassıçemen Savaşında Harzemşah'ı mağlup ederek onu bertaraf etmesi¹⁶², Hısn Keyfâ Artuklularının son çıkış yolunu da kapamış oldu.

Daha sonra Mısır'da bulunan Eyyübî Sultanı Melik Kâmil'in bölgeye gelerek, yanında kardeşi Melik Eşref bulunduğu halde H. 629 (1231-2) yılında önce Âmid, daha

¹⁵⁷ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 196-197; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 140-141.

¹⁵⁸ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 196; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubî", s. 86

¹⁵⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 390.

¹⁶⁰ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 197; Emine Uymaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003, s. 38-39.

¹⁶¹ Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 368-370; Uymaz, *a.g.e.*, s. 39-40, Ataoğlu, "Alaeddin Keykubad ve Türkiye Selçukluları-Artuklu Münasebetleri" *Selçuk Dergisi (I. Alâeddin Keykubat Özel Sayısı)*, III, Konya 1988, s.76.

¹⁶² Turan, *Selçuklular Zamanında*, s.390-392.

sonra ise Hısn Keyfâ kalesi almasıyla yaklaşık 130 yıl hüküm süren Artukluların Hısn Keyfâ kolu tarihe karıştı¹⁶³. Rüknüddin Mevdûd ise Melik Kamil tarafından Kahire götürülerek orada kendisine bazı yerler ikta edildi. Fakat daha sonra hapse atılan Mevdûd, Melik Kâmil'in ölmesiyle buradan da ayrıldıktan sonra Moğollar tarafından öldürülmek suretiyle hayatını kaybetti¹⁶⁴.

5.2. Mardin Artukluları

Yukarıda anlattığı üzere, H. 491 (1098) yılında Kudüs'ün Fatımîler tarafından zapt edilmesinden sonra Artuklular burayı terketmiş, Artuk oğlu İlgazi'de Bağdat'a giderek Büyük Selçukluların hizmetine girmiştir. Bunun ardından H. 495 (1101-2) yılında Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından, Bağdat şahneliğine (vali) atanmıştır¹⁶⁵. Şaban 498 (Nisan-Mayıs 1105) yılında bu görevinden azledilen İlgazi¹⁶⁶, Diyâr-ı Bekr bölgesine yönelmiş ve bu dönemde Hısn Keyfâ Artukluları hükümdarı Sökman'ın oğlu İbrahim'in, Şems isimli bir emirinin elinde bulunan Mardin'e gelerek, H. 502 (1108-9) yılında burayı almıştır¹⁶⁷. Böylelikle Artuklular'ın ikinci kolu olan Mardin Artukluları İlgazi tarafından kurulmuştur¹⁶⁸.

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Musul'a gönderilen emir Mevdûd komutasında Haçlılar ile mücadele eden İlgazi'nin, daha sonra bu göreve Mevdûd'un yerine tayin edilen Aksungur Porsukî ile arası açılmış ve Haçlılar'a karşı yapılan mücadelelerde yer almamıştır. Nitekim H. 508 (1114-5) yılında, topladığı kuvvetlerle, oğlu Ayaz'ı elinde esir tutan Aksungur üzerine yürümüş ve onu mağlup ederek oğlunu kurtarmaya muvaffak olmuştur¹⁶⁹. Bu sırada Haleb emiri Lü'lü'nün öldürülmesiyle Haleb halkı tarafından şehre davet edilen İlgazi, H. 511 (1117-8) yılında buraya hâkim olarak, oğlu Temürtaş'ı şehre vali olarak bırakmıştır¹⁷⁰.

¹⁶³ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 198; Yinanç, a.g.m., s. 616; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 131-133; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi" s. 88-89.

¹⁶⁴ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 198; Köprülü, a.g.m., s. 618; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 133; Ataoğlu a.g.t., s. 156.

¹⁶⁵ İlgazi'nin bu görevdeki faaliyetleri için bkz. Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, s. 29-34; Sevim, "Artuk oğlu İlgazi", s. 651-658.

¹⁶⁶ Sevim "Artuk oğlu İlgazi", s. 659.

¹⁶⁷ Cahen, "Le Diyar Bakr", s. 232; Köprülü, a.g.m., s. 618; Artuk, *Mardin Artukluları*, s. 36; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 163; Merçil, a.g.e., s. 245. A. Sevim ve C. Alptekin bu tarihi H. 500 (1106-7) olarak vermektedirler (Sevim, "Artuk oğlu İlgazi", s. 661; Alptekin, "Artuklular", s. 415).

¹⁶⁸ Artukluların bu koluna kurucusu İlgazi'nin adına nisbetle, "İlgaziler" ve "Tabaka-i İlgaziyye" de denilmektedir (Sevim, "Artuk oğlu İlgazi", s. 661; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 163).

¹⁶⁹ Sevim, "Artuk oğlu İlgazi", s. 666-668; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 163-164; Merçil, a.g.e., s. 245.

¹⁷⁰ Sevim, "Artuk oğlu İlgazi", s. 671-672; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 165-166; Alptekin "Artuklular", s. 415.

Bundan sonra yönünü Haçlılara çeviren ve onlar karşısında aldığı zaferlerle ünlenen İlgazi, 17 Ramazan 516 (19 Kasım 1122) tarihinde Meyyâfârikîn'de vefat etti¹⁷¹. Ölümün ardından Meyyâfârikîn'e oğlu Süleyman, Mardin'e Temürtaş, Haleb'e ise yeğeni Süleyman hâkim oldu¹⁷².

Bu dönem Süleyman'ın yönetiminde olan Haleb'in Haçlılar tarafından sıkıştırılması üzerine ailenin İlgazi'den sonra lideri olan Belek Gazi, bölgeye gelerek şehri teslim aldı¹⁷³. Belek'in Menbic kalesi önünden şehit olmasının ardından da şehre Temürtaş hâkim oldu. Ancak Temürtaş'ın tecrübesizliği halkı kendisinden soğuttu ve Halep, Aksungur Porsukî'nin eline geçti¹⁷⁴. Meyyâfârikîn hâkimi olan kardeşi Süleyman'ın ölmesinden sonra burada da hâkimiyetini kuran Temürtaş¹⁷⁵, saltanatının ilk dönemlerinde amcazâdesi Hısn Keyfâ Artukluları emiri Davud ile İmâdüddin Zengî'ye karşı ittifak yapmış ise de, Davud'un güçlenmesini kendisi için daha büyük bir tehlike görerek Zengî'nin tarafına geçti¹⁷⁶. Temürtaş'ın H. 547 (1153-4) yılında Mardin'de ölmesinin ardından yerine oğlu Necmüddin I. Alpı geçti¹⁷⁷.

Zengî'nin oğlu Atabeg Nûrüddin Mahmud ile birlikte Haçlılara karşı yapılan seferlere katılan I. Alpı, aralarında çıkan bir anlaşmazlık üzerine Hısn Keyfâ Artuklularından Fahrüddin Kara Arslan'ın üzerine yürüyerek H. 552 (1157-8) Âmid'in kuzeyinde yer alan Tell Hum kalesini zaptetti. Ancak iki kardeş hanedan arasındaki bu husumet uzun sürmeyerek Mardin'e geri döndü¹⁷⁸. Bu dönemde Artukluların iki kolu arasında ilişkiler gelişmiş ve beraber hareket etmişlerdir. Bu da Artukluların bölgede güçlenmesine neden olmuştur¹⁷⁹. Saltanatı boyunca imar faaliyetlerine önem veren ve bölgedeki Hıristiyanlara karşı hoşgörülü olan Necmüddin I. Alpı H. 572 (1176-7) yılında öldü ve Kutbüddin II. İlgazi geçti¹⁸⁰.

¹⁷¹ Artuk, *Mardin Artukluları*, s. 60-61; Sevim, "Artuk oğlu İlgazi", s. 688; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 167. İlgazi'nin Haçlılarla mücadelesi için bkz. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987, s. 20-34.

¹⁷² Köprülü, "Artuk Oğulları", s. 618; Alptekin "Artuklular" s. 415.

¹⁷³ Sevim, "Temürtaş'ın Halep Hakimiyeti" *Bellekten*, XXV/101, Ankara 1961, s. 572

¹⁷⁴ Temürtaş'ın Haleb'teki faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim "Temürtaş'ın Halep Hakimiyeti", s. 573-581.

¹⁷⁵ Hillenbrand, a.g.m. s. 136-137.

¹⁷⁶ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 173; Hillenbrand, a.g.m., s.143-144; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 208

¹⁷⁷ Köprülü, "Artuk Oğulları", s. 619; Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, s. 80, Turan, *Doğu Anadolu*, s. 178; Hillenbrand, a.g.m., s. 152.

¹⁷⁸ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 179; M. Mehdi İlhan, "Artuklular ve Siyasi Faaliyetleri", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000)*, Ankara 2001, s. 127.

¹⁷⁹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 182.

¹⁸⁰ Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, s. 96; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 183; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 209; Merçil, a.g.e., s. 247.

Salahaddin Eyyûbî'nin bu dönemde Diyar-ı Bekr bölgesine gelerek H. 578 (1182-3) yılında Harran, Habur, Dara ve Nusaybin'i ele geçirmiş olması, II. İlgazi'yi Türkiye Selçuklularına yaklaştırmıştı. 8 yıllık kısa bir saltanat döneminden sonra yerine küçük yaştaki oğlu Hüsâmüddin Yavlak Arslan geçti (H.580/1184-5)¹⁸¹.

Yavlak Arslan'ın küçük yaşta olması nedeniyle Mardin Artuklularını himayesi altına alan dayısı Ahlat Şahı II. Sökmen, beyliğin yönetimini memlûkü olan Nizâmüddin Alp Kuş'a verdi. Ancak Yavlak Arslan'ın annesiyle evlenmesinin yanı sıra, H. 581 (1185-6) yılında Ahlat Şahı II. Sökmen'in ölmesi Alp Kuş'u beyliğin mutlak idarecisi konumuna getirdi¹⁸². Öte yandan Salahaddin Eyyûbi kendisine itaat etmeyen Mardin Artukluları idaresi altına almak için aynı sene Meyyâfârikîn'in kuşattı. Kuşatma sırasında II. İlgazi'nin dul zevcesine bir mektup yazarak, kızlarını kendi oğullarına nikâhlayacağını haber vermesi şehirde bir takım şüpheler yarattı ve kaleyi müdafaa eden Yarınkuş bazı şartlar karşılığında şehri Eyyûbîlere bıraktı¹⁸³. Fakat Salahaddin Eyyûbî'nin Safer 589 (Mart 1193)da ölmesiyle Mardin Artukluları Meyyâfârikîn'i kısa bir süre için tekrar ele geçirdi ve üzerlerindeki Eyyûbî baskısı bir nebze azaldı¹⁸⁴. Bununla birlikte Eyyûbîlerin içinde bulunduğu durumdan faydalanmak isteyen Mardin Artukluları Musul Atabegi Arslanşah ile Eyyûbîlere karşı bir takım faaliyetler içine girmiş olsalar da, Eyyûbî Sultanı Melik Âdil'in oğlu Melik Eşref karşısında bozguna uğrayarak, Halep hâkimi Melik Zâhir'in tavassutu ile haraç vermek ve adlarına sikke bastırmak suretiyle Eyyûbîlere tâbi oldu (Muharrem 599/ Eylül-Ekim 1202)¹⁸⁵. Aynı tarihlerde Hüsâmüddin Yavlak Arslan ölmesi üzerine yerine kardeşi Nâsırüddin Artuk Arslan tahta geçti.

Artuk Arslan uzun süreden beri beyliğin yönetimini elinde tutan Alp Kuş ve onun kölesi Lü'lü'yü öldürerek H. 601 (1204) yılında beyliğe tek başına hâkim oldu¹⁸⁶. Bununla birlikte saltanatının ilk yıllarında Eyyûbîleri metbû tanıyan Artuk Arslan, Türkiye Selçuklularının Eyyûbîleri mağlup ederek Doğu Anadolu'ya hâkim olmaları üzerine Selçuklulara tâbi olarak onlara karşı cephe aldı¹⁸⁷. Fakat Eyyûbîlerin bölgede

¹⁸¹ Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, s. 106; Köprülü "Artuk oğulları", s. 619; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 191; İlhan, a.g.m., s. 132.

¹⁸² Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, s. 106; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 191.

¹⁸³ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 191, Ataoğlu "Artuklu-Eyyûbî", s. 76-77.

¹⁸⁴ Alptekin, "Artuklular", s. 416; İlhan, a.g.m., s. 132

¹⁸⁵ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 193-194; Ataoğlu "Artuklu-Eyyûbî" s. 81. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 209.

¹⁸⁶ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 195.

¹⁸⁷ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 196; Alptekin "Artuklular", s.416

etkinliklerini yeniden artırmaları üzerine tekrar onlar adına para bastıran Artuk Arslan, 35 yıllık saltanatı süresince Türkiye Selçukluları ile Eyyûbîler arasında bir denge politikası izleyerek varlığını sürdürebildi¹⁸⁸. Artuk Arslan'ın H. 637 (1239-40) yılında ölümünün ardından ise yerine oğlu Necmüddin I. Gazi Mardin Artuklularının başına geçti.

Necmüddin I. Gazi döneminde Diyâr-ı Bekr bölgesine giren Moğollar H. 650 (1251-52) yılında Âmid ve Meyyâfârikîn'den başlayarak Urfa'ya kadar bölgeyi akın ve yağmalarla adeta talan ettiler¹⁸⁹. Daha sonra Moğol hükümdarı Hülagü, kendisine itaat arz etmeyen I. Gazi'nin üzerine oğlu Yeşmut idaresinde H. 657 (1258-9) yılında bir ordu göndermek suretiyle Meyyâfârikîn'i zapt ettiği gibi, Mardin de aynı ordu tarafından muhasara altına alındı¹⁹⁰. Müstahkem bir kale olmasından dolayı Mardin bu kuşatmaya uzun süre dayansa da, şehirde baş gösteren açlık ve salgın hastalıklar şehir halkını oldukça zor bir duruma soktu. Bu arada Necmüddin I. Gazi öldü ve yerine Melik Muzaffer Kara Arslan geçti (H. 658/1259-60)¹⁹¹. Mardin'in içinde bulunduğu bu durum karşısında çaresiz kalan Kara Arslan, ahalinin daha fazla zarar görmemesi için bazı yerlerin kendilerine verilmesi karşılığında Moğol hâkimiyetini tanıyarak, onlara tâbi oldu. Ancak Hülagü bir muhalefetle karşı karşıya kalmamak için Kara Arslan'ın 67 emirini öldürerek, ona büyük bir zarar verdi¹⁹². Bundan sonra İlhanlılara tâbi olarak sade ve sakin bir hayat süren Artuklular, Moğollara tâbi-metbû ilişkileri gereği askeri yardımda bulunuyorlardı. Keza Moğolların H. 659 (1260-1) Musul ve H. 679 (1280-1) Suriye seferlerine Melik Muzaffer Kara Arslan da askerleriyle beraber katılmıştı¹⁹³.

H. 691 (1291-2) yılında Melik Muzaffer Kara Arslan'ın ölümünün ardından Mardin Artukluları tahtına Şemsüddin Davud oturmuşsa da, onun da üç yıl sonra vefat etmesiyle diğer oğlu Necmeddin II. Gazi başa geçti (H. 694/1294-5)¹⁹⁴.

Bu dönemde de İlhanlılara tâbi olan Mardin Artukluları, II. Gazi döneminde onlarla ilişkileri geliştirdiler. Nitekim o dönem İlhanlı tahtında oturan Gâzân Han, kendisinin Suriye seferi sırasında lojistik destek sağlayan ve kendisine sadakatle bağlı

¹⁸⁸ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 196-197; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 210.

¹⁸⁹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 201, Alptekin, "Artuklular", s. 416, Çevik, *a.g.t.*, s. 291.

¹⁹⁰ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 201-202; Ilisch, s. 32-35.

¹⁹¹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 202; Ilisch, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁹² Turan, *Doğu Anadolu*, s. 202-203; Ilisch, *a.g.e.*, s. 39-40; İlhan, *a.g.m.* s. 136-37.

¹⁹³ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 204-205; Ilisch, *a.g.e.*, s. 46-47, 56-57.

¹⁹⁴ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 205; Alptekin, "Artuklular", s. 416; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 210.

olan II. Gazi'ye tâc ve çetr gibi saltanat alametleriyle birlikte "Sultan" unvanını tevcih etti¹⁹⁵. Ayrıca 25 Şaban 702 (14 Nisan 1303) yılında kendisine bağlı olmak şartı ile Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebiâ bölgelerinin idaresini de II. Gazi'ye verdi¹⁹⁶. Böylelikle resmî olarak "Sultan" unvanını kullanmaya başlayan Mardin Artukluları, daha önce amcazadeleri Hısn Keyfâ Artuklularının baş şehri olan Âmid'e de yaklaşık 72 sene sonra hâkim oldu. Gazan Han'dan sonra İlhanlı sultanı olan Olcaytu'ya H. 709 (1309) yılında kızı Dünya Hatun'u vermek suretiyle iki hanedan arasında akrabalık kuran ve ilişkileri daha da güçlendiren II. Gazi H. 712 (1312) vefat etti. Ardından oğlu Ali Alpı tahta geçtiyse de on yedi gün sonra ölümü üzerine, II. Gazi'nin diğer oğlu Melik Sâlih hükümdar oldu¹⁹⁷.

Bu dönemde Memlûkler ve İlhanlılar arasında meydana gelen çatışmalardan İlhanlılar tarafında yer alan Mardin Artukluları da etkileniyor ve toprakları Memlûkler tarafından sürekli taciz ediliyordu. Nitekim Memlûklerin Halep valisi Karatay kumandasında hareket eden bir ordu Mardin ve Düneysir'i yağmalayarak, bölgenin vergisini almaya gelen bir Moğol kuvvetini de bozguna uğrattı (H. 715/1315)¹⁹⁸. Bu olaydan kısa bir süre sonra da H. 717 (1317-8) yılında Halep ümerasından Türkmen Cacaoğlu Alaüddin komutasında bir ordu Âmid'e girerek, şehirde büyük bir katliam ve yağma gerçekleştirdi¹⁹⁹.

Bununla birlikte İlhanlı Sultanı Ebû Saîd'in H. 736 (1335-6) ölmesi ile Diyâr-ı Bekr bölgesindeki siyasî durum da değişmiş, Karakoyun ve Akkoyunlu Türkmenleri bölgede güçlenmeye başlamışlardı²⁰⁰. Yaklaşık 54 senelik hâkimiyet döneminden sonra Melik Sâlih vefat etti ve yerine oğlu Melik Mansûr Ahmed geçti (H. 766/1364-5)²⁰¹. Onun yaklaşık 3 yıllık saltanatının ardından oğlu Melik Mahmud tahta geçtiyse de, dört

¹⁹⁵ Necmüddin II. Gazi'nin bastırmış olduğu H. 698 (1298-9) tarihli gümüş sikkede bu unvan "es-Sultânü'l-A'zam, Zillu'llahi fi'l-Âlem" şeklinde yazılmıştır. Sikke için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul 1993, s. 120; William F. Spengler - Wayne G. Sayles, *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography*, Wisconsin 1992, s. 162-163.

¹⁹⁶ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 207-208; Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1957, s. 384; Ilisch, *a.g.e.*, s. 70-71; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 205.

¹⁹⁷ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 208; Ilisch, *a.g.e.*, s. 74-75; İlhan, *a.g.m.*, s. 138

¹⁹⁸ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 209, Ilisch, *a.g.e.*, s. 79-80; Alptekin, "Artuklular", s. 416.

¹⁹⁹ Yinanç, "Diyarbakir", s. 619; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 209; Ilisch, *a.g.e.*, s. 81-82,

²⁰⁰ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 212; Alptekin "Artuklular", s. 416; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 211.

²⁰¹ Turan *Doğu Anadolu*, s. 213; Ilisch, *a.g.e.*, s. 119-120.

aylık hükümdarlıktan sonra amcası Melik Muzaffer Davud Mardin Artukluları hükümdarı oldu (H. 769/1367-8)²⁰².

Gerek Melik Muzaffer Davud, gerekse H. 778 (1376-7) yılında onun yerine geçen oğlu Melik Zâhir İsa döneminde Mardin Artukluları Karakoyunlular ile mücadele ettiği gibi, Timur'un bölgeyi istila etmesi Artukluları daha da zor durumda bıraktı.

Karakoyunlu Kara Mehmed, H. 786 (1384-5) yılında kızıyla evlenme isteğine olumsuz cevap veren Sultan İsa'nın üzerine yürüyerek Sultan İsa'yı büyük bir bozguna uğrattı²⁰³. Daha sonra ortaya çıkan Timur tehlikesine karşılık bu iki hanedan Timur'a karşı birleştikleri gibi, Memlûklerden de himaye istedi²⁰⁴. Ancak bölgeye yaklaşan Timur'a itaat etmekten başka çaresi olmayan Sultan İsa, Timur'un huzuruna çıkmayarak onu hiddetlendirdi. Bunun üzerine Mardin Timur tarafından kuşatıldı (Rebiülevvel 796/Ocak-Şubat 1394)²⁰⁵. Sultan İsa ise ne olursa olsun kaleyi Timur'a vermemeleri konusunda emirlerini uyararak büyük hediyelerle Timur'un huzuruna çıktı. Ancak müstahkem bir kale olan Mardin'in düşürülememesi üzerine Timur, Sultan İsa'yı tutsak ederek Mardin'den Âmid'e doğru hareket etti. Daha sonra Timur'la ona tâbi kalma konusunda bir antlaşma yapan Sultan İsa, üç sene sonra Mardin'e döndü²⁰⁶. Ancak Timur'la yaptığı antlaşmaya uymayan ve onun Memlûkler üzerine yaptığı sefere katılmayan Artuklu hükümdarı tekrar Timur'un hedefi haline geldi ve Mardin ikinci defa kuşatıldı Ramazan 803 (Nisan-Mayıs 1401). Ancak bu muhasara da sonuca ulaşmadığı gibi, Mardin'in alınması görevi Timur tarafından Akkoyunlu Kara Osman'a verildi. Fakat o da bu müstahkem kaleyi düşüremeyerek kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı²⁰⁷.

Bu sırada Türkmen beyi Çeküm ile ittifak yapan Sultan İsa, müttefiki ile birlikte Akkoyunlu Kara Osman üzerine yürüyerek onu Âmid'e çekilmeye zorladıysa da, Âmid önlerinde meydana gelen savaşta Akkoyunlular galip geldi ve Sultan İsa ile müttwfiki Çeküm bu savaşta hayatlarını kaybetti(Zilhicce 809/Mayıs-Haziran 1407)²⁰⁸.

²⁰² Bosworth, *a.g.e.*, s. 269; Köprülü, "Artuk Oğulları", s. 619; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 213; Ilisch, *a.g.e.*, s. 125.

²⁰³ F. Sümer, *Kara Koyunlular*, Ankara 1984, s. 48; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 214.

²⁰⁴ Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 48; Turan *Doğu Anadolu*, s. 214; Alptekin "Artuklular", s. 416.

²⁰⁵ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 215; Ilisch, *a.g.e.*, s. 137.

²⁰⁶ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 215; Ilisch, *a.g.e.*, s. 142-143.

²⁰⁷ Turan, *Doğu Anadolu.*, s. 216; Ilisch, *a.g.e.*, s. 145-146. İlhan, a.g.m, s. 140.

²⁰⁸ Köprülü "Artuk Oğulları", s. 619; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 216-217; Ilisch, *a.g.e.*, s. 152-153.

Sultan İsa'dan sonra yerine Şihabüddin Ahmed Artuklu tahtına geçti. Fakat Akkoyunlulara karşı Mardin'i müdafaa edemeyeceğini anlayarak, şehri Karakoyunlu Kara Yusuf'a bıraktı. Kendisi de Musul'a gönderildikten hemen sonra zehirlenerek hayatını kaybetti (Sefer 812/ Haziran-Temmuz 1409)²⁰⁹. Böylelikle Artukluların en uzun süre varlığını sürdüren Mardin kolu da tarihe intikal etmiş oldu.

5. 3. Harput Artukluları

Harput'u elinde bulunduran Çubukoğlu Muhammed'in H. 505-506 (1112) yılında ölmesinin ardından bunu haber alan Belek Gazi el-Cezîre'den topladığı Türkmen kuvvetleri ile bölgeye gelmiş ve Harput ile birkaç kasaba haricindeki yerleri zapt etmek suretiyle, bölgenin Harput'tan sonraki ikinci önemli şehri olan Palu'yu kendisine emaret merkezi yapmıştı²¹⁰. Palu'yu almasının ardından bölgede daha da güçlenen Belek Gazi, H. 508-509 (1115) tarihinde de Harput'u alarak topraklarına kattı²¹¹. Böylelikle Harput'ta ilk Artuklu hâkimiyeti kurulmuş oldu.

Belek Gazi'nin Rebiyülevvel 518 (Mayıs 1124) Menbic kuşatması sırasında şehit olmasının ardından Harput, Hısn Keyfâ Artuklularından Davud'un eline geçti²¹². Hısn Keyfâ Artuklularından Nûrüddin Muhammed'in ölmesinden sonra Âmid'de tahta II. Sökman'ın oturması üzerine, Nûrüddin Muhammed'in kardeşi İmadüddin Ebu Bekir Harput'a giderek, burada Artuklular'ın Harput kolunu kurdu (H. 581/1185-6)²¹³.

H. 600 (1203-4) yılına kadar hüküm süren İmâdüddin Ebu Bekir'in ardından oğlu Nizâmüddin İbrahim Harput Artuklularının başına geçti. Amcazadesi Hısn Keyfâ Artuklu meliki Nâsırüddin Mahmud'dan korunmak için Türkiye Selçukluları sultanı I. Gıyâsüddin Keyhüsrev'in tâbiyetine girdi ve Sultan'da diğer tâbisi Sümeysat hâkimi Eyyübî Melik Efdal'i Harput'un müdafasına tayin etti.

²⁰⁹ Sümer, *Karakoyunlular*, s. 79-80; Bosworth, *a.g.e.*, s. 269; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 217; İlhan, *a.g.m.*, s. 141; L. Ilisch bu tarihi H. 813 (1410) olarak vermektedir (*a.g.e.*, s.154-158).

²¹⁰ H. Yinanç, "Belek", s. 469; Demirkent, *a.g.e.*, s. 26; Bezer, *a.g.m.*, s. 89, O. Turan, bu seferde Harput'un da Belek Gazi tarafından zapt edildiğini belirtmekle birlikte (*Selçuklular Zamanında*, s. 179; a. mlf. *Doğu Anadolu*, s. 165; 199), eserin bir başka yerinde Palu ve Dersim havalisini Mengüçlülerden aldığını yazmaktadır (*Doğu Anadolu*, s. 77). Ayrıca bk. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 206; Ataoğlu, "Harput'ta Artuklu İdaresi", s. 53.

²¹¹ Yinanç, "Belek", s. 469-470; Artuk, "Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı", *Belleten*, XI/41, Ankara 1947, s.129; Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, s. 111; Demirkent, *a.g.e.*, s. 26.; Alptekin, "Belek b. Behram" *DİA*, V, s. 402. N. Ardiçoğlu bu tarihi, 1118 olarak verirken (*Harput Tarihi*, s. 38), G. Ö. Bezer, Belek'in Harput'a hakim olduğu senenin 1119-1120 yılları arasında olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır (*a.g.m.*, s. 90-91).

²¹² Ataoğlu, "Harput'ta Artuklu İdaresi", s. 54-55; Alptekin "Artuklular", s. 417.

²¹³ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 189; Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s. 47; Yusuf Baluken, "Harput Artukluları", *Artuklular*, I, s. 226; İmâdüddin Ebu Bekir adına basılmış sikkeler için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 82-83.

Nizâmüddin İbrahim'in ölümünden sonra yerine İzzüddin Hızır (Ahmed) geçti²¹⁴. H. 622 (1225-6) tarihinde ise onun oğlu Nûrüddin Artukşah hükümdar oldu²¹⁵. Daha önceki hükümdarlara kıyasla daha hareketli geçen bu dönemde, Celalüddin Harzemşah Harput'a gelerek burada büyük yıkımlar yaptı²¹⁶.

I. Alâüddin Keykubad ile iyi ilişkiler içerisinde bulunan Artukşah, Yassıçimen savaşında onun ordusunda yer aldıysa da, bu dostluk uzun sürmedi ve I. Alâüddin Keykubad'ın fetihlerinden endişe eden Artuklu meliki Eyyûbîlere sığındı²¹⁷. Anadolu'da siyasî birliği sağlamaya çalışan I. Alâüddin Keykubad tarafından H. 631 (1234) senesinde Harput'u ilhak etmesiyle, Artukluların Harput kolu tarihe intikal etti²¹⁸. I. Alâüddin Keykubad Nûrüddin Artukşah'a bir takım iktalar verdi ve onu da yanına alarak ülkesine döndü ve ölünceye kadar onu yanında tuttu²¹⁹.

²¹⁴ İzzüddin Hızır'ın hangi yıl tahta geçtiği kaynakların yetersizliği nedeniyle tam olarak tespit edilememektedir. Konuyla ilgili olarak bkz. Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s. 52-53; Baluken *a.g.m.*, s. 229-230.

²¹⁵ Alptekin "Artuklular", s. 417; Baluken, *a.g.m.*, s. 231, Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 206.

²¹⁶ Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s. 53; Baluken, *a.g.m.* s. 231.

²¹⁷ Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s. 54; Baluken, *a.g.m.*, s. 231;

²¹⁸ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 199; a.mlf, *Selçuklular Zamanında*, s. 401; Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s. 57; Baluken, *a.g.m.*, s. 232; Ataoğlu "Harput'ta Artuklu İdaresi", s. 56.

²¹⁹ Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s. 58; Alptekin, "Artuklular", s. 417; Baluken, *a.g.m.*, s. 232,

BİRİNCİ BÖLÜM

ARTUKLU KİTABELERİ (KATALOG)

1. HISN KEYFÂ ARTUKLULARINA AİT KİTABELER (H. 495-629/1102-1231)

Hısn Keyfâ Artuklularına ait yirmi üç kitabe bulunmaktadır. Bunlardan biri vergi, ikisi ayet, diğerleri ise inşa kitabesidir. Kitabelerin geneli Diyarbakır'da yer almakla birlikte, bunlardan iki tanesi Diyarbakır'ın Çermik ilçesinde, biri de Harput'tadır.

1.1 Fahrüddin Kara Arslan Dönemi H. 539-562 (1144-5 - 1166-7)

KİTABE NU: 1 (Harput Ulu Camisi)

Türü: Vergi.

Bulduğu Yapı ve Yer: Kitabe, Anadolu'nun en eski camilerinden biri olan Harput Ulu Camisinin²²⁰ iç avlusunun kuzeyindeki iki kemerin ortasında, duvara gömülü bir şekilde bulunmaktadır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Mermer.

Ölçüleri: 0.37 x 0.53 m.

Yazı Türü: Kûfi tarzda, küçük karakterlerle yazılmıştır. Dikdörtgen şeklinde mermer blok üzerine kazınmış olan on bir satırlık kitabede, herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Kitabede yer yer tahribat görülmekle birlikte, özellikle on ve on birinci satırlarla tarih kısmı zor okunmaktadır (R.1).

²²⁰ Harput Ulu Camisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques dans le Turquie Orientale*, I. Texte, Paris-E.de Boccard 1940, s. 258-259; Ara Altun, "Harput Ulu Camii'nin Durumu", *STY*, V, 1972-1973, İstanbul 1973, s. 79-94; a.mlf., *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, İstanbul 1978, s. 27-43; O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 10-14 Doğan Kuban, *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, I, İstanbul 1965, s. 126-128; Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 45-46; İlhan Akçay, "Harput'ta Ulu Cami", *Yeni Fırat*, 27, 1966, s. 15-22; Aynur Durukan, "Harput Ulu Cami'nin Düşündürdükleri", *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I, Elazığ 1999, s. 312- 337; Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, Ankara 2001, s. 37-41.

Metin²²¹:

- (1) بسم الله الرحمن الرحيم ما أمر بازالة²²²
- (2) تقريباً الى الله تعالى و ابتغاء مرضاته الا
- (3) مير الاسفهلار الكبير الاجل السيد العا[دل]²²³
- (4) المؤيد المنصور المظفر المجاهد العالم فخر
- (5) الدين جمال الاسلام ظهير الامام نصير الانام...²²⁴
- (6) عضد الدولة جلال الملة تاج الامة شمس الملوك عز السلا[طين]
- (7) شرف جيوش المسلمين نصره المجاهدين قاتل الكفرة
- (8) و المشركين فلك المعالي²²⁵ سيف الخلافة سيد الامراء ابو ا
- (9) لحرث قر[ا] ارسالن بن داود بن سكرمان بن ارتق معين امير²²⁶
- (10) المؤمنين ادام الله سلطانه و هو الباج و العشر عاجزا²²⁷
- (11) اوزان و غيره با(?) من بلده²²⁸ لعن الله من يعود به²²⁹ و ذلك في سنة حادى و اربعين وخمسائة²³⁰

²²¹ Kitabe metninin yayımlandığı eserler: Van Berchem, "Arabische Inschriften aus Armenien und Diyarbekr", C. F. Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin 1907, s. 142, No: 9; N. Ardiçoğlu, "Harput Artuk Oğulları'na Ait Kitabeler", *TM*, VI (1936-1939), İstanbul 1939, s. 41; Süleyman Savcı, "Tarihî Tenkitler: Harput Ulu Camiindeki Artukoğulları Kitabesi" *KD*, VI/67 Haziran 1944, s. 10; Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, s. 92; Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 304; M. Zeki Oral, "Harput Ulu Cami Duvarındaki Vergi Kitabesi", *VI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s. 141; A. Durukan, *a.g.m.*, s. 307; Danık, *a.g.e.*, s. 83, Kitabe No: 8; a.mlf., "Ortaçağ Harput'unun Kentel Gelişimi", *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I, Elazığ 1999, s. 20-21. Bunlarla birlikte, Jean Sauvaget kitabeye metnini 1937 ve 1940'ta olmak üzere, iki defa yayınlamıştır (*RCEA*, IX (1937), s. 48-49, No: 3271; "Inscriptions Arabes", A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans le Turquie Orientale*, I. Texte, Paris-E.de Boccard 1940, s. 351, No: 142). Ancak daha sonra 1947'de yayınladığı *Quatre Décrets Seldjoukides* adlı eserinde bu kitabeyi yeniden ele almış ve önceki yayımlarında bulunan yanlışları düzelterek tekrar neşretmiştir (*Quatre Décrets Seldjoukides*, Paris 1947, s. 14-15). Fakat bu neşrinde de yanlış okuduğu ve okuyamadığı yerler bulunmaktadır.

²²² Bu ibareyi, Van Berchem ve İ. Artuk, "باناشته"; N. Ardiç, "بدائه"; İ. Sunguroğlu ve E. Danık, "بادن الله"; M. Z. Oral ve ondan naklen A. Durukan ise, "لازاله" şeklinde yayınlamışlardır (Van Berchem, *a.g.m.*, s. 142, No: 9; Artuk, *a.g.e.*, s. 92; Ardiç, *a.g.m.*, s. 41; Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 304; Danık, *a.g.e.*, s. 83, No: 8; Oral, *a.g.m.*, s. 141, Durukan, *a.g.m.*, s. 307).

²²³ İ. Sunguroğlu ve E. Danık'ın eserlerinde ibare "العالم" şeklinde geçerken, S. Savcı "العامل" olarak yayınlamıştır (Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 304; Danık, *a.g.e.*, s. 83, Kit. No: 8, Savcı, *a.g.m.*, s.10).

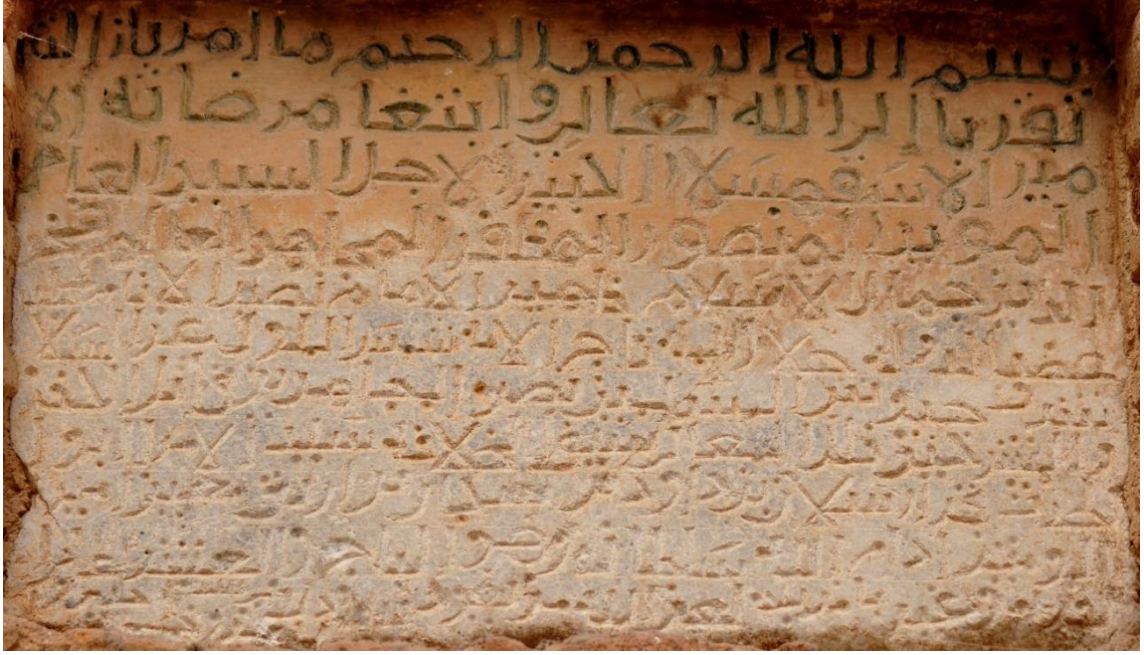
²²⁴ "الانام" kelimesinden sonra bir ibarenin daha bulunduğu mevcut yazı izlerinden anlaşılmaktadır. Ancak yazının son derece aşınmış olmasından dolayı ibare okunamamaktadır. Van Berchem, bunun "كله" olabileceğini belirtmiştir (*a.g.m.*, s.142, dn: 2).

²²⁵ İ. Artuk ibareyi "ملك المعالي" şeklinde okumuştur (*a.g.e.*, s. 92).

²²⁶ İ. Artuk'un eserinde "مير" şeklinde verilmiştir (*a.g.e.*, s. 92).

²²⁷ Kitabenin bu satırında okuyuş farklılıkları mevcuttur. "سلطانه و هو" ibaresinden sonraki kelimeler, Van Berchem tarafından, "التاج و العسر الى ا" şeklinde yayınlanmıştır (Van Berchem, *a.g.m.*, s. 18, No: 9; Artuk, *a.g.e.*, s. 92; Ardiç, *a.g.m.*, s. 42). İ. Sunguroğlu ile E. Danık ise "العسر" ibaresini, diğer müelliflerle okuyuş farkı bulunmak üzere "العشر" şeklinde yayınlamışlardır (Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 304; Danık, *a.g.e.*, s. 83, Kit. No: 8). J. Sauvaget ve S. Savcı "عاجزا" ibaresini, "الى ا" şeklinde okumuşlardır (Sauvaget, *Quatres*, s. 15; Savcı *a.g.m.*, s.10).

²²⁸ Van Berchem'in "و عند بامر بده" şeklinde okuduğu bu bölüm, İ. Artuk'un yayınında boş bırakılmıştır (Van Berchem, *a.g.m.*, s. 142, No: 9; Artuk, *a.g.e.*, s. 92). J. Sauvaget'in, "... و غيرها من فينة" şeklinde neşrettiği bu kısım

Resim 1: Harput Ulu Camisi vergi kitabesi

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, pek azametli başkomutan, efendi âdil, (Allah tarafından) teyid olunmuş, (Allah'tan) yardım görmüş, âlim, muzaffer, mücâhid, dinin övüncü, İslâm'ın güzeli, imamın (halifenin) destekçisi, halkın yardımcısı, ..., devletin kolu (pazusu, arka çıkkanı), milletin büyüğü (ulusu), ümmetin tacı, meliklerin güneşi, sultanların değerlisi (kıymetlisi), Müslüman askerlerin şerefi, mücahitlerin yardımcısı, kafir ve müşrikleri katleden, semaların yücesi, hilafetin kılıcı, emirlerin efendisi, Emirü'l-Mü'mininin (halifenin) yardımcısı olan, Artuk oğlu Sökman oğlu Davud oğlu Ebu'l-Hars Kara Arslan -Allah saltanatını daim etsin- Allah'a yakın olmak ve rızasını elde etmek maksadıyla acizlerden alınan bac, öşür, tartılan ve başka

(*Quatres*, s. 15), N. Ardıç, İ. Sunguroğlu ve ondan naklen E. Danık'ın eserlerinde, “و عندنا” şeklinde geçmektedir (Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 304; Danık, *a.g.e.*, s. 83, Kit. No: 8; Ardıç, *a.g.m.*, s. 42).

²²⁹ İ. Artuk, İ. Sunguroğlu, E. Danık ibareyi “الله” şeklinde yayınlamışlardır. (Artuk, *a.g.e.*, s. 92; Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 304; Danık, *a.g.e.*, s. 83, Kit. No: 8). Bununla beraber, N. Ardıç bu kısmı okuyamamış, J. Sauvaget da ibareyi “فيه” şeklinde neşretmiştir (*Quatres*, s. 15).

²³⁰ Daha önce yapılmış olan çalışmalarda, kitabenin tarihi ile ilgili olarak üç farklı yıl karşımıza çıkmaktadır. Van Berchem, J. Sauvaget ve İ. Artuk, kitabenin tarihini, “احدى و ستين و خمسمائة” H. 561 (1165-6) şeklinde okumuşlardır (Van Berchem, *a.g.m.*, s. 142, No: 9; Sauvaget, *Quatres*, s. 15; Artuk, *a.g.e.*, s. 92). N. Ardıç, İ. Sunguroğlu ve bu iki müelliften naklen E. Danık, tarih kısmını farklı şekilde “سنة احدى وخمسين وخمسمائة” H. 551 (1156-7) olarak vermişlerdir (Ardıç, *a.g.m.*, s. 42; Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 304; Danık, *a.g.e.*, s. 83, Kit. No: 8). Son olarak, S. Savcı, M. Z. Oral ve ondan naklen A. Durukan ise, kitabenin tarihini “سنة احدى و اربعين وخمسمائة” H. 541 (1146-7) şeklinde neşretmişlerdir (Savcı, *a.g.m.*, s. 10; Oral, *a.g.m.*, s. 141, Durukan, *a.g.m.*, s. 307). Bunlardan başka Osman Ferid Sağlam, kitabe metnini yayınlamadan, kitabe tarihinin onlar ve yüzler basamağını “54(?)” olarak vermiştir (“Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Bazı Kitabelerle Meskûkatin Millî Tarihe Hizmetleri”, *IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 10-14 Kasım 1948) Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1952, s. 171). Kitabede bu tarihin H. 541 (1146-7) olduğu zor da olsa okunabilmektedir. Bununla beraber, kitabenin yayınlandığı bütün eserlerde birler basamağı “احدى” şeklinde geçmektedir. Ancak kitabede bu ibare “حادى” (hâdi/birinci) şeklinde yazılmış olup, kitabe tarihinin “في سنة حادى و اربعين وخمسمائة” (541'inci yılda) olarak okunması mümkündür (R. 2).

ölçü ile satılan şeylerden alınan vergilerin kaldırılmasını emrettiği şeydir. Bunu iade edenlere Allah lanet eylesin. Ve bu 541'inci (1146-47) yılda (oldu).

Tarihi: H. 541 (1146-7).

Resim 2: Kitabenin tarih kısmı

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: es-Seyyid, el-Âdil, el-Müeyyed, el-Mansûr, el-Muzaffer, el-Mücâhid, el-‘Âlim, Cemâlû'l-İslâm, Zahîrû'l-İmâm, Nasîrû'l-Enâm, ‘Izzû's-Selâtîn, Şerefu Cuyûşî'l-Müslimîn, Nusretü'l-Mücâhidîn, Kâtilü'l-Kefereti ve'l-Müşrikîn, Felekü'l-Me‘âlî, Seyfû'l-Hilâfe, Şemsü'l-Mülûk, Seyyidü'l-Ümerâ, Mu‘înu Emiri'l-Mü'minîn.

Lâkaplar: Fahrû'd-din, ‘Adudü'd-devle, Celâlû'l-mille, Tâcü'l-ümme.

Unvanlar: el-Emîrû'l-İsfehşâlâri'l-Kebîri'l-Ecell.

Künye: Ebu'l-Hars.

Değerlendirme: Hısn Keyfâ Artukluları Meliki Fahrüddin Kara Arslan'a ait, ayrıntıları yukarıda verilen H. 541 (1146-7) tarihli vergi kitabesi, Artuklular'a ait en eski tarihli kitabe olma özelliğini taşımaktadır.

Kitabenin muhtevasına değinmeden önce yayınlandığı ve konu olduğu araştırma eserlerde ihtilafa düşülen iki meselenin netleştirilmesi gerekmektedir. Bunlardan ilki, kitabenin bir inşa kitabesi olup olmadığı tartışmasıdır.

Kitabenin ilk satırının sonunda bulunan “بازالة” (bir şeyi yok etmek, gidermek, durdurmak)²³¹ kelimesinin (R. 3), kitabeyi konu eden bazı yayınlarda “بانشائه”²³², “بذائه”²³³, “بإذن الله”²³⁴ şeklinde geçmesi ve devam eden satırlardaki bazı vergi isimlerinin de yanlış okunmasından dolayı, bu kitabenin Harput Ulu Camisi'nin inşa kitabesi olduğu ve caminin Fahrüddin Kara Arslan döneminde yapıldığı ileri sürülmüştür²³⁵.

²³¹ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2012, s. 406.

²³² RCEA, IX (1937), s. 48, No: 3271; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 351, No: 142; Artuk, *a.g.e.*, s. 92.

²³³ Ardiç, *a.g.m.*, s. 41.

²³⁴ Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 304.

²³⁵ *Voyages*, s. 258-259; Ardiç, *a.g.m.*, s. 41; Artuk, *a.g.e.*, s. 92; Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 304; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 234.

Resim 3: Kitabenin ilk satırının sonunda bulunan, “بازالة” kelimesi

Daha sonra kitabeyi tekrar ele alan S.Savcı ve J. Sauvaget, bu ilk kelimenin “بازالة” olduğunu, devamında ise bâc²³⁶, öşür²³⁷ vergileriyle, tartı ve diğer ölçülerle satılan mallar üzerindeki vergilerin kaldırılmasına dair bilgiler bulunduğunu, dolayısıyla bunun bir vergi kitabesi olduğunu belirtmişlerdir²³⁸. Yukarıda da metni verildiği üzere caminin yapımıyla ilgisi bulunmayan²³⁹ bu kitabede Fahrüddin Kara Arslan’ın emriyle, beldede fakirlerden alınan bâc ve öşür vergileri ile tartı ve diğer ölçü aletleriyle satılan mallar üzerindeki vergiler kaldırıldığı ilan edilmiş, kitabe de şehir halkının toplandığı yer olan Ulu Caminin duvarına konulmuştur.

Kitabe üzerindeki ikinci ihtilaf ise tarihi hakkındadır. Kitabe tarihinin yazılı olduğu on birinci satırda, metin iri ve seyrek harflerle yazılmaya başlandığı halde, taşta sığmama endişesiyle gittikçe küçüldüğü ve sıklaştığı için okuma güçlüğü bulunmakta ve kitabenin tarihi H. 541 (1146-7)²⁴⁰, H. 551 (1156-7)²⁴¹ ve H. 561 (1165-6)²⁴² olmak üzere üç farklı okunuşla karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü gibi ihtilaf onlar basamağındaki rakam ile ilgilidir. Kitabede, bu tarihin H. 541 (1146-7) olduğu zor da olsa okunmaktadır (R. 2). Aslında bu tarihlerin üçü de, Fahrüddin Kara Arslan’ın Hısn

²³⁶ F. Köprülü’nün hususi bir mana ifade etmediğini söylediği “bâc”, Farsça kökenli bir kelime olup, genellikle vergi manasında kullanılmıştır. Bazı çeşitleri şunlardır: Bâc-ı Tamğa; şehirlerde alınan satılan her türlü maldan, kesilen hayvandan ve dokunan kumaşlardan alınan vergi, bunun diğer bir adı da “Tamğay-ı Siyah”tır. Bâc-ı Buzurg (Büzürk); memleketten transit geçirilen veya kalıcı olarak getirilen mallardan alınan vergi olup, bunlar pazarda satılınca ayrıca Bâc-ı Tamğa’ya tâbidir (Köprülü, “Bâc”, *İA*, II, s. 188). Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 283, dn:1; Celal Yeniçeri, “Bâc”, *DİA*, s. 411-413.

²³⁷ Arapça “onda bir” manasındaki “uşr” (çoğulu uşûr, a’şar) kelimesinden türeyen ve şerrî bir vergi olan öşür (aşar), Müslüman çiftçilerin yetiştirdiği mahsulün onda birini devlete vergi olarak vermesidir. İslâm’ın ilk dönemlerine göre, sonradan mahiyeti ve uygulanışında farklılıklar görülen bu verginin, dinî esaslardan ziyade, mahallî örf ve adetlere göre oranı belirlenmeye başlanmıştır (Ömer Lütfü Barkan, “Öşür”, *İA*, IX, s. 485-488, H. İbrahim Acar “Öşür”, *DİA*, XXXIV, s. 97-103).

²³⁸ Savcı, a.g.m., s. 10-11; Sauvaget, *Quatres*, s. 12-15. Bu yayınların ardından, 1967 yılında yayımlanan makalesinde M. Zeki Oral, daha önce kitabeyi neşreden Van Berchem ile İ. Artuk’un yanı sıra J.Sauvaget’in de “Inscriptions” adlı eserinde yanlışla düştüğünü söyleyerek bunun bir vergi kitabesi olduğunu belirtmiştir (a.g.m., s. 140-143). Muhtemelen M. Zeki Oral, J. Sauvaget’in *Quatres* adlı eserini görmemiş, yine bu kitabenin bir inşa kitabesi olmayıp, vergi kitabesi olduğunu belirten ilk kişi olan S. Savcı’nın makalesini de incelememiştir.

²³⁹ Nitekim A. Altun da, caminin mimari açıdan incelendiğinde Artuklular’a ait olmadığı kanısındadır (“Harput Ulu Camii”, s. 84-86). Ayrıca bkz. Durukan, a.g.m., s. 308-313.

²⁴⁰ Savcı, a.g.m., s. 10; Oral, a.g.m., s. 141, Durukan, a.g.m., s. 307.

²⁴¹ Ardiç, a.g.m., s. 42; Sunguroğlu, a.g.e., s. 304; Danık, a.g.e., s. 83, Kit. No: 8.

²⁴² Sauvaget, *Quatres*, s. 15; Artuk, a.g.e., s. 92.

Keyfâ Artukluları'nın tahtında hüküm sürdüğü dönem olan, H. 539-562 (1144-5 - 1166-7) yılları arasına tekabül etmekte, kitabenin tarihi ile kitabede ismi zikredilen Fahrüddin Kara Arslan'ın hâkimiyet dönemi arasında bir fark bulunmamaktadır. Fakat aşağıda açıklanacağı üzere kitabenin H. 541 (1146-7) yılında yazılması özel bir anlam ifade etmektedir.

M. Zeki Oral, kitabe tarihini H. 541 (1146-7) olarak vermekte ve devlet tarafından toplanmakta olan bir takım vergilerin kaldırılması hususundaki bu emirnamenin, “1. Memleket hayatında sevinçli bir olay, 2. O memleketin fethi, 3. Hükümdarın cülûsu”, gibi başlıca üç sebepten dolayı çıkarılmış olabileceğini yazmaktadır²⁴³. Yine aynı müellif, birinci maddenin sebep olmasını sağlayacak olayın, Fahrüddin Kara Arslan'ın Haçlılar karşısında aldığı zaferler olabileceğini söylemiş, ancak bu zaferlerin kitabe tarihinden daha geç bir döneme rastlamasından dolayı kitabenin yazılmasına neden olamayacağını belirtmiştir²⁴⁴. İkinci madde ise, Harput'un Fahrüddin Kara Arslan'ın babası Rüküddevle Davud tarafından zapt edilmesinden dolayı geçersizdir²⁴⁵. Son olarak, kitabenin yazımına neden olabilecek olaylar arasında en kuvvetli ihtimalin, Fahrüddin Kara Arslan'ın cülûsu olabileceğini söyleyen M. Zeki Oral, Fahrüddin Kara Arslan'ın kesin olarak bilinmeyen tahta çıkış yılının, bu kitabenin tarihine bakarak H. 541 (1146-7) olduğunu ileri sürmüştür²⁴⁶.

Fahrüddin Kara Arslan için mühim ve sevinçli bir olayın ertesinde halka bir lütuf ve ihsan olarak memlekette bir takım vergilerin kaldırıldığı söylenebilir. Ancak bu olayın, onun cülûsu olduğuna katılmak pek mümkün görünmemektedir. Çünkü Fahrüddin Kara Arslan'ın cülûs tarihi kaynaklarda H. 539 (1144-5) olarak geçmektedir. Nitekim İbnü'l-Ezrak, Rüküddevle Davud'un ölümünü ve Fahrüddin Kara Arslan'ın tahta geçişini şu şekilde aktarmaktadır: “Emir Dâvud 19 Muharrem 539 (23 Temmuz

²⁴³ Oral, a.g.m., s. 144. Bu vakıaların dışında bir bölgede meydana gelebilecek büyük çaplı deprem, sel, kıtlık gibi doğal afetler de, devlet tarafından toplanan vergilerin kaldırılmasına neden olabilir. Ancak kaynaklarda, H. 541 (1146-7) yılında Harput'ta herhangi bir doğal afetin olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla beraber İ. Sunguroğlu, H. 561 (1165-6) yılında Harput'ta büyük bir depremin meydana geldiğini ve cami minaresinin de bu deprem sırasında eğildiğini yazmaktadır (a.g.e., s. 306). Ayrıca bkz. Artuk, a.g.e., s. 92.

²⁴⁴ Oral, a.g.m., s. 144. Fahrüddin Kara Arslan'ın Haçlılara karşı aldığı başarılar, H. 545-546 (1150-1 - 1151-2) yıllarına rastlamaktadır. O, bu tarihlerde Babula, Greger, Hısnı Mansur (Adıyaman) şehirlerini Haçlıların elinden almıştır (İbnü'l-Ezrak, *Meşâirü'l-Ezrak ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 92; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâinâmesi (952 - 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 - 1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000, s. 301-302; Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, II, Ankara 1999, s. 386-387; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 177).

²⁴⁵ Belek Gazi'nin H. 518 (1124-5) yılında Menbic'i kuşatırken şehit olmasının ardından Harput'a, önce Mardin Artuklularından İlgazi'nin oğlu Süleyman hakim olmuş, Süleyman'ın da kısa bir süre sonra ölmesiyle, Rüküddevle Davud Harput'u ele geçirmiştir (İbnü'l-Ezrak, s. 43, 100; Ebu'l-Ferec, II, s. 358; Ataoğlu, “Hısn-ı Keyfâ Artuklu Hükümdarı Davud”, s. 35; a.mlf., a.g.t., s. 59; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 171).

²⁴⁶ Oral, a.g.m., s. 144.

1144) Pazar günü Hâni'de öldü, cenazesi ise Hısn Keyfâ'ya götürüldü. Pazartesi şehre ulaştı. Câmîü'l-Muhdes (Yeni Cami)'e kondu, halk ve kurrâ taziyyeye geldiler, ertesi gün sabah erkenden Hısn Keyfâ'ya defnedildi. Ölümünden sonra Emir Fahrüddin Kara Arslan Hısn Keyfâ, Harput, Palu ve diğer yerlere hâkim oldu. Diğer oğlu Arslan Toğmuş (Doğmuş) ise Mazgirt²⁴⁷ Kalesine sahip oldu²⁴⁸. Bununla birlikte Ebu'l-Ferec de, Rüküddevle Davud'un ölüm tarihi ile Fahrüddin Kara Arslan'ın tahta geçiş tarihini 1144 yılı olarak vermiştir²⁴⁹.

Rüküddevle Davud'un ölümünden sonra tahta geçen oğlu Fahrüddin Kara Arslan'ın saltanatının ilk yılları kolay geçmemiş, Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin tazyikiyle karşılaşmıştır. İmâdüddin Zengî, Fahrüddin Kara Arslan'a karşılık, Rüküddevle Davud'un büyük oğlu Arslan Doğmuş'u Hısn Keyfâ Artukluları tahtına geçirmek bahanesiyle Hısn Keyfâ Artukluları topraklarına girmiş ve Siirt, Bahmerd²⁵⁰, Tanza²⁵¹, Bâtâsâ²⁵² ve Maden²⁵³ sınırındaki diğer yerleri aldıktan sonra Fırat Nehrini geçip, Ergani, Cebel Cûr²⁵⁴, Hâlâr²⁵⁵, Hani, Zülkarneyn²⁵⁶, Sivan²⁵⁷, Tell Hum²⁵⁸ ve Çermik'i de ele geçirmiştir. Rüküddevle Davud'un oğullarının elinde sadece Harput,

²⁴⁷ Günümüzde Tunceli ilinin bir ilçesidir (Umar, *a.g.e.*, s. 556)

²⁴⁸ İbnü'l-Ezrak, s. 73-74.

²⁴⁹ Ebu'l-Ferec, II, s. 377. Bununla birlikte Bosworth, O. Turan, İ. Artuk, C. Alptekin, R. Ataoğlu da, Rüküddevle Davud'un ölüm tarihiyle Fahrüddin Kara Arslan'ın tahta çıkış tarihini H. 539 (1144-5) yılı olarak vermişlerdir (Bosworth, *İslam Devletleri*, s. 268; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 175-176; İbrahim-Cevriye Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 17; Alptekin, *a.g.m.*, s. 415; Ataoğlu, *a.g.m.*, s. 50). F. Köprülü ise, Fahrüddin Kara Arslan'ın cülûs tarihinin H. 543 (1148-9)'den önce olduğunu ve İbnü'l-Esîr'in H. 541 (1146-7) yılında Rüküddevle Davud'dan bahsettiğini yazmaktadır ("*Artuk oğulları*", s. 618). İbnü'l-Esîr H. 541 (1146-7) yılında İmâdeddin Zengî'nin öldürülmesinden sonra onun kişiliği ve komşuları hakkında bilgi verirken, komşularından birinin Rüküddevle Davud olduğunu yazmış ve onun saltanat günlerine atıfta bulunmuştur. Dolayısıyla, verdiği tarihte Rüküddevle Davud, hayatta değildir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Abdülkerim Özaydın, XI, İstanbul 1987, s. 105). Bunlardan başka, S. Lane-Poole ile N. Ardıç, Fahrüddin Kara Arslan'ın cülûsunu H. 543 (1148-9) olarak vermişlerdir (Lane-Poole, *Numismata Orientalia Coins Of The Urtuki Turkumans*, Londra 1875, s. 14, Ardıç, *Harput Tarihi*, s. 45).

²⁵⁰ Diyâr-ı Bekr'in doğu kesiminde bulunmakta ve adı Siirt ile birlikte geçmektedir (Çevik, *a.g.t.*, s. 163).

²⁵¹ Diyâr-ı Bekr'in doğu hududunda bulunan yerleşim yeri, günümüzde Siirt'in Eruh ilçesine bağlı Kavaközü köyüne tekabül etmektedir (Çevik, *a.g.t.*, s. 134).

²⁵² Diyâr-ı Bekr'in doğusunda bulunan Siirt kalelerinden biridir (Çevik, *a.g.t.*, s. 162).

²⁵³ Burası bir maden kasabası olup, Diyâr-ı Bekr bölgesinin bakır üretiminde önde gelen yerlerinden biridir. Günümüzde Siirt'in Şirvan ilçesine bağlı Maden köyüne tekabül etmektedir (Çevik, *a.g.t.*, s.144).

²⁵⁴ Diyâr-ı Bekr'e bitişik olarak bulunan ve halkının çoğunluğunun Hristiyan olduğu bir bölgedir (Çevik, *a.g.t.*, s. 156, dn: 649).

²⁵⁵ Kaynaklarda Hilâr, Alar gibi isimlerle de geçen kale, Diyâr-ı Bekr'in kuzeybatı kesiminde olup, Ergani'nin 6 km. güneybatısında Sesverenpınar köyündeki Hillar adıyla bilinen kayalıkların üzerinde, Gevran (Ergani) ovasına hâkim bir mevkedir (Çevik, *a.g.t.*, s. 153).

²⁵⁶ Kaynaklarda Bilkarneyn adıyla da geçen kale, Diyâr-ı Bekr'in kuzey sınırında yer almaktadır (Çevik, *a.g.t.*, s. 155).

²⁵⁷ Diyâr-ı Bekr'in kuzey hududunu belirleyen kalelerden biri olup, Hani'nin 25 km. kadar kuzeybatısında hâkim bir mevkeide bulunmaktadır (Çevik, *a.g.t.*, s. 155).

²⁵⁸ Diyâr-ı Bekr'in kuzeybatı kesiminde, Âmid-Ergani yolu üzerinde, yolun batısında, hâkim mevkeide kurulmuş bir kaledir (Çevik, *a.g.t.*, s. 154).

Palu ve Mazgirt kalmıştır²⁵⁹. İmâdüddin Zengî'nin bu hamlesine karşılık Fahrüddin Kara Arslan da, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'dan yardım talep etmiş, I. Mesud da kendisine askerî yardımda bulunmuştur. Bunun neticesinde İmâdüddin Zengî ülkesine geri dönmek durumunda kalmıştır²⁶⁰.

Böyle zor bir durumda iken, Fahrüddin Kara Arslan'ın lehine bir gelişme yaşanmış ve İmâdüddin Zengî H. 541 (1146-7) yılında Ca'ber Kalesini kuşattığı sırada şehit olmuştur²⁶¹. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Fahrüddin Kara Arslan da daha önce kaybettiği toprakları tekrar ele geçirmek için harekete geçmiş ve Atabeg'in, Rüküddeve Davud'dan aldığı bütün kalelerle birlikte Siirt, Ergani, Çermik, Tur Abidin²⁶², Heysem²⁶³, Tanza, Bâtâsa ve Bahmerd'i geri almıştır²⁶⁴.

Bunların yanı sıra, dönemin kaynaklarında geçmekte olan bir başka bilgi de dikkati çekmektedir. Şöyle ki: Ebu'l-Ferec, İmâdüddin Zengî'nin Urfa'yı fethinden sonra, Fırat'ın doğusundaki müstahkem bir kale olan Bire'yi muhasara altına aldığını ve bu sırada Musul'da bulunan nâibi Nasırüddin'in, çıkan bir karışıklıkta öldürülmesi üzerine Musul'a geri döndüğünü, Bire ahalisinin de İmâdüddin Zengî'den çekindiği için, Mardin Artuklu Meliki Hüsâmüddin Temurtaş'a haber göndererek şehri ona teslim ettiğini yazmıştır²⁶⁵. Devamında ise, Zaid (Harput) Kalesi Emiri, Davud oğlu Arslan Doğmuş'un İmâdüddin Zengî'den ayrılarak, Tell-Arsanyas²⁶⁶ önünde karargâhını kurup kalenin teslimini istediğini, ancak bu kalenin sahiplerinin, oğullarının Zaid kalesinde rehine olarak tutulduğunu söyleyerek kaleyi teslim etmediklerini, bunun üzerine kalenin Arslan Doğmuş tarafından fethedildiğini ve birçok esir alındığını kaydetmiştir²⁶⁷.

²⁵⁹ İbnü'l-Ezrak, Davud'un oğulları derken herhangi bir isim zikretmemiştir (*a.g.e.*, s. 74). Ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 73; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 176.

²⁶⁰ Ebu'l-Ferec, II, s. 377; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.74.

²⁶¹ İbnü'l-Ezrak, s. 79-80; İbnü'l-Esîr, XI, s. 104; Ebu'l-Ferec, II, s. 381; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 176.

²⁶² Diyâr-ı Bekr bölgesinin güney sınırında, Mardin-Midyat eşiği üzerinde yer alan dağlık bir yaylanın adıdır (Çevik, *a.g.t.*, s. 147).

²⁶³ Tur Abidin'in en eski kalelerinden biri olup, Nusaybin-Cizre yoluna hakim son derece stratejik bir nokta üzerine kurulmuştur (Çevik, *a.g.t.*, s. 179).

²⁶⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 82; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.76; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 176-177.

²⁶⁵ Ebu'l-Ferec, II, s. 380. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, XI, s. 96-98.

²⁶⁶ Ermenice "Arsanias" kelimesinden gelen bu isim, Fırat'ın bir kolu olan Murat Suyu'nun eski adıdır. Tell-Arsanyas Kalesi, Harput'un doğusunda Murat Suyu üzerinde yer almaktadır (Turan, *Doğu Anadolu*, s. 176, dn: 69).

²⁶⁷ Ebu'l-Ferec, II, s. 380-381. Ayrıca bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 176.

Ebu'l-Ferec'in bu olayları yazarken Arslan Doğmuş'tan "Harput Kalesi Emiri" olarak bahsetmesinden hareketle, İmaddüdin Zengî'nin H. 539 (1144-5) yılında Hısn Keyfâ Artukluları topraklarına yaptığı sefer sırasında Fahrüddin Kara Arslan'a karşı desteklediği ve tâbiyeti altında tuttuğu Arslan Doğmuş'un, kısa bir süre için Harput'a hâkim olmuş olabileceği ileri sürülebilir. Nitekim O. Turan, Atabeg İmâdüddin Zengî'nin H. 541 (1146-7) yılında ölmesinin ardından Mardin Artuklu Meliki Hüsâmüddin Temurtaş'ın bizzat Hani, Sivan, Cebel Cûr, Re'sü'l-'Ayn ve Harput'u aldığını belirterek, Fahrüddin Kara Arslan'ın ancak ağabeyi ve aynı zamanda Temurtaş'ın damadı olan Arslan Doğmuş'un²⁶⁸ ölümünden sonra Harput ve Palu havalisine hâkim olduğunu yazmaktadır²⁶⁹. R. Ataoğlu da, Artuklular arasında siyasi hâkimiyetin İmâdüddin Zengî'nin desteklediği Mardin Artuklularına geçmesinden sonra Arslan Doğmuş'un Harput'a hâkim olduğunu, fakat O. Turan'dan farklı olarak, Arslan Doğmuş'un ölümünden değil, İmadeddin Zengî'nin ölümünden sonra Fahrüddin Kara Arslan'ın Harput'u tekrar ele geçirdiğini belirtmektedir²⁷⁰.

Buraya kadar ayrıntılı olarak incelediğimiz Fahrüddin Kara Arslan'ın saltanatının ilk yıllarında meydana gelen siyasi olaylar, Harput Ulu Camisindeki vergi kitabesinin hangi olaydan sonra yazıldığı hakkında yeterince ipucu vermektedir. Kuvvetle muhtemeldir ki kitabe, İmâdüddin Zengî'nin baskısıyla zayıflayan ve bölgedeki hâkimiyeti sarsılan Fahrüddin Kara Arslan'ın, H. 541 (1146-7) yılında İmâdüddin Zengî'nin ölümüyle kaybettiği toprakları tekrar ele geçirmesi ve Harput'ta Arslan Doğmuş'u bertaraf ederek, buradaki hâkimiyetini tekrar tesis etmesi üzerine yazılmıştır. Bu olumlu gelişmeler ve kaybettiği toprakları geri kazanmasıyla birlikte ekonomik olarak rahatlayan Fahrüddin Kara Arslan, halka bir lütuf ve ihsanda bulunarak devletçe toplanan bâc ve öşür vergilerinin yanında, tartı ve başka ölçü aletleri ile satılan mallardan alınan vergileri de kaldırmıştır²⁷¹.

²⁶⁸ Arslan Doğmuş H. 539 (1144-5) yılında, Hüsâmüddin Temurtaş'ın kızıyla evlenmiştir (İbnü'l-Ezrak, s. 74).

²⁶⁹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 176-177. Fakat Arslan Doğmuş'un ölüm tarihini İbnü'l-Ezrak, H. 543 (1148-9) olarak vermektedir (*a.g.e.*, s. 83). Harput Ulu Camisi'nde bulunan kitabenin, H. 541 (1146-7) yılında yazıldığı göz önüne alınırsa, Fahrüddin Kara Arslan'ın Harput'taki hâkimiyetini, Arslan Doğmuş'un ölümünden önce kurmuş olması gerekmektedir.

²⁷⁰ Ataoğlu, "Harput'ta Artuklu İdaresi", *Tarih İçinde Harput*, s. 54-55. Ayrıca bkz. Aydın Usta, "Artuklular", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 476.

²⁷¹ Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 76.

Bu açıklamalardan sonra, kitabenin muhtevasına bakacak olursak, kitabede Fahrüddin Kara Arslan'ın, babası Rüknüddevele Davud'un da kullandığı²⁷² “el-Emirü'l-İsfehşâlâri'l-Kebîri'l-Ecell”²⁷³ unvanının yanı sıra, o dönemde kullanımı yaygın olan bir takım övgü sıfatlarının geçtiği görülmektedir²⁷⁴. “el-Emirü'l-İsfehşâlâri'l-Kebîri'l-Ecell” gibi mütevazı bir unvanın kullanılmasındaki sebebin, hâkimiyetini daha yeni tesis etmiş olan Fahrüddin Kara Arslan'ın çevredeki güçlü devletlerin hedefi haline gelmek istememesi olduğu düşünülebilir. Nitekim durumunun düzelmesiyle birlikte bu unvanı terk ederek “Melik” unvanı kullanmaya başladığı, bastırdığı paralardan ve adının zikredildiği Çermik Ulu Camisi kitabesinden (K. 2) anlaşılmaktadır. Bununla beraber, Artuklular kuruluşlarından itibaren Büyük Selçuklular, Zengîler, Eyyübîler, Türkiye Selçukluları, İlhanlılar ve nihâyetinde Memlûkler gibi bölgenin güçlü devletlerine tâbi olmaları sebebiyle, altın para bastıramadıkları gibi, “Sultan” unvanı da kullanamamışlardır²⁷⁵. Ancak ileride incelenecek olan Fahrüddin Kara Arslan'ın oğulları ve torunlarına ait kitabelerde de görüleceği üzere, onlar babalarının aksine daha şaşalı sıfat ve unvanlar kullandıkları gibi, “Sultan” unvanını yazdırmaktan da çekinmemişlerdir.

Daha önce bahsi geçtiği üzere Fahrüddin Kara Arslan, Atabeg İmâdüddin Zengî'nin baskısı karşısında Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'dan yardım talep etmiş, sultan da kendisine büyük miktarda askerî yardımda bulunmuştur. O da, bu yardım sayesinde elinde kalan toprakları muhafaza edebilmiş ve İmâdüddin Zengî'ye karşı, Sultan I. Mesud'a tâbi olmuştur. Fakat kitabede onun Türkiye Selçukluları'na tâbi olduğuna dair herhangi bir ibare bulunmamaktadır²⁷⁶.

²⁷² Günümüzde, Avusturya'nın Innsbruck Ferdinandeum Müzesi'nde bulunan ve “Innsbruck Kupası” ismi ile de bilinen R. Davud'a ait bakır bir kap üzerinde yer alan tarihsiz bir yazıda, onun için “el-Emirü'l-İsfehşâlâri'l-Kebîr” unvanı kullanılmıştır. Bunun yanı sıra “Alp Saghun (?), Sungur” gibi bazı Türk unvanları da bu yazıda geçmektedir. (Max Van Berchem - Josef Strzygowski, *Amida*, Hiedelberg 1910, s. 120-128; B. Konyar, *Diyarbakır Kitabeleri*, II, Ankara 1936, s. 134-135; Cevriye Artuk, “Artuklu Aynaları ve Bir Artuklu Tabağı”, *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, Elazığ 1992, s.75-76). Ayrıca bkz. F. Köprülü, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, İstanbul 1939, s. 24, dn: 25).

²⁷³ Sipehsâlâr, Farsça sipeh (ordu) ve sâlâr (komutan) kelimelerinden meydana gelmiş bir unvan olup, Araplaşmış şekli “İsfehşâlâr” veya “İsbehsâlâr” dır. Bu unvan genellikle ordu komutanı anlamında kullanılmıştır. Bununla beraber sultan tarafından bir bölgeye gönderilen valiler, beylerbeyi ve uç beylerinin de, bu unvanı aldıkları görülmektedir. (Erdoğan Merçil, “Sipehsâlâr”, *DİA*, XXXVII, s. 259-260; a.mlf., “Sipehsâlâr: I. Sâmanîler”, *TİD*, XXVI, S. 1, Temmuz 2011, s. 139-150; a.mlf., “Sipehsâlâr: II. Gazneliler”, *TİD*, XXVI, S. 2, Aralık 2011, s. 459-473). Bu unvanın Türkiye Selçuklularındaki kullanımı için bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 102-108.

²⁷⁴ Diyarbakır Ulu Camisi'nde bu sıfat ve unvanların kullanıldığı, İnaloğulları dönemine (H. 488-579 - 1095-1183) ait kitabeler bulunmaktadır (Sauvaet, “Inscriptions”, s. 319, 328-329, No: 62, 84, 86, 87; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 265, 278-280).

²⁷⁵ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 219-220.

²⁷⁶ Fahrüddin Kara Arslan'a ait günümüzde mevcut olan sikkelerden en eskisi H. 556 (1160-1) tarihli olduğundan, kitabede kullanılmayan ve onun Sultan I. Mesud'a tâbi olduğunu gösteren herhangi bir ibarenin, paralarında

Bununla beraber kitabede Fahrüddin Kara Arslan'ın künyesi "Ebu'l-Hars" olarak geçmektedir. "Kazancın babası" anlamına gelen bu künyenin, kitabenin vergilerin kaldırılmasına yönelik bir emirname olmasından hareketle, bölgede artacak olan kazanca ve refaha vurgu yaptığı söylenebilir. Nitekim Kara Arslan hâkim olduğu toprakların iktisadî açıdan gelişmesini oldukça önemsemiş ve ele geçirdiği yerlerde bulunan ahalinin toprağı işleme konusunda gayret sarf etmiştir²⁷⁷.

Fahrüddin Kara Arslan'ın Abbasî Halifesine olan bağlılığına da kitabede atıf yapılmış ve kendi isminden önce "Zahîrû'l-İmâm" (İmamın/Halifenin destekçisi), "Seyfû'l-Hilâfe" (Hilafetin kılıcı) gibi sıfatlar zikredilmiştir. İsminden sonra da hususi bir sıfat olarak tekrar "Mu'înu Emiri'l-Mü'minîn" (Müminlerin emirinin yardımcısı) ibaresi kullanılmış ve halifeye olan bağlılığı yeniden vurgulanmıştır. Aynı zamanda Kara Arslan'ın "Fahrû'd-din" (Dinin övücü) lakabını kullandığı da, yine bu kitabeden öğrenilmektedir²⁷⁸.

KİTABE NU: 2 (Çermik Ulu Camisi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır ilinin Çermik²⁷⁹ ilçesinde bulunan, Çermik Ulu Camisinin²⁸⁰ içinde, mihrabın karşısındaki kemerli duvarın üzerinde yer almaktadır²⁸¹.

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (kireçtaşı).

bulunup bulunmadığını tespit etmek şimdilik mümkün değildir. Bununla birlikte Fahrüddin Kara Arslan'ın bastırıldığı hiçbir sikkede başka bir hükümdara tâbi olduğunu gösteren bir ibareye de rastlanmamaktadır. Sikkeler için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 73-76; Lane Poole, *a.g.e.*, s. 15-18.

²⁷⁷ Fahrüddin Kara Arslan, Greger'i fethinden sonra bir manastıra sığınan halka, onların köle olmayacağını ve köylere nakledilerek çiftliklerde üretim yapacaklarını söylemiştir (Ebu'l-Ferec, II, s. 387. Ayrıca bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 223, Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 82).

²⁷⁸ Bu Lâkap Kara Arslan'ın daha sonra bastırıldığı sikkelerde de görülmektedir (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 73-76, Lane Poole, *a.g.e.*, s. 15-18).

²⁷⁹ Çermik hakkında bkz. Giriş bölümü "Artuklu Coğrafyası" s.16.

²⁸⁰ Camide bir Artuklu kitabesi bulunmasına rağmen, şekil ve plan açısından incelendiğinde caminin bir Artuklu eseri olduğu tartışmalıdır (Altun, *a.g.e.*, s. 242-243). Ayrıca bkz. Rahmi Hüseyin Ünal, *Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme*, Erzurum 1975, s. 5-12; Fahrettin Kırzioğlu, "Çermik Kasabası Üzerine Notlar" *KAD*, I, İstanbul 1956, s. 277-278; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 328-329.

²⁸¹ Bu kitabenin hemen karşısında, H. 640 (1242-3) tarihli "Hacı Ömer oğlu Ebu Bekir oğlu Hacı Hâlid bu mescidin yenilenmesini emretti" yazılı, sülüs türde bir başka kitabe daha bulunmaktadır (Ünal, *a.g.e.*, s. 11-12; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 329). Teamüllere aykırı şekilde, şehrin tâbi olduğu herhangi bir emir ya da sultan isminin zikredilmediği bu kitabenin, kimin dönemine ait olduğu meçhuldür. Aynı şekilde "Hacı Hâlid" adlı şahıs hakkında da bir bilgi bulunmamaktadır. Kitabe tarihinden önce, H. 638 (1240-1) yılında Diyarbakır ve Diyarbakır'a bağlı olan kasaba ve kaleler II. Gıyâsüddin Keyhüsrev döneminde Türkiye Selçukluları hâkimiyetine girmiştir (Yinanç, "Diyarbakır", s. 617). Dolayısıyla mezkûr kitabe bu dönemde yazılmış olmalıdır. Kitabede, II. Gıyâsüddin Keyhüsrev'in unvanının ya da isminin bulunmaması, bir ihmalin sonucu olabileceği gibi, herhangi bir emir ya da sultanın isminin zikredilmemesi, Hacı Hâlid'in Çermik'i yöneten yerel bir bey olabileceğini de düşündürmektedir (Ünal, *a.g.e.*, 12). Nitekim Çermik, bir dönem yerel beylerin yönetiminde kalmıştır (Çevik, *a.g.t.*, s. 143).

Ölçüleri: 0.40 x 2.05 m.

Yazı Türü: Yapraklı kûfi tarzda, kabartma tekniği ile orta boy karakterlerle yazılmıştır. İki satırdan müteşekkildir. Günümüzde kısmen sağlam durumda olup, yer yer bozulmalar mevcuttur.

Metin²⁸²:

(1) مما امر بعمارتہ المولى المالك العادل (؟) ولى النعم فخر الدين قرا ارسلان ابن داوود ابن

(2) سكرمان ابن ارتق رحمه الله تعالى²⁸³ حامىء الامة مجاهد الدين ايل الدي ابن فلا..؟. ادم الله...؟

Resim 4: Çermik Ulu Camisi Kitabesi

Metnin Tercümesi:

O, efendi, âdil, mülk sahibi, nimetlerin velisi, dinin övücü, Artuk oğlu Sökman oğlu Davud oğlu Kara Arslan -Allah Teâlâ ona rahmet etsin- (zamanında), ümmetin koruyucusu, dinin mücahidi,oğlu İlaldı'nın imarını emrettiği şeydir. Allah (günlerini) daim kılsın.

Tarihi:-

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevla, Veliyyü'n-Ni'am, el-Mâlik, el-'Âdil

Lâkaplar: Fahrü'd-din, Mücâhidü'd-din, Hamiü'l-ümme.

Unvanlar: -.

Künye: -.

Değerlendirme: Çermik Ulu Camisinde bulunan inşa kitabesi, Fahreddin Kara Arslan'ın adının zikredildiği ikinci kitabedir. Kitabe, "Mücâhidüddin İlaldı" adında bir zat tarafından yazdırılmıştır. Ancak, Mücâhidüddin İlaldı'nın isminden sonra gelen baba

²⁸² Kitabe metninin yayınlandığı eserler: Ünal, *a.g.e.*, s. 10; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 328. B. Konyar da kitabeden söz ederken, okunamadığını belirtmiştir. Bununla birlikte bir yanlışlık yaparak bu kitabenin fotoğrafını Çermik (Haburman) Köprüsü kitabesi olarak vermiştir (*Diyarbakir Yıllığı*, III, s. 369-370, res: 251). J.Sauvaget da, bu fotoğrafa bakarak okuyabildiği kısımlardan hareketle, bunun bir tamir kitabesi olabileceğini söylemiştir (*Voyages*, s. 256, dn:1).

²⁸³ Rahmi H. Ünal, "رحمه تعالى الى" şeklinde yayınlamıştır (*a.g.e.*, s. 10).

isminin okunamamasından dolayı bu kişinin kimliği tespit edilememektedir (R. 4). Bu devirde Diyâr-ı Bekr bölgesinde bilinen tek İlaldı ise, H. 488-579 (1095-1183) yılları arasında Âmid’de hüküm süren bir Türkmen beyliği olan İnaloğulları Beyliği’nin emiri, İbrahim oğlu Sadüddevele Ebu Mansûr İlaldı’dır²⁸⁴. Ancak kitabede ismi geçen Mücâhidüddin İlaldı ile bu emirin aynı kişi olduğunu söylemek, tarihsel olarak pek mümkün görünmemektedir²⁸⁵. Keza Ebu Mansûr İlaldı öldüğünde, Hısn Keyfâ Artuklularının başında Rüküddevle Davud bulunduğu gibi, Fahrüddin Kara Arslan’ın tahta geçtiği yıl olan H. 539 (1144-5) senesinde ise, İnaloğulları tahtında Ebu Mansûr İlaldı’nın oğlu Cemalüddin Mahmud oturmaktadır²⁸⁶.

Bununla beraber, Diyarbakır Ulu Camisinde bulunan Ebu Mansûr İlaldı’ya ait kitabeler ile mezkûr kitabe karşılaştırıldığında, arada birçok farkın bulunduğu görülmektedir. Keza H. 511 (1117-8), H. 518 (1124-5), H. 535 (1140-1) yıllarına ait kitabelerde İlaldı için “el-Emirü’l-Eceli’l-İsfehşâlâr, Sa’dü’d-Devle, Tâcü’l-Mülûk, Fahrü’d-din” gibi unvan ve lâkaplar kullanılmaktayken²⁸⁷, Çermik’te bulunan kitabede bunların yanında son derece mütevazı kalan “Mücâhidü’d-din, Hamiü’l-Ümme” lâkapları kullanılmıştır. Ayrıca kitabede İlaldı’dan sonra gelen baba isminin, Ebu Mansur İlaldı’nın babasının adı olan İbrahim şeklinde okunması da mümkün değildir²⁸⁸.

Konumuz olan kitabede Mücâhidüddin İlaldı ismiyle geçen kişinin, Çermik’e Fahrüddin Kara Arslan tarafından atanmış ya da orada bulunan yerel bir yöneticinin olması daha muhtemeldir. Nitekim kitabede Fahrüddin Kara Arslan için ona duyulan minnetin ifadesi olarak “Veliyyü’n-ni‘am” (Nimetlerin velisi) ibaresinin kullanılması da, İlaldı adlı kişiye bir görev taltif edildiği şeklinde yorumlanabilir. Yine mezkûr

²⁸⁴ Bu Türkmen emiri, H. 503 (1109-10) yılında babası İbrahim’in yerine İnaloğulları tahtına geçmiş ve H. 536 (1141-2) yılına kadar hüküm sürmüştür (Yinanç, a.g.m., s. 614; Sevim, “İnaloğulları”, s. 257; Merçil, *Türk Devletleri*, s. 269-270; Çevik, “Selçuklu Fütuhâtı Ardından Diyarbakır...”, s. 142). Ebu Mansur İlaldı, Artuklular ile yakın ilişkiler içerisinde olmuş ve Mardin Artuklularının kurucusu olan İlgazi’nin kızı Yumnâ Hatun ile evlenmiştir (İbnü’l-Ezrak, s. 72). Bununla beraber, Artuklu Rüküddevle Davud ve Hüsâmüddin Temurtaş’ın, İmâdüddin Zengî’ye karşı giriştikleri mücadelede de Artuklular’ın safında yer almıştır. Daha sonra Mardin Artuklu hükümdarı Hüsâmüddin Temurtaş ile arası açılan Ebu Mansur İlaldı, Hısn Keyfâ Artuklu hükümdarı Rüküddevle Davud’a tâbi olarak, H. 528 (1133-4) yılında Hüsâmüddin Temurtaş ile İmâdüddin Zengî’nin Âmid’i kuşattıkları sırada ondan yardım istemiştir (İbnü’l-Esîr, X, s. 524-525; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 172-173).

²⁸⁵ Daha önce kitabeyi tetkik etmiş olan H. Rahmi Ünal, kitabede zikredilen Mücâhidüddin İlaldı ile İnaloğulları emiri Ebu Mansur İlaldı’nın aynı kişi olabileceklerine ihtiyatla yaklaşırsa da, Halil Edhem’in Düvel-i İslamiyye’de Ebu Mansur İlaldı için verdiği ölüm tarihi olan H. 539 (1144-5) yılından hareketle, Ebu Mansur İlaldı’nın ölüm tarihiyle Fahrüddin Kara Arslan’ın tahta çıkış yılının aynı olduğunu söyleyerek, kitabe tarihinin H. 539 (1144-5) olarak kabul edilebileceğini belirtmiştir (*a.g.e.*, s. 11).

²⁸⁶ İbnü’l-Ezrak, s.72; Yinanç, a.g.m., s. 614; Merçil, *a.g.e.*, s. 270; Çevik, a.g.m., s. 142).

²⁸⁷ Kitabeler için bkz. Sauvaget, “Inscriptions”, s. 327-328, No: 83, 84, 85; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 277-280.

²⁸⁸ Rahmi H. Ünal da bu ismin “İbrahim” şeklinde okunamayacağını belirtmekle birlikte, yine de bu kişinin Ebu Mansur İlaldı’dan başkası olduğunun düşünülmemeyeceğini yazmaktadır. (*a.g.e.*, s. 11, dn: 16).

kişinin, savaşçılığa ve koruyuculuğa vurgu yapan lâkaplar kullanması, bu kişinin o bölgede askerî bir görevinin olduğunu akla getirmektedir.

Bunun yanında kitabede, Fahrüddin Kara Arslan için Harput kitabesinden (K.1) farklı olarak “el-Mâlik, el-‘Âdil”²⁸⁹ unvanı kullanılmıştır. Bu unvan, Fahrüddin Kara Arslan’ın H. 556 (1160-1) ve H. 559 (1163-4) yıllarında bastırıldığı paralarda “el-Melikü’l-‘Âlim” unvanı ve “el-‘Âdil” sıfatını ile karşımıza çıkmaktadır²⁹⁰. H. 560 (1164-5) yılına gelindiğinde ise, Fahrüddin Kara Arslan’ın “Melikü’l-Ümerâ”²⁹¹ unvanını kullandığı, bu yıl bastırıldığı sikkeden öğrenilmektedir. H. 562 (1166-7) ve H. 570 (1174-5) yıllarında bastırıldığı paralarda da aynı unvan geçmektedir²⁹².

1. 2. Nûrüddin Muhammed Dönemi H. 562-581 (1166-7 - 1185-6)

KİTABE NU: 3 (Urfa Kapısı)

Türü: Fetih/İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır Dış Kale Surlarının dört yöne açılan ana kapılarından²⁹³ batı yönüne açılan Urfa Kapısı, üç kapıdan müteşekkildir. Kitabe, bu kapılardan en kuzeyde bulunanının alınlık kısmında yer almaktadır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireçtaşı).

²⁸⁹ Arapça “Mülk sahibi” anlamına gelen “Mâlik” ya da “Melik” unvanı, hükümdarın hususi unvanı olarak kullanıldığı gibi, Türklerin Müslümanlığa geçmesiyle beraber, bir bölgenin veya şehrin yönetimi için gönderilmiş hanedan mensuplarını tanımlamak için “Yabgu” yerine de kullanılmıştır. Giderek yaygınlaşan bu unvan, ilerleyen dönemlerde, yüksek rütbeli devlet görevlileri için kullanılmaya başlanmış ve ihtiva ettiği anlam sıradanlaşmıştır (M. Plessner, “Melik”, *İA*, VII, s. 664-665; Ahmet Güner, “Melik”, *DİA*, XXIX, s. 51-53; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2009, s. 360, 365, 367; E. Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007, s. 30-34).

²⁹⁰ Tarihi bilinen bu paraların yanında, üç adet tarihi belli olmayan sikkede de Fahrüddin Kara Arslan’ın “el-Melikü’l-‘Âlim” unvanını kullandığı görülmektedir (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 73, 75; Lane Poole, *a.g.e.*, s. 15-18).

²⁹¹ Devlet teşkilatında “Baş Kumandan” anlamına gelen ve sultandan sonra en üst askerî makam olan “Melikü’l-Ümerâ”lık, sadece merkezde bulunan kumandanı değil, uc vilâyetlerinde bulunan beylerbeylerine ve ordu başında sefere memur edilen emirlere de verilen bir unvandır (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 99-100; Erkan Göksoy, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010, s. 253-256).

²⁹² Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 74.

²⁹³ Bu kapılar: Kuzeye açılan Harput (Dağ) Kapısı, güneye açılan Mardin (Bâbü’t-Tell) Kapısı, doğuya açılan Yeni (Dicle) Kapı ve batıya açılan Urfa (Bâbü’r-Rûm) Kapısı’dır (Albert Gabriel, *Diyarbakır Surları*, çev. Kaya Özsezgin, Diyarbakır 1993, s. 26; R. J. Garden, “Description of Diyarbekir” *The Journal of the Royal Geographical Society*, XXXVII, London 1867, s. 184-186; Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır 1937, s. 65-66; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 137). Tarihi çok eskiye dayanan ve XI. yüzyılda şehre gelen İranlı şair Nâsır-ı Hüsrev’in “Arap, Acem, Hind ve Türk memleketlerinde ne bir benzerini gördüm ne de gördüm diyeni duydum” diyerek ihtişamlı söz ettiği bu surlar (*Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Tarzi, İstanbul, 1994, s. 13-14), Evliyâ Çelebi’nin Seyahatnâmesi’nde de ayrıntılı olarak anlatılmış ve malzemesi olan bazalt (siyah) taşa nispetle şehre “Kara Âmid” denildiği seyyah tarafından nakledilmiştir (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. S. Ali Kahraman-Y. Dağlı, IV/1, İstanbul 2010, s. 36-38). Surlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Amida*, 6-12; Gabriel, *a.g.e.*, s. 9-45; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 133-142; C. Parla, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 22/1, Ankara 2005, s. 57-84.

Ölçüleri: 0.60-75 x 4.35-4.50 m.

Kullanılan Yazı Türü: Müzeyyen sülüs hat ile kabartma, orta ve küçük boy karakterlerle yazılmıştır. Yazıdan kalan boşluklar dallar ve çiçekler ile sık bir şekilde doldurulmuş olup, üç satırdan oluşan kitabenin ilk iki satırı, üstten tek sıra silme ile çerçevelenmiştir. Çerçeve içerisinde bulunan bu satırlar, birbirinden bir çizgi ile ayrılmış ve ikinci satırın sonuna, kitabenin sığması için harfler küçültülerek, yine ortadan geçen çizgi vasıtasıyla kendi içerisinde bir satır daha oluşturulmuştur. Kitabe tarihinin yer aldığı üçüncü satır ise, kuş-boğa kabartmasının altında kemer şeklinde yazılmış bulunmaktadır. Kitabe okunabilir durumda olup bazı yerleri tahrip olmuştur (R. 6).

Resim 5: Urfa Kapısı kitabesi genel görünüm

Metin²⁹⁴:

- (1) بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ نَصْرَ مِنْ اللّٰهِ وَفَتْحَ قَرِیْبٍ²⁹⁵ لِمَوْلَانَا الْمَلِكِ الْعَادِلِ الْمُؤَيَّدِ الْمُظَفَّرِ الْمَنْصُورِ مُحْيِي الْعَدْلِ²⁹⁶ نُوْرَ الدُّنْيَا وَالدِّیْنِ ظَهِيْرَ الْاِسْلَامِ مَعَزَ الْاِمَامِ²⁹⁷ مَجِيْرَ الْاَنْاَمِ تَاجِ الدُّوْلَةِ قُوَامِ الْمَلَةِ²⁹⁸
- (2) جلال الأُمَّة افتحار الملوك و السلاطين قامع الكفرة و المشركين قاهر الالحاد و المتمردين زعيم جيوش المسلمين ناصر المجاهدين فلك المعالي نخر الخلافة²⁹⁹ بهلوان جهان خسرو ايران ملك الأمراء اينانج بيغو³⁰⁰ قتلغ بك أبي الفتح محمّد بن قرا ارسلان بن داود بن سكرمان بن ارتق نصير أمير المؤمنين
- (3) و ذلك في سنة تسع و سبعين و خمسمائة

Resim 6: Urfa Kapısı kitabesi

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Âlim, âdil, (Allah tarafından) teyid olunmuş, muzaffer, (Allah'tan) yardım görmüş, dünyanın ve dinin nuru, adaleti dirilten,

²⁹⁴ Kitabın metninin yayınlandığı eserler: *Amida*, s. 76; *RCEA*, IX, s. 125-126, No: 3383; Sauvaget, "Inscriptions" s. 321, No: 66; Basri Konyar, *Diyarbakir Kitabeleri*, II, Ankara 1936, s. 81; Süleyman Savcı - Kazım Baykal, "Diyarbakır'daki Kitabelerde Yazılı Türk İsim Ve Unvanları İle (Yabgu) Tabiri", *KD*, IV/44, Diyarbakır 1941, s. 324; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 312. Bununla birlikte R. J. Garden, kitabenin İngilizce bir tercümesini vermiştir. Fakat bu tercümede bir çok yanlışlık bulunmaktadır (a.g.m., s. 86).

²⁹⁵ Saff Süresi, 13. Âyet.

²⁹⁶ Bu ibare kitabenin yayınlandığı diğer eserlerde bulunmamaktadır.

²⁹⁷ Bu ibare kitabenin yayınlandığı eserlerde "نصير الامام" şeklinde yer almaktadır (*Amida*, s. 76; *RCEA*, IX (1937), s. 125-126, No: 3383; Sauvaget, "Inscriptions", s. 321, No: 66; Konyar, *a.g.e.*, s. 81; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 312). Doğru ibare "معز الامام" şeklinde olmalıdır.

²⁹⁸ Bu kısım Van Berchem ve B. Konyar'ın eserinde "بهاء امين الدولة الملة" olarak geçmektedir (*Amida*, s. 76; Konyar, *a.g.e.*, s. 81).

²⁹⁹ B. Konyar'ın yayınladığı metinde "فخر الخلافة" şeklinde verilmiştir. (*a.g.e.*, s. 81).

³⁰⁰ Kitabın metninin yayınlandığı tüm eserlerde, "بيغو" (Beygu/Baygu) olarak okunmuştur (*Amida*, s. 76; *RCEA*, IX (1937), s. 125-126, No: 3383; Sauvaget, "Inscriptions", s. 321, No: 66; Konyar, *a.g.e.*, s. 81; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 312. S. Savcı - K. Baykal'ın makalesinde "Bigu-Biygu" şeklinde neşredilmiştir a.g.m., s. 324). Fakat ibarenin "بيغو" (Yabgu) olduğu kitabede açık şekilde okunmaktadır (R. 10). Bu konu değerlendirme kısmında ayrıntılı olarak incelenecektir.

İslâm'a arka çıkan, imamın (halifenin) şereflendiricisi, halkın koruyucusu, devletin tacı, milletin direği, ümmetin büyüğü (ulusu), sultanların ve meliklerin iftihar, kâfirleri ve müşrikleri yok eden, dinden dönenleri ve asileri kahreden, Müslüman askerlerin başı (komutanı), mücahitlerin yardımcısı, semalar yücresi, halifenin dayanağı (destekçisi), cihan pehlivanı, İran'ın Hüsrevi, Emirü'l-Müminîn'in yardımcısı olan Melik, Artuk oğlu Sökman oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu efendimiz Melikü'l-Ümerâ, İnanç Yabgu Kutluğ Beg Ebu'l-Feth Muhammed için "yardım Allah'tandır ve fetih yakındır." Ve bu 579 (1183-4) senesinde (oldu).

Tarihi: H. 579 (1183-4).

Resim 7: Kitabenin tarih kısmı ve ejder kabartmaları

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevlânâ, el-‘Âlim, el-‘Âdil, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el-Mansûr, Muhyi'l-‘Adl, Mu‘izzü'l-İmâm, Mucîrû'l-Enâm, İftihârü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Kâmi'ü'l-Keferetî ve'l-Müşrikîn, Kâhirü'l-İlhâd ve'l-Mütemerridîn, Za‘îmu Cuyûşî'l-Müslimîn, Nâsirü'l-Mücâhidîn, Felekü'l-Me‘âli, Zahrü'l-Hilâfe, Behlivanu Cihan, Hüsrevu İran, Nasîru Emiri'l-Mü‘minîn.

Lâkaplar: Nûrû'd-dünya ve'd-din, Tâcü'd-devle, Celâlü'l-ümme, Kıvâmü'l-mille.

Unvanlar: el-Melik, Melikü'l-Ümerâ, İnanç Yabgu, Kutluğ Beg.

Künye: Ebu'l-Feth.

Figür: Tarihin yazılı olduğu kemer şeklindeki kitabe ile ana kitabe arasında, baş kısmı bulunmayan ve bir boğanın boynuzlarına konmuş şekilde tasvir edilmiş bir avcı kuş kabartması yer almaktadır (R.8)³⁰¹. Başının büyük bölümü tahrip olmuş olan boğanın

³⁰¹ Cinsi belli olmayan bu kuş ile ilgili olarak Van Berchem, J. Von Karabacek'in yayınında geçen ve N. Muhammed'e ithaf edilmiş olduğunu söylediği bir yazma eserdeki baykuşa benzer kuş figüründen hareketle (Karabacek, *Zur Orientalischen Altertumskunde*, I, Wien 1907, s. 22, fig. 7), Urfâ Kapısı üzerinde bulunan bu kabartmanın da baykuş olabileceğini ileri sürmüştür (*Amida*, s. 79-81, fig. 28-29; Konyar, *a.g.e.*, s. 83:). Ancak J. Von Karabacek'in vermiş olduğu figürün bulunduğu yazma eser Nûrüddin Muhammed dönemine ait olmayıp, onun oğlu Nâsirüddin Mahmud'un isteği üzerine dönemin meşhur alimi Ebu'l-‘İzz İsmail b. er-Rezzâz el-Cezerî'nin mekanik alanında yazmış olduğu *el-Cami' Beyne'l-İlm ve'l-'Ameli'n-Nâfi fi Sunnâti'l-Hiyel* adlı tanınmış eseridir. Kuş figürü de el-Cezerî'nin yapımını ve çalışmasını gösterdiği "Hisarlı Su Saati" ne ait bir parça olarak resmedilmiştir. Resimler için bkz. *Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap*, Tıpkı Basım, Ankara 1999, s. 10, 59. Ayrıca bkz. Yavuz Unat, "El-Cezerî'nin Makine Yapımında Yararlı Bilgiler ve Uygulamalar Adlı Eseri", *Türkler*, VII, s. 569-575). Gönül Öney ise, bu figürlerin oluşmasına yol açan kaynak ve

altında ise bir halka mevcuttur. Ayrıca tarihin yazılı olduğu kemer şeklindeki kitabenin iki yanında, düğümlü gövdeleri ile ağızları açık bir şekilde kitabeye yönelmiş olan, iki adet kanatlı ejder figürü bulunmaktadır (R. 9)³⁰². Bu figürlerden solda bulunanı zaman içinde aşınmıştır.

İslâm sanatında çok sık görülmeyen avcı kuş - boğa figürü, iki zıt unsurun mücadelesini simgelemektedir³⁰³. Avcı kuş aydınlık, kuvvet ve hâkimiyet sembolü olarak, karanlık ve düşman sembolü olan boğayı yenmiş bir vaziyette tasvir edilmiştir³⁰⁴. Van Berchem'e göre bu kabartma, Artuklu Meliki N. Muhammed'in Âmid'e hâkim olarak, Nisânoğlu Mesud'a karşı aldığı zaferin bir sembolü olarak yapılmıştır³⁰⁵.

Resim 8: Kitabenin ortasında bulunan kuş-boğa kabartması

sembollerin hep kartaldan söz ettiklerini belirterek, bu tasvirleri kartal olarak adlandırmıştır (“Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 139, 141; a. mlf., “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabartmaları”, *Belleten*, XXXIV, Ankara 1970, s. 94; a. mlf., “Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri” *Belleten*, XXXIII/130, Ankara 1969, s. 184; Ayrıca bkz. Baş, *a.g.t.*, s. 210). Gabriel ise cinsini belirtmeden bunu yırtıcı bir kuş olarak tanımlamıştır (Gabriel, *a.g.e.*, s. 36).

³⁰² *Amida*, s. 82, fig. 30; Öney, “Ejder Figürleri”, s. 184. Artuklular'a ait başka bir ejder figürü, Nûrüddin Muhammed'in babası Fahrüddin Kara Arslan'ın bastırıldığı, tarihi ve darp yeri belli olmayan bir sikke üzerinde görülmektedir. Bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s 75, Lev. II/8; Spengler -Sayles, *a.g.e.*, s. 7-11. Bu figürün bir benzeri de, Cizre Ulu Camisinde kapı tokmağı olarak bulunmaktadır. Bkz. Öney “Ejder Figürleri”, s.178-179, Res. 18.

³⁰³ Diğer örnekleri için bkz. Öney, “Boğa Kabartmaları”, s. 94-96.

³⁰⁴ Öney, “Boğa Kabartmaları”, s. 96. Avcı kuşların Türk kültüründeki yeri ve ihtiva ettiği anlamlar Nâsirüddin Mahmud'a ait Ulu Beden Burcu kitabesi “Figür ve Kabartmalar” başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir (K. 14).

³⁰⁵ *Amida*, s. 78.

Ejder figürüne³⁰⁶ ise muhtelif anlamlar yüklemek mümkündür. Eski Türk inancı ve Orta Asya mitolojisine göre, gökkubbenin idaresi ve ahengi bir ejder çiftine bağlıdır. Yıldızların senelik dönüşümünü yine bu ejder çifti ayarlamaktadır. Kale, han, saray gibi farklı yapılarda bulunan bu figürler, hareket, ahenk, kâinat veya gökyüzü sembolü olarak kullanılmıştır³⁰⁷. Yine Orta Asya mitolojisinde ay ve güneş tutulması, ejderlerin ayı ve güneşi yutması ile meydana gelmekte ve ejderlerin düğümlü gövdeleri bu doğa olayları sırasında gezegenlerin muayyen durumlarını simgelemektedir³⁰⁸. Kötülük ve karanlığın sembolü olan ayın ejderlerce yutulması, bu kabartmaların, kötülüğü ve karanlığı uzak tutan, iyiliği ve aydınlığı simgeleyen bir figür olarak nakşedildiği şeklinde yorumlanmaktadır³⁰⁹. Bunun yanı sıra han, kale, darüşşifa gibi yapılarda ejder figürünün görülmesi, bu figürlerin hastalıkları ve kötülükleri bu gibi yerlerden uzaklaştırması için konulmuş olabileceği fikrini de karşımıza çıkarır³¹⁰. Öte yandan ejderler, iyilik ve aydınlığın zıttı olarak; düşmanı, kötülük ve karanlığı simgeleyen figürler olarak da karşımıza çıkmaktadırlar. Özellikle arslan-ejder, yırtıcı kuş-ejder, boğa-ejder kompozisyonları, hâkimiyeti ve aydınlığı simgeleyen hayvanların, ejderlerle, yani kötülük ve düşmanla mücadelesinin tasviri şeklinde de yorumlanmıştır³¹¹.

Resim 9: Tarih kısmında yer alan ejder figürü

Bu açıklamalardan sonra tarih kısmındaki ejder figürlerinin Âmid Kalesine dışarıdan gelebilecek kötülöklere ve hastalıklara karşı bir nazarlık görevi görmesi amacıyla konmuş olduğunu söylemek mümkündür³¹². Urfa Kapısı kitabesi üzerinde

³⁰⁶ Anadolu'daki diğer örnekler için bkz. Öney, "Ejder figürleri", s. 171-189.

³⁰⁷ Öney, a.g.m., s. 189.

³⁰⁸ Öney, a.g.m., s. 190.

³⁰⁹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul 2011, s. 154-155.

³¹⁰ Öney, a.g.m., s. 190. Ayrıca bkz. Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul 2004, s. 151-165.

³¹¹ Öney, a.g.m., s. 190-191.

³¹² J. Von Karabacek, Fahrüddin Kara Arslan'ın parası üzerinde bulunan ejder figüründen hareketle, bunun Hısn Keyfâ'nın amblemi olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Van Berchem bu görüşe karşı çıkarak Ortaçağda, kentlere ait herhangi bir figürün amblem olarak kullanılmadığını, bunun Fahrüddin Kara Arslan'ın şahsi bir arması olup, ondan da Nürüddin Muhammed'e geçmiş olabileceğini belirtmiştir (*Amida*, s. 82-87. Ayrıca bkz. Konyar, *a.g.e.*, 88-93). Ancak ne F. Kara Arslan'a ait Harput Ulu Camisi kitabesinde ne de bastırıldığı başka bir parada bu figüre

bulunan bu kabartmalardan, hâkim bir hayvan olarak en üstte ve boğaya yani düşmana karşı muzaffer olarak nakşedilen avcı kuşun ise (R. 8), N. Muhammed'i simgelediği söylenebilir.

Değerlendirme: Nûrüddin Muhammed döneminde yazılmış olan üç kitabe de, Diyarbakır Surları üzerinde bulunmaktadır. Bunlardan Urfa Kapısı kitabesi dışındakilerin (K. 4, 5) hangi amaçla yazıldıklarını mevcut kitabe parçalarından anlamak tam olarak mümkün değilse de, Artuklu Meliki tarafından surlarda yaptırılan tamirlere işaret ettiği söylenebilir³¹³. Urfa Kapısında bulunan kitabe ise özel bir anlam taşımaktadır.

Mezkûr kitabenin Nûrüddin Muhammed'in Salâhaddin Eyyûbî'nin desteği ile Âmid'i ele geçirdiği H. 579 (1183-4) yılını taşımasından hareketle, şehrin fethedilmesi anısına yazılmış olabileceğini söylemek mümkündür³¹⁴. Nitekim Van Berchem, kitabede bulunan boğa başına konmuş avcı kuş kabartmasının (R. 8), Nûrüddin Muhammed'in Âmid'i fethederek Nisânoğulları'na karşı aldığı zaferi simgelediğini belirtmektedir³¹⁵. Kitabede herhangi bir inşa ya da tamir emrinin bulunmaması da, kitabenin bu fethin anısına yazılması olasılığını güçlendirmektedir.

Kitabe, Bismelenin ardından Saff Suresi'nin 13. âyetinde geçen “ نصر من الله و فتح ” (Yardım Allah'tandır ve fetih yakındır) âyetiyle başlamakta ve Nûrüddin Muhammed'in unvan, sıfat ve Lâkapları ile devam etmektedir.

Kitabe metninde Nûrüddin Muhammed için, babası Fahrüddin Kara Arslan'ın da kullandığı, “el-Melik” ve “Melikü'l-Ümerâ”³¹⁶ unvanları zikredilmektedir. Bununla

rastlanmadığı gibi, N. Muhammed'in bastırıldığı paralarda da ejder figürünün bulunmaması bu remzin şahsi bir arma olarak kullandığı ve babadan oğula intikal ettiği görüşüne ihtiyatla yaklaşılmasını gerektirmektedir. Nitekim F. Köprülü, Kara Arslan'ın bunu şahsi bir arma olarak kullanmış olabilme ihtimali varsa da, bunların bir armadan ziyade daha çok bir sanat eseri olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir (“Ortazaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, İstanbul 1939, s. 40-50; a.mlf, “Artuk Oğulları”, s. 622).

³¹³ Yinanç, a.g.m., s. 616. Mezkûr melike ait Urfa Kapısı dışındaki diğer kitabelerin buldukları yerlerde geliştiği güzel ve dağınık hatta bazılarının ters bir şekilde yer alması, bu kitabelerin mevcut oldukları yapının inşasına ya da tamirine ait olabileceği konusuna ihtiyatlı yaklaşılmasını gerektirmektedir. Bu kitabeler buldukları yerlere surların tamiri için gerekli olan taş ihtiyacını karşılamak üzere başka bir yapıdan getirilebileceği gibi, günümüzde buldukları yerlerde sonradan yapılan bir tamir işleminde gelişigüzel biçimde yerleştirilmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Her ne kadar durum böyle olsa da, söz konusu kitabelerin surların inşası ya da tamiri ile ilgili olmaları kuvvetle muhtemeldir.

³¹⁴ Van Berchem ve A. Gabriel bu kitabenin aynı zamanda kapının açılış tarihini de verdiğini yazmaktadır (*Amida*, s. 77, Gabriel, a.g.e., s. 36). Ayrıca bkz. Konyar, a.g.e., s. 80, Beysanoğlu, a.g.e., s. 312.

³¹⁵ *Amida*, s. 78.

³¹⁶ Bu unvan Nûrüddin Muhammed'in H. 571 (1175-6), 576 (1180-1), 578 (1182-3) yıllarında bastırıldığı sikkelerde de görülmektedir (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 76-77; Lane-Poole, a.g.e., s. 18-19).

beraber babasından farklı olarak bu İslâmî unvanların yanında, “İnanç³¹⁷, Yabgu, Kutluğ³¹⁸ Beg” gibi Türkçe unvanları da kullanan Nûrüddin Muhammed’in, “Hüsrevü İran” ve “Behlivanu (Pehlivan) Cihan” gibi Acem sıfatlarını da kullanması dikkat çekicidir. Burada hususiyetle üzerinde durulması gereken konu ise, Nûrüddin Muhammed’in kullandığı Türk unvanlarıdır.

Şemsüddin Cezerî’nin *Cevahirü’s-Sülûk* adlı eserinde, Artuklu hanedanının geldiği soy olan Döğer boyu ile Selçuklular’ın mensubu olduğu Kınık boyu, Oğuzların en büyük iki Türkmen sülalesi olarak geçmektedir³¹⁹. Nitekim Artuk Bey, Türkmenler arasında büyük ve ün sahibi bir komutan olarak karşımıza çıkmaktadır³²⁰. Muhtelif etnik ve dinî unsurlarla beraber yaşamalarına rağmen Artuk Bey ve halefleri, kendilerine bağlı bulunan ve aslî güçlerini oluşturan Türkmenlerin ananelerine bağlı kalmış³²¹, bu da Türkmenlerin Artuklular’a karşı duyduğu sadakat ve sevgiyi artırmıştır³²². Nitekim bu durum, XII. yüzyılda Anadolu’da kurulmuş olan Türkmen beylikleri arasında Artuklular’ın müstesna bir yerinin olmasına ve onlara yakın doğuda bulunan bütün Türkmenlerin reisi gözüyle bakılmasına yol açmıştır³²³. Nûrüddin Muhammed de ataları gibi Türkmen kimliğine sadık kalmış ve yazdırdığı kitabelerde İslâmî unvanların yanında, Türk unvanlarını da kullanmıştır. Bununla birlikte kitabede geçen “بيغو” (Yabgu) unvanının “بيغو” (Beygu/Baygu) şeklinde yanlış okunmasından kaynaklanan bir meselenin de aydınlatılması gerekmektedir.

³¹⁷ Divanu Lûgati’t-Türk’te; “güvenilen, inanılan. Buradan alınarak İnanç Beg denir ki, inanılan, itimad edilen bey” şeklinde geçmektedir (*Divanu Lûgati’t-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, I, Ankara 1985 s. 133). Orhun kitabelerinde de geçen bu ibare yüksek bir memuriyet olup, idarî bir unvandır (Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerine İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 17-18; F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul 1999, s. 34;

³¹⁸ Şeref unvanlarından olup, talihi demektir (Sümer, *Şahıs Adları*, s. 36)

³¹⁹ Sevim, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey”, s. 121; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 155.

³²⁰ Sevim, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey”, s. 123-124.

³²¹ Artuklular milli geleneklerine bağlılıklarıyla dikkati çekmektedir. Örneğin, eski Türk âdetinde metbûluk-tâbilik hukukuna dair bir sembol olan “ok” gönderme geleneği yakın doğuda bulunan Türk beylikleri içinde sadece Artuklular’da karşımıza çıkmaktadır (Turan, *Doğu Anadolu*, s. 220-221). Artuklular eski Türk ananeleri gereği, kendilerine bağlı Türkmenlere, bir savaş durumunda “ok” ile davet çıkartıyorlar, Türkmenler de büyük kitleler halinde bu davete icabet ediyordu. İbnü’l-Esîr, Hısn Keyfâ Artuklu Emiri Rüknüddeve Davud ve Mardin Artuklu Emiri Hüsâmüddin Temürtaş’ın H. 524 (1130-1) yılında Atabeg İmâdüddin Zengî’ye karşı girişecekleri savaş için, Türkmenleri topladıklarını ve sayılarının yirmi bini bulunduğunu yazmaktadır (İbnü’l-Esîr, X, s. 524-525). Bununla beraber Artuk Bey, kendisine Kudüs iktâ edildiğinde, Kudüs’te bulunan Kıyâme Kilisesi’nin tepesine Türk ananeleri gereği üç ok yerleştirmiştir (Turan, *a.g.e.*, s. 154-155). Bu gelenek hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. O. Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten*, IX/35, Ankara 1945, s. 305-318.

³²² Turan, *a.g.e.*, s. 154.

³²³ Sümer, *Oğuzlar*, s. 158-159; Çevik, *a.g.t.*, s. 260.

Resim 10: Kitabede bulunan “ييفغو” (Yabgu) unvanı

Yabgu eski Türk devletlerinde kağandan sonra devletin en yetkili kişisine verilen idarî ve askerî bir unvan olup³²⁴, Türklerin İslâmiyet’e geçmesiyle beraber, bunun yerine “Melik” unvanı kullanılmaya başlanmıştır³²⁵. Beygu/Baygu/Bigu ise, Çağatay lehçesinde “Tavuğa benzer bir tür avcı kuş” olarak geçmekte³²⁶ ve Oğuzların Üreğir boyunun ongunu³²⁷ olarak bilinmektedir³²⁸.

Van Berchem ve kitabeyi neşreden diğer araştırmacılar, “Yabgu” unvanını “Beygu” şeklinde okumuş ve avcı bir kuş cinsinin adı olan bu ismin, kitabede unvan olarak yazıldığını ileri sürmüşlerdir³²⁹. Fakat kitabede bu ibare açık şekilde, idarî-askerî bir unvan olan “Yabgu” şeklinde yazılmış olup (R. 10), “Beygu” ismiyle bir ilgisi bulunmamaktadır³³⁰. Yani Nûrüddin Muhammed, Arapça “Melik” unvanıyla aynı anlama gelen Türkçe “Yabgu” unvanını mezkûr kitabe içinde beraber kullanmıştır³³¹.

³²⁴ Donuk, *a.g.e.*, s. 56-63; Sümer, Şahıs Adları, s. 38; Yusuf Gedikli, “Yabgu Unvanının Mana ve Menşeyi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 167, Nisan 2007, s. 49-68; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2008, s. 62-63. Divanü Lûgati’t-Türk’te bu unvan “ييفغو” (Yafgu) şeklinde geçmekle beraber, Kaşgarlı unvanın anlamı için “Halktan olup, Hakan’dan iki derece aşağıda bulunan kişiye verilen lâkap” tanımlamasını yapmıştır (*Divanü Lûgati’t-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, III, Ankara 1986, s. 32).

³²⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 360, Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 63.

³²⁶ Süleyman Efendi Buhârî, *Lûgat-i Çağatay ve Türk-i Osmanî*, I, İstanbul 1298 (1882), s. 92. Mezkûr kuş, atmacagillere mensup “astur badius” olarak tanımlanan yırtıcı bir kuş türüdür (Esin, *a.g.e.*, s. 214). Türkler arasında kutsal sayılan yırtıcı kuşlardan Tuğrul ve Çağrı gibi, Beygu ismi de Türk hükümdarlarca kullanılmıştır. (Esin, *a.g.e.*, s. 175, 214, 236. O. Pritstak “Karahanlılar” *İA*, VI, s. 453; Bahaeddin Ögel, “Toğrul Bey’in Adı Hakkında” *SAD*, III, Ankara 1971, s. 205).

³²⁷ Oğuz Destanlarına göre her Oğuz boyunun bir kuş sembolü vardır. Bu kuş sembolleri için Moğol tarihçisi Reşidüddin Fazlullah, Moğolca “Ongon” terimini kullanmış ve bu terim yaygınlaşmıştır. Bunun Türkçe karşılığı “Töz” olup, “Kök-Menşei” anlamına gelmektedir. Bu kuş tözleri ya da ongunları, Türk boylarının hangi kuştan türediklerini ifade etmektedir (B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 2010, s. 32; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 2006, s. 42-43.)

³²⁸ Ögel, *a.g.e.*, s. 366. Bununla beraber, Artuklular’ın mensubu olduğu Döğer boyu ile Yazır, Dodurga ve Yaparlı boylarının ongunu, Reşidüddin Fazlullah’ın verdiği göre Kartal (Sümer, *Oğuzlar*, s. 230), Ebul Gazi Bahadır Han’ın Şecere-i Terâkim’inde ise, sadece Döğer boyunun ongunu Köçken/Göçgen kuşu olarak verilmiştir. Bilimsel adı “Parus Major” olan bu kuş avcı olmayıp, ötücü bir kuş türüdür (Ögel, *a.g.e.*, s. 362). Diğer boyların ongun kuşları için bkz. Ögel, *a.g.e.*, s. 355-368.

³²⁹ *Amida*, s. 76, 81-82; Konyar, *a.g.e.*, s. 83-88. J. Sauvaget da, metnin tercümesinde bu unvanı “le Faucon” (Şahin) şeklinde vermiştir. (“Inscriptions”, s. 321, No: 66; *RCEA*, IX, s.126, No: 3383). Ayrıca bkz. Savcı-Baykal, *a.g.m.*, s. 325-327.

³³⁰ Nitekim A. Donuk, kaynaklarda “Peygo/Bigu” olarak geçen bu kelimenin, askerî-idarî manada kullanılan “Yabgu” unvanı ile herhangi bir ilgisinin bulunmadığını belirtmiştir (*a.g.e.*, s. 62-63; V. V. Barthold, *Orta -Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K. Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara 2006, s. 71). Bununla beraber O. Turan, Artuklu hükümdarlarının Türkçe unvanlarını zikrederken Nûrüddin Muhammed’in kitabelerde “İnanç

Nûrüddin Muhammed'in, kitabede geçen birçok sıfatı babası Fahrüddin Kara Arslan'dan aldığı görülmektedir. Ancak babasının çok istemesine rağmen alamadığı bölgenin en önemli şehirlerinden biri olan Âmid'e hâkim olmasının kendisine verdiği özgüvenle, bunların yanına "İftihârü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Hüsrevü İran" gibi daha şaşalı sıfatlar eklemiş, babasının Harput kitabesinde (K. 1) geçen "el-Emirü'l-İsfehsâlâri'l-Kebîri'l-Ecell" unvanını ise kullanmamıştır³³².

Yine Nûrüddin Muhammed'in Âmid'i fethetmesine nisbetle, "Ebu'l-Feth" künyesini kullandığı da kitabede dikkati çeken bir başka ayrıntıdır. Bunun yanı sıra, Muhammed adına Hısn Keyfâ'da basılmış H. 578 (1182-3) tarihli bakır sikke üzerinde yer alan "Nûrû'd-din" (Dinin nuru) lakabı ile "Muhyi'l-'Adl" (Adaleti ihya eden) sıfatı da³³³, mezkûr kitabede bulunmaktadır. Halifeye olan bağlılığına ise "Nasîru Emiri'l-Mü'minîn" sıfatıyla vurgu yapılmıştır.

Kitabenin tarihi olan H. 579 (1183-4) yılında Nûrüddin Muhammed, Salâhaddin Eyyûbî'ye tâbi bulunuyordu. Daha önce de belirtildiği üzere, Âmid bizzat Salâhaddin'in komutasında bulunan bir orduyla fethedilmiş ve içindeki büyük ganimetlerle birlikte Nûrüddin Muhammed'e verilmişti. Ancak mezkûr kitabede, Nûrüddin Muhammed'in Eyyûbîler'e tâbi olduğuna dair herhangi bir ibare bulunmamaktadır. Şüphesiz bunda Salâhaddin Eyyûbî ile Nûrüddin Muhammed arasındaki iyi ilişkilerin etkisi büyüktür. Nitekim Salâhaddin'in Âmid'i, Artuklu Meliki Muhammed'e içindeki ganimetlere teslim ederken, adamları tarafından sadece şehri Artukoğluna vermeyi vadettiğinin hatırlatılması üzerine, "Dostumuza boş bir şehir bırakmak bize yakışmaz" demesi bu iyi ilişkilerin bir tezahürüdür³³⁴. Aynı şekilde kitabede herhangi bir tâbiyet alâmetinin bulunmaması da, Salâhaddin Eyyûbî'nin kendisine tâbi olan Nûrüddin Muhammed

Yabgu Kutluğ Beğ" unvanını taşıdığı yazmaktadır (*Doğu Anadolu*, s. 235). O. Turan kitabe metnini, J. Sauvaget'in "Inscriptions Arabes" adlı yayınından incelemiş ve muhtemelen orada yazılı bulunan "Beygu" unvanının, "Yabgu" olabileceği kanaatinde olduğu için, "Beygu" kelimesinden hiç söz etmemiştir.

³³¹ Bu Türk unvanlarına, H. 518-526 (1123-4 – 1131-2) yılları arasında Saltuklu Beyliğinin başında bulunan Ebu'l-Muzaffer Gazi'nin yaptırdığı Erzurum Tepsi Minare üzerinde bulunan kûfi kitabede de rastlanmaktadır. Kitabede hiçbir noktalamaya işaretinin bulunmadığını söyleyen İ. Hakkı Konyalı, kitabede geçen Türk unvanlarını "İnanç Biygu" olarak okumuş ve bunun "Beygu" olan kuş olduğunu ileri sürmüştür (*Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 137). F. Sümer ise makalesine bu unvanı "Beygu" olarak almış ve bunun "Yabgu" unvanının değişmiş bir hali olabileceğini belirtmiştir ("Saltuklular", *SAD*, III, Ankara 1971, s. 402). O. Turan da bunu "Yabgu" şeklinde zikretmiştir (*Doğu Anadolu*, s. 25).

³³² Kitabede "Sultan" unvanı bulunmamasına rağmen İ.-C. Artuk, N. Muhammed'in bu kitabede "Sultan" unvanı aldığını yazmaktadır (*Artukoğulları Sikkeleri*, s. 18). Müelliflerin, "İftihârü'l-Mülûk ve's-Selâtîn" (Sultanların ve Meliklerin İftiharı) ibaresinden yola çıkarak böyle bir yorumda bulunmuş olabilecekleri muhtemel olup, Van Berchem de, bu ibarenin protokolda "Sultan" unvanına denk geldiğini belirtmiştir (*Amida*, s. 79).

³³³ Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 77; Lane Poole, *a.g.e.*, s. 19.

³³⁴ İbnü'l-Esir, XI, s. 391-392; Ebu'l-Ferec, II, s. 431; R. Şeşen, "İmâd al-Din al-Katib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler" *SAD*, III, Ankara 1971, s. 302.

üzerinde çok fazla baskı kurmadığı, tâbilik-metbûluk ilişkilerinde esnek davrandığı şeklinde yorumlanabilir³³⁵.

KİTABE NU: 4 (Urfa Kapısı Güney Burcu)

Türü: -.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır Surlarında, Urfa Kapısının güneyinde kalan ilk burcun, batıya bakan yüzünde yedi adet kitabe parçası bulunmaktadır. Bu kitabe parçaları rastgele dağılmış hatta bazıları da ters konulmuştur. Öte yandan kitabe parçalarının bu burca mı yoksa başka bir yapıya mı ait olduğu anlaşılamamaktadır. Birer sıra aralıklarla, üstte tek taş, ortada ve altta üçer taş şeklinde sıralanmıştır. Kitabe parçalarının gelişigüzel bir şekilde yerleştirilmesi, bu parçaların burcun tamiri için yapı malzemesi olarak kullanıldığı izlenimini vermektedir (R.11).

Yazılı Olduğu Malzeme: Bazalt taş.

Ölçüleri: -.

Kullanılan Yazı Türü: Sülüs tarzda, kabartma tekniği ile iri karakterlerle yazılmıştır.

Metin³³⁶:

Burç üzerindeki sıraları ile kitabe parçalarının okunan kısımları şu şekildedir:

(1) ي الفتح محمد

(2) ...ة و المشرك ... (3) بن سكران ب... (4) ناصر المجاهدين

(5) ...ك الأمراء اينا... (6) Oturur halde kanatlı arslan figürü (7) بن قرا ارسل...³³⁷

Nûrüddin Muhammed'e ait Urfa Kapısı portalinde yer alan kitabeden yola çıkarak, rastgele yerleştirilmiş bu parçaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

..... ناصر المجاهدين [قامع الكفر]ة و المشرك [ين] [مل] ك الأمراء اينا [نج يبغو
قتلغ بك] [أب] ي الفتح محمد بن قرا ارسل [ن بن داود] بن سكران ب [ن ارتق]

³³⁵ Bununla beraber Nûrüddin Muhammed'in Salahaddin Eyyübî'ye tâbi olduğu yıl olan H. 576 (1180-1)'dan sonra bastırıldığı paralarda da herhangi bir tâbiyet ibaresi görülmemektedir (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 76-77; Lane Poole, *a.g.e.*, s. 18-19).

³³⁶ *RCEA*, IX (1937), s. 144-145, No: 3404; Sauvaget, "Inscriptions", s. 321, No: 67; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 313.

³³⁷ J. Sauvaget, bunların yanında "الأنام" و "المسلمين" ibarelerini yayınına koymuştur ("Inscriptions", s. 321, No: 67). Fakat yerinde yaptığımız araştırmalarda bu ibarelerin yazılı olduğu kitabe parçalarına rastlanılmamıştır.

Resim 11: Urfa Kapısı güneyinde bulunan burç üzerindeki kitabe parçaları

Metnin Tercümesi:

....., mücâhitlerin yardımcısı, (kâfir) ve müşrikleri yok eden,
(Artuk) oğlu Sökman oğlu (Davud) oğlu Kara Arslan oğlu, İnanç (Yabgu Kutluğ bek)
Melikü'l-Ümerâ Ebu'l-Feth Muhammed

Tarihi: -.

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Kâmi'ü'l-Kefereti ve'l-Müşrikîn, Nâsirü'l-Mücâhidîn.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: Melikü'l-Ümerâ, İnanç.

Künye: Ebu'l-Feth.

Figür: Altıncı taşın üzerinde arka ayakları üzerine oturmuş halde, gövdesi yandan ve başı cepheden nakşedilmiş kanatlı bir arslan figürü bulunmaktadır. Bu arslan figürüyle birlikte, arslanın arkasında bulunan, ancak tam olarak neye benzediği seçilemeyen başka bir figür daha yer almaktadır³³⁸ (R.12).

³³⁸ Bu kabartma ile ilgili olarak daha önce yapılmış araştırmalarda herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte G. Öney, arka ayakları üzerinde oturur vaziyette olan arslan figürlerinin örneklerine az rastlandığını ve bunların genellikle sivil yapılarda bulunduğunu belirtmektedir (“Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü”, *Anadolu (Anatolia)*, XIII, 1969, ayrı basım, s. 20-22). Öte yandan Artuklular’a ait diğer bir oturmuş arslan figürü Silvan Kalesinde, Mardin Artukluları Meliki I. Necmüddin Alpı (H. 547-572/1152-3 – 1176-7) dönemine ait kitabenin bulunduğu Ayna Burcu (Burcu'l-Mirât) üzerinde insan başlı ve çift gövdeli şekilde yer almaktadır (K. 22, R. 81). Arslan figürlerinin menşei ve sembolik anlamları, Nâsirüddin Mahmud’a ait Ulu Beden Burcu kitabesi “Figür” başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir (K. 14).

Resim 12: Kitabede bulunan arslan kabartması

KİTABE NU: 5 (Diyarbakır Dış Kalesi) ³³⁹

Türü: -.

Bulunduğu Yapı ve Yer: A. Gabriel, Diyarbakır Surları Ulu Beden Burcunda, burcun mazgal deliklerinin içinde ve önündeki meyilli kısım ile ayaklarında, mezkûr burca ait olmadığını düşündüğü kitabe parçalarının yer aldığını belirtmektedir³⁴⁰.

J. Sauvaget, okuduğu bu kitabe parçalarında geçen ibarelerin Urfa Kapısı üzerinde bulunan ibareler ile karşılaştırıldığında, kitabenin Nûrüddin Muhammed'e ait olması gerektiğini ileri sürmüştür³⁴¹.

Yazılı Olduğu Malzeme: Bazalt taş.

Ölçüleri: -.

Yazı Türü: Müzeyyen nesih tarzda, iri karakterlerle yazılmıştır.

³³⁹ Yerinde yaptığımız araştırmalarda bu kitabe parçalarına rastlanılmadığı için, kitabeye dair bilgiler J.Sauvaget'in eserinden naklen alınmıştır ("Inscriptions", s. 322, No: 68).

³⁴⁰ Gabriel, *a.g.e.*, s. 23. J. Sauvaget bu parçaların 14 tanesinin Ulu Beden Burcunda, 4 tanesinin ise Yedi Kardeş Burcunda bulunduğunu yazmaktadır. (Sauvaget, "Inscriptions", s. 322, No: 68). Yerinde yaptığımız araştırmalarda Ulu Beden Burcunda bu ibarelerin yazılı olduğu kitabe parçalarına rastlanılmamıştır. Yedi Kardeş Burcun da ise mazgal deliklerinin iç kısmında üç adet kitabe parçasının yer aldığı görülmüştür. Fakat bu parçaların birinde "الله" lahfızı okunmaktayken, diğer ikisinde bir anlam ifade etmeyen harf tekrarları bulunmaktadır.

³⁴¹ Sauvaget, "Inscriptions", s. 322, No: 68.

Metin³⁴²:

بسم الله الرحمن الرحيم نصر من الله و فتح قريب³⁴³ لمولانا الملك العالم العادل المؤيد المظفر المنصور محيي العدل [الأنام تاج الدوله] ظ[هير] المجاهدين [بهلوان] ان جهان خسرو اي[ران] [بن ق] را ارسلان بن داو [د بن سكما] بن [ا] رتق نصير أمير المؤمنين أدام الله أيامه

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Âlim, âdil, (Allah tarafından) teyid olunmuş, muzaffer, (Allah'tan) yardım görmüş, adaleti dirilten, halkın (koruyucusu), devletin tacı, mücahitlere arka çıkan (destekleyen), cihan pehlivanı, İran'ın Hüsrevi, Emirü'l-Mümininin yardımcısı olan Melik, Artuk oğlu Sökman oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu efendimiz (Muhammed) için “yardım Allah'tandır ve fetih yakındır”. Allah onun günlerini daim etsin.

Tarihi: -.

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevlânâ, el-‘Âlim, el-‘Âdil, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el-Mansûr, Muhyi'l-‘Adl, Zahîrû'l-Mücâhidîn, Behlivanu Cihan, Hüsrevu İran, Nasîru Emiri'l-Mü'minîn.

Lâkaplar: Tâcü'd-devle.

Unvanlar: el-Melik.

Künye: -.

1. 3. Kutbüddin II. Sökman Dönemi H. 581- 597 (1185-6 – 1200-1)

KİTÂBE NU: 6 (Diyarbakır Mesudiye Medresesi)

Türü: İnşa-vakıf.

Bulduğu Yapı ve Yer: Artuklular'ın Diyarbakır'da yaptırdığı ilk medrese olan Mesudiye Medresesi³⁴⁴, Diyarbakır Ulu Camisi ile iç içe olup, caminin kuzeyinde yer

³⁴² Kitabe metni J. Sauvaget'in eserinden naklen verilmiştir (“Inscriptions”, s. 322, No: 68) Metnin yayınlandığı diğer eserler: RCEA, IX (1937), s. 145, No: 3405; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 318.

³⁴³ Saff Süresi, 13. Âyet.

³⁴⁴ Medresenin “Mesudiye” ismi, II. Sökman'ın bastırıldığı H. 594 (1197-8) tarihli bakır sikke ile adına yazılan kitabelerde geçen “الملك المسعود” (el-Melikü'l-Mes'ûd) unvanından gelmektedir (Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I, Ankara 1969, s. 25. Sikke için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 78). D. Kuban ise, bu ismin medresedeki H. 620 (1223-24) tarihli kitabede adı geçen “Mes'ûd” adlı ustaya izafeten verildiğini söylemektedir (*a.g.e.*, s. 140).

almaktadır³⁴⁵. Kitabe, medresenin büyük eyvanında bulunmakta ve dikdörtgen çerçeve içerisinde, kuzey-doğu-güney duvarlarını kuşak biçiminde dolaşmaktadır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireçtaşı).

Ölçüleri: Kuzey duvarı 0.36 x 5.42 m., doğu duvarı 0.36 x 5.80 m., güney duvarı 0.36 x 5.42 m.

Yazı Türü: Müzeyyen kûfi tarzda, iri karakterlerle yazılmıştır. Yer yer bozulmalar görülen tek satırlık kitabenin doğu duvarı üstündeki kısmı tamamen yok olmuştur.

Metin³⁴⁶:

[بسم الله] الرحمن الرحيم تطوع بانشاء³⁴⁷ هذه المدرسة المباركة تقرباً الى الله العبد [الفقير الى] رحمة الله الخاضع لهيئته..... نصير [أمير المؤمنين] أدام الله سلطانه و وقفها وقفاً محرراً مؤبداً على فقهاء المذاهب [الأربعة تقبل] الله منه³⁴⁸ وذلك³⁴⁹ شهر سنة تسعين و خمسمائة³⁵⁰

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu mübarek medresenin inşasına Allah'a yakınlaşmak için, Allah'ın heybetine boyun eğen, onun rahmetine muhtaç kul

³⁴⁵ Mesudiye Medresesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Voyages*, s. 195-197; Altun, *a.g.e.*, s. 130-142; a.mlf., "Anadolu'da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar", *VD*, X, 1973, s. 229-233; M. Akok, "Diyarbakır Ulucami Mimarî Manzumesi", *VD*, VIII, 1969, s. 125-129; O. Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Ankara 1996, s. 45-48; Fügen İlter, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri", *VD*, VIII, 1969, s. 199-202; Kuban, *a.g.e.*, s. 141-142; Kuran, *a.g.e.*, s. 24-28; Konyar, *Diyarbakır Kitâbeleri*, II, s. 140-142; a. mlf., *Diyarbakır Yıllığı*, III, s. 200-201; Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, s.141-147; a.mlf., *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, II, İstanbul 1972, s. 153-159; Baş, *a.g.t.*, s. 210-211.

³⁴⁶ Diyarbakır Vakıflar Müdürlüğü'nün Mesudiye Medresesi'nde başlattığı yenileme çalışmalarından dolayı, kitabeyi sağlıklı olarak fotoğraflama ve inceleme imkânı bulunamamıştır. Bu sebeple mezkûr kitabenin metni J. Sauvaget'in eserinden naklen verilmiştir ("Inscriptions", s. 334, No: 97). Kitabe metninin yayınlandığı diğer eserler: *RCEA*, IX (1937), s. 195, No: 3476; Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Haz. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2004, s. 57; Konyar, *Diyarbakır Kitâbeleri*, II, s. 141; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 338; Akok, a.g.m., s. 138; Süleyman Savcı, "Diyarbakır Kitâbeleri", *KD*, II/18, Temmuz 1939, s. 15, No: 37.

³⁴⁷ A. Bulduk ve B. Konyar'ın "باشر" şeklinde okudukları ibare, M. Akok'un neşrinde "بامر" şeklinde geçmektedir (Bulduk, *a.g.e.*, s. 57; Konyar, *a.g.e.*, s. 141; Akok, a.g.m., s.138).

³⁴⁸ A. Bulduk "من يكون منه" şeklinde okumuştur (a.g.e., s. 57).

³⁴⁹ A. Bulduk ve B. Konyar ibareyi "و كيل [و كان]" şeklinde vermektedir (Bulduk, *a.g.e.*, s. 57; Konyar, *a.g.e.*, s. 141).

³⁵⁰ M. Akok bu kısmı "و هذه منه في سنة ست و تسعين مائة فقرا" olarak okumuş ve tercümesini "Onu buranın fakirlerine müseccel ve müebbet olarak vakıf etti... Onun için ondan... (H. 596) senesinde." şeklinde yapmıştır (a.g.m., s.138). Bununla birlikte B. Günkut ve S. Savcı da kitabe tarihini H. 596 (1199-1200) olarak vermişlerdir (Günkut, *a.g.e.*, s. 99; Savcı, a.g.m., s. 15, No: 37). Buna karşılık A. Bulduk, B. Konyar, J. Sauvaget ve Ş. Beysanoğlu'nun neşirlerinde kitabe tarihi H. 590 (1193-4) şeklinde okunmuştur (Bulduk, *a.g.e.*, s. 57; Konyar, *a.g.e.*, s. 141; Sauvaget, "Inscriptions", s. 334, No: 97; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 338). Medresede yapılan restorasyondan dolayı inceleme imkânı bulamadığımız bu kitabenin tarihi ile ilgili olarak, net bir şey söylememiz mümkün değildir. Ancak bu kitabe ile medresede bulunan II. Sökman'a ait H. 595 (1198-9) ve H. 596 (1199-1200) tarihli diğer iki kitabe (K. 6-7) karşılaştırıldığında, bu kitabenin tarihinin daha erken bir döneme ait olması kuvvetle muhtemeldir. Şöyle ki: Vakfiye kitabesi müzeyyen kûfi tarzda yazılırken, bir sene aralıklarla yazılmış olan H. 595 (1198-9) ve 596 (1199-1200) tarihli kitabeler ise yazı stillerine bakıldığında, aynı hattatın elinden çıkmışçasına birbirine benzemektedir ve ikisi de müzeyyen sülüs hat ile yazılmıştır. Bu nedenle mezkûr kitabenin tarihi H. 596 (1199-1200) olsaydı, bunun da diğer kitabelerle aynı yazı stiliyle yazılması gerekirdi. Nitekim Mesudiye Medresesini konu eden araştırma eserlerin tamamına yakını bu kitabenin tarihini H. 590 (1193-4) olarak vermişlerdir.

Emirü'l-Mü'minînin yardımcısı,..... gönüllü oldu. -Allah saltanatını daim kılsın.- Ve burayı dört mezhep fakihlerine göre, ebediyen, yazarak (kayda geçirerek), alı koyarak (malından bir parça ayırarak) vakfetti. -Allah onu(n yaptığını) kabul etsin-. Ve bu 590 (1193-4) senesi aylarında (oldu).

Tarihi: H. 590 (1193-4).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Nasîru Emiri'l-Mü'minîn.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: -.

Künye: -.

Değerlendirme: Kutbüddin II. Sökman dönemine ait bu en eski kitabenin isim ve unvanların bulunduğu kısmı günümüze ulaşmadığından, II. Sökman'ın kitabede hangi sıfat ve unvanları kullandığı hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak H. 581 ve 584 yılında adına bastırıldığı paralarda geçen “Melikü'l-Âdil” unvanı ile “Kutbü'd-din” lakabının mezkûr kitabede de zikredilmiş olabileceği düşünülebilir³⁵¹.

Kitabeye göre Mesudiye Medresesi II. Sökman tarafından yaptırılmış ve dört sünnî mezhebe mensup fakihlerin (talebelerin) tedrisi için vakfedilmiştir. Âmid'in Türklerin eline geçmesinden önce bu bölgede Şâfî, Mâlikî, Hanbelî mezheplerinin var olduğu görülmektedir³⁵². H. 478 (1085) yılında Diyâr-ı Bekr ve Âmid'e Türkler'in hâkim olmasıyla beraber³⁵³, buraya Hanefî fakihler de gelmeye başlamış ve mezhep tedricen yayılmıştır. Nitekim Artuklular'ın Âmid'de kurduğu ilk medresenin mezkûr dört mezhep fakihlerine vakfedilmesi, mensubu oldukları Hanefî mezhebinin yanında hâkim oldukları bölgedeki diğer insanların mezheplerine de saygı duydukları ve bu mezheplere mensup halkın bir arada yaşadığını göstermesi bakımından önemlidir³⁵⁴.

³⁵¹ Sikkeler için bkz. Artuk, Artukoğulları Sikkeleri, s.77; Lane Poole, a.g.e., s. 19-20.

³⁵² Yinanç, a.g.m., s. 611.

³⁵³ Bölgenin Türkler tarafından ilhakı hakkında bkz. Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 134-150; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde*, s. 40-59; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 202-204.

³⁵⁴ Köprülü, “Artuk Oğulları”, s. 623; Yinanç, a.g.m., s. 611; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 243-244.

KİTABE NU: 7 (Diyarbakır Mesudiye Medresesi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır Mesudiye Medresesi avlusunda bulunan revak kemerlerinin üstünde, kemerlerin kuzey-batı-güney yüzünü kuşak biçiminde dolaşmaktadır (R.13,14).

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireçtaşı).

Ölçüleri: 0.37 x 20.25 m.

Yazı Türü: Müzeyyen sülüs tarzda, kabartma tekniği ile orta boy karakterlerle yazılmıştır. Tek satır olan kitabe, üstten tek sıra silmeli dikdörtgen bir çerçeve içerisindedir. Yazıdan kalan boşluklar dallar ve çiçekler ile süslenmiştir. Kuzey yüzünden, batı yüzünün sonuna kadar Bakara Sûresi'nin 261. ve 262. âyetleri yer almaktadır. Esas bölümü ise, batı yüzünün sonundan başlayıp, güney yüzünün bitimiyle son bulur (R.14).

Metin³⁵⁵:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِثْلَ الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمِثْلِ حَبِةِ أَنْبَتِ سَبْعِ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِثَّةٌ حَبِةٌ
وَاللَّهُ يَضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يَتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مِنْهُ وَلَا أُنْذَى لَهُمْ
أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ³⁵⁶ وَ الْمَتَطَوُّعُ³⁵⁷ يَعْمَلُ هَذِهِ الْمَدْرَسَةَ مَوْلَانَا السُّلْطَانُ الْمَلِكُ
الْمَسْعُودُ قُطْبُ الدِّينِ أَبُو الْمَظْفَرِ سَكْمَانُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ قَرَا أَرْسَلَانَ بْنِ دَاوُدَ [بْنِ سَكْمَانَ³⁵⁸] بْنِ أَرْتَقِ نَصِيرِ أَمِيرِ
الْمُؤْمِنِينَ أَعَزَّ اللَّهُ أَنْصَارَهُ وَ ذَلِكَ فِي سَنَةِ خَمْسٍ وَ تَسْعِينَ وَ خَمْسَمِائَةٍ³⁵⁹

³⁵⁵ Kitabenin yayımlandığı eserler: *Amida*, s. 87; Bulduk, *a.g.e.*, s. 57; *RCEA*, IX (1937), s. 226, No: 3522; Sauvaget, "Inscriptions", s. 334, No:98; Konyar, *Diyarbakir Kitabeleri*, II, s. 93; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 338; Akok, *a.g.m.*, s. 138; Savcı, *a.g.m.*, s. 16, No: 39.

³⁵⁶ Bakara Sûresi, 261-262. âyetler.

³⁵⁷ *Amida*'da ve B. Konyar'ın eserinde bu ibare "امر" şeklinde geçmektedir (*Amida*, s. 87; Konyar, *a.g.e.*, s. 93).

³⁵⁸ Hısn Keyfâ Artukluları seçercesine göre burada Artuklular'ın Hısn Keyfâ kolunun kurucusu I. Sökman'ın ismi olması gerekirken, Rüküddin Davud'un isminden sonra Artuk Bey'in ismi gelmiştir.

³⁵⁹ M. Akok tarih kısmını "في سنة خمس و تسعين و خمسمائة" şeklinde yayınlamış ve kitabenin senesini H. 575 (1179-80) olarak belirtmiştir (*a.g.m.*, s. 138). B. Günkut ise bu tarihi, H. 576 (1180-1) olarak vermektedir (*a.g.e.*, s. 99). Ancak Diyarbakır, H. 579 (1183-4) yılında Nûrüddin Muhammed döneminde Artukluların eline geçmiş bulunduğu, H. 575 (1179-80) ve H. 576 (1180-1) yılları kitabe için yanlış tarihlendir. Kitabede açık şekilde "في سنة خمس و تسعين و خمسمائة" ibaresi okunmakla birlikte (K 15), kitabeyi okuyan diğer araştırmacılar da kitabenin tarihini H. 595 (1198-9) olarak vermişlerdir (*Amida*, s. 87; *RCEA*, IX (1937), s. 226, No: 3522; Sauvaget, "Inscriptions", s. 334, No:98; Konyar, *Diyarbakir Kitabeleri*, II, s. 93; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 338; Savcı, *a.g.m.*, s. 16, No: 39).

Resim 13: Âyetlerin bulunduğu kuzey ve batı kısmı

Resim 14: Medresenin inşa emrinin yazılı olduğu güney kısmı

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan tohum gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Allah lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir. Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kakmayan ve gönül incitmeyenlerin, Rab'leri katında mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de³⁶⁰.

Bu medresenin yapılmasına, Emirü'l-Mü'mininin (halifenin) yardımcısı, dinin kutbu olan, Artuk oğlu (Sökman oğlu) Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu, efendimiz Sultan Melik Mes'ûd Ebu'l-Muzaffer Sökman gönüllü oldu. Allah ona yardımını artırsın. Bu 595 (1198-9) senesinde (oldu).

Tarihi: H. 595 (1198-9).

Resim 15: Kitabenin tarih kısmı

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevlânâ, Nasîru Emiri'l-Mü'minîn.

³⁶⁰ <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#2:261>

Lâkaplar: Kutbü'd-dîn.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü'l-Mes'ûd.

Künye: Ebu'l-Muzaffer.

Değerlendirme: Kutbüddin II. Sökman dönemine ait ikinci kitabe olan mezkûr yazıtın içeriğine bakıldığında, babası Nûrüddin Muhammed ve dedesi Fahrüddin Kara Arslan'ın adına yazılan kitabelerin yanında son derece mütevazı kaldığı görülmektedir. O, selefleri gibi şaşalı sıfat ve unvanlar kullanmadığı gibi babasının yazdırdığı kitabelerde görülen “İnanç, Yabgu, Kutluğ Beg” gibi Türkçe unvanları da terk etmiştir. Ancak II. Sökman, seleflerinden farklı olarak “Melik” unvanıyla beraber “Sultan” unvanını da mezkûr kitabede kullanmış ve bu bakımdan Hısn Keyfâ Artuklu melikleri arasında bu unvanı kitabesinde zikreden ilk hanedan üyesi olmuştur.

Kutbüddin II. Sökman tahta geçtiğinde babası gibi Salâhaddin Eyyûbî'ye tâbi bulunuyordu³⁶¹. Nitekim H. 581 (1185-6) ve 584 (1188-9) yıllarında bastırıldığı sikkelerde metbûsu Salâhaddin'in isimleri zikredilmektedir³⁶². Safer 589 (Mart 1193)'da Salâhaddin Eyyûbî'nin ölmesiyle birlikte, Eyyûbî melikleri arasında taht kavgası patlak vermiş ve Salâhaddin'in kardeşi Melik Âdil'in, Rebiülahir 596 (1200)'da duruma hâkim olmasına değin bu mücadeleler sürmüştür³⁶³. Eyyûbîler'in iç karışıklıklar içinde bulunduğu böyle bir dönemde II. Sökman, üstündeki Eyyûbî baskısının azalmasını fırsat bilerek H. 594 (1197-8) senesinde bastırıldığı sikkeden³⁶⁴ onların ismini çıkardığı gibi, H. 595 (1198-9) yılında yazılan mezkûr kitabede de “Sultan” unvanını kullanmaktan çekinmemiştir. Ancak bu durum sadece kitabe ile sınırlı kalmış ve bastırıldığı sikkelerde yine protokole uygun şekilde “Melik” unvanını kullanmıştır³⁶⁵.

Kitabede, medreseye de ismini veren “el-Melikü'l-Mes'ûd” unvanıyla beraber, II. Sökman'ın paralarında da kullandığı “Kutbü'd-din” lakabı kullanılmıştır. Künyesi ise “Ebu'l-Muzaffer” olarak geçmektedir. Ancak dönemin siyasî olaylarına bakıldığında II. Sökman'ın, künyesine atıfta bulunabilecek kadar önemli bir başarısının olmadığı

³⁶¹ Ataoğlu, “Artuklu-Eyyubî”, s. 76.

³⁶² Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 77; Lane Poole, *a.g.e.*, s. 19-20.

³⁶³ Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 19-32; a.mlf., “Eyyûbiler”, s. 21-22.

³⁶⁴ Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 78; Lane Poole, *a.g.e.*, s. 20

³⁶⁵ İ. Artuk, “Hasankeyf-Amid Artukluları Paraları”, *KAD*, II-III/2-4, İstanbul 1960, s. 361.

görülmektedir³⁶⁶. Bunun yanı sıra Şevval 595 (Ağustos 1199)'de Eyyûbî Sultanı Melik Âdil'in oğlu Melik Kâmil, Mardin önlerinde, Musul Atabegi Arslanşah'ın liderliğinde Diyâr-ı Bekr ve el-Cezîre emirlerinin oluşturduğu bir ittifak tarafından bozguna uğratılmıştır³⁶⁷. Müellif R. Ataoğlu, dönemin kaynaklarında bu ittifakta Hısn Keyfâ Artuklularının adının geçmemesine rağmen, Eyyûbî Sultanı Melik Âdil'in, yeğeni Melik Efdal'e Hısn Keyfâ Artuklularına ait olan Hani ve Zulkarneyn'i ikta etmiş olmasından dolayı, Melik Âdil'le arası iyi olmadığı anlaşılan II. Sökman'ın da, Atabeg Arslanşah ile beraber hareket ettiğini ve ittifakta yer aldığını kesin bir dille ifade etmektedir³⁶⁸. Bu tespit esas alındığında Eyyûbîler'i mağlup eden mezkûr ittifaka dâhil II. Sökman'ın, bu zafere nisbetle “Ebu'l-Muzaffer” künyesini kullanmış olabileceği düşünülebilir.

Kitabede dikkati çeken diğer bir ayrıntı, Kutbüddin II. Sökman'ın şeceresi sayılırken büyük dedesi Hısn Keyfâ Artuklularının kurucusu I. Mu'înüddin Sökman'ın adının zikredilmemiş olmasıdır. Bu ismin yanlışlıkla atlanması gibi bir durumdan ziyade, hattatın metnin taşta sığmayacak olmasını anlaması üzerine, yerden tasarruf etmek amacıyla bu ismi bilinçli şekilde yazmamış olması daha muhtemeldir. Nitekim metin, kitabe boyunca tek sıra olarak yazılmışken, tarihin bulunduğu bölümün sığması için üst üste yazılması bu ihtimali güçlendirmektedir (R.15).

KİTABE NU: 8 (Diyarbakır İç Kalesi Fetih Kapısı)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır'ın kuzey doğusunda yer alan İç Kalenin³⁶⁹ kuzeyine açılan Fetih Kapısının alınlık kısmında bulunmaktadır³⁷⁰.

³⁶⁶ Nitekim R. Ataoğlu, Hısn Keyfâ Artuklularının H. 587 (1191-2)'den, II. Sökman'ın ölüm tarihi olan H. 597 (1200-1) yılına kadar, dönemin kaynaklarında, bir iki olay dışında adlarının geçmediğini belirtmiştir (*a.g.t.*, s. 123).

³⁶⁷ İbnü'l-Esîr, XII, 130-132; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 32-33; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 193-194; Ataoğlu, “Artuklu-Eyyubî” s. 79-80.

³⁶⁸ Ataoğlu, “Artuklu-Eyyubî” s. 80, dn: 44; a.mlf., *a.g.t.*, s. 126, dn: 2.

³⁶⁹ İç Kale'nin krokisi ve kale hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gabriel, *a.g.e.*, s. 41-45.

³⁷⁰ Kitabede ismi “Bâbü'l-Ferec” olarak geçen kapı, bölge halkı tarafından “Fetih Kapısı” olarak anılmaktadır. Bu konu “Değerlendirme” kısmında ayrıntılı olarak incelenecektir.

Resim 16: Fetih Kapısı ve kitabesinden genel görünüm

Yazılı Olduğu Malzeme: Bazalt taş.

Ölçüleri: Üstteki satır 0.31 x 3.90 m., altta bulunan, sağ ve soldaki taşlar 0.31 x 0.83 m.

Yazı Türü: Sülüs tarzda, kabartma tekniği ile orta boy karakterlerle yazılmıştır. Kitabe en üstte tek satır, bu satırın altında yer alan sağ ve soldaki taşlar ile birlikte toplamda iki satırdan müteşekkildir. Kitabeler dikdörtgen çerçeve içerisinde olup, sade bir görünüme sahiptir.

Kitabe Metni³⁷¹:

(1) أمر بفتح هذا الباب المبارك مولانا الملك المسعود سلطان ديار بكر أبو المظفر سكرمان بن محمد³⁷² بن³⁷³ ارتق نصير أمير المؤمنين

(2) (A) باب الفرج سنة خمسة و تسعين و خمسة مائة (B) و البناء عيسى أبو درهم بناء الدر³⁷⁴

³⁷¹ Kitabe metninin yayınlandığı eserler: Bulduk, *a.g.e.*, s. 59; *RCEA*, IX (1937), s. 226-227, No: 3523; Sauvaget, "Inscriptions", s. 322, No:69; Konyar, *a.g.e.*, s. 141; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 313.

³⁷² B. Konyar bu ismi, "محمود" (Mahmud) olarak yanlış okumuş ve kitabeyi "Sökmen bin Mahmut" şeklinde yayınlamıştır (*a.g.e.*, s. 141). II. Kubüddin Sökman'ın babası Nürüddin Muhammed olup, Nâsirüddin Mahmud ise kardeşidir.

³⁷³ J. Sauvaget bu ibareyi "ابن" olarak yayınlamıştır (*RCEA*, IX (1937), s. 226, No: 3523; "Inscriptions", s. 322, No: 69). Ayrıca bkz. Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 313.

³⁷⁴ "بناء الدر" ibaresi A. Bulduk'un eserinde bulunmamaktadır (*a.g.e.*, s. 59)

Resim 17: Fetih kapısı kitabesi

Resim 18: (a) Kapıyı yapan mimarın ismi; (b) Kitabede kapının adı olarak geçen “Babü'l-Ferec” ibaresi ve kapının inşa tarihi

Metnin Tercümesi:

(1) Bu mübarek kapının açılmasını, Emirü'l-Mü'mininîn yardımcısı, Artuk oğlu Muhammed oğlu, Diyâr-ı Bekr Sultanı, efendimiz Melikü'l-Mes'ûd Ebu'l-Muzaffer Sökman emretti.

(2) (A) Bâbü'l-Ferec (Kurtuluş Kapısı) sene 595 (B) Mimar İsa Ebû Dirhem Bennâü'd-dürr³⁷⁵.

Tarihi: H. 595 (1198-9).

Mimarı: İsa Ebû Dirhem.

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Nasîru Emiri'l-Mü'mininîn.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: Sultanu Diyâr-ı Bekr, el-Melikü'l-Mes'ûd.

Künye: Ebu'l-Muzaffer.

Değerlendirme: Kutbüddin II. Sökman'a ait üçüncü kitabe olan Fetih Kapısı kitabesinde de, onun şaşalı sıfat ve unvanlar kullanmadığı görülmektedir. Öte yandan, daha önce Mesudiye Medresesi kitabesinde kullanmış olduğu “sultan” unvanı, bu kitabede “Sultanu Diyâr-ı Bekr” şeklinde zikredilmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere

³⁷⁵ “الدِّر” (dürr) sözlükte “inci” manasına gelmektedir (Mutçalı, *a.g.e.*, s. 301). “بِنَاء الدِّر” (Bennâü'd-dürr) ibaresi ise “inci gibi yapan mimar” şeklinde bir anlam taşımaktadır.

bu durum tâbisi olduğu Eyyûbîler'in içinde bulunduğu karışıklıklardan dolayı, II. Sökman'ın daha rahat hareket etmesinden kaynaklanmış ve paralarında kullanmaya cesaret edemediği “sultan” unvanını ancak kitabelerine yazdırabilmiştir. II. Sökman döneminde Hısn Keyfâ Artuklularının Diyârı-Bekr bölgesindeki nüfuzu, önceki dönemlere göre kitabeyle tezat bir şekilde azalmış, ayrıca Eyyûbîler'in Haçlılarla mücadelesinin iç karışıklıklar nedeniyle kesintiye uğramasıyla, Franklar'a karşı yapılan cihad hareketlerinde ihtiyaç duyulan Artuklular'a da artık rağbet gösterilmemiştir³⁷⁶.

Kitabede dikkat çeken bir başka ayrıntı, günümüzde bölge sakinleri tarafından “Fetih Kapısı” olarak anılan kapının kitabede “Bâbü'l-Ferec”, yani “Kurtuluş Kapısı” ismiyle geçmesidir³⁷⁷. B. Konyar bununla ilgili olarak H. 581 (1185-6) yılında Kutbüddin II. Sökman'ın amcası ve Artuklular'ın Harput kolunun kurucusu olan İmâdüddin Ebû Bekir ile yaşadığı taht mücadelesini kazanmasından sonra kapıya “Bâbü'l-Ferec” isminin verilmiş olabileceğini ileri sürmüştür³⁷⁸. Fakat kapının açıldığı tarih olan H. 595 (1198-9) yılı ile taht mücadelesinin yaşandığı H. 581 (1185-6) tarihi arasında 13-14 sene gibi büyük bir zaman farkının bulunması ve kapının bu kadar uzun sürede yapılabilecek büyüklükte bir yapı olmamasından dolayı, B. Konyar'ın yorumuna katılmak pek mümkün görünmemektedir.

Ancak B. Günkut ve Ş. Beysanoğlu'nun günümüzde kapı için kullanılan “Fetih Kapısı” isminin menşei ile ilgili verdikleri bilgilerden yola çıkarak, bu kapıya neden “Bâbü'l-Ferec” isminin verilmiş olduğuna dair bir varsayımda bulunmak mümkündür. Bu iki müellif “Fetih Kapısı” isminin, İslâm ordularının Âmid'i kuşattıkları sırada bu kapıya yakın bir su deliğini genişleterek, buradan içeri giren az sayıdaki Müslüman askerinin mezkûr kapıyı açmasıyla H. 18 (639) yılında Müslümanların kaleyi ele geçirmesine nisbetle verildiğini yazmaktadır³⁷⁹. O dönemde de burada bir kapı olduğu anlaşılan bu bilgiden hareketle, İslâm ordularının şehre bu kapıdan girerek hâkim olmasıyla beraber, şehrin ve halkının sıkıntıdan, gamdan kurtulduğunun ve Âmid'in kurtuluşa erdiğinin bir işareti olarak, II. Sökman tarafından burada yaptırılan kapıya “Bâbü'l-Ferec” (Kurtuluş Kapısı) isminin verilmiş olabileceği ileri sürülebilir.

³⁷⁶ Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 123.

³⁷⁷ “الفرج” (el-Ferec) kelimesinin anlamı sözlükte; “üzüntü, tasa ve sıkıntıdan kurtulma, kederden ve sıkıntıdan sonra gelen sevinç” olarak geçmektedir (Mutçalı, *a.g.e.*, s. 692).

³⁷⁸ Konyar, *a.g.e.*, s. 141-142.

³⁷⁹ Günkut, *a.g.e.*, s. 66, 74; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 156. Ş. Beysanoğlu'nun eserinde bu kapının nasıl açıldığı ve Müslümanların şehre nasıl girdikleri Vâkîdî'nin eserinden naklen anlatılmıştır (*a.g.e.*, s. 155, dn: 4).

Kitabenin diğerk bir özelliği ise, kitabe metninde kapıyı yapan mimarın isminin zikredilmesidir. Kapı, el-Bennâ³⁸⁰ (Mimar) İsa Ebû Dirhem adlı bir mimar tarafından yapılmıştır. Kendisinin “Bennâü’ d-dürri” (İnci gibi yapan mimar) lakabını kullandığı da mezkûr kitabeden öğrenilmektedir³⁸¹. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan İsa Ebû Dirhem’in ismine iki yerde daha rastlanmaktadır. Bunlardan ilki, Diyarbakır Ulu Camisinin batısında yer alan Zinciriye (Sincariye) Medresesi avlusunun güney duvarında 0.29 x 0.43 m. ölçülerinde, Fetih Kapısında bulunan kitabeyle benzer bir şekilde sülüs, bazalt bir taş üzerine “البنّا عيسى أبو درهم” (el-Bennâ İsa Ebu Dirhem) şeklinde yazılmış bulunmaktadır³⁸² (R. 19). Bu kitabe parçasından hareketle medresenin mimarının İsa Ebu Dirhem olduğu ve medresenin H. 595 (1198-9) yılında Artuklu Meliki Kutbüddin II. Sökman döneminde yapıldığı kabul edilmiştir³⁸³.

Resim 19: Zinciriye Medresesi’nde bulunan “el-Bennâ İsa Ebu Dirhem” yazılı kitabe parçası

İsa Ebu Dirhem’in isminin yazılı bulunduğu ikinci kitabe ise, Diyarbakır Surlarının kuzeyinde bulunan Hindibaba Kapısından doğuya doğru gidilirken dördüncü

³⁸⁰ Bu ifadeye Diyarbakır’daki Artuklu öncesi Mervanî ve Büyük Selçuklulara ait inşa kitabelerinde de sıkça rastlanmaktadır (bkz Sauvaget, “Inscriptions”, s.313-314, 317-318, No: 47-48, 57-58; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 228-229, 251, 252-253). Bu ibare, “bina eden, mimar, yapı ustası anlamında kullanılmakla Diyarbakır dışındaki tek örneğine (Zeki Sönmez, *Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989, s. 101-103 Zafer Bayburtluoğlu, *Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum 1993, s. 154-157, 162-163; Kemal Özkurt, “Türk-İslâm Epigrafisinde “İmar (Yapı) ve Mimar (Usta)”lığa İlişkin Terimler” *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, XVI, Erzurum 2006, s. 92).

³⁸¹ L. A. Mayer bu ibareyi “ev yapan mimar” olarak çevirmiştir (*Islamic Architects And Their Works*, Genève 1956, s. 74). Ayrıca bkz. Bayburtluoğlu, *a.g.e.*, s.163.

³⁸² RCEA, IX (1937), s. 227, No: 3525; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 335. Ayrıca bu taşın üstünde yer alan ve avlu duvarlarını kuşak biçiminde dolaşan bir kitabe daha bulunmaktadır. Bu yazıt Âyet’el Kürsî kitabesi olup müzeyyen sülüs tarzda yazılmıştır.

³⁸³ *Voyages*, s. 197-198; Kuran, *a.g.e.*, s. 28-30; Kuban, *a.g.e.*, s. 141-142; İlter, *a.g.m.*, s. 202-203; Altun, *a.g.e.*, s. 122-124; Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, s. 137-140. L. A. Mayer ise, İsa Ebû Dirhem’in Zinciriye Medresesi’nin yapımında bulunduğunu, ancak tamamının onun tarafından yapılmadığını belirtmektedir (*a.g.e.*, s. 74, dn:1). Bununla birlikte medresede, inşa emrinin ya da yapım tarihinin yazılı olduğu herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

burçta yer alan, H. 634 (1236-7) tarihli sülüs tarzda yazılmış Eyyûbî kitabesidir³⁸⁴ (R. 20). Bu kitabede yer alan İsa Ebû Dirhem isminden hareketle, onun Eyyûbîlerin hizmetinde de çalışmış olabileceği ileri sürülmüştür³⁸⁵. Ancak sülüs hat ile yazılan bu kitabede, İsa Ebû Dirhem’in adı kûfî karakterler ile yazıldığı gibi, burcun kitabesinde mimar ismi olarak ileride hakkında bilgi verilecek olan Cafer b. Mahmud Halebî’nin adı bulunmaktadır. Bu durum İsa Ebû Dirhem’in Eyyûbîler hizmetinde çalışmış olabileceği konusuna ihtiyatla yaklaşılmasını gerektirmektedir³⁸⁶. Nitekim Z. Sönmez bu konuda, İsa Ebû Dirhem isminin yazılı bulunduğu kitabe parçasının, bu burçta II. Sökman döneminde yapılmış olan bir tamirata ait olup, Eyyûbîler döneminde yapılan tamiratta yerinde bırakılmış olabileceğini belirtmektedir³⁸⁷.

Resim 20: Eyyûbî kitabesinde kûfî yazılmış “el-Bennâ İsa Ebu Dirhem” ismi

KİTABE NU: 9 (Diyarbakır Mesudiye Medresesi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır Mesudiye Medresesinin kuzey giriş kapısı üzerinde yer almaktadır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireçtaşı).

³⁸⁴ Kitabe metni için bkz. Sauvaget “Inscriptions”, s. 325, No: 78; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 360. İsa Ebu Dirhem’in isminin bu kitabede yer almasından hareketle M. Akok ve B. Günkut Zinciriye Medresesini Eyyûbîler’e izafe etmektedirler (Akok, *a.g.m.*, s. 129-131; Günkut, *a.g.e.*, s. 100-101).

³⁸⁵ Günkut, *a.g.e.*, s. 100-101; Altun, *a.g.e.*, s. 298; Bayburtluoğlu, *a.g.e.*, s. 163.

³⁸⁶ Nitekim bu duruma J. Sauvaget’da şüpheyle yaklaşmış ve ismin bulunduğu kûfî kitabe parçasını metin içinde doğrudan vermeyerek, ayrı bir başlık altında göstermiştir (“Inscriptions”, s. 323, No: 71).

³⁸⁷ Sönmez, *a.g.e.*, s. 102-103.

Ölçüleri: 0.50 x 4.00 m.

Yazı Türü: Müzeyyen sülüs tarzda, kabartma tekniği ile orta boy karakterlerle yazılmıştır. Kitabe, yan yana dikdörtgen şeklinde beş taştan müteşekkildir. Harflerden kalan boşluklar çiçek ve dallarla süslenmiştir (K. 21). Yazı stiline bakıldığında, Kutbüddin II. Sökman'a ait Mesudiye Medresesi avlusundaki diğer kitabeyle (K. 7, R. 13, 14, 15) benzer özellikler taşımaktadır.

Metin³⁸⁸:

(1) بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ تَطَوَّعَ بِعَمَلِ هَذِهِ الْمَدْرَسَةِ السُّلْطٰنُ الْمَلِكُ الْمَسْعُوْدُ سَكْمٰنُ بْنُ مُحَمَّدٍ فِي سَنَةِ سِتٍّ وَ تَسْعِیْنِ وَ خَمْسَمِائَةٍ

Resim 21: Mesudiye Medresesi kuzey giriş kapısı alınlığında bulunan kitabe

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu medresenin yapılmasına Muhammed oğlu Sultan Melik Mes'ûd Sökman 596 (1199-1200) senesinde gönüllü oldu.

Tarihi: H. 596 (1199-1200).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: -.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü'l-Mes'ûd.

Künye: -.

³⁸⁸ Kitabe metninin yayınlandığı eserler: Bulduk, *a.g.e.*, s. 56; RCEA, IX (1937), s. 230, No: 3529; Sauvaget, "Inscriptions", s. 335, No: 99; Konyar, *a.g.e.*, s. 142; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 338; Akok, *a.g.m.*, s. 138.

KİTABE NU: 10 (Haburman (Çermik) Köprüsü)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Kitabe, Diyarbakır İline bağlı Çermik İlçesinin batısından geçen Sinek Çayı üzerinde bulunan Haburman (Çermik) Köprüsünün³⁸⁹ güney yüzünde, batıda bulunan kemer gözünün batısında yer almaktadır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireçtaşı).

Ölçüleri: En tepedeki taş; 0. 42 x 0. 75 m., ortadaki uzun satır: 0. 42 x 2.05 m., en alttaki taş: 0.42 x 0.75 m.

Yazı Türü: Sülüs hat ile kabartma tekniği kullanılarak, orta boy karakterlerle yazılmıştır. Kitabe beş satırdan oluşmaktadır. Yer yer tahribat bulunmakla beraber okunabilir durumda olup yalnızca dördüncü satırın başı okunamayacak derecede aşınmıştır (R. 22).

Metin³⁹⁰:

(1) بِسْمِ اللّٰهِ

(2) الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

(3) هٰذَا مَا تَطَوَّرَتْ بِعَمَلِهِ زَبِيْدَةُ خَاتُوْنِ ابْنَتِ الْاَمِيْرِ الْاَجَلِ

(4)...الدین رمضان³⁹¹ (?) بن کوحی³⁹² رحمها اللہ³⁹³ فی سنة خمسة و تسعين

(5) و خمسمائة³⁹⁴

³⁸⁹ Köprü'nün batısında yer alan Haburman Köyüne nispetle bu isim verilmiştir. Köprü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kırzioğlu, a.g.m, s. 275-277; C. Çulpan, “XII. Yüzyıl Artukoğulları Devri Taş Köprüler ve Özellikleri” *STY 1969-1970*, III, İstanbul 1970, s. 116-117; a.mlf., *Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Ankara 2002, s. 49; Ünal, a.g.e., s. 165; Altun, a.g.e., s. 206.

³⁹⁰ Kitabe ilk olarak F. Kırzioğlu tarafından okunmuş ve yayınlanmıştır (Kırzioğlu, a.g.m, s. 276). Kitabe metni daha sonra köprüyü konu eden eserlerde de ondan naklen verilmiştir (Çulpan; a.g.m., s. 116-117; a.mlf. a.g.e., s. 49; F. İter, *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*, Ankara 1978, s. 78; Beysanoğlu, a.g.e, s. 346). Kitabe daha sonra Rahmi H. Ünal tarafından okunmak suretiyle F. Kırzioğlu'nun okuma hataları düzeltilmiştir (a.g.e., s. 167). B. Konyar da kitabe ile ilgili bir yanlışlık yaparak Çermik Ulu Camisi kitabesinin fotoğrafını, Haburman (Çermik) Köprüsü kitabesi olarak vermiş (*Diyarbakir Yıllığı*, s. 369-370, Res: 251), A. Gabriel de bu fotoğrafa bakarak okuyabildiği kısımlardan hareketle, bunun bir tamir kitabesi olabileceğini söylemiştir (*Voyages*, s. 255).

³⁹¹ Rahmi H. Ünal tarafından, kesin olmamakla birlikte “رمضان” (Ramazan) şeklinde okunan bu ismin (a.g.e., s. 167) kitabede bulunduğu kısımda aşınmalar mevcuttur. Fakat yine de seçilebilen harflerden ismin “Ramazan” olması muhtemeldir (R.23).

³⁹² F. Kırzioğlu tarafından bu kısım “نجم الدين البي ابن تمر تاش” (Necmüddin Alpı b. Temürtaş) şeklinde yanlış okunmuştur (a.g.m, s. 276).

³⁹³ F. Kırzioğlu ibareyi “حماها اللہ” şeklinde okumuştur (a.g.m, s. 276).

³⁹⁴ F. Kırzioğlu kitabe tarihini “في سنة خمس و سبعين و خمسمائة” (H. 575/1179) şeklinde yanlış okumuştur (a.g.m, s. 276).

Resim 22: Haburman (Çermik) Köprüsü kitabesi

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, büyük emir, Kûhî oğlu ...üddin Ramazan'ın (?) kızı Zübeyde Hatun -Allah'ın rahmeti üzerine olsun- 595 (1198-9) senesinde yapılmasını gönüllü olarak istediği (üstlendiği) şeydir.

Tarihi: H. 595 (1198-9).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: -.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: el-Emîrû'l-Ecell (Bânîyenin babası için)

Künye: -.

Değerlendirme: Haburman (Çermik) Köprüsü kitabesini ilk yayınlayan kişi olan F. Kırzioğlu kitabenin dördüncü satırındaki isimler ile tarihini “Necmüddin Alpi b. Temürtaş, H. 575 (1179)” şeklinde yanlış okumuş ve köprünün Mardin Artuklu Meliki Necmüddin Alpi'nin kızı Zübeyde Hatun tarafından yaptırılmış olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra köprüyü konu edinen eserlerde de bu bilgi kabul görmüştür³⁹⁵. Köprü mimari açıdan Artuklular'ın yaptırmış olduğu Malabadi Köprüsünün küçük bir kopyası şeklindedir ve bir Artuklu eseri olduğu şüphesizdir. Fakat kitabede Zübeyde Hatun'un baba ismi “el-Emîrû'l-Ecell ...üddin Ramazan (?) b. Kûhî” olarak geçmekle birlikte kitabenin tarihi H. 595 (1198-9) şeklinde okunmaktadır.

³⁹⁵ Çulpan; a.g.m., s. 116-117; a.mlf. a.g.e., s. 49; İltar, a.g.e., s. 78; Altun, a.g.e., s. 206; Beysanoğlu, a.g.e., s. 346.

Resim 23: Kitabenin “...üddin Ramazan (?) b. Kûhî) isminin geçtiği dördüncü satırı

Ancak kitabede o dönemde tahtta bulunan Hısn Keyfâ Artuklu Meliki II. Sökman'ın veya Mardin Artuklu Meliki Yavlak Arslan'ın unvan ve isimlerine rastlanmaması, bu kitabenin kimin dönemine ait olduğu sorusunu cevapsız bırakmaktadır. Fakat Çermik'in siyasî tarihi irdelendiğinde bu kitabenin ve eserin Hısn Keyfâ Artukluları dönemine ait olması muhtemeldir. Nitekim Çermik, Rüküddevle Davud (H. 502-539/1108-1144) döneminde Hısn Keyfâ Artukluları hâkimiyetine girmiş ve onun H. 539 (1144)'da ölümünün ardından İmâdüddin Zengî tarafından zaptedilmişse de, H. 541 (1146-7)'de Zengî'nin ölümünden sonra, Fahrüddin Kara Arslan tarafından tekrar Hısn Keyfâ Artuklu topraklarına katılmış ve yaklaşık bir asır onların hâkimiyetinde kalmıştır³⁹⁶.

Kitabede dikkati çeken en önemli husus ise, bu dönemde Hısn Keyfâ Artuklu tahtında oturan Kutbüddin II. Sökman'ın unvan ya da isminin zikredilmemiş olmasıdır. Bunun nedeninin, köprünün yapım masraflarının bir kadın tarafından üstlenilmiş olmasından ileri geldiği düşünülebilir. Öte yandan hakkında bu kitabeden başka herhangi bir bilgi bulunmayan “...üddin Ramazan (?) b. Kûhî” nin kullandığı “el-Emîrû'l-Ecell” unvanından Çermik'in idaresinden sorumlu bir zât olabileceğini düşünmek mümkündür³⁹⁷. Kitabeye göre bu emirin kızı ve köprünün bâniyesi olan

³⁹⁶ İbnü'l-Ezrak, s. 82; Cahen, “Le Diyar Bakr”, s. 249; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 175-177; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 73-76; Çevik, *a.g.t.*, s. 142-143. M. H. Yinanç, Çermik'in daha önce Âmid emirliğine bağlı olduğunu, İmâdüddin Zengî tarafından H. 539 (1144) yılında ele geçirilmesinin ardından H. 541 (1146) senesinde ölümüyle, Hısn Keyfâ Artuklularının kaleyi aldığını ileri sürmektedir (a.g.m., s. 616). Ancak İbnü'l-Ezrak bu toprakların Zengî'nin zaptından önce Emir Davud'a ait olduğunu yazmaktadır (a.g.e., s. 74.). Mardin Artuklularının ise Çermik'i ele geçirdiklerine dair herhangi bir bilgi bulunmamasıyla birlikte, I. Necmüddin Alpı'nın Fahrüddin Kara Arslan ile aralarında çıkan bir anlaşmazlık üzerine H. 552 (1157-8) yılında onun topraklarına bir sefer düzenleyerek, Çermik'e yakın bir kale olan Tell Hum kalesini zapt ettiği bilinmektedir. Ancak iki kardeş hanedanının arasındaki husumet fazla uzun sürmemiş ve I. Necmüddin Alpı ülkesine geri dönmüştür (İbnü'l-Ezrak, s. 120-121; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 179,183). Artuklular döneminde bir kasaba hüviyetine sahip olan bu bölgenin, XIII. yüzyıldaki durumu hakkında da yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu asrın ortalarında II. Gıyâsüddin Keyhüsrev döneminde, H. 638 (1240-1) yılında Türkiye Selçukluları hâkimiyetine giren kasaba, ilerleyen dönemlerde yerel beylerin idaresinde kalmıştır (Yinanç, a.g.m., s. 617; Çevik, *a.g.t.*, s. 143).

³⁹⁷ Daha önce Artuklu hükümdarlarının kullandığı “el-Emîrû'l-Ecell” unvanın (K.1), zaman içinde terkedilerek, bu unvanın vezir ya da komutan gibi yüksek rütbeli devlet memurlarının kullandığı da mezkûr kitabeden anlaşılmaktadır. Kezâ aşağı yukarı aynı döneme denk gelen Mardin Artuklu Meliki Yavlak Arslan'a ait H. 582 (1186) tarihli kitabede de vezir Alp Kuş için “el-Emîrû'l-İsfehâlâri'l-Kebîr” unvanının kullanıldığı görülmektedir (K. 25). Benzer bir başka kullanım için bkz. K. 18.

Zübeyde Hatun hakkında da mezkûr kitabeden başka herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat bir köprü yaptıracak kadar zengin olduğu anlaşılan Zübeyde Hatun'un, bölgede bulunan zengin ve güçlü bir kişinin eşi olabileceği gibi³⁹⁸, bu zenginliğin babasından kaynaklanması da muhtemeldir³⁹⁹.

Öte yandan Artuklular bu köprüyle birlikte, hem kuzeydeki Harput'tan gelip Siverek üzerinden Urfa'ya, hem de Diyâr-ı Bekr'in doğusundaki şehirlerden gelip Ergani üzerinden Malatya'ya gidecek kervanlar için aktif bir güzergâh oluşturmuşlardır⁴⁰⁰. Nitekim köprünün büyük ve maliyetli bir yapı olmasından hareketle, bu yolun o dönem için bir hayli işlek olduğunu söylemek mümkündür⁴⁰¹.

KİTABE NU: 11 (Diyarbakır Ulu Beden Burcu)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır Surlarının Ulu Beden Burcunda, burcun güneydoğu yüzündeki payanda kısmında yer almaktadır. Kitabenin yaklaşık üç metrelik kısmı yok olmuştur. Günümüzde dört blok taş halinde bulunmakla beraber bu taşlar da gelişigüzel biçimde yerleştirilmiştir (R. 26, 27, 28). Diyarbakır Müze Müdürlüğü'nce Şubat 2012'de payanda etrafında yapılan kazıda, bu kitabenin toprak altında kalmış iki parçası daha ortaya çıkarılmıştır. (R. 29,30). Ayrıca, kitabeye ait geçmişte çekilmiş iki adet eski fotoğraf bulunmaktadır (R. 25, 26)⁴⁰². Bu fotoğraflarda kitabenin bugün olmayan kısımları da yer almaktadır. Ancak mezkûr fotoğraflara bakarak bu kısımları okunması mümkün olmamıştır.

³⁹⁸ Burada Zübeyde Hatun'un II. Sökman'ın eşi olabileceği akla gelmekteyse de, Artuklu melikinin Salahaddin Eyyûbî'nin kardeşi Melik Âdil'in kızı ile evli olması, bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır (Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 346; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 120-121).

³⁹⁹ Anadolu'da yapıları bulunan kadın bâniler hakkında bkz. A. Durukan, "Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler" *VD*, XXVII, Ankara 1998, s.15-23.

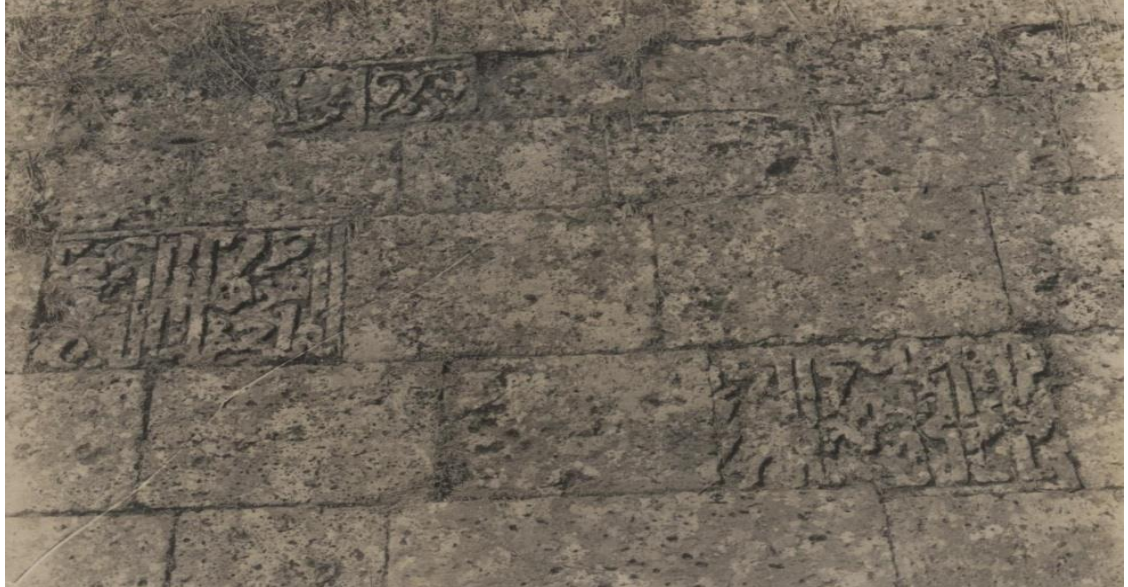
⁴⁰⁰ Ünal, *a.g.e.*, s. 168. Çevik, *a.g.t.*, s. 143.

⁴⁰¹ Güzergah üzerinde bulunan hanlar için bkz. Ünal, *a.g.e.*, s. 109-123

⁴⁰² Fotoğraflar İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Aras Neftçi'nin arşivinden alınmıştır.

Resim 24: Ulu Beden Burcu önündeki kûfî kitabenin geçmişteki durumu. Soldan sağa, bugün bulunmayan iki kitabe parçası, bugün mevcut olan (b,c,d,) kısımları (A. Neftçi arşivi)

Resim 25: Bugün kitabenin başında bulunan "أمر بعمل هذا البرج" ibaresi fotoğrafın solunda yer almaktadır (Metin kısmında (a) olarak geçen parça). Sağ aşağıda yer alan kitabe parçası ise, ters konulmuş olup, parçanın sonunda "... الملة (?) " (... el-Mille ?) ibaresi seçilmektedir (A. Neftçi arşivi)⁴⁰³

⁴⁰³ Sağ alt köşedeki parça Diyarbakır Müzesi'nce yapılan kazıda ortaya çıkarılmış parçalardan biridir (R. 30).

Resim 26: Kitabenin kazıdan önceki durumu; metin kısmında verilen şekli ile soldan sağa a,b,c,d parçaları (Eylül 2011)

Yazılı Olduğu Malzeme: Bazalt taş.

Ölçüleri: Soldaki parça: 0.52 x 2.32 m., sağdaki parça: 0.51 x 0.72 m., boşlukla beraber toplam uzunluk: 6.04 m.

Yazı Türü: Müzeyyen kûfî tarzda, kabartma tekniği ile iri karakterle yazılmıştır.

Metin⁴⁰⁴:

Mevcut görünümü itibariyle kitabenin dizilişi ve üzerinde okunabilen ibareler şu şekildedir:

(a) أمر بعمل هذا البرج (b) [ال]مشركين ذخر⁴⁰⁵ الامام مجير الأنام (c) [أدا]م الله أيّامه و⁴⁰⁶
(d) بسم الله الرحمن [الرحيم]

Kitabe klişelerine göre olması gereken dizilim:

(d) بسم الله الرحمن [الرحيم] (a) أمر بعمل هذا البرج (b) [ال]مشركين (?) ذخر الامام
مجير الأنام (c) [أدا]م الله أيّامه و

⁴⁰⁴ Kitabenin yayımlandığı eserler: *Amida*, s. 91, fig. 39; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 322, No: 70; *RCEA*, IX (1937), s. 233, No: 3534; Konyar, *a.g.e.*, s. 96; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 318. Bununla birlikte kitabenin *Derin Tarih* dergisinde bir fotoğrafı yayınlanmış ve yanlış bir şekilde “Âyet el-Kürsî kitabesi” olarak tanıtılmıştır (“Kırk katır mı kırk satır mı?” *Derin Tarih*, I, Nisan 2012, s. 20-21).

⁴⁰⁵ Bu ibare kitabenin yayımlandığı eserlerde “ظهير” olarak okunmuştur (*Amida*, s. 91; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 322, No: 70; *RCEA*, IX (1937), s. 233, No: 3534; Konyar, *a.g.e.*, s. 96; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 318).

⁴⁰⁶ Bu bölümü Van Berchem ve ondan naklen B. Konyar “الملة , الامة ونصر” , J. Sauvaget ve ondan naklen Ş. Beysanoğlu ise “د الدولة” şeklinde okumuşlardır (*Amida*, s. 91; Konyar, *a.g.e.*, s. 96; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 322, No: 70; *RCEA*, IX (1937), s. 233, No: 3534; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 318).

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu burcun yapılmasını,, müşrikleri (kahreden),, imamın (halifenin) destekçisi, halkın koruyucusu, emretti. Allah günlerini ve..... (daim etsin).

Bununla birlikte son yapılan kazıdan çıkarılan ters konulmuş taşlardan birinde, “(?)...السلامه...” (es-Selâmuhu...?) ibaresi okunabilmekteyken (R. 29), diğer taşın sonuna doğru “(?)...الملة...” (... el-Mille ?) ifadesi bulunmaktadır (R. 30).

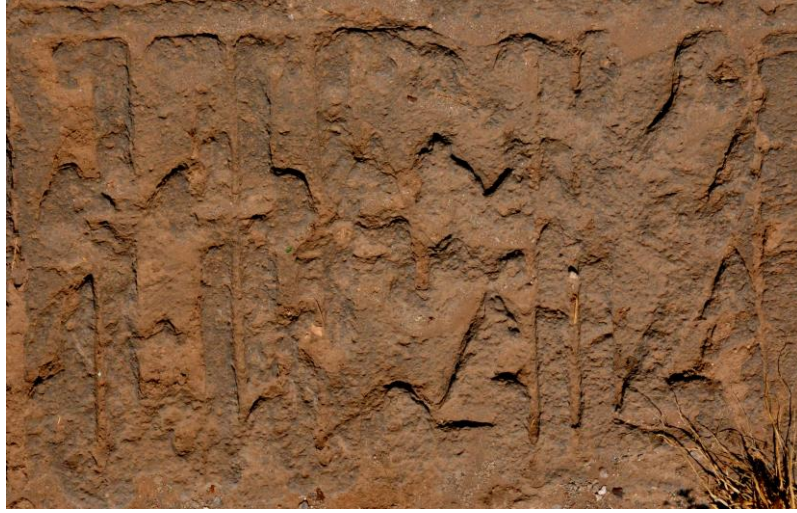
Resim 27: “أمر بعمل هذا البرج” ibaresinin yazılı olduğu kitabenin (a) parçasının temizlenmiş hali (Diyarbakır Müzesi arşivi, Şubat 2012)

Resim 28: Kazıyla ortaya çıkarılan figürler, mevcut kitabenin (b),(c),(d) parçaları (Diyarbakır Müzesi arşivi, Şubat 2012)

Resim 29: Kazıda ortaya çıkarılan “(?)...السلامه” ibaresinin yazılı olduğu kitabe parçası (Diyarbakır Müze Müdürlüğü arşivi Şubat 2012)

Resim 30: Kazıda ortaya çıkarılan, (a) parçasının sağ alt tarafındaki “(?)...الملة...” (... el-Mille ?) yazılı kitabe parçası

Tarihi: -.

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Zahîrû'l-Îmâm, Mucîrû'l-Enâm.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: -.

Künye: -.

Figür: Kitabe civarında yapılan kazılar sonucu kitabenin batı kısmında, daire içerisine alınmış hayvan figürü olması muhtemel tasvirlerle rastlanılmıştır (R. 30). Ancak tahrip olmaları sebebiyle, figürlerin ne olduğu konusunda net bir şey söylemek mümkün değildir.

Değerlendirme: Günümüzde bir kısmı bulunmayan ve gelişigüzel şekilde yerleştirilmiş olan kitabeyi Van Berchem, General De Beylié'nin koleksiyonundan aldığı ve kitabenin bir kısmının görüldüğü fotoğraftan hareketle, resmin sağ tarafındaki ilk taşta [ال]مشركين بسم الله, soldaki üçüncü taşta الملة, الامة ونصر, ortadaki ikinci taşta ظهير الامام مجير الأنام, ibarelerini okumak suretiyle yayınlamıştır⁴⁰⁷. Kitabeyi daha sonra okuyan J. Sauvaget ise kitabe metnini:

(بسمله) أمر بعمل هذا البرج قطب الدنيا و الدين فخر الاس[لام و المسلمين] د الدولة.....
[ال]مشركين ظهير الامام مجير الأنام

şeklinde neşretmiş ve okuduğunu iddia ettiği “قطب الدنيا و الدين” (Kutbü'd-dünya ve'd-din) ibaresinden hareketle kitabenin bu lakabı kullanan Kutbüddin II. Sökman'a⁴⁰⁸ ait olduğunu ileri sürmüştür⁴⁰⁹. Bunun yanısıra müellif, bu kitabe ile birlikte mezkûr melike ait olan Mesudiye Medresesi eyvanındaki çiçekli kûfi tarzda yazılmış kitabenin de (K. 6), benzer özellikler taşıdığını belirtmiştir⁴¹⁰.

Kitabeye ait mevcut fotoğraflara bakıldığında II. Sökman'ın lakabı ya da ismi okunamamaktadır. Bugün bulunmayan parçalara ait fotoğraflarda da (R. 25, 26), bu kelimeleri seçmek mümkün olmamıştır. Ulu Beden Burcu önünde bulunan ve zaman içinde yok olmuş istinad duvarına konulan bu kitabe parçalarının, Ulu Beden Burcuna ait olup olmadığı ise bilinmemektedir. Bununla ilgili olarak A. Gabriel, mezkûr kitabe parçalarının burca karşı girişilen bir saldırıdan sonra duvarı onarmak amacıyla kullanıldığını belirtmektedir⁴¹¹.

Kitabenin mevcut parçalarında II. Sökman dönemine ait olabileceğine dair herhangi bir ibare bulunmasa da, metinde geçen sıfatlar Hısn Keyfâ Artuklu meliklerinin kitabelerinde kullandığı sıfatlardır. Ancak II. Sökman'ın kitabelerinde “مجير الأنام” (Mücîrû'l-Enâm), “ظهير الامام” (Zahîrû'l-Îmâm) gibi sıfatlara rastlanılmamakta, bunlar daha çok selef ve haleflerinin kullandığı sıfatlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Hısn Keyfâ Artukluları'na ait, Âmid'de bulunan kitabeler içinde kûfi yazının sadece II. Sökman döneminde kullanılmış olması ve J. Sauvaget'ın okuduğunu iddia ettiği “Kutbü'd-din” lakabından dolayı, bu kitabenin

⁴⁰⁷ *Amida*, s. 91, fig. 39. B.Konyar, kitabeyi *Amida*'dan naklen vermiştir (*a.g.e.*, s. 96).

⁴⁰⁸ Lâkap için bkz. K.7.

⁴⁰⁹ Sauvaget, “Inscriptions”, s. 322, No: 70; *RCEA*, IX (1937), s. 233, No: 3534. Ş. Beysanoğlu, kitabeyi J. Sauvaget'in eserinden naklen vermiştir (*a.g.e.*, s. 318).

⁴¹⁰ Sauvaget, “Inscriptions”, s. 323, No: 70.

⁴¹¹ Gabriel, *a.g.e.*, s. 23.

Kutbüddin II. Sökman'a ait olması ihtimal dâhilindedir. Van Berchem de bu kitabelerde geçen sıfatların Artuklular'ın kullanmış olduğu sıfatlar olduğunu söylemekle beraber, yazı stilinin Âmid'de bulunan Mervanî ve İnaloğulları'na ait kitabelerindeki kûfi yazı stiline benzediğini belirtmiştir⁴¹².

1. 4. Nâsırüddin Mahmud Dönemi H. 597-619 (1200-1 – 1222-3)

KİTABE NU: 12⁴¹³ (Diyarbakır İç Kalesi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır İç Kalesi içinde bulunan ve bir dönem cezaevi olarak kullanılan binanın kapısı üstünde tek satır halinde yer almaktadır (R. 31). Bu kitabenin üzeri 1962 yılında sıva ile kapatılmıştır⁴¹⁴ (R. 32). Ayrıca kitabenin üstünde dikdörtgen çerçeve içerisinde bulunan, ancak okunamayan iki satırlık bir kitabe daha bulunmaktadır⁴¹⁵. Ana kitabenin altında ise yine dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış Osmanlı dönemine ait başka bir kitabe yer almaktadır.

Resim 31: Kitabenin sıva ile kapatılmadan önceki durumu (B. Konyar)

⁴¹² *Amida*, s. 91.

⁴¹³ Bu kitabeyi inceleme imkanı bulunmadığından dolayı kitabe hakkındaki bilgiler J. Sauvaget'ın yayınından naklen verilmiştir ("Inscriptions", s. 323, No: 72).

⁴¹⁴ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 313. Üstünün sıva ile kapatılmış olmasından dolayı inceleme ve fotoğraflama imkânı bulunamayan bu kitabenin, çok net olmamakla birlikte iki eserde fotoğrafı yayınlanmıştır. Fotoğraflar için bkz. Konyar, *Diyarbakır Kitabeleri*, II, R. 90; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 314, R. 94.

⁴¹⁵ Yayınlanmış fotoğraflara bakarak okunabilmesi mümkün olmayan bu kitabe parçası için B. Konyar, parçanın ters konulduğunu ve yazıların içinden sadece "es-Sarfi" ibaresinin okunabildiğini belirtmiştir (*a.g.e.*, s. 143). Bu isim ileride değinileceği üzere, Nâsırüddin Mahmud'a ait başka bir kitabe olan Yedi Kardeş Burcu kitabesinde, burcu yapan mimarın ismi olarak "Yahya b. İbrahim es-Sarfi/Sirfi" şeklinde geçmektedir (K. 15).

Resim 32: Kitabenin günümüzdeki durumu

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireçtaşı)

Ölçüleri: 0.30 x 6.00 m.

Yazı Türü: Orta boy karakterle, kabartma, sülüs hat ile yazılmıştır.

Metin⁴¹⁶:

أمر بعمله السلطان الملك الصالح ناصر الدنيا و الدين أبي النشاء محمود بن محمد بن قرا ارسلان بن داوود بن
سكمان بن ارتق معين أمير المؤمنين خلد الله سلطانه في سنة ستمائة⁴¹⁷

Metnin Tercümesi:

Yapılmasını, Artuk oğlu Sökman oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu, dinin ve dünyanın yardımcısı, Emirü'l-Mü'mininin yardımcısı, Sultan, Melik

⁴¹⁶ Kitabenin yayınlandığı eserler: *RCEA*, IX (1937), s. 254, No: 3573; Sauvaget, "Inscriptions", s. 323, No:72; Konyar, *a.g.e.*, s. 144; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 314.

⁴¹⁷ B. Konyar'ın eserinde tarih kısmı "سيد" olarak yer almaktadır. Ayrıca müellif, tarih kısmında yedi rakamının bulunduğunu söyleyerek kitabe tarihini H. 737 (1336-7) olarak vermiştir (*a.g.e.*, s. 143). Ancak bu tarihin H. 737 (1336-7) olması imkân dâhilinde değildir. Çünkü bu tarihten çok önce H. 629 (1231-2) yılında Âmid'de Hısn Keyfâ Artukluları'nın hâkimiyeti, Eyyübîler tarafından sona erdirilmiştir. Bununla birlikte H. 702 (1302-3) yılında Âmid, İlhanlı Sultanı Gazan Han tarafından Artukluların diğer bir kolu olan Mardin Artukluları'na verilmiş ve H. 798 (1395-6) yılında Timur'un Âmid'i zaptına kadar şehir Mardin Artukluları'nın yönetiminde kalmıştır. B. Konyar'ın verdiği H. 737 tarihinde Mardin Artukluları'nın başında Melik Sâlih Şemsüddin (H. 712-767/1312-3-1365-6) bulunmaktadır. Muhtemelen müellif, Hısn Keyfâ Artukluları Meliki Nâsirüddin Mahmud ile Mardin Artukluları Meliki Şemsüddin'in kullandığı "el-Melikü's-Sâlih" unvanlarını karıştırmış ve kitabe tarihini bu şekilde vermiştir. Nitekim kitabenin fotoğrafından Nâsirüddin Mahmud'un künyesi "Ebu's-Senâ Mahmud bin Muhammed bin Kara Arslan bin Davud bin Sökman bin Artuk" olarak açık bir şekilde okunmakta ve tarih kısmı da, J. Sauvaget'ın okuduğu gibi "ستمائة" H. 600 (1203-4) yılı olarak seçilebilmektedir ("Inscriptions", s. 323, No: 72).

Sâlih Ebu's-Senâ (öväünç babası) Mahmud -Allah saltanatını ebedi kılsın- 600 (1203-4) senesinde emretti.

Tarihi: H. 600 (1203-4).

Yapının Mimarı: (Yahya b. İbrahim) es-Sarfi (?).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mu'înu Emiri'l-Mü'minîn.

Lâkaplar: Nâsırü'd-dünya ve'd-din.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü's-Sâlih.

Künye: Ebu's-Senâ.

Değerlendirme: Nâsırüddin Mahmud'un isminin zikredildiği ilk yazıt olan mezkûr kitabe, onun adına yazılmış diğerkitabeler ile karşılaştırıldığında en mütevazı muhtevayı içermektedir. Mahmud'un "Nâsırü'd-din" lakabını kullandığı kitabede, künyesi "Ebu's-Senâ" olarak geçmektedir. Bununla birlikte halifeye olan bağılılığı "Mu'înu Emiri'l-Mü'minîn" ibaresi ile vurgulanmıştır.

Kitabede "el-Melikü's-Sâlih" unvanını kullanmış⁴¹⁸ olan Nâsırüddin Mahmud, bununla beraber "sultan" unvanını da kitabesine yazdırmıştır. Ancak II. Sökman'ın kullanımı gibi (K. 7, 8, 9), bu da sadece kitabede kalmış bir unvan olup, herhangi bir siyasî karşılığı bulunmamaktadır. Nitekim bu dönemde de Hısn Keyfâ Artukluları, Eyyûbîlere tâbi durumda varlıklarını sürdürebilmiştir. Nâsırüddin Mahmud, H. 614 (1217-8) yılında Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'a tâbi olup onun adına para bastırılmışsa da⁴¹⁹, onun ölümünden sonra tekrar Eyyûbîler'i metbû tanımıştır⁴²⁰.

KİTABE NU: 13 (Diyarbakır İç Kalesi)

Türü: -.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır İç Kalesinin büyük bir bölümü günümüzde yok olmuş kemer şeklindeki ana kapısında, kemerin sağ ayağından, sol ayağına kadar kapının etrafında yazılmış bulunmaktaydı. Bugün tamamı yok olan bu kitabenin, sadece

⁴¹⁸ Nâsırüddin Mahmud, adına bastırıldığı sikkelerde de "el-Melikü's-Sâlih" unvanını kullanmıştır (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 78-79; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 20-22).

⁴¹⁹ Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 78; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 20.

⁴²⁰ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 194-195; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi", s. 81-82.

kemerin sol ayağındaki tarih kısmı günümüze ulaşabilmiş ve daha önce okunabilmiştir⁴²¹. Kitabeden kalan son kısım da bugün neredeyse silinmiş durumdadır.

Resim 33: (a) Nâsırüddin Mahmud'un yaptırdığı Diyarbakır İç Kale kapısı; (b) İç Kale kapısı kitabesinden kalan parça, arslan-boğa kabartması ve tarih kısmı

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireçtaşı).

Ölçüleri: 0.40 m.

Yazı Türü: Büyük karakterle, kabartma, sülüs.

Metin⁴²²:

و ذلك سنة ثلاثة و ستمائة

Metnin Tercümesi:

..... ve 603 (1206-7) senesinde (oldu).

Tarihi: H. 603 (1206 -7)

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: -.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: -.

Künye: -.

Figür: Kitabenin tarih kısmının bittiği yer olan kemerin sol ayağı üzerinde, günümüzde oldukça aşınmış bir arslan - boğa kabartması yer almaktadır (R. 33). Arslan, boğanın

⁴²¹ Kapının çizimi için bkz. Gabriel, *a.g.e.*, s. 42, Çiz. 124.

⁴²² Kitabeye metnin yayımlandığı eserler: *Amida*, s. 376, 386 Abb. 329; Sauvaget, "Inscriptions", s. 323, No: 73.

üstünde ve galip hayvan olarak nakşedilmiştir. Bu kabartmanın bir eşinin de, günümüzde mevcut olmayan kemerin sağ ayağı üzerinde bulunması muhtemeldir⁴²³.

Değerlendirme: Diyarbakır İç Kalesinde bulunan bu kitabeler ile birlikte İç Kalede yapılan kazılarla⁴²⁴ ortaya çıkan saray kalıntılarında rastlanan çini üzerindeki çift başlı kulaklı kuş figürlerinden⁴²⁵ hareketle (R.34), burada bulunan sarayın bu figürü gerek paralarında, gerekse yaptırdığı eserlerde sıkça kullanan Nâsırüddin Mahmud döneminde yapıldığı kabul edilmiştir⁴²⁶. Ayrıca bu kazıda ortaya çıkarılan çini üzerine yazılmış bazı kitabe parçaları da bulunmaktadır (R.35). Ancak bu kitabe parçaları anlamlı bir metin oluşturmaya yetecek durumda değildir.

Resim 34: Artuklu saray çinilerinde çift başlı kulaklı kuş figürü (Diyarbakır Müzesi Arşivi)

Resim 35: Artuklu saray çinilerinde kitabe parçaları (Diyarbakır Müzesi Arşivi)

⁴²³ Öney, “Boğa Kabartmaları”, s. 88. Bu kabartmanın bir benzeri de, Diyarbakır Ulu Camisi’nin doğu girişinde yer alan kapı üstünde, Nisanoğulları döneminden kalma kitabenin iki yanında bulunmaktadır (Öney, a.g.m., s. 87).

⁴²⁴ 1961 yılında Oktay Aslanapa başkanlığında yapılan kazı raporu için bkz. Oktay Aslanapa “Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Rapor (1961)”, *Arkeoloji Dergisi*, XI, Ankara 1962, s. 10-18.

⁴²⁵ Bu figürler, Nâsırüddin Mahmud’a ait Ulu Beden Burcu kitabesi “Figür” başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir (K. 14).

⁴²⁶ Aslanapa, a.g.m., s. 17; Altun, a.g.e., s. 215-218.

KİTABE NU: 14 (Diyarbakır Ulu Beden Burcu)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır Dış Kale Surlarında, Urfa Kapısından Mardin Kapısına doğru giden burçlardan on ikinci burç olan⁴²⁷, 25.50 m. çapında, düzgün bazalt kesme taş ve tuğla kullanılarak yapılmış olan Ulu Beden Burcundaki⁴²⁸ kitabe, burcun sur dışına bakan, batı yüzünde bulunmaktadır.

Resim 36: Diyarbakır Ulu Beden Burcu

⁴²⁷ Gabriel, *a.g.e.*, s. 11, Çiz. 72. XXXI numaralı burç.

⁴²⁸ Bu burç için “Ulu Beden”, “Evli Beden” ve “Ben u Sen” isimleri kullanılmaktadır. Bu adların menşei ile ilgili çeşitli görüşler mevcut olmakla beraber, A. Gabriel bu isimler hakkında şunları yazmıştır: “Büyük beden anlamına gelen Ulu Beden, eserin boyutlarını doğrulayan popüler bir isimlendirmedir. Ama bir eve benzer biçimde, içi çok sayıda bölmeye ayrılmış olduğundan, daha çok da “Evli Beden” diye adlandırılır. Ancak bu ismin, bedeni tanımlayıcı nitelikte olmadığını itiraf etmeliyim. Son zamanlarda yayımlanan yerli bir kaynağa göre, bu beden aynı zamanda “Ben u Sen” burcu olarak da geçmektedir. Bu ismin nereden geldiği konusunda yeterli bilgimiz yok. Yöresel bir isim olmalı. Gerçekten de Hicri 1308 (1890-1891) tarihli Diyarbekir Salnamesinde şu söz geçmektedir: “Rum Kapısı’nın yanında, yılın dokuz ayında yeşilliğini koruyan Ben ve Sen isimli bir çayırılık uzanır”. Ben u Sen ya da Ben ve Sen adının, Türkçe dışında başka bir dile ait, bir ya da birkaç kelimenin bozulmuş şekli olduğunu sanıyorum. Üniversite kitaplığının müdürü dostum Fehmi Karatay, bana, daha akla yakın bir varsayımdan söz etti: Ali bin Nisan gibi bir Nisanlı adı, sonradan Türkçede bir kelime oyununa dönüşerek “Ben-Sen” şeklinde söylenmiş olabilir.” (*a.g.e.*, s. 20). Ş. Beysanoğlu “Evli Beden” isminin, Birinci Dünya Savaşı sırasında fakir ailelerin bu burcun bölmelerine yerleştirilmelerinden dolayı verildiğini söylerken, “Ben u Sen” ismini şu efsaneye dayandırır: “Zamanın Hükümdarı bu mıntıkada çok sağlam ve çok süslü iki burç yaptırmak istemiş. Bunların planlarını kendi eliyle çizmiş ve yapımı için bir yarışma açmış. Yedi Kardeş burcunu bir usta, Evli Beden burcunu da şâgirdi (öğrencisi) yapmaya başlamışlar. Burçların yapımı bitince hükümdara haber salmışlar. Hükümdar maiyeti ve şehrin ileri gelenleri ile buraya gelmiş. Sonunda şâgirdin yaptığı Evli Beden burcunun birinciliğine karar vermişler. Buna çok üzülen usta hırsından kendini Yedi Kardeş burcundan aşağı atarak paramparça olmuş. O günden beri buraya Ben u Sen denilir.” Yine Beysanoğlu eserinde bu burcun ismiyle ilgili olarak, 1550-1564 tarihleri arasında Diyarbakır valisi olarak görev yapan İskender Paşa’ya ait vakfiyede ve bu burca ait eski tapu kayıtlarında “Şâgirt Burcu” olarak geçtiği bilgisini vermektedir (*a.g.e.*, s. 314-315). Burç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gabriel, *a.g.e.*, s. 20-23; *Amida*, s. 88-91; Altun, *a.g.e.*, s. 228-234.

Yazılı Olduğu Malzeme: Bazalt taş.

Ölçüleri: 0.42-45 x 20-22 m.

Yazı Türü: Celfî sülüs tarzda, kabartma tekniği ile iri karakterle yazılmıştır. Kitabe uzun bir kuşak biçiminde, toplam dört satırdan müteşekkildir (K. 37, 38, 40). Kitabe kuşağı, alttan ve üstten silmeler ile çerçevelenmiş, ortada üç satır halinde dikdörtgen biçiminde kalınlaşmıştır (K.39). Burcu yapan mimarın isminin yazılı olduğu dördüncü satır, çerçevenin hemen altındaki dikdörtgen niş içerisinde (R. 41).

Metin⁴²⁹:

(1) بسم الله الرحمن الرحيم الملك الله الواحد القهار⁴³⁰

(2) هذا ما أمر بعمله مولانا السلطان الملك الصالح العالم العادل المؤيد المظفر المنصور محيي العدل ناصر الدنيا و الدين سلطان الاسلام و المسلمين فخر الملوك و السلاطين ملك الأمراء نصير الامام مجير الأنام نخر الخلافة المعظمة فلك المعالي⁴³¹ أبو الفتح محمود ابن محمد ابن قرا (ا) رسلان⁴³² ابن داوود ابن سكرمان ابن ارتق نصير أمير المؤمنين أعز الله أنصاره و ضاعف اقتداره اللهم ادم عليه نعماته و اجعل السعادات الالهية قادمة عليه من كل انحاءه من يمينه و شماله و أمامه و ورائه برحمتك

(3) في سنة خمس و ستمائة و لواهب العقل المنة أبداً

(4) بنا [ه] ابراهيم ابن برجيس (؟)⁴³³ خلد الله تعالي

⁴²⁹ Kitabe metninin yayınlandığı eserler: *Amida*, s. 88-89, No: 29; Van Berchem, “Arabische Inschriften”, *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, Max Von Oppenheim, Leipzig 1913, s. 82-83, No: 122; Bulduk, *a.g.e.*, s. 55; *RCEA*, X (1939), s. 29-30, No: 3642; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 323-324, No: 74; Konyar, *a.g.e.*, s. 94; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 318. Bunlardan başka R. J. Garden da bu kitabenin İngilizce bir tercümesini vermiştir. Ancak bazı isim ve unvanları yanlış tercüme ettiği gibi, bunların yorumlanmasında da hatalar yapmıştır (“Description”, s. 186).

⁴³⁰ Mü'min Suresi, 16. Âyet.

⁴³¹ Sauvaget'in “Inscriptions” isimli eserinde, “فلك المعالي” ibaresi “ملك المعالي” olarak yanlış yazılmakla beraber kitabın sonunda bulunan düzeltmeler kısmında bu hata düzeltilmiştir (*a.g.e.*, s. 323, No: 70). Bu kitabe metnini J. Sauvaget'in mezkûr yayınından alan Ş. Beysanoğlu da, ibareyi “ملك المعالي” olarak yanlış nakletmiştir (*a.g.e.*, s. 318).

⁴³² Kitabede “قرا رسلان” olarak yazılmıştır.

⁴³³ Kitabenin yayınlandığı bazı eserlerde bu isim, “جعفر” (Cafer) şeklinde yer almaktadır (*Amida*, s. 89, No: 29; *RCEA*, X (1939), s. 30, No: 3642; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 324, No: 74; Konyar, *a.g.e.*, s. 94; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 318). Fakat kitabeye bakıldığında bu ismin, “Cafer” şeklinde okunması mümkün görünmemektedir. Kesin olmamakla birlikte bunun “Bercis/Bircis” gibi bir ad olması gerekmektedir (R.41). Nitekim B. Günkut da, kitabe metnini yayınlamadan, burcu yapan mimarın ismini “Bercis oğlu İbrahim” şeklinde vermiştir (*a.g.e.*, s. 98). A. Bulduk ise, “جرجيس” (Cercis) şeklinde okumuştur (*a.g.e.*, s. 55).

Resim 37: Ulu Beden Burcu kitabesinden genel görünüm

Resim 38: Kitabe kuşağının başladığı kısım

Resim 39: Kitabenin orta kısmı

Resim 40: Kitabe kuşağının bittiği kısım

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Mülk, bir olan ve yok eden Allah'ındır. Bu, âlim, âdil, (Allah tarafından) teyid olunmuş, muzaffer, (Allah'tan) yardım görmüş, adaleti ihya eden, din ve dünyanın yardımcısı, Müslümanların ve İslâm'ın sultanı, sultanların ve meliklerin övücü, emirlerin meliki, imamın (halifenin) yardımcısı, halkın koruyucusu azametli hilafetin destekçisi, semaların yücesi, Emirü'l-Mü'minînin yardımcısı, Artuk oğlu Sökman oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu, efendimiz, Sultan, Melik Salih Ebu'l-Feth Mahmud'un 605 (1208-9) senesinde yapılmasını emrettiği şeydir. Allah ona yardımını artırsın ve iktidarını iki kat yapsın. Ya Rab, nimetlerini onun üzerine daim et. Her taraftan, sağından, solundan, önünden, arkasından rahmetinle ona ilahi saadetini kılavuz et. Ebedi minnetler, akıl ihsan eden Allah'a mahsustur. Bercis (?) oğlu İbrahim onu bina etti. Allah Teâlâ daim kılsın.

Tarihi: H. 605 (1208-9).

Yapı Mimarı: İbrahim b. Bercis (?).

Resim 41: Burcu yapan mimarın isminin yazılı olduğu, kitabenin dördüncü satırı

Kitabede Geçen Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevlânâ, el-‘Âlim, el-‘Âdil, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el-Mansûr, Muhyi'l-‘Adl, Fahrü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Nasîrü'l-İmam, Mucîrü'l-Enâm, Zuhürü'l-Hilâfeti'l-Mu'azzama, Felekü'l-Me‘âli, Nasîru Emiri'l-Mü'minîn.

Lâkaplar: Nâsîrü'd-dünya ve'd-din.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü's-Sâlih, Sultanü'l-İslâm ve'l-Müslimîn, Melikü'l-Ümerâ.

Künye: Ebu'l-Feth.

Figür: Kitabe kuşağının kalınlaşarak dikdörtgen oluşturduğu kısmın üst tarafında, başları zıt yönlere bakan, çift başlı kulaklı bir kuş⁴³⁴ kabartması yer almaktadır. Sivri dilim kemerli bir niş içerisinde bulunan kabartmanın, başları arasında mazgal yarığı görülür. Kanatları açık şekilde nakşedilen figürde, göz, kulak, gaga, pençe ve kuyruk detayları belli olmakla beraber, soldaki baş tahrip olmuştur.⁴³⁵

Resim 42: Kitabede bulunan çift başlı kulaklı kartal kabartması

Eski Türk inancında ve Orta Asya mitolojisinde kutsallık atfedilen ve çok önemli bir yeri olan kartal, doğan, şahin gibi avcı kuşlara ait figürler, Türklerin Orta Asya’da yaşadıkları devirlerden beri kullandıkları ve Müslüman olduktan sonra da kullanmaya devam ettikleri geleneksel sembollerdir.

En eski örnekleri, İskitlere ait M.Ö. 7-6. yüzyıldan kalma kılıç kabzaları, silahlar, tokalar, ahşap ve madenî eşyalar üzerinde çeşitli şekillerde görülen bu figürler, M.S. 6-8. yüzyılda Orta Asya’da kurulmuş olan Hun, Avar, Göktürk ve Uygur devletlerine ait çeşitli eşyalar üzerinde de yer almıştır⁴³⁶.

⁴³⁴ Aslında tam olarak kartala benzemeyen ve Anadolu’da görülen örneklerde neredeyse tamamı kulaklı, hatta bazıları hem kulaklı hem de ibik ve gaga altı sarkıtlı olarak nakşedilmiş bulunan bu figürler, mevcut literatürde “çift başlı kartal” şeklinde tanımlanmıştır (Öney, “Tek ve Çift Başlı Kartal”, s. 139; M. Önder, “Selçuklular ve Artukoğullarında Çift Başlı Kartallar” *Türk Yurdu*, II/286 (5. Seri), Temmuz 1960, s.13; B. Ögel, “Türklerde Kartal ve Kartal Arması”, *Türk Kültürü*, X/118, Ağustos 1972, s. 208; a.mlf., *Türk Mitolojisi*, II, s. 173; Sargon Erdem, “Çift Başlı Kartal ve Anka Üzerine”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII, İstanbul 1990, s. 72; G. Parlar, “Çift Başlı Kartal Figürlü Bir Artuklu Sikkesi Üzerine”, *Vakıf ve Kültür Dergisi*, I/4, Ankara 1999, s. 20). İ. Artuk ise bu figüre “Karakuş” ismini vermiştir (Artuk, “Artukoğulları Sikkeleri” s.78-80). Bu konuya aşağıda ayrıntılı olarak değinelecektir.

⁴³⁵ *Amida*, s. 90, fig: 37; Öney, “Tek ve Çift Başlı Kartal”, s. 146.

⁴³⁶ Öney, “Tek ve Çift Başlı Kartal”, s. 158-159; Ögel, “Türklerde Kartal”, s. 216.

Erken İslâm sanatında IX-X. yüzyıllarda Samânoğulları, Abbâsiler ve Büveyhîler'e ait eserlerde görülen avcı kuş figürleri, Orta Asya'dan Mısır'a kadar Gazneliler, Büyük Selçuklular, Fatımîler, Zengîler, Artuklular, Türkiye Selçukluları, Mengücekliler, İlhanlılar ve Memlûklüler'e ait sanat eserlerinde ve sikkelerde tek ya da çift başlı olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır⁴³⁷.

Her ne kadar bu figürler mevcut literatürde genel anlamıyla kartal olarak adlandırılmışsa da, bunların salt kartal olmadığı görülmektedir. Hunlardan kalma bazı figürlerde bu kuşlar kulaklı, büyük gözlü, hatta boğa ve geyik gibi boynuzlu şekilde tasvir edilmişlerdir⁴³⁸. Yine aynı şekilde Zengîler, Artuklular, Türkiye Selçukluları ve Mengücekliler'e ait para veya eserlerde yer alan bu figürlerin neredeyse tamamı kulaklı, gaga altları sarkıtlı ve hatta bazıları ibikli şekilde resmedilmiştir⁴³⁹. E. Esin baykuşa benzer kulaklı kuş figürlerinin menşei itibariyle, Hint mitolojisinde kuşların kralı olan Garuda'ya⁴⁴⁰ dayandığını, Garudi, Karuti ve Karakuş adıyla hem Budist hem de Budist olmayan Türk mitolojisi ve sanatına girdiğini belirtmektedir⁴⁴¹. Bu mitolojik kuş İran edebiyatında Simurg, Araplar tarafından Anka adıyla bilinmekle birlikte, Türkler'in Er Töştük destanında Alp Karakuş, Körgütey destanında ise Kaan Kerede şeklinde yer almaktadır⁴⁴². Yine Türkler arasında bu kuşun diğer bir adı Tuğrul kuşudur⁴⁴³. Anlaşılacağı üzere menşei itibariyle kartal, şahin ya da doğan gibi yırtıcı bir kuş türüne dayanan bu figürler, zaman içinde Türkler'e komşu milletlerin mitolojileriyle birleşerek salt avcı kuş formundan uzaklaşmış ve cinsi belli olmayan mitolojik bir hayvan şeklini almıştır⁴⁴⁴.

Kulaklı kuş figürleri hakkında diğer bir görüş ise S. Erdem'e aittir. Müellif, Anadolu'da görülen bu kuş figürlerinde bulunan kulaklar ile yuvarlak gözlerin, baykuşgillerin en büyük türü olan ve eski Türk inancında da önemli bir yeri bulunan

⁴³⁷ Öney, "Tek ve Çift Başlı Kartal", s. 159-160; Erdem, a.g.m., s. 72. Örnekler için bkz. Öney, a.g.m., s. 140, 148-151. Bu avcı kuş figürleri X. yüzyılda Bizans sanatında da görülmeye başlamıştır (Öney, "Tek ve Çift Başlı Kartal", s.162. Ayrıca Bkz. a.mlf., "Bizans Figürlerinde Anadolu Selçuk Etkisi", *SAD*, III, s. 91-103).

⁴³⁸ Ögel, "Türklerde Kartal", s. 216; Esin, a.g.e., s. 203-204.

⁴³⁹ Bkz. Öney, "Tek ve Çift Başlı Kartal" Resim 1-46. Zengîler'in paralarında görülen kuşlar için bkz. Şennur Şentürk, *Sikkeler Ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çok Kültürlülük*, Eylül 2009, s. 64, 67.

⁴⁴⁰ Garuda, avcı bir kuş kafası ve pençeleri ile insan kolu ve bacaklarına sahiptir. Hint mitolojisinde Tanrı Vişnu'nun binek hayvanıdır (Çoruhlu, a.g.e., s. 153).

⁴⁴¹ Esin, a.g.e., s. 172, 206-207. Ayrıntılı bilgi için bk, a.mlf., a.g.e., s. 203-225.

⁴⁴² A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara 1998, s. 350-352. Er Töştük destanı için bkz. Ögel, a.g.e., I, s. 542-547.

⁴⁴³ Ögel, a.g.e., II, s. 131-132; a.mlf., "Toğrul Adı", s. 205; Esin, a.g.e., s. 204.

⁴⁴⁴ Ögel, "Türklerde Kartal", s. 219-220.

puhu⁴⁴⁵ kuşuna ait olduğunu ve bunların kartal-puhu karışımından meydana gelen mitolojik hayvanlar olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu figürlerin bazılarında görülen ibik ve gaga altı sarkıtlarının ise, kartal-puhu kuşundan meydana gelen figüre, üçüncü bir kuş türü olarak sülüngiller familyasından kulaklı sülünün eklenmesiyle ortaya çıktığını ileri sürmüştür⁴⁴⁶.

Bu figürlerin neden çift başlı yapıldığına dair net olarak bir bilgi bulunmamakla birlikte, B. Ögel bunun “1. Yedi başlı devler gibi, kartalın çift başı ve gagası ile gücünü ve fevkalâdeliğini arttıracaklığı düşüncesi. 2. Sanat eserlerinde tasvir edilirken simetri mecburiyeti” olmak üzere iki başlıca sebebi olduğunu belirtmiştir⁴⁴⁷.

Türk kültüründe önemli bir yeri olan ve çift ya da tek başlı olarak nakşedilen avcı kuş figürleri, sembolik olarak muhtelif anlamlar ihtiva etmektedir. Yakut Türkleri, köylerinin ortasına diktikleri ve dünyayı ayakta tutan “göğün direği” olarak isimlendirdikleri direklerin üzerine, göğün kapı bekçileri olarak çift başlı kartal heykelleri koymuşlardır⁴⁴⁸. Yine Yakutlar’ın inancına göre kar ve buzların erimesi, ilkbaharın gelmesi kartalların kanatlarını sallamasına bağlıdır. Onlarda en korkunç ant, kartal adına içilen anttır ve kartal adına yalan yere ant içenlerin ocağının söneceğine inanılır. Yakutlar’dan biri yanlışlıkla kartal öldürürse, şaman çağırarak törenle bu kartalı gömdürür, çocuğu olmayan kadınlar çocuk vermesi için kartala yalvarır ve bundan sonra dünyaya gelen çocuğa “kartaldan türemiş” denir. Bunun yanı sıra bazı hastalıkları ancak kartaldan türemiş bir şamanın tedavi edebileceğine inanılır⁴⁴⁹. Orta Asya’da şamanlar ayinlere başlamadan önce üzerinde kartal ve puhu kuşu tüyleri bulunan bir cübbe giyer ve bir kuş şeklini alırlardı. Yine kuş şeklinde tasarlanan yardımcı ruhlar, göklere çıkan şamanların yoldaşı sayılmaktaydı⁴⁵⁰.

Kartal, savaşlarda koruyucu ruh sayılması sebebiyle silahlarda çokça kullanıldığı gibi, kartal figürlü tuğ ve asanın, güç ve asalet sembolü olarak kullanılması da Orta

⁴⁴⁵ Bu kuş Oğuzlar’ın Bayat boyunun ongunu olup (Ögel, *a.g.e.*, I, s. 357-358), Divan’da “Ühi” olarak geçmesine rağmen, Kaşgarlı, doğrusunun “Ügi” olması gerektiğini söylemektedir (*DTL*, I, s. 9, 161).

⁴⁴⁶ Erdem, *a.g.m.*, s. 73-75. Ayrıca bkz. Konyalı, *a.g.e.*, s. 308-313; Esin, *a.g.e.*, 217-220.

⁴⁴⁷ Ögel “Türklerde Kartal”, s. 216-217. S. Erdem de, bu sembollerde ana figürün kuşun kendisinin olduğunu ve baş sayısının çok önemli olmadığını belirtmektedir (*a.g.m.*, s. 72).

⁴⁴⁸ Ögel, “Türklerde Kartal”, s. 218-219; *a.mlf.*, *a.g.e.*, II, s.173.

⁴⁴⁹ İnan, *Şamanizm*, s. 118-119.

⁴⁵⁰ Saadettin Buluç, “Şaman”, *İA*, XI, s. 314-316, 318.

Asya'da yaygındı⁴⁵¹. Bunun yanı sıra, göklerin hâkimi ve gücün sembolü olarak çift başlı kartal, fazlalaşmış ikili kuvveti de simgelemiştir⁴⁵².

Tüm bu özelliklerinin yanında avcı kuşlar Orta Asya Türkleri'nde bir totem hayvanı, hükümdarlığın sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Oğuzhan'ın altı oğlundan her birinin birer kuş ongunu vardır. Bunlar: Gün Han'ın şahin; Ay Han'ın kartal; Yıldız Han'ın tavşancıl; Gök Han'ın sungur; Dağ Han'ın ügi (puhu); Deniz Han'ın çakır kuşudur⁴⁵³. Bununla beraber, bazı Türk hanedan üyelerinin adlarının da Tuğrul, Çağrı, Beygu gibi, Türkler arasında kutsal sayılan kuş isimleri olduğu bilinmektedir⁴⁵⁴.

Bu bilgiler ışığında saray, cami, kale gibi eserler üzerinde oldukça görkemli şekilde ve en görünebilir noktaya yerleştirilmiş olan bu avcı kuş kabartmalarının, bir güç ve asalet sembolü olarak kullanılmasının yanı sıra, yerleştirildiği kalelerde, şehri kötülüklerden koruyucu bir nevi nazarlık, tılsım görevi görmesi anlayışını barındırdığı da söylenebilir⁴⁵⁵. Yine bu mitolojik hayvanlar zaman içinde hükümdarlık sembolü haline gelmiş ve nakşedildikleri eserlerde sultanın veya hükümdarın simgesi olarak kullanılmışlardır⁴⁵⁶.

Bu bilgilerden sonra Ulu Beden Burcu üzerindeki çift başlı kulaklı kuş figürüne dönecek olursak; öncelikle bu figürün Hısn Keyfâ Artuklu Meliki Nâsırüddin Mahmud tarafından çok sevildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu figür sadece burada değil, onun döneminde yapılan Yedi Kardeş Burcunda (R. 55), Diyarbakır İç Kalesinde bulunan Artuklu Sarayı çinilerinde (R. 34) ve bastırıldığı sikkelerde de (R. 43) görülmektedir. Bu durum, Nâsırüddin Mahmud'un bu figürü şahsi bir arma olarak kullanmış olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim Van Berchem, figürün burçlarda ve ona ait paralar üzerinde görülmesinin yanı sıra, ondan intikal ederek oğlu Rüknüddin Mevdûd'a ait sikkede de (R. 44) bulunmasından hareketle, bu remzin onun şahsi arması olduğunu ileri

⁴⁵¹ Öney, "Tek ve Çift Başlı Kartal", s. 165.

⁴⁵² Öney, "Tek ve Çift Başlı Kartal", s. 166.

⁴⁵³ Sümer, *Oğuzlar*, s. 230-231; Konyalı, *a.g.e.*, s. 308. Yirmi dört oğuz boyunun ongunları için bkz. Ögel, *a.g.e.*, I, s. 355-368.

⁴⁵⁴ Ögel, "Toğrı Bey'in Adı Hakkında", s. 205

⁴⁵⁵ Öney, "Tek ve Çift Başlı Kartal", s. 166.

⁴⁵⁶ Ögel, "Türklerde Kartal", s. 211-215; Öney, "Tek ve Çift Başlı Kartal", s. 166-167. Tek ve çift başlı kartal veya avcı kuş figürlerinin diğer sembolik anlamları için bkz. a.m.f., "Tek ve Çift Başlı Kartal", s. 167-171.

sürmüştür⁴⁵⁷. Ancak buna kesin olarak katılmak aşağıda görüleceği üzere mümkün değildir.

Resim 43: Nâsirüddin Mahmud b. Muhammed'e ait H. 610 (1213) tarihli bakır sikke (Şentürk)

Resim 44: Rüknuddin Mevdûd b. Mahmud'a ait H. 621 (1224) tarihli bakır sikke (Şentürk)

Çift başlı kulaklı kuş figürü Artuklular'dan önce çağdaşları ve yakın komşuları olan Zengîler tarafından kullanılmıştır. Sincar Atabegi Zengî b. Mevdûd adına Sincar'da basılmış olan H. 583 (1187-8) tarihli iki sikke ile tarihsiz bir sikkede de, çift başlı kulaklı kuş figürü bulunmaktadır⁴⁵⁸. Bununla beraber, Atabeg Mevdûd'un oğlu Kutbüddin Muhammed adına yine Sincar'da basılan H. 606 (1209-10) tarihli bakır sikkede de aynı remiz yer almaktadır⁴⁵⁹.

Resim 45: İmadeddin Zengî b. Mevdud'a ait tarihsiz bakır sikke (Şentürk)

⁴⁵⁷ *Amida*, s. 95-96; *Konyar, a.g.e.*, s.101-102.

⁴⁵⁸ Şentürk, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁴⁵⁹ Şentürk, *a.g.e.*, s. 67.

Resim 46: Zengî Kutbüddin Muhammed'e ait H. 606 (1209) tarihli bakır sikke (Şentürk)

Nâsırüddin Mahmud'a ait çift başlı kulaklı kuş figürünün bulunduğu Ulu Beden Burcu kitabesi H. 605 (1208-9) tarihli olup, görüldüğü üzere neredeyse Atabeg Kutbüddin Muhammed'in bastırıldığı parayla aynı seneye tekabül etmektedir. Nâsırüddin Mahmud'un çift başlı kulaklı kuşunun bulunduğu mevcut sikkelerden en eskisi ise H. 610 (1213-4) yılında Hısn Keyfâ'da, diğerleri ise H. 614 (1217-8) ve H. 617 (1220-1) senelerinde Âmid'de basılmıştır⁴⁶⁰. Burada dikkati çeken diğer bir husus, ileride ayrıntılı şekilde incelenecek olan, kitabesinde tarih bulunmayan, ancak Ulu Beden Burcu ile aynı senelere tekabül ettiği kabul edilen Yedi Kardeş Burcundaki çift başlı kulaklı kuş figürünün (R. 55), gerek kulakları, gerek gaga altındaki sarkıtları, gerekse kanatlarındaki ayrıntılara bakıldığında Sincar Atabegi Zengî b. Mevdûd'un paralarındaki çift başlı kuş figürüyle (R. 45) neredeyse aynı olmasıdır. Diğer kuşlar da ufak form değişikliklerine rağmen temelde birbirine oldukça benzer şekildedirler. Sincar Atabegi Zengî b. Mevdûd'un kullandığı figür oğlu Kutbüddin Muhammed'e intikal ettiği gibi, aynı şekilde Artuklu Nâsırüddin Mahmud'un kullandığı figür de oğlu Rüknüddin Mevdûd'a geçmiştir⁴⁶¹. Bu iki kullanımın yanında, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd döneminden kalma (H. 616-634/1219-20 – 1236-7), Konya kalesine ait olduğu düşünülen kulakları ve gaga altı sarkıtlarıyla Zengî ve Artuklu kuşlarına çok benzeyen bir kulaklı kuş figürü (R. 47) daha bulunmaktadır⁴⁶². Yine aynı hükümdarın yaptırdığı saraylara ait parçalar üzerinde de çift başlı kulaklı kuş figürleri yer almakla beraber, bu figürün Keykubâd tarafından kullanılan şahsi bir arma olabileceği ileri sürülmüştür⁴⁶³.

⁴⁶⁰ Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 78-79; Lane-Poole, a.g.e., s. 20-22; Spengler - Sayles, a.g.e., s. 42-54.

⁴⁶¹ Mevdûd'a ait sikke için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 80; Spengler-Sayles, a.g.e., s. 55.

⁴⁶² Öney, "Tek ve Çift Başlı Kartal", s.148.

⁴⁶³ Öney, "Tek ve Çift Başlı Kartal", s.167; Erdem, a.g.m., s. 76. Ögel, bu figürün şahsi arma olabileceğini söylerken bunun Selçukluların resmî arması olarak algılanmaması gerektiğini, onların resmî armalarının sikkelerde kullandıkları ok ve yay olduğunu belirtmektedir (Ögel, "Türklerde Kartal", s. 215).

Resim 47: I. Alâüddin Keykubâd dönemine ait Konya kalesine ait çift başlı kulaklı kuş figürü

Görüldüğü üzere, aynı senelerde üç farklı Türk hanedanı tarafından kullanılan bu figürün, hangi hükümdarın şahsi arması olduğunu kestirebilmek tam olarak mümkün değildir. Eğer bu figür bir arma olarak kullanıldıysa, neden Zengîlerin kullandığı bir arma, Artuklu Nâsırüddin Mahmud tarafından da kullanılmıştır? Aynı şekilde I. Alâüddin Keykubad'ın şahsi bir arma olarak, kendisinden siyasî olarak düşük konumda bulunan Artuklu Nâsırüddin Mahmud'un armasını kullanmış olabileceği düşünülebilir mi? Bu soruların cevapları, bahsedilen figürün şahsi bir arma olarak kullanıldığı ihtimalinin düşük olduğunu göstermektedir. Ayrıca Nâsırüddin Mahmud'un H. 618 (1221-2) yılında bastırdığı parada çift başlı kuş figürünü terk ederek bunun yerine arslan-süvari figürünü sikkesine koydurması da dikkat çekicidir⁴⁶⁴.

Nitekim Nâsırüddin Mahmud'un, çift başlı kulaklı kuştan ziyade arma olarak kullandığı daha önemli bir figür bulunmaktadır. Bu arma, Artuklular'ın mensubu oldukları Oğuzların Döğer boyunun damgasıdır⁴⁶⁵. Nâsırüddin Mahmud'un, H. 610 (1213-4) ve H. 614 (1271-8) yıllarında bastırdığı paralarda çift başlı kulaklı kartal figürüyle beraber, Döğerlerin damgası da sikkelere nakşedilmiştir⁴⁶⁶. Yine onun adına basılan H. 618 (1221-2) tarihli, üzerinde arslan-süvari remzi yer alan sikkede de Döğer damgası bulunmaktadır. Bu durum, Nâsırüddin Mahmud'un Döğer damgasını çift başlı kuş figüründen daha çok önemseydiğini ve çift başlı kulaklı kuş figürünün aynı dönemde

⁴⁶⁴ Para için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 79, Lev. III/18; Spengler-Sayles, *a.g.e.*, s. 50.

⁴⁶⁵ F. Köprülü de Nâsırüddin Mahmud'un kullandığı çift başlı kuş figürünün şahsi bir arma olarak düşünülmemeyeceğini, onun arma olarak Kayı boyu damgasını kullandığını yazmıştır ("Artuk oğulları", s. 622). Ancak giriş bölümünde de belirtildiği üzere daha sonra yapılan çalışmalarda bu damganın Kayı boyuna değil, Döğer boyuna ait olduğu kabul edilmiştir (Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey", s. 122-123; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 155-156).

⁴⁶⁶ Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 78-79, Lev. III/18; Spengler-Sayles, *a.g.e.*, s. 50. Artukluoğullarına ait diğer Döğer damgalı paralar için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 84, 91, 102, 110.

birbirine komşu Türk hükümdarlarınca benimsenmesinin, bunun şahsi bir armadan daha çok, güç ve hâkimiyet sembolü, bulunduğu kale ve sarayları düşman ve kötülüklerden koruyucu özelliğine inanılan nazarlık, tılsım veya uğur simgesi olarak daha genel bir manada kullanılmış olduğunu göstermektedir⁴⁶⁷. Keza bu figürün yukarıda bahsi geçen devletler tarafından kullanımının XIII. yüzyılın ilk yarısında yaygın olması, figürün gerek mimari eserlerde, gerekse sikkelerde kullanımının bu dönemde bir moda olduğu şeklinde de yorumlanabilir.

Çift başlı kulaklı kuş kabartmasının aşağısında, kitabenin ortada kalınlaştığı çerçevenin üst tarafında, silmeli dikdörtgen çerçeve içerisinde, birbirine doğru yürür vaziyette, iki sfenks yer almaktadır⁴⁶⁸. Sfenkslerden sağda bulunanın başı tahrip olmuştur.

Resim 48: Kitabede bulunan sfenksler

Sfenkslerin altındaki kitabe kuşağının kalınlaşarak dikdörtgen meydana getirdiği kısmın altında, kitabenin sağ ve solunda, silmeli bir çerçeve içerisinde, birbirine dönük iki arslan kabartması bulunmaktadır. Her iki arslanın da baş kısımları kırılmış, özellikle sağdaki kabartmanın sadece gövde kısmı kalmıştır. Gövde kısımlarında detay bulunmamakla birlikte, soldaki kabartmanın kalça kısmında ne olduğu tam olarak anlaşılamayan bir kabarıklık yer almaktadır. Kabartmaların simetrik yerleştirilmiş oluşuna ve sağdaki kabartmanın kırılan yerlerinin izlerine bakıldığında, soldakinin kalça kısmında bulunan bu kabarıklığın, sağdakinde de bulunması gerektiği düşünülebilir⁴⁶⁹.

⁴⁶⁷ Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 41-42; Bu figürün Artuklulara özgü olmadığı konusunda ayrıca bkz. Spengler-Sayles, *a.g.e.*, s. 44-45.

⁴⁶⁸ *Amida*, s. 90, fig: 38; Gabriel, *a.g.e.*, s. 22; Altun, *a.g.e.*, s. 229.

⁴⁶⁹ G. Öney, bunun kuyruk ucunda bulunan ejder başı olabileceğini söylerken (“Aslan Figürü”, s. 13), Gabriel, bu kabartmaları Lydda Köprüsü, Akkar Şatosu ve Musul kent surları üzerindeki kabartmalar ile karşılaştırarak, başları vurulmuş iki boğa kabartması olduğunu belirtir. Kalça kısmındaki kabarıklığın ise kemirgen bir hayvan başına benzediğini ileri sürmektedir (*a.g.e.*, s. 22).

Resim 49: Kitabenin orta kısmında bulunan kabartmalar

Son olarak kitabe kuşağının iki ucunda, kitabeğe doğru yürür vaziyette birer kanatlı arslan kabartması daha görülmektedir. Başları kısmen aşınmış olan bu arslanların, ön bacak adalesini dolaşarak yükselen kanatları ve bacak aralarından geçerek sırt üzerinde biten, ağızları açık şekilde nakşedilmiş ejder başlı kuyrukları bulunmaktadır⁴⁷⁰. Burçtaki diğer arslan kabartmalarında olduğu gibi bu kabartmalar da silmeli bir çerçeve içerisine alınarak, üstte tek sıra bir konsol ile tamamlanmıştır.

Resim 50: Kitabe kuşağının başlangıç ve bitişindeki arslan kabartmaları

Tek ve çift başlı kartal veya avcı kuş figürleri gibi, kanatlı-kanatsız arslan figürlerinin menşei de Orta Asya'ya dayanmaktadır⁴⁷¹. İskitlerden başlayarak, Orta Asya'da kurulan Hun, Avar, Göktürk devletlerinde görülen bu figürler, Türklerin batıya göç etmesinden sonra da Büyük Selçuklular ile Türkiye Selçuklularına ait eserler ve eşyalar üzerinde değişik formlarda yer almışlardır. Abbâsîler, Fatımîler, Eyyübîler,

⁴⁷⁰ Öney, "Aslan Figürü", s. 25; Altun, *a.g.e.*, s. 230.

⁴⁷¹ Öney, "Aslan Figürü", s. 31-32.

Memlûkler gibi Mezopotamya, Mısır ve Suriye’de kurulan İslâm devletlerine ait para, eşya ve mimari eserlerde de bu figüre sıkça rastlamak mümkündür⁴⁷².

Bilindiği gibi arslan, her dönemde gücü ve koruyuculuğu simgeleyen bir figür olarak kullanılmıştır. Eski Türk inancında arslan, şamanların gökyüzü ve yeraltı seyahatlerinde koruyucu ve yardımcı olan ruhtur⁴⁷³. Türkler kendilerinin kurt veya arslan soyundan geldiklerine inanmakla birlikte, milattan önce ve sonraki yüzyıllara ait eserlerde, yırtıcı bir hayvanın başka bir hayvana saldırısı şeklinde figürler kullanmışlardır. Türkler bu kuvvetli ve saldırgan hayvanı milli bir totem olarak kullanmış, komşuları da onları yırtıcı bir hayvandan türemiş ve saldırgan karakterli insanlar olarak tanımlamışlardır⁴⁷⁴. Bununla birlikte “Arslan” adı Türk hükümdarlar arasında Alp Arslan, Kulan Arslan, Kara Arslan, Kılıç Arslan örneklerinde olduğu gibi sıkça kullanılmıştır⁴⁷⁵.

Kuvvet timsali olması dolayısıyla koruyucu bir vasfı da bulunan arslanlar, eski doğu sanatında taht koruyucusu ve kapı bekçisi olarak gösterilmiştir. Böylelikle düşmanlara, kötü kuvvetlere ve nazarlara karşı koruyucu bir bekçi rolündedir⁴⁷⁶. Bu özelliği ile çift başlı kartal veya avcı kuş figürü ile birlikte kullanılması, arslanın hâkimiyet sembolü olan avcı kuşun koruyucusu olarak koyulduğu düşüncesini akla getirmektedir⁴⁷⁷. Bununla birlikte çift ya da tek başlı avcı kuş ile arslanın aynı yerde kullanılması, aydınlık ve güneşi simgeleyen bu figürlerin birbirini kuvvetlendiren bir nitelikte olduğunu düşündürmektedir⁴⁷⁸.

Konumuz olan Ulu Beden Burcu kitabesinin köşelerine nakşedilmiş birbirinden farklı altı adet arslan kabartması bulunmaktadır (R. 48, 49, 50). Yukarıda özelliklerini verdiğimiz bu arslan kabartmaları, N. Mahmud’un gücünü simgeleyebileceği gibi, onun, gücünün sembolü olarak kullandığı çift başlı kulaklı kuş ile birlikte yer alması, arslanların merkez ve hâkim durumda bulunan bu sembolün koruyuculuğunu yaptığını da düşündürmektedir. Kitabe kuşağının uçlarında bulunan, aydınlık ve güneşi sembolize

⁴⁷² Öney, “Aslan Figürü”, s. 32-37; F. Köprülü, “Arslan”, *İA*, I, s. 598.

⁴⁷³ Öney, “Aslan Figürü”, s. 37.

⁴⁷⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, s. 107. Dede Korkut kitabında adı geçen Basat, atasının adının kaba ağaç, anasının adının ise Kağan Arslan olduğunu söylemektedir (*Dede Korkut Hikayeleri*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 2006, s.185).

⁴⁷⁵ Köprülü, “Arslan”, *İA*, I, s. 600-601.

⁴⁷⁶ Semra Ögel, “Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Aslan Figürü”, *Belleten*, XXVI/103, Ankara 1962, s. 530.

⁴⁷⁷ Öney, “Aslan Figürü”, s. 39.

⁴⁷⁸ Öney, “Tek ve Çift Başlı Kartal”, s. 170.

eden arslanların, kuyruklarının karanlık ve ay sembolü olan ejder ile tasvir edilmesi ise, aydınlığın karanlıkla, iyiliğin kötülükle mücadelesi şeklinde yorumlanabilir⁴⁷⁹. Ayrıca arslan kabartmalarının kitabenin her köşesine yerleştirilmiş olması da, bu mitolojik hayvanların kitabeyi ve burcu koruduğu şeklinde bir görüntü sergilemektedir.

Yine N. Mahmud dönemine ait kemer şeklindeki Diyarbakır İç Kale Kapısının sol ayağında arslan-boğa mücadelesinin tasvir edildiği bir kabartma yer almaktadır (K. 13, R. 33b). Bu kabartmanın da düşmanı ile mücadele edip onu yenen N. Mahmud'u simgelediği açıktır⁴⁸⁰.

Değerlendirme: Diyarbakır Surlarında bulunan burçlar arasında gerek ihtişamı, gerekse süslemeleri ile diğerlerinden ayrılan ve Türk savunma mimarisinin en güzel örneklerinden biri olan Ulu Beden Burcunun, kitabesi de ihtişamına uygun bir şekilde yazılmıştır.

Fahrüddin Kara Arslan ve Nûrüddin Muhammed'e ait kitabelerde görülen “el-‘Âlim, el-‘Âdil, el-Müeyyed, el-Muzaffer...” gibi birçok sıfat ve daha fazlası, Nâsirüddin Mahmud'un mezkûr kitabesinde de kullanılmıştır. Öte yandan, seleflerinin kitabelerinde görmediğimiz bir şekilde “es-Sultan, el-Melikü's-Sâlih, Sultanü'l-İslâm ve'l-Müslimîn, Melikü'l-Ümerâ” olmak üzere dört adet unvanı da kitabesine yazdırmış olan Nâsirüddin Mahmud, İç Kale kitabesinde (K. 12) “Ebu's-Senâ” olarak kullandığı künyesini de burada “Ebu'l-Feth” olarak değiştirmiştir.

Nâsirüddin Mahmud'un mevcut siyasi konumunun çok ötesinde, kitabede kendisini muzaffer ve muktedir bir sultan olarak tasvir etmesi, onun, kardeşi Kutbüddin II. Sökman'a nazaran daha ihtiraslı bir yapıya sahip olduğunu düşündürmektedir. Nitekim tahta geçtiği ilk yıllarda topraklarını genişletmek arzusunda olmuş ve bu yönde bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Şaban 601 (Mart-Nisan 1205)'de Eyyûbîlerden Melik Eşref'in desteğini alarak daha önce kendilerine ait olan ve H. 581 (1185-6) tarihinde amcası İmâdüddin Ebu Bekir tarafından zaptedilen Harput'u tekrar ele geçirmek istemişse de, Harput Artukluları'nın tâbi olduğu Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyâsüddin Keyhüsrev'in gönderdiği ordu karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır⁴⁸¹. Nâsirüddin

⁴⁷⁹ Öney, “Aslan Figürü”, s. 39-40; a.mlf., “Ejder Figürleri”, s. 187; Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 159.

⁴⁸⁰ Öney, “Boğa Kabartmaları”, s. 88; a.mlf., “Aslan Figürü”, s. 31,40. Bunlardan başka H. 618 yılında Hısn Keyfa'da N. Mahmud'un bastırıldığı bakır sikkenin ön yüzünde de, üstünde hançer tutar vaziyette bir süvari bulunan arslan figürü bulunmaktadır (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 79, Lev. III/18; Spengler-Sayles, *a.g.e.*, s. 50).

⁴⁸¹ İbnü'l Esîr, XII, s. 170-171; Ebu'l-Ferec, II, s. 486-487; Ataoğlu, “Artuklu-Eyyubi” s. 82.

Mahmud her ne kadar kitabede büyük ve güçlü bir hükümdar imajı çizse de, bastırıldığı paralarda tâbi olduğu sultanların isimlerini zikretmek zorunda kalmış ve selefleri gibi Artukluların resmî unvanı olan “Melik” unvanını kullanmıştır⁴⁸².

Kitabede rastladığımız bir başka bilgi ise, bu muazzam burcu yapan mimarın ismidir. Buna göre burcun mimarı Bercis/Bircis oğlu İbrahim olup, kendisi hakkında bu kitabeden başka herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁴⁸³. Ancak ileride incelenecek olan Yedi Kardeş Burcu kitabesinde (K. 15) burcu yapan mimar olarak geçen Yahya b. İbrahim es-Sırfi/Sarfi isminden hareketle, Ulu Beden Burcunu yapan İbrahim’in, Yahya’nın babası İbrahim es-Sırfi/ Sarfi’yle aynı kişi olabileceği ileri sürülmüştür⁴⁸⁴.

Burçta dikkat çekici unsurlardan bir diğeri de, kitabenin etrafında bulunan mitolojik hayvan kabartmalarıdır. Burcu daha ihtişamlı bir hale sokan ve yukarıda ayrıntılı olarak incelenen bu figürler, Nâsirüddin Mahmud’un kaleye yaklaşacak olan düşmanlara karşı gücünün ve hakimiyetinin bir sembolü olarak kullanılmış olabileceği gibi, şehri kötülüklerden, hastalıklardan ve düşmanlardan koruyan bir nevi nazarlık veya tılsım görevi görmesi amacıyla konulmuş olduğu şeklinde de yorumlanabilir. Bununla birlikte dönemin ünlü tarihçisi İbnü’l-Esîr’in kendisinden halkına karşı son derece zalim ve ahirette cesetlerin tekrar haşır olunmayacağını iddia eden bazı filozofların görüş ve akîdelerine bağlı bir kimse olarak bahsettiği⁴⁸⁵ N. Mahmud’un, bu mitolojik figürleri yaptırdığı eserlerde çok sık görülmesi, onun bu şekilde anılmasına sebep olabileceğini de akla getirmektedir.

Fakat ona ait kitabelere bakıldığında bunun aksine oldukça mütedeyyin bir kişi portesi çizmesi dikkati çekmektedir. Keza Ulu Beden Burcu kitabesi besmelenin ardından “Mülk, bir olan ve yok eden Allah’ındır.”⁴⁸⁶ âyeti ile başlamakta ve Melik için “Müslümanların ve İslâm’ın Sultanı”, “Azametli Hilafetin Destekçisi” gibi dinî yöne vurgu yapan unvan ve sıfatlar zikredilmektedir⁴⁸⁷. Yine N. Mahmud’a ait Yedi Kardeş Burcu kitabesinin (K.15) besmelenin ardından “Yüce Allah’ı zikrederek” ibaresi ile

⁴⁸² Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 78-79; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 20-22.

⁴⁸³ İbrahim b. Bercis isminin daha önceki yayınlarda İbrahim b. Cafer olarak okunmasından dolayı gerek burcu, gerekse yapı sanatçılarını konu eden eserlere bu isim İbrahim b. Cafer şeklinde girmiştir. Bkz. Mayer, *a.g.e.*, s. 72; Sönmez, *a.g.e.*, s. 118-117; Bayburtluoğlu, *a.g.e.*, s. 255; Altun, *a.g.e.*, s. 298.

⁴⁸⁴ Günkut, *a.g.e.*, s. 99; Bayburtluoğlu, *a.g.e.*, s. 255, dn: 8.

⁴⁸⁵ İbnü’l-Esîr, XII, s. 372. Ayrıca bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 196-197.

⁴⁸⁶ Mü’min Suresi, 16. Âyet.

⁴⁸⁷ Bu unvanın kullanımı sadece buraya özgü olmayıp, N. Mahmud’a ait diğer kitabelerde de görülmektedir. Bkz. K. 15, 16, 17.

başladığı gibi, emir ifadesi olarak da Artuklu kitabeleri içinde tek örnek olan “Kendisine itaat edilenin (Allah’ın) emrini ortaya çıkardı/yerine getirdi” cümlesinin kullanıldığı görülmektedir. Son olarak mezkûr melike ait başka bir eser olan Halil Viran (Devegeçidi) Köprüsü üzerinde inşa kitabelerinin yanı sıra, Bakara Sûresi’nin 261.âyetinin “Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan tohum gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Allah lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.” müstakil bir kitabe şeklinde bulunması da (K.16b), Nâsırüddin Mahmud’un tarihi kayıtların aksine, dindar bir kişi olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

KİTABE NU: 15 (Diyarbakır Yedi Kardeş Burcu)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır Dış Kale Surlarının Ulu Beden Burcundan, Mardin Kapısına doğru uzanan burçlardan sekizincisi olan⁴⁸⁸, 27.80 m çapında, bazalt kesme taştan yapılmış⁴⁸⁹ Yedi Kardeş Burcunun⁴⁹⁰ dışa bakan güneydoğu yüzünü bir kuşak halinde dolaşmaktadır. Üstten tek sıra silme ile çevrilmiş tek satırlık kitabe kuşağı, ortada dikdörtgen biçiminde kalınlaşarak üç satır halini almıştır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Bazalt taş.

Ölçüleri:-.

Yazı Türü: Celî sülüs tarzda, kabartma tekniği ile iri karakterlerle yazılmıştır.

⁴⁸⁸ Gabriel, *a.g.e.*, s. 11, Çiz. 72. XXXIX numaralı burç.

⁴⁸⁹ Burç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gabriel, *a.g.e.*, s. 23-25; Altun, *a.g.e.*, s. 235-236.

⁴⁹⁰ Ş. Beysanoğlu, “Yedi Kardeş” isminin menşei halk arasında anlatıla gelen şu efsaneye dayandırmaktadır: “Vaktiyle Yedi Kardeş burcunun yerinde başka bir burç varmış. Bu kadar haşmetli olmamakla beraber bu burç da sayılı burçlardan biri imiş. Günün birinde düşman ordusu şehri kuşatmış. Savaşta bu burcu yedi kardeş savunuyorlarmış. Düşman, kalenin diğer bölümlerinde bazı zaferler elde etmesine, surlarda gedikler açmayı, bir kısım burçlara tırmanmayı başarmasına rağmen, bu burca yapılan bütün saldırılar yenilgiye uğramış. Bu duruma kızan ordu komutanı, yanına, en seçkin askerlerini alıp saldırıya geçmiş. Yedi Kardeş de, bu uğurda şehit olmayı göze aldıkları için, burcun bütün mazgallarını, gerekli yerlerde açtıkları lağımları barutla doldurmuşlar. Düşman kumandanı askerleriyle burca saldırmaya, merdivenlerle burca tırmanmaya, bazı bölümlerini işgale başlayınca, barutu ateşleyerek burcu havaya uçurmuşlar. Kendileri de, düşman kumandanı ve yanındaki seçkin askerleri de yok olmuş. Başsız kalan düşman ordusu kuşatmayı bırakıp çekilmek zorunda kalmış. Sonraları, bu burcun yerine yapılan yeni burca, bu yedi şehidin anısını yaşatmak için, “Yedi Kardeş” adı verilmiş.” (*a.g.e.*, s. 319). A. Gabriel ise “Yedi Kardeş” adının, burca, her biri ayrı mazgal delikleriyle aydınlatılan yedi oda nedeniyle, halk tarafından verildiğini yazmaktadır (*a.g.e.*, s. 23).

Resim 51: Diyarbakır Yedi Kardeş Burcu kitabesi ve kabartmaları

Metin⁴⁹¹:

(1) بسم الله الرحمن الرحيم و لذكر الله اكبر

(2) برز الأمر المطاع المولوي السلطاني⁴⁹² المالكي الصالحي العالمي العادل[ي]⁴⁹³ المؤيدي المظفري المنصوري محيي⁴⁹⁴ العدل ناصر الدنيا و الدين ركن الاسلام و المسلمين جلال الدولة افتحار الملوك و السلاطين ملك الأمرا سلطان ديار بكر و الروم و الأرمن⁴⁹⁵ فلك المعالي بهلوان جهان خسروا ايران الب اينانج بيغوا قتلغ بك أبو الفتح محمود ابن محمد ابن قرا ارسلان ابن⁴⁹⁶ داوود ابن⁴⁹⁷ سكرمان ابن ارتق نصير أمير المؤمنين عز نصره

(3) بناه يحيى ابن ابراهيم الصرفي برسم⁴⁹⁸ الملك الصالح

⁴⁹¹ Kitabe metninin yayınlandığı eserler: *Amida*, s. 92, No: 30; Van Berchem, “Arabische Inschriften”, (Oppenheim), s. 84-85; Bulduk, *a.g.e.*, s. 55; *RCEA*, X (1939), s. 30-31, No: 3643; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 324, No: 75; Konyar, *a.g.e.*, s. 97; İbrahim-Cevriye Artuk, “Bazı Önemli Kitabeler”, *TKA*, XXV/I (1987), Ankara 1988, s. 17; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 322, s. 17. R. J. Garden, Ulu Beden Burcu kitabesinde olduğu gibi bu kitabenin de bir tercümesini vermiş, tercümede ve kitabede geçen bazı isim ve unvanların yorumlanmasında hatalara düşmüştür (“Description”, s. 187).

⁴⁹² B. Konyar’ın eserinde “السان” olarak yanlış yazılmıştır. (*a.g.e.*, s. 97).

⁴⁹³ Kitabede ibare “العادل” olarak geçmekle beraber, kendisinden önce ve sonra gelen ibareler dikkate alındığında bunun da “ي” takısını alması gerektiği düşünülebilir.

⁴⁹⁴ İ-C. Artuk’un makalesinde “محي” şeklinde yayınlanmıştır (a.g.m., s. 17).

⁴⁹⁵ B. Konyar’ın eserinde “الارض” olarak yanlış yazılmıştır (*a.g.e.*, s. 97).

⁴⁹⁶ J. Sauvaget’in eserinde “بن” şeklinde geçmektedir (“Inscriptions”, s. 324, No: 75).

⁴⁹⁷ J. Sauvaget’in eserinde “بن” olarak okunmuştur (“Inscriptions”, s. 324, No: 75).

⁴⁹⁸ Mezkûr ibare, Van Berchem tarafından “برسم” olarak okunmuş ve tercümesini “Melik Sâlih için Yahya b. İbrahim es-Sarafî yaptı” şeklinde verilmiştir (*Amida*, s. 92; a.mlf., “Arabische Inschriften” (Oppenheim), s. 85. Ayrıca bkz. Bulduk, *a.g.e.*, s. 55; Konyar, *a.g.e.*, s. 97; Artuk, a.g.m., s. 17). J. Sauvaget ise kelimenin “ترسيم” (çizim, tasarım) şeklinde okunması gerektiğini belirtmektedir (“Inscriptions”, s. 324, No:75; *RCEA*, X (1939), s. 31, No: 3643, Ayrıca bkz. Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 322). Bu konu “Değerlendirme” başlığında ayrıntılı olarak incelenecektir.

Resim 52: Kitabe kuşağının başladığı kısım

Resim 53: Kitabenin orta kısmından detay

Resim 54: Kitabe kuşağının bittiği kısım

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla ve Yüce Allah'ı zikrederek. Âlim, âdil, (Allah tarafından) teyid olunmuş, muzaffer, (Allah'tan) yardım görmüş, adaleti ihya eden, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslâm'ın ve Müslümanların direği, devletin ulusu, meliklerin ve sultanların iftihar, emirlerin meliki, semaların yücresi, cihan pehlivanı, İran Hüsrev'i, Emirü'l-Mü'mininin yardımcısı olan, Artuk oğlu Sökman oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu Alp İnanç Beyguvâ/Bayguvâ (Yabgu) Kutluğ Beg efendimiz Diyâr-ı Bekr ve Rum ve Ermen Sultanı, Sultan Melik Sâlih Ebu'l-Feth Mahmud kendisine itaat edilenin (Allah'ın) emrini yerine getirdi. (Allah'ın) ona yardımı

bol olsun. Melik Sâlih('in) için/emriyle/ çizimiyle İbrahim es-Sırfî/Sarfî⁴⁹⁹ oğlu Yahya onu bina etti (İbrahim es-Sırfî/Sarfî oğlu Yahya onu bina etti, çizim Melik Sâlih).

Tarihi:-⁵⁰⁰

Mimarı: Yahya b. İbrahim es-Sırfî/Sarfî.

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: el-Mevla, el-‘Âlim, el-‘Âdil, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el-Mansûr, Muhyi'l-‘Adl, Rûknü'l-İslâm ve'l-Müslimîn, İftiharü'l-Mülûk ve's-Selâfîn, Felekü'l-Me'âli, Behlivanu Cihan, Hüsrevû İran, Nasîru Emiri'l-Mü'minîn.

Lâkaplar: Nâsîrû'd-dünya ve'd-din, Celâlû'd-devle.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü's-Sâlih, Melikü'l-Ümerâ, Sultanu Diyâr-ı Bekr ve'r-Rum ve'l-Ermen, Alp İnanç, Beyguvâ (Yabgu), Kutluğ Beg.

Künye: Ebu'l-Feth.

Figür: Kitabe kuşağının kalınlaşarak dikdörtgen oluşturduğu çerçeve üzerinde, yüksek kabartma, eğri kesim tekniğiyle işlenmiş, çift başlı kulaklı kuş figürü bulunmaktadır. Kuşun boynu bir halka ile bağlanmış vaziyette, gövdesinde ise mazgal yarığı görülmektedir⁵⁰¹.

Resim 55: Kitabede yer alan çift başlı kulaklı kuş kabartması

⁴⁹⁹ Bu ibare bazı tercümelere "es-Sarfî/Sarafi/Sarrafi" şeklinde geçmektedir (*Amida*, s. 92, No: 30; *RCEA*, X (1939), s. 31, No: 3643; Sauvaget, "Inscriptions", s. 324, No: 75; Konyar, *a.g.e.*, s. 97; Artuk, a.g.m. s. 17; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 322; Mayer, *a.g.e.*, s. 131; S. Savcı-K. Baykal "Diyarbakır Anıtlarını Yapan Mimar ve Mühendislerin Bazıları" *KD*, IV/43, Diyarbakır 1941, s. 305; Sönmez, *a.g.e.*, s. 108).

⁵⁰⁰ Kitabede herhangi bir tarih bulunmamaktadır. Ancak, Ulu Beden Burcu ile neredeyse aynı özelliklere sahip olan Yedi Kardeş Burcunun da, Ulu Beden Burcu kitabesinde (K. 14) geçen H. 605 (1208-9) tarihinde yapıldığı kabul edilmektedir (Altun, *a.g.e.*, s. 236).

⁵⁰¹ Öney, "Tek ve Çift Başlı Kartal", s. 146; *Amida*, s. 93, fig. 41; Altun, *a.g.e.*, s. 235-236.

Dikdörtgen çerçevenin sağ ve sol tarafında, birbirine yürür vaziyette iki kanatlı arslan figürü yer almaktadır. Başları cepheden gövdeleri ise yandan nakşedilen bu simetrik arslanların kuyrukları ejder başlıdır⁵⁰².

Resim 56: Kitabede bulunan arslan kabartmaları

Yedi Kardeş Burcunda bulunan bu figürlerin, Ulu Beden Burcuna göre sayıca daha az ve daha sade nakşedilmiş olmaları dikkat çekici olmakla beraber, burada da N. Mahmud'un gücünün sembolü olan çift başlı kulaklı kuş kabartmasının, iki mitolojik arslan tarafından korunduğu görüntüsü vardır⁵⁰³.

Değerlendirme: Yedi Kardeş Burcu kitabeleri muhteva açısından daha önce incelenen Ulu Beden Burcu kitabeleriyle (K. 14) benzer özellikler taşımakla birlikte, ikisi arasında bazı farklar da bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, Nâsırüddin Mahmud'un kitabelerinde daha önce rastlanmayan ve babası Nûrüddin Muhammed'in kitabelerinde (K. 3, 4, 5) gördüğümüz "Husrevû İran, Pehlivanu Cihan" gibi Acem sıfatları ile "Alp, İnanç Beyguvâ (Yabgu), Kutluğ Beg" gibi Türk unvanlarının mezkûr kitabede kullanılmış olmasıdır. Bunun yanı sıra, Urfa Kapısında bulunan Nûrüddin Muhammed'e ait kitabede "بيغو" (Yabgu) şeklinde yazılmış olan unvan (K. 3), burada "بيغوا" (Beyguvâ) olarak karşımıza çıkmış ve yine aynı kitabede, "خسرو" (Hüsrev) olarak yazılan ibare de burada "خسروا" (Hüsrevâ) şeklinde yazılmıştır. Van Berchem bununla ilgili olarak, "بيغو" kelimesinin "şahin" anlamında kullanıldığını ve bu kelimenin Urfa Kapısında da "بيغو" şeklinde yazıldığını söyleyerek, bunun idarî-askerî bir unvan olan

⁵⁰² Öney, "Aslan Figürü", s. 24-25; Altun, *a.g.e.*, s. 235; *Amida*, s. 93, fig. 42.

⁵⁰³ Van Berchem, bu burçta bulunan arslan (pars) kabartmalarının, Bahri Memlûk Sultanı I. Baybars'ın yaptırdıklarına kıyasla daha ihtişamlı olmasından hareketle, Mezopotamya'nın, Mısır'a göre bu işlerde daha üstün durumda olduğu yorumunu yapmıştır (*Amida*, s. 93 dn:3. Ayrıca bkz. Konyar, *a.g.e.*, s. 99; Artuk, *a.g.m.*, s. 17).

“Yabgu” olmadığı konusunda ısrarlıdır, aynı şekilde J. Sauvaget da ibareyi “şahin” olarak tercüme etmiştir⁵⁰⁴.

Ancak Urfa Kapısı kitabesinde değinildiği üzere, bu unvan orada açık şekilde “بيغو” (Yabgu) olarak yazılmış ve idarî-askerî bir unvan olarak kullanılmıştır (K. 3, R. 10). Yedi Kardeş Burcu kitabesinde “بيغو” (Beyguvâ) şeklinde, değişik bir imlâ ile yazılan bu unvanın da, avcı kuş anlamına gelen “بيغو” (Beygu) değil, yine idarî-askerî bir unvan olan “بيغو” (Yabgu) olması gerekmektedir. Nitekim Y. Gedikli, bazı eserlerde görülen Beygu-Baygu yazılımlarının yanlış olduğunu söyleyerek, bunun yalnızca harflerin yer değiştirmesi olarak düşünülmemeyeceğini belirtmiştir⁵⁰⁵. Bununla birlikte “بيغو” (Yabgu) unvanının, ileride incelenecek olan Nâsırüddin Mahmud’un oğlu Rüknuddin Mevdûd’a ait Mesudiye Medresesinde bulunan kitabede (K. 18) “بيغو” (Yabguvâ) şeklinde yazılması da, Yedi Kardeş Burcu kitabesindeki ibarenin yanlış yazılmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir⁵⁰⁶.

Resim 57: Kitabede geçen Beyguvâ (Yabgu) ve Hüsrevâ ibareleri

⁵⁰⁴ *Amida*, s. 92, dn: 5; Sauvaget, “Inscriptions”, s.324; No: 73; Ayrıca bk. Konyar, *a.g.e.*, s. 98; Artuk, “Bazı Önemli Kitabeler”, s. 17.

⁵⁰⁵ Gedikli, a.g.m., s. 55. Ahmed Ateş de tarihi eserlerde “Baygu” şeklinde geçen bu ibarenin doğrusunun “Yabgu” olduğunu belirtmektedir (Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*, II, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1999, s. 439. Ayrıca bkz. Esin, *a.g.e.*, s. 236). F. Sümer ise “Yabgu” unvanının “Beygu/Baygu” şeklinde yazılmış olmasının istinsah hatası olarak değerlendirilemeyeceğini, bunun “y-b” harflerinin bir değişimi sonucu oluştuğunu yazmaktadır (*Oğuzlar*, s. 80, dn: 6; a.mlf., “Saltuklular”, s. 402; a.mlf., “Arslan Beygu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 39, Aralık 1985, s. 1-2). Bununla birlikte gerek F. Köprülü, gerekse O. Turan, Artuklular’ın kullandıkları Türkçe unvanları zikrederken “Beygu” terimini kullanmamış, N. Mahmud’un “Yabgu” unvanı aldığını yazmışlardır (Köprülü “Artuk oğulları” s. 622; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 221, 235). Sergey Agacanov ise, “Baygu” unvanının “Yabgu”dan daha alt basamakta yer alan üst düzey yetkilinin taşıdığı bir unvan olduğunu söylemekle beraber, Selçuk’un oğullarından Musa’nın “Baygu” unvanı aldığını, onun soyundan gelenlerin de “İnanç Baygu” unvanını taşıdıklarını yazmaktadır. Müellif ayrıca “İnanç Baygu” unvanındaki “Beygu”nun yırtıcı kuş manasında kullanıldığını belirtmektedir (*Selçuklular*, İstanbul 2006, s. 82, dn: 190. s. 104-106, dn: 17).

⁵⁰⁶ Fakat Mesudiye Medresesindeki kitabede geçen “بيغو” (Yabguvâ) ibaresi de kitabeyi konu edinen eserlerde “بيغو” (Beygu/Baygu) şeklinde hatalı okunarak, yine bunun yırtıcı kuş anlamına geldiği ileri sürülmüştür (*Amida*, s. 103-104, No: 32; *RCEA*, X (1939), s. 204-205, No: 3900; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 331, No: 90; Konyar, *a.g.e.*, II, s. 112; Akok, “Diyarbakır Ulucami”, s. 138-139, Nu: 18; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 282).

Bu Türk unvanlarının yanı sıra, kardeşi Kutbüddin II. Sökman'ın Fetih Kapısı kitabesinde (K. 8) bulunan “Sultanu Diyâr-ı Bekr” unvanının, Nâsırüddin Mahmud tarafından “Sultanu Diyâr-ı Bekr ve'r-Rûm⁵⁰⁷ ve'l-Ermen⁵⁰⁸” şeklinde kullanılarak daha şümüllü bir hale getirildiği görülmektedir. Daha önce de değinildiği üzere her ne kadar böyle bir unvan kullanmış olsa da Nâsırüddin Mahmud, hükümdarlığı döneminde Eyyûbîlere tâbi olarak varlığını sürdürebilmiş ve onların isimlerini tâbi-metbû ilişkileri gereğince paralarına koydurmuştur. Ayrıca bu dönemde Eyyûbî sultanı Melik Âdil'in idari taksimatta el-Cezîre bölgesini oğullarına ikta olarak vermesiyle, Eyyûbî meliklerinin birçoğu Diyâr-ı Bekr ve el-Cezîre'de toplanmış ve bu durum Artukluların hâkimiyet alanlarının daralmasına neden olmuştu⁵⁰⁹. Keza Eyyûbîlerin bölgede güçlenmesini kendi varlığı için tehlike gören Nâsırüddin Mahmud H. 614 (1217-8) yılında Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'a tâbi olup onun adına para bastırması da⁵¹⁰, onun kısa bir süre sonra ölmesiyle tekrar Eyyûbîleri metbû tanımıştır⁵¹¹. Böyle bir siyasî durumda mevcut konumunun çok ötesinde anlamlar içeren bu unvanları kitabede kullanmasıyla ilgili olarak, Nâsırüddin Mahmud'un şehir ahalisine ve şehre gelen yabancılara daha güçlü bir hükümdar olduğu mesajını verme düşüncesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan Ulu Beden ve Yedi Kardeş gibi iki muazzam burç yaptırarak şehir surlarını tahkim etmesi de, Nâsırüddin Mahmud'un bu dönem bölgede baş gösteren Eyyûbî tehlikesine karşı aldığı bir tedbir olarak değerlendirilebilir.

Kitabeye göre burcu inşa eden Yahya b. İbrahim es-Sırfî/Sarfi hakkında ise fazla bilgi bulunmamaktadır. B. Konyar daha önce ayrıntıları verilen Nâsırüddin Mahmud'a ait Diyarbakır İç Kalesinde cezaevi olarak kullanılan binanın kitabesi üzerinde ters şekilde konulmuş bir başka kitabede “es-Sırfî” ibaresinin seçilebildiğini belirtmektedir (K.12, R.31)⁵¹². Bu bilgiden hareketle kendisinin İç Kalede bulunan Nâsırüddin Mahmud'un yaptırdığı Artuklu Sarayı inşasında da görev almış olabileceği

⁵⁰⁷ Ortaçağda Arapların Roma ülkesi anlamında kullandıkları, Bizans İmparatorluğu topraklarına ve özellikle Anadolu'ya verilmiş bir isimdir (Umar, *a.g.e.*, s. 218).

⁵⁰⁸ Samsat, Kalikalâ (Erzurum), Ahlat, Bitlis, Ani, Erciş, Van, Malazgirt şehirlerini içine alan bölge için Arap coğrafyacıların kullandıkları isimlendirmedir (Yinanç, “Ermeniye”, *İA*, IV, s. 323; a.mlf. “Diyarbakır”, s. 608).

⁵⁰⁹ Şeşen “Eyyûbîler”, s. 22; Ataoğlu, “Artuklu-Eyyûbî”, s. 80-81.

⁵¹⁰ Sikke için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 78.

⁵¹¹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 194-195; Ataoğlu, “Artuklu-Eyyûbî”, s. 81-82.

⁵¹² Konyar, *a.g.e.*, s. 143, Res. 90. Ayrıca bkz. Sönmez, *a.g.e.*, s. 108-109. Günümüzde üstü sıva ile kapatılmış olan bu kitabenin, B. Konyar tarafından verilen fotoğrafı net olmadığından bu bilgiyi doğrulama imkanı bulunamamıştır.

düşünülebilir⁵¹³. Bunun yanı sıra bazı araştırmacılar Ulu Beden Burcunun mimarı Bercis oğlu İbrahim'in, Yahya'nın babası olan İbrahim es-Sırfî/Sarfî ile aynı kişi olabileceği ihtimali üzerinde de durmuştur⁵¹⁴.

Öte yandan mimar isminin yazılı olduğu kısımda geçen “برسم” ibaresi üzerinde bir ihtilaf bulunmaktadır. Mezkûr ibare Van Berchem tarafından “برسم” “bi-resmi” (...niyetiyle, ...diye, ...için)⁵¹⁵ olarak okunmuş ve tercümesi “Melik Sâlih için Yahya b. İbrahim es-Sarafî yaptı” şeklinde verilmiştir⁵¹⁶. Buna karşılık J. Sauvaget ibarenin “ترسيم” “tersîm” (çizim, tasarım)⁵¹⁷ okunması gerektiğini ve burcun planının bizzat “el-Melikü's-Sâlih” unvanını kullanan Nâsırüddin Mahmud tarafından çizildiğini ileri sürmüştür⁵¹⁸. Buradan hareketle burcun planının Nâsırüddin Mahmud tarafından çizildiği kanaati araştırmacılar arasında kabul görmüştür⁵¹⁹.

Aslında mezkûr kelime üzerinde, kelimenin her iki şekilde de okunmasına engel olacak herhangi bir noktalama işareti bulunmamaktadır. Ancak cümlenin kuruluş tertibi göz önüne alınırsa bunun “برسم” şeklinde okunması daha muhtemeldir. Keza ibarenin geçtiği cümle bir fiil cümlesi olup, “بني” (bina etmek, dikmek)⁵²⁰ fiiliyle başlamıştır. Bu yüzden Arapça gramer kaidelerine göre “bi” (ب) harf-i ceri alması gereken “رسم” kelimesinin “ترسيم” (tersîm) şeklinde okunabilmesi mümkün görünmemektedir. Nitekim kitabelerde “ترسيم” kelimesinin geçtiği kısımların fiil cümlesi olmadığı, bunların “الاستاذ/البناء...ترسيم...” “el-bennâ'/el-üstâd...; tersîm...” (mimar/üstâd...; çizim...) şeklinde isim ile başladığı ve isim cümlesi şeklinde tertiplendiği görülmektedir⁵²¹. Bu durum da Yedi Kardeş Burcunda geçen kelimenin “...niyetiyle, ...diye, ...için”

⁵¹³ Sönmez, *a.g.e.*, s. 109.

⁵¹⁴ Günkut, *a.g.e.*, s. 99; Bayburtluoğlu, *a.g.e.*, s. 255, dn:8

⁵¹⁵ Arapça “رسم” (resem) kökünden gelen ve “çizme, resmetme, tasvir etme” anlamına gelen bu fiil, “ب” harf-i cerri ile kullanıldığında “...niyetiyle, ...diye, ...için” anlamı kazanmaktadır (Mutçalı, *a.g.e.*, s. 359). Bu kullanım türbe ya da kümbetlerde eserin biri için yapıldığı manasında, cami ve medrese benzeri yapılarda ise kişinin emriyle yapıldığı anlamına gelmektedir (Özkurt, *a.g.m.*, s. 84-85).

⁵¹⁶ *Amida*, s. 92; a.mlf., “Arabische Inschriften” (Oppenheim), s. 85. Ayrıca bkz. Bulduk, *a.g.e.*, s. 55; Konyar, *a.g.e.*, s. 97; Artuk, *a.g.m.*, s. 17

⁵¹⁷ “رسم” fiilinin mastarı olan ve “tasarım, planlama” anlamına gelen bu kelime, inşa ekibi içinde eserin mimarlarının yanında, eseri çizen kişiyi ifade etmek için kullanılmıştır (Özkurt, *a.g.m.*, s. 98-99; Bayburtluoğlu, *a.g.e.*, s. 11,13). Bu kullanım, Diyarbakır Surları üzerinde bulunan Eyyübî kitabelerinin ikisinde “Tersim Şücâü'd-din Cafer b. Mahmud Halebî” ve ileride değinilecek olan Mesudiye Medresesindeki Rüknüddin Mevdûd dönemine ait kitabelerde (K. 18-19) “Tersim el-Üstâd Cafer b. Mahmud Halebî” şeklinde geçmektedir. Eyyübî kitabeleri için bkz. Sauvaget, “Inscriptions”, s. 325, No: 77-78.

⁵¹⁸ Sauvaget “Inscriptions”, s. 324, No:75; *RCEA*, X (1939), s. 31, No: 3643, Ayrıca bkz. Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 322.

⁵¹⁹ Gabriel, *a.g.e.*, s. 24-25; Altun, *a.g.e.*, s. 236; Sönmez, *a.g.e.*, s. 109,123,124-125; C. Parla, *a.g.m.*, s. 71.

⁵²⁰ Mutçalı, *a.g.e.*, s. 101.

⁵²¹ Artuklu kitabelerinde kullanımı için bkz. K. 18-19. Eyyübî dönemine ait kitabelerdeki kullanım için bkz. Sauvaget, “Inscriptions”, s. 325, No: 77-78.

anlamına gelen “برسم” (bi-resm) şeklinde okunması gerektiği ihtimalini daha güçlü kılmaktadır. J. Sauvaget ise kelime sonundaki “س” ile “م” harfleri arasındaki kıvrımı “ي” harfinin delili olarak kabul etmiş ve kelimenin “ترسيم” şeklinde okunması gerektiğini belirtmiştir.

Resim 58: “بناه يحيى ابن ابرهيم الصرفي برسم الملك الصالح” ibaresinin yazılı olduğu kitabenin üçüncü satırı

Bununla birlikte Melik Sâlih’in isminin geçtiği bir diğer kitabe olan Halil Viran (Devegeçidi) Köprüsü üzerinde bulunan kitabelerden (K. 16) sivri kemer şeklindeki kitabenin başlangıç ve bitişindeki iki ayrı taşta, daha önceki araştırmacılar tarafından “الاستاذ جعفر ابن محمود الملك الصالح” (Üstad Cafer b. Mahmud Melik Sâlih) şeklinde yanlış okunan⁵²² kitabede de “الاستاذ جعفر ترسيم الملك الصالح” (Üstad Cafer, çizim Melik Sâlih) ibaresi yazılıdır (K.16a, R. 63,64). Burada geçen “ترسيم” kelimesinde de Yedi Kardeş Burcunda olduğu gibi harfleri tam olarak tayin edebilmeyi kolaylaştıracak noktalamalar bulunmamaktadır. Ancak “س” ile “م” harfi arasındaki “ي” harfi açık bir şekilde görülmekte ve “tersîm” ibaresinin bulunduğu tüm kitabelerde olduğu gibi bu kısım “الاستاذ” (el-Üstad) ile başlamaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere Halil Viran Köprüsünün planını bizzat Nâsirüddin Mahmud çizmiş ve ismini bu şekilde kitabeye yazdırmıştır⁵²³. Bu bağlamda kesin bir sonuca varılamadığından köprüünün planını çizen Nâsirüddin Mahmud’un, Yedi Kardeş Burcunun planını da çizmiş olma ihtimalini tam olarak reddetmek mümkün görünmemektedir.

Bu döneme ait inşa kitabelerinin yoğunluğundan Nâsirüddin Mahmud’un hükümdarlığı süresince imar faaliyetlerine büyük önem verdiği anlaşılmaktadır. Hatta kendisinin bir köprü ve burcun planını çizebilecek kadar mimarlık ve mühendislik bilgisine sahip olduğu görülmektedir. Saltanatı süresince isimleri yapı kitabelerinde zikredilen İbrahim b. Bercis, Yahya b. İbrahim es-Sırfî/Sarfî ve son olarak Cafer b. Mahmud Halebî olmak üzere üç mimara görev vermiş olan Nâsirüddin Mahmud’un,

⁵²² Çulpan, a.g.m., s. 290; a.mlf., a.g.e., s. 51-52; İlter, a.g.e., s. 110; Beysanoğlu, *Diyarbakır*, s. 126; a.mlf., *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 349.

⁵²³ Bu durum Z. Sönmez’in de dikkatini çekmiş ve müellif N. Mahmud’un isminin ayrıca mimar ismiyle ile yana yazılmasının mezkûr melikin yapının inşasıyla doğrudan etkili olduğuna işaret ettiğini yazmıştır (a.g.e., s. 125).

sanatçılara ayrıca bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemin bir diğer ünlü âlimi Ebu'l-'Izz İsmail b. er-Rezzâz el-Cezerî'nin, Nâsîrüddin Mahmud'un isteği üzerine *el-Câmi'u Beyne'l-İlmi ve'l-'Ameli'n-Nâfi' fi Sinnâ'ati'l-Hiyel* adlı ünlü otomat ve mekanik kitabını yazmış olması da⁵²⁴, onun ilim adamı ve sanatçılara karşı olan ilgisinin ve desteğinin bir başka tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

KİTABA NU: 16 (Halil Viran (Devegeçidi) Köprüsü)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır'ın 20-25 km. kuzeyinden geçen Devegeçidi Suyu üzerindeki Kara Köprü'nün (Karasu Köprüsü) 10-15 km. kadar kuzeyindeki Hantepe Köyünün doğusunda bulunan Halil Virân Köprüsü⁵²⁵ üzerinde, üç adet kitabe yer almaktadır⁵²⁶. Köprü'nün güney (membra) yüzünde bulunan bu kitabelerden ilki, dört satır halinde, dikdörtgen çerçeve içerisinde, köprü'nün sahil ayağı ile ilk gözü arasında (R. 62, 63, 64), ikincisi (K.16a), köprü'nün ikinci ayağında bulunan üçgen prizma şeklindeki selyaranın üstünde, sivri kemer şeklinde bir satır ve bunun altında ayrı taşlara yazılmış tek satır halinde (R. 65, 66), âyet kitabesi olan üçüncüsü ise (K.16b), köprü ayaklarının beş ve altıncı gözleri arasında, dikdörtgen çerçeve içerisinde iki satır halinde yazılmış bulunmaktadır (R. 67).

Yazılı Olduğu Malzeme: Bazalt taş.

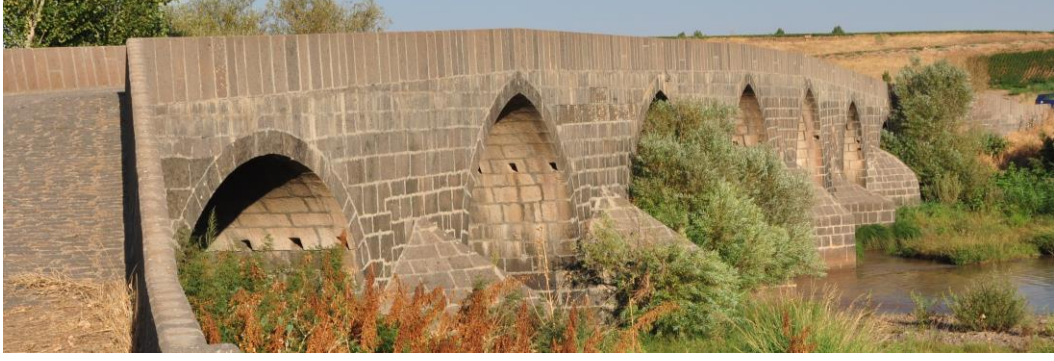
Ölçüleri:-.

Yazı Türü: İri karakterlerle, kabartma, celf sülüs tarzda yazılmıştır.

⁵²⁴ *Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap*, Tıpkı Basım, s. 2. Ayrıca bkz. Unat, a.g.m., s. 569-568

⁵²⁵ Günümüzde Devegeçidi Suyu üzerinde üç adet tarihi köprü bulunmaktadır. Bu köprülerden ilki, Diyarbakır'dan Ergani'ye giden yolun 25. km.sinde, ana yolun 100 m. kadar içerisinde kalan ve Osmanlı Sultanı IV. Murad dönemine isnat edilen Devegeçidi Köprüsü; ikincisi, Diyarbakır'dan Ergani'ye giden yolun 12. km.sinde, eski Eğil yolu üzerinde, altı gözlü Karasu Köprüsü (Kara Köprü); üçüncüsü ise, bu köprülerin en kuzeyinde kalan Halil Viran Köprüsüdür (Neslihan Dalkılıç-F. Meral Halifeoğlu, "Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler", *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu (25-27 Mayıs 2009) Bildiriler Kitabı*, Ankara 2010, s. 371, 377-378). Halil Viran ismi Devegeçidi Suyu üzerindeki diğer köprülerle karşılaştırılmaması için yakınındaki köye nispetle verilmiştir (İlter, a.g.e.s. 110, dn:1). Bu köprü bazı kaynaklarda Devegeçidi Suyu Köprüsü ve Artukoğulları Köprüsü adlarıyla da geçmektedir (C. Çulpan, "Diyarbakır Kuzeyi: Devegeçidi Suyu Köprüsü: Artukoğulları Devri H. 615, M. 1218" *STY 1969-1970*, III, İstanbul 1970, s. 287-290; a.mlf., a.g.e., s. 51-52; Ş. Beysanoğlu, *Diyarbakırım*, s. 125-128; a.mlf., *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 348-350; Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, s. 218-219)

⁵²⁶ Bu köprü Haziran 1970'de Yol Su Elektrik Genel Müdürlüğü'nün Diyarbakır-Eğil yolu üzerinde yenileme çalışmaları sırasında bulunmuştur (Beysanoğlu, *Diyarbakırım*, s. 125).

Resim 59: Halil Viran (Devegeçidi) Köprüsü

Metin⁵²⁷:

(1) بسم الله الرحمن الرحيم.

(2) تطوّع بعمارة⁵²⁸ الجسر المبارك مولانا السلطان الملك الصالح العالم العادل المؤيد المظفر المنصور ناصر الدنيا والدين سلطان الاسلام و المسلمين ابي الفتح محمود بن محمد بن قر [ا] ارسلان بن ارتق نصير امير المؤمنين.

(3) الاستاذ جعفر بن محمود الحل [بی]

(4) و ذلك في سنة خامس عشر و ستمائة

Resim 60: Köprünün sahil ayağı ile ilk gözü arasında bulunan inşa kitabesinin durumu

⁵²⁷ Kitabe metinlerinin yayımlandığı eserler: Çulpan, a.g.m., s. 287- 290; a.mlf., a.g.e., s. 51-52; İltter, a.g.e., s. 109-110; Beysanoğlu, *Diyarbakırım*, s. 126; a.mlf., *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 348-350.

⁵²⁸ Metnin yayımlandığı diğer eserlerde “بعمله” şeklinde yer almaktadır.

Resim 61: Köprü'nün sahil ayağındaki inşa kitabesinden detay⁵²⁹

Resim 62: Kitabenin tarihi ve mimar isminin bulunduğu üç ve dördüncü satırları

İkinci kitabe (K.16a, R. 63, 64):

(1) أمر بعمله مولانا السلطان الملك الصالح ناصر الدنيا و الدين محمود بن محمد [بن ارتق]

(2) (A) الاستاذ جعفر ترسيم⁵³⁰ (B) الملك الصالح

Üçüncü kitabe (K.16b, R. 65):

(1) بسم الله الرحمن الرحيم

(2) مثل الذين ينفقون أموالهم في سبيل الله كمثل حبة أنبئت سبع سنابل في كل سنبله مئة حبة والله يضاعف لمن

يشاء والله واسع عليم⁵³¹

⁵²⁹ Kitabenin önünde ağaç ve bitkilerin bulunmasından dolayı, kitabeyi tam olarak fotoğraflama imkânı bulunamamıştır.

⁵³⁰ Bu ibare kitabenin yayınlandığı diğer eserlerde "ابن محمود" şeklinde yanlış okunmuştur (Çulpan, a.g.m., s. 290; a.mlf., a.g.e., s. 51-52; İlter, a.g.e., s. 110; Beysanoğlu, *Diyarbakır*., s. 126; a.mlf., *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 349).

⁵³¹ Bakara Sûresi, 261. âyet

Resim 63: Köprünün ikinci ayağındaki selyarının üstünde yer alan sivri kemer şeklindeki kitabe (K.16a)

Resim 64: Sivri kemer şeklindeki kitabenin başlangıç ve bitişindeki ayrı taşlara yazılmış olan
"الاستاذ جعفر ترسيم الملك الصالح" ibaresi

Resim 65: Köprünün beş ve altıncı gözleri arasında bulunan âyet kitabesi (K.16b)

Metnin Tercümesi:

Birinci kitabe (R. 60, 61, 62):

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu mübarek köprünün imarına, âlim, âdil, muzaffer, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslâm ve Müslümanların sultanı, Emirü'l-Mü'mininin yardımcısı, Artuk oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu efendimiz

Sultan Melik Sâlih Ebu'l-Feth Mahmud gönüllü oldu. Halepli Mahmud oğlu Üstâd Cafer. Ve bu 615 (1218-9) senesinde.

İkinci kitabe (K.16a, R. 63, 64):

Yapılmasını dinin ve dünyanın yardımcısı, Artuk (oğlu) Muhammed oğlu efendimiz Sultan Melik Sâlih Mahmud emretti. Üstâd Cafer, çizim Melik Sâlih.

Üçüncü kitabe (K. 16b, R. 65):

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan tohum gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Allah lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir⁵³².

Tarihi: H. 615 (1218-9).

Mimar: Üstâd Cafer b. Mahmud el-Halebî, çizim Melik Sâlih.

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar:

Sıfatlar: Mevlânâ, el-‘Âlim, el-‘Âdil, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el-Mansûr, Nasîrû Emîri'l-Mü'minîn.

Lâkaplar: Nâsîrû'd-dünya ve'd-din.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü's-Sâlih, Sultanü'l-İslâm ve'l-Müslimîn.

Künye: Ebu'l-Feth.

Değerlendirme: Halil Viran Köprüsü üzerinde ikisi inşa biri ayet kitabesi olmak üzere üç kitabe yer almaktadır. Bunlar daha önce incelenen N. Mahmud dönemine ait kitabelerle benzer nitelikte olup, en önemli farkı sivri kemer şekilli kitabenin altında iki ayrı taşa yazılmış halde bulunan kitabede geçen “الاستاذ جعفر ترسيم الملك الصالح” (Üstâd Cafer, çizim Melik Sâlih) ibaresidir. Buradan da anlaşılacağı üzere mezkûr köprü bizzat Melik Sâlih Mahmud tarafından çizilmiş ve bunun üzerine, Cafer b. Mahmud Halebî tarafından yapılmıştır.

Bundan önceki kitabelerin mevcut konumlarından daha çok Diyarbakır Surları ve İç Kalesi olmak üzere askerî mimaride yoğunlaştığını gördüğümüz N. Mahmud

⁵³² <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#2:261>

dönemi imar faaliyetlerinin, sivil mimaride de örnekleri bulunduğunu gösteren Halil Viran Köprüsü, Diyarbakır-Eğil arasını birbirine bağlamaktadır⁵³³.

Kitabede köprünün mimarı olarak geçen Halebli Mahmud oğlu Üstâd Cafer ise, dönemin en aktif mimarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Artuklulara ait son dönem yapıların tamamında ismi bulunan Üstâd Cafer, Âmid'in Eyyûbîler tarafından ilhak edilmesinden sonra da onların hizmetine girerek çalışmalarına devam etmiştir. Künyesinden de anlaşılacağı üzere Suriye kökenli olan mimar, muhtemelen Zengî mimarisi etkisinde yetişerek, bu üslubun Artuklu ve Eyyûbî mimarisine geçmesinde de etkili olmuştur⁵³⁴. Mezkûr kitabede “el-Üstâd” lakabını kullanan mimar Cafer, Nasirüddin Mahmud'un ölümünden sonra tahta geçen Rüknüddin Mevdûd döneminde de çalışmaya devam etmiş ve Mesudiye Medresesi duvarında bulunan kitabede “Üstâd” (K. 18,19), Eyyûbîler döneminde ise “Şücâü'd-din” lakabıyla zikredilmiştir⁵³⁵.

Bununla birlikte Halil Viran Köprüsü kitabesi dışındaki isminin geçtiği tüm kitabelerde, emrinde başka mimarlar veya ustaların çalıştığı anlaşılan Üstâd Cafer'in, zaman içinde baş mimarlığa yükselerek, tasarımını yaptığı eserleri bu mimarlara yaptırmış olduğu görülmektedir⁵³⁶. Kitabelere göre emrinde çalışan ya da yetiştirdiği mimarlar, Artuklular döneminde Mesud ve Takak oğlu Osman (K. 18,19, 20), Eyyûbîler döneminde ise mimar Ebu'l-Ferec'tir. Mimar Mesud ve Ebu'l-Ferec'in yaptığı eserlerde yapının planını çizen kişi olarak karşımıza çıkan Üstâd Cafer, Takak oğlu Osman'ın yapmış olduğu kitabede ise onun ustası olarak zikredilmiştir.

KİTABE NU: 17 (Diyarbakır İç Kalesi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır İç Kalesinin kuzeybatısında ve bugün taşlarla örülerek kapatılmış halde bulunan kapının batı yüzünde alt alta iki adet kitabe yer almaktadır. Kitabelerden üstte bulunanında, yazılı taşlar karışık bir biçimde sıralanmış ve ilk bakışta anlamlı bir cümle oluşturulamayan bu kitabe parçalarının arasına, farklı ölçülerde yazısız taşlar konulmuştur (R. 68). Bununla birlikte, kitabenin en başında ters

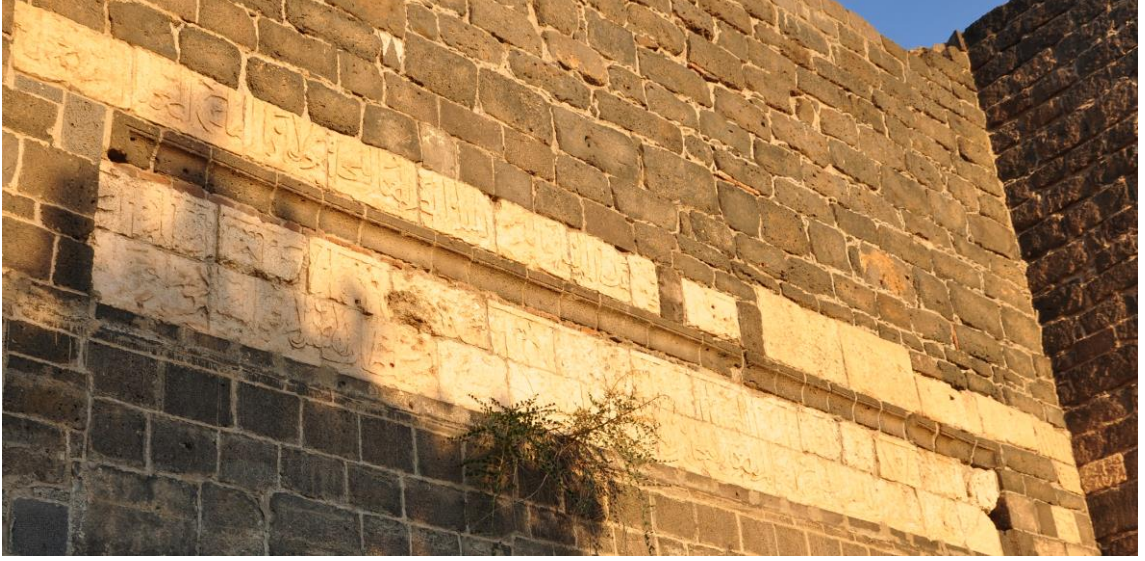
⁵³³ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 348.

⁵³⁴ Sönmez, *a.g.e.*, s. 134; Mayer, *a.g.e.*, s. 75-76; Bayburtluoğlu, *a.g.e.*, s. 190-192.

⁵³⁵ Cafer b. Mahmud Halebî isminin geçtiği Eyyûbî kitabeleri için bkz. Sauvaget, “Inscriptions”, s. 325, No: 77-78.

⁵³⁶ Sönmez, *a.g.e.*, s. 134-135.

konulmuş iki yazılı taş parçasından altta bulunanında “الله...?” lafzı okunabilmektedir. Ayrıca kitabelerin bulunduğu duvarın güneyindeki burcun üstünde, bu kitabeyle ait olduğu taş ve yazı özelliklerinden anlaşılan iki adet kitabe parçası daha bulunmaktadır (R. 69b). Yine bu parçalardan birisi okunamayacak durumda olup, diğerinde Nâsîrüddin Mahmud’un künyesi ve adı olan “أبو الفتح محمود” (Ebu’l-Feth Mahmud) yazılıdır (R. 69a). Alttaki kitabe ise dikdörtgen silmeli bir çerçeve içerisinde bulunmakta ve zor okunabilir durumdadır⁵³⁷.

Resim 66: Diyarbakır İç Kalesinin kuzey batısında yer alan kitabelerin genel görünümü

Resim 67: Kitabenin güneyindeki burç üzerinde bulunan (a) “أبو الفتح محمود” (Ebu’l-Feth Mahmud) ibaresi, (b) ters konulmuş kitabe parçaları

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireçtaşı).

Ölçüleri: Üstteki kitabe: 0.40 x 11.50 m., alttaki kitabe: 0.55 x 9.40 m., burç üzerindeki tek taş 0.45 x 0.70 m., burç ve duvar köşesinde kalan taşlar: 0.30 x 0.40-45 m.

⁵³⁷ Kitabelere bakıldığında alttakinin, bu kapıya ya da surlara ait asıl kitabe olduğu, üstte bulunanın ise başka bir yerden getirilerek buraya konulduğu gibi bir görüntü mevcuttur. Nitekim alttaki kitabe silmeli bir çerçeve içerisine alınmışken, üstteki kitabe parçaları son derece düzensiz yerleştirilmiştir. Yine sadece bir kapı ya da sur için aynı yere, aynı muhtevada iki adet kitabenin yazılmasının beklenemeyeceği de hesaba katılırsa, üstte gelişigüzel yerleştirilmiş olan kitabenin başka bir yapıdan getirilerek, surlarda sonradan yapılan bir tamir sırasında buraya konulmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Yazı Türü: Kabartma, celf sülüs.

Metin⁵³⁸:

Üstte bulunan kitabenin mevcut sıralaması:

(a) هدنا[ص]ر[الدين]يا] (b) و الدين س (c) الملك الص (d) العادل] المجا (e) مولانا ا (f) الح العالم (g) أمر بعمله (h) أبو الفتح محمود⁵³⁹

Bu anlamsız ve sırasız biçimde yerleştirilmiş kitabe parçalarını g-e-c-f-d-a-b-h şeklinde sıralayarak, anlamlı bir metin oluşturmak mümkündür:⁵⁴⁰

أمر بعمله مولانا السلطان الملك الصالح العالم المجاهد ناصر الدين]يا] و الدين س[الطان الاسلام و المسلمين] أبو الفتح محمود

Altta bulunan kitabe:

أمر بعمله مولانا السلطان الملك الصالح العالم العادل المجاهد المؤيد المظفر المنصور ناصر الدنيا و الدين سلطان الاسلام و المسلمين ذخرا[الخلافة المعظمة]⁵⁴¹

Resim 68: Üstte gelişigüzel dizilmiş kitabe parçaları ve alttaki kitabe⁵⁴²

⁵³⁸ Kitabe metinlerinin yayınlandığı eserler: *Amida*, s. 102-103, No: 31; *RCEA*, X (1939), s. 32, No: 3645; Sauvaget, "Inscriptions", s. 324-325, No: 76; Konyar, *Diyarbakır Kitabeleri*, II, s. 111; Savcı, "Diyarbakır Kitabeleri", s. 15, No 36; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 322.

⁵³⁹ Bu kitabe parçası, kapının güneyindeki burç üzerindedir.

⁵⁴⁰ Bu sıralamada, Nâsirüddin Mahmud'a ait diğer kitabelerindeki (K. 12, 13, 14, 15, 16) tertip dikkate alınmıştır.

⁵⁴¹ "الخلافة المعظمة" (el-Hilâfetü'l-Mu'azzama) ibaresi Van Berchem ve J. Sauvaget'in yayınlarında geçmektedir. (*Amida*, s. 103, No: 31, *RCEA*, X (1939), s. 32, No: 3645). Ancak bu ibare günümüzde silinmiş vaziyettedir.

⁵⁴² Kitabenin önünde bulunan ağaç sebebiyle kitabe bir bütün halinde fotoğraflanamamıştır.

Resim 69: Alttay yer alan kitabeden detay

Metnin Tercümesi:

Üstte bulunan kitabenin tercümesi:

Yapılmasını, âlim, mücahid, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslâm ve Müslümanların sultanı, efendimiz Sultan Melik Sâlih Ebû'l-Feth Mahmud emretti.

Alttay bulunan kitabenin tercümesi:

Yapılmasını âlim, âdil, mücâhid, (Allah tarafından) teyid olunmuş, yardım edilmiş, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslâm ve Müslümanların sultanı, [azametli hilafetin] destekçisi, efendimiz Sultan Melik Sâlih emretti.

Tarihi:-⁵⁴³

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevlânâ, el-‘Âlim, el-‘Âdil, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el-Mansûr, Zuhri'l-Hilâfeti'l-Mu'azzama.

Lâkaplar: Nâsîrû'd-dünya ve'd-din.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü's-Sâlih, Sultanü'l-İslâm ve'l-Müslimîn.

Künye: Ebu'l-Feth.

⁵⁴³ Kitabede herhangi bir tarihe rastlanmamakla beraber, metinde geçen unvan ve sıfatlarla ve kitabelerin bulunduğu duvarın güneyinde kalan burç üzerindeki “أبو الفتح محمود” (Ebu'l-Feth Mahmud) yazılı kitabe parçasından, kitabenin Nâsîrüddin Mahmud dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır.

1. 5. Rüküddin Mevdûd Dönemi H. 619-629 (1222-3 – 1231-2)

KİTABE NU: 18 (Mesudiye Medresesi)

Türü: İnşa.

Bulduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır Mesudiye Medresesi'nin avluya bakan güney duvarı üzerinde, cami avlusunun kuzeydoğusunda kalan revakların arka kısmında, alttan ve üstten silmeler ile çevrilmiş dikdörtgen içerisinde yer almaktadır. Kitabenin altında, tarih ve yapının mimar isminin yazılı olduğu ve aynı şekilde silmeli dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış bir kitabe daha bulunmaktadır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireçtaşı).

Ölçüleri: Ana kitabe: 0.43 x 17 m., alttaki kitabe: 0.43 x 0.95 m.

Yazı Türü: Sülüs tarzda, kabartma tekniği ile iri karakterle yazılmıştır. Yazılar arasında süslemeler bulunmaktadır. Kitabenin baş kısmı bugün tamamen aşınmış olup, metin içinde de tahribat olduğundan okunamayan kısımlar mevcuttur. Ayrıca, ana kitabenin altında bulunan tarih ve mimar isminin yazılı olduğu dikdörtgen şeklinde kitabe de bugün okunamaz durumdadır.

Metin⁵⁴⁴:

(1) [بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَمْرٌ بِعَمَلِهِ⁵⁴⁵ مَوْلَانَا السُّلْطَانُ⁵⁴⁶ الْمَلِكُ الْمَسْعُودُ الْعَادِلُ⁵⁴⁷ الْمُؤَيَّدُ الْمَظْفَرُ الْمَنْصُورُ الْمَجَاهِدُ الْمُرَابِطُ مَحْيِي الْعَدْلِ فِي الْعَالَمِينَ رُكْنُ الدُّنْيَا وَالدِّينِ عِمَادُ الْإِسْلَامِ وَ الْمُسْلِمِينَ افْتِخَارُ الْمُلُوكِ وَ السُّلْطَانِينَ قَاتِلُ الْكُفْرَةِ وَ الْمَشْرِكِينَ قَاهِرُ الْخَوَارِجِ الْمُتَمَرِّدِينَ شَرَفُ جَيْشِ الْمُسْلِمِينَ نَاصِرُ الْغَزَاةِ وَ الْمَجَاهِدِينَ ظَهِيرُ الْإِمَامِ مَجْبِرُ الْأَنْفَامِ بَهْلَوَانَ جِهَانَ حَسْرًا⁵⁴⁸ أَيْرَانَ شَهْرِيَارَ تَوْرَانَ⁵⁴⁹ أَلْبَ أَيْنَانَجَ⁵⁵⁰ بِيغُو⁵⁵¹ قَتْلَغُ بَكِ أَبُو الْفَتْحِ

⁵⁴⁴ Kitabenin yayınlandığı eserler: *Amida*, s. 103-104, No: 32; Bulduk, *a.g.e.*, s. 58; *RCEA*, X (1939), s. 204-205, No: 3900; Sauvaget, "Inscriptions", s. 331, No: 90; Konyar, *Diyarbakır Kitabeleri*, II, s. 112; Akok, "Diyarbakır Ulucami", s. 138-139, Nu: 18; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 282.

⁵⁴⁵ Kitabenin baş tarafının çok fazla aşınmasından dolayı bu ibareler okunamamaktadır. Ancak diğer kitabelerden yola çıkarak, kitabenin bu şekilde başladığını farz etmek mümkündür (Bkz. K.16). Nitekim A. Bulduk ve M. Akok, kitabeyi bu şekilde yayınlamış, J. Sauvaget ise, "بعمله" ibaresiyle başlatmıştır (Bulduk, *a.g.e.*, s. 58; Akok, *a.g.m.* s. 139; *RCEA*, X (1939), s. 204, No: 3900; Sauvaget, "Inscriptions", s. 331, No: 90).

⁵⁴⁶ Bu kısım Van Berchem ve B. Konyar'ın yayınlarında bulunmamaktadır. Kitabe "الملك المسعود" ibaresinden itibaren neşredilmiştir (*Amida*, s. 103, No: 32; Konyar, *a.g.e.*, s. 112).

⁵⁴⁷ Bu ibare M. Akok'un yayınında bulunmamaktadır (*a.g.m.*, s. 139, Nu: 18).

⁵⁴⁸ Bu ibare, metnin yayınlandığı eserlerde "حسرو" şeklinde geçmektedir (*Amida*, s. 104, No: 32; Bulduk, *a.g.e.*, s. 58; *RCEA*, X (1939), s. 204, No: 3900; Sauvaget, "Inscriptions", s. 331, No: 90; Konyar, *a.g.e.*, s. 112; Akok, *a.g.m.*, s. 139, Nu: 18; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 282).

⁵⁴⁹ M. Akok "ان..." şeklinde yayınlamıştır (*a.g.m.*, s. 139, Nu: 18).

⁵⁵⁰ Bu ibareler A. Bulduk, neşrinde bulunmamaktadır (*a.g.e.*, s. 58).

⁵⁵¹ Bu unvan kitabenin yayınlandığı bazı eserlerde "بيغو" (Beygu/Baygu) olarak okunmuştur (*Amida*, s. 104, No: 32; *RCEA*, X (1939), s. 204, No: 3900; Sauvaget, "Inscriptions", s. 331, No: 90; Konyar, *a.g.e.*, s. 112; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 282). A. Bulduk'un "بيغو" (Beygu) şeklinde yayınladığı ibare (*a.g.e.*, s. 58), M. Akok tarafından "بيغو"

مودود ابن محمود ابن محمد ابن قرا ارسلان ابن داوود ابن سكرمان ابن ارتق نصير أمير المؤمنين و ذلك ...اي
552... الأمير الأسفهلار الصاحب الكبير شمس الدين أبي العز 553 الملك المسعودي

(2) البناء المسعود ترسيم⁵⁵⁵ الأستاذ جعفر⁵⁵⁶ بن

(3) محمود الحلبي و ذلك في سنة عشرين و ستمائة⁵⁵⁷

Resim 70: Kitabeden bir detay⁵⁵⁸

(babuka) olarak okunmuştur (a.g.m., s. 139, Nu: 18) . Ancak kitabeye baktığımızda bu unvanın “يغبوا” (Yabguvâ) şeklinde yazıldığı görülmektedir (R. 75). Kelimedeki ilk harf olan “ي” (ye) ile ikinci harfi “ب” (be)’nin noktaları bulunmakla birlikte sonundaki “ا” (elif) harfi kitabede açık şekilde okunmaktadır. Mezkûr unvan araştırmacılar tarafından, Nûrüddin Muhammed’e ait Urfâ Kapısındaki fetih kitabesinde de yine “يغبوا” biçiminde hatalı olarak okunmuştur (K. 3, R. 10).

⁵⁵² Kitabedeki bu kısım aşınmadan dolayı okunamayacak durumda olup, burada bir “اي” ifadesi yer almaktadır. Daha önceki araştırmalarda ise bu bölüm ile ilgili olarak farklı okuyuşlar mevcuttur. J. Sauvaget bu bölümün “باشارة” olabileceğini yazarken, M. Akok “ابي” şeklinde okumuştur (RCEA, X (1939), s. 204, No: 3900; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 331, No: 90; Akok, a.g.m., s. 139, Nu: 18). Ş. Beysanoğlu da, J. Sauvaget’in yayını esas almıştır (Beysanoğlu, a.g.e., s. 282). Van Berchem ve B. Konyar da ise bu kısım bulunmamaktadır.

⁵⁵³ A. Bulduk ve M. Akok, bu bölümü “ابي العراقي” şeklinde yayınlamıştır (Bulduk, a.g.e., s. 58; Akok, a.g.m., s. 139, Nu: 18). Bugün kitabenin bu bölümü tamamen tahrip olmuş olduğundan okuma imkânı bulunmamaktadır (R. 73).

⁵⁵⁴ Bu ibare kitabenin yayımlandığı eserlerde “الملك المسعود” şeklinde yer almıştır. (Amida, s. 104, No: 32; Bulduk, a.g.e., s. 58; RCEA, X (1939), s. 205, No: 3900; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 331, No: 90; Konyar, a.g.e., s. 112; Akok, a.g.m., s. 139, Nu: 18; Beysanoğlu, a.g.e., s. 282). Ancak kitabede bunun “الملك المسعودي” (el-Melikü'l-Mes’ûdî) şeklinde yazıldığı görülmektedir. Mezkûr ibarenin bu şekilde yazılmış olması önemlidir. Çünkü bu ibareyle beraber, “Emirü'l-İsfehâlâr” ve “Sahibü'l-Kebîr” unvanlarını kullanan “Ebu'l-'Izz...” adlı kişinin, Rüknüddin Mevdûd’un hizmetinde olan bir komutan-vezir olduğunu ve eserin inşasını üstlendiği ya da yönetiminde yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim sultan ya da emirlerin hizmetkârları bir eser yaptırıldığında, yazdırdıkları kitabelerde bağlı buldukları kişiler dolayısıyla “السلطاني” (es-Sultânî), “الملكي” (el-Melikî) ya da onların sıfatlarına “الناصرى” (en-Nâsirî) “المظفرى” (el-Muzafferî), “الصالحى” (es-Salihî), şeklinde atıfta bulunarak bu sıfat ya da unvanları kullanan kişilerin hizmetlerinde oldukları anlamına gelen ifadeler kullanmışlardır (bkz. K. 28, 34). Kitabenin yayımlandığı diğer eserlerde bu ayrıntı gözden kaçtığı için, tercümelerde bu unvanın “Ebu'l-'Izz...” adlı kişi tarafından kullanıldığı gibi bir anlam çıkarılmıştır (Akok, a.g.m. s. 139, Beysanoğlu, a.g.e. s. 282).

⁵⁵⁵ Amida ve B. Konyar’ın neşrinde “اعز الله أنصاره رسم” şeklinde geçmektedir (Amida, s. 104, No: 32; Konyar, a.g.e., s. 112).

⁵⁵⁶ A. Bulduk tarafından “يوسف” (Yusuf) şeklinde okunmuştur (a.g.e., s. 58).

⁵⁵⁷ Kitabenin tarih kısmının günümüzde okunamayacak durumda olmasından dolayı doğrulama imkânı bulunmamaktadır (R. 74). Bununla birlikte, kitabe tarihini Van Berchem ve B. Konyar, “خمس و عشرين و ستمائة” şeklinde okuyarak H. 625 (1227-8) yılını verirken (Amida, s. 104, No: 32; Konyar, a.g.e., s. 112), A. Bulduk, J. Sauvaget, M. Akok ve Ş. Beysanoğlu, “عشرين و ستمائة” H. 620 (1223-4) yılını vermektedir (Bulduk, a.g.e., s. 58; RCEA, X (1939), s. 205, No: 3900; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 331, No: 90; Akok, a.g.m., s. 139, Nu: 18; Beysanoğlu, a.g.e., s. 282). Kanaatimizce kitabe tarihinin H. 620 (1223-4) yılı olması daha uygundur. Çünkü aynı duvarın, medrese avlusunun güneyinde bulunan mihrabın yanında, H. 620 (1223-4) tarihli “Cafer b. Mahmud el-Halebî’nin çizimiyle Mimar Me’sûd” yazılı bir kitabe daha bulunmaktadır (K.19). Bu mihrap ve kitabe, cami avlusuna bakan büyük kitabe ile aynı duvar üzerinde yer aldığından, duvar ile mihrabın aynı yılda yapılmış olması gerekmektedir.

Resim 71: Kitabenin “شمس الدين أبي العز...” (Şemsü’ d-din Ebu’l-‘Izz...) yazan kısmı

Metnin Tercümesi:

(Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Bunun yapılmasını) âlim, âdil, (Allah tarafından) teyid edilmiş, muzaffer, (Allah’tan) yardım görmüş, mücahid, murabıt, âlemlerde adaleti ihya eden, dinin ve dünyanın temeli (direği), İslâm’ın ve Müslümanların direği, sultanların ve meliklerin iftihar, müşrikleri ve kâfirleri katleden, direnenleri ve asileri kahreden, Müslüman askerlerin şerefi, mücahid ve gazilerin yardımcısı, imamın (halifenin) destekçisi, halkın koruyucusu, Emirü’l-Mü’minîn’in yardımcısı, Artuk oğlu Sökman oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu Mahmud oğlu cihan pehlivanı, İran’ın Hüsrevi, Tûran’ın hükümdarı (şehriyarı), Alp İnanç Yabgu Kutluğ Beg, efendimiz Sultan Melik Mesud Ebu’l-Feth Mevdûd (emretti). Ve bu, Melik Mes’ûd’un baş komutanı, büyük vezir, Şemsüddin Ebu’l-Izz (üstlenmesiyle / gözetiminde oldu?).

Mimar Mesud, çizim Halebli Mahmud oğlu Üstâd Cafer. Ve bu 620 senesinde (oldu).

Tarihi: H. 620 (1223-4).

Mimarı: Mimar Mesud, çizim Üstâd Cafer b. Mahmud Halebî

⁵⁵⁸ Mesudiye Medresesinde yapılmakta olan restorasyon çalışmaları nedeniyle, kitabeyi bir bütün halinde fotoğraflama imkânı bulunamamıştır.

Resim 72: Mimar ismi ve yapım yılının yazılı olduğu kitabenin günümüzdeki durumu (Sadi. S. Kucur Arşivi)

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevlânâ, el-‘Âlim, el-‘Âdil, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el-Mansûr, el-Mücâhid, el-Murâbit, Muhyi’l-‘Adl fi’l-‘Âlemîn, Imâdü’l-İslâm ve’l-Müslimîn, İftiharü’l-Mülûk ve’s-Selâtîn, Kâtilü’l-Kefereti ve’l-Müşrikîn, Kahirü’l-Havâric ve’l-Mütemerridîn, Şerefu Cuyûşi’l-Müslimîn, Nâsirü’l-Ğuzâti ve’l-Mücâhidîn, Zahîrü’l-İmam, Mucîrü’l-Enâm, Hüsrevâ İnan, Şehriyâru Tûran, Behlivanu Cihan, Nasîru Emîri’l-Mü’minîn, el-Melikü’l-Mes’ûdî.

Lâkaplar: Rûknü’l-dünya ve’din (Mevdûd için), Şemsü’l-din (Ebul’l-‘Izz... için).

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü’l-Mes’ûd, Alp İnanç Yabguvâ (Yabgu), Kutluğ Beg, (Rûknüddin Mevdûd için), el-Emîrü’l-İsfehsalâr, Sâhibü’l-Kebîr (Ebul’l-‘Izz... için).

Künye: Ebu’l-Feth, Ebu’l-‘Izz...

Değerlendirme: Yukarıda ayrıntıları verilen kitabe, Hısn Keyfâ Artuklularının son hükümdarı Rûknüddin Mevdûd’un adının zikrolunduğu tek kitabe olma özelliğini taşımaktadır. Kitabede geçen unvan ve sıfatlar selefi olan babası Nâsirüddin Mahmud’un kullandıkları ile aynı olmakla beraber, bunların dışında daha önce incelediğimiz kitabelerde kullanılmayan ve bir Acem unvanı olan “Şehriyâru Tûran”⁵⁵⁹ ibaresi kitabede yer almaktadır. Mevdûd’un bastırıldığı sikkelerde de görülen “Rûknü’l-din” lakabının geçtiği kitabede, daha önce amcası Kutbüddin II. Sökman’ın da kullandığı “el-Melikü’l-Mes’ûd” unvanı da zikredilmiştir⁵⁶⁰. Öte yandan, selefleri gibi

⁵⁵⁹ “Şehriyâr” Farsça bir kelime olup, “Padişah-Hükümdar” anlamına gelmektedir (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2006, s. 986). Yine Farsça kökenli olan “Tûran” kelimesi, İranlılar’ın İran’ın kuzeydoğusundaki bölgelere verdikleri isim olup Türklerin tarihî anavatanı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte Ortaçağ Arap coğrafyacıları tarafından da Maverâünnehir ve çevresini tanımlamak için kullanılmıştır (V. Minorsky, “Tûrân”, *İA*, XII/2, s. 107-113; Yusuf Sarnay, “Turan”, *DİA*, XXXXI, s. 407-408).

⁵⁶⁰ Sikkeler için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 80-81; Spengler-Sayles, *a.g.e.*, 55-59.

Türkmen kimliğine sadık kalan R. Mevdûd, “Alp, İnanç, Yabgu, Kutluğ Beg” gibi Türk unvanlarını da kitabesine yazdırmıştır.

Resim 73: Kitabede “Yabgu” unvanı şeklinde yazılmış olan “Yabguvâ” (Yabgu) unvanı

Kitabede dikkati çeken bir başka ayrıntı ise, yapının, kitabenin tahrip olmasından dolayı adı tam olarak okunamayan Şemsüddin Ebu’l-‘İzz... adlı bir devlet adamı tarafından üstlenilmiş ya da onun gözetiminde yapılmış olmasıdır. Hısn Keyfâ Artuklularına ait diğer kitabelerde hükümdardan başka herhangi bir devlet adamının isminin zikredilmemiş olmasından dolayı, kitabede yer alan bu ayrıntı önemlidir. Bu kitabe dışında herhangi bir yerde kendisi hakkında bilgi bulunmayan Şemsüddin Ebu’l-‘İzz...’in, kullandığı “el-Emîrû’l-İsfehşâlâr” ve “Sâhibü’l-Kebîr” unvanından, onun R. Mevdûd’un veziri olduğu anlaşılmaktadır⁵⁶¹.

Ana kitabenin altında küçük dikdörtgen çerçevede ise, H. 620 (1223-4) yılında yapının planının Üstâd Cafer tarafından çizildiği, bu plana göre Mesud tarafından yapıldığı yazılıdır (R. 72). Öte yandan Mesudiye Medresesinde bulunan kitabelerden en eskisinin II. Sökman adına H. 590 (1193-4) yılına ait (K. 6) olduğu göz önüne alındığında, N. Mahmud döneminde bu yapının inşasının durdurulduğu, R. Mevdûd döneminde ise medresenin tamamlandığı anlaşılmaktadır⁵⁶².

Kitabede bulunan oldukça şaşalı unvan ve övgü sıfatlarından, R. Mevdûd’un gösterişi seven bir mizacı olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Hısn Keyfâ Artuklu meliklerine ait kitabeler arasında, en çok unvan ve sıfat kullanan R. Mevdûd’tur. Kitabede, babası gibi mevcut siyasî durumun çok ötesinde muzaffer ve muktedir bir

⁵⁶¹ Bu dönemde mezkûr unvanlar, vezirler tarafından kullanılmıştır (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 46, 88, 90). Keza “el-Emîrû’l-İsfehşâlâr” unvanı daha önce Mardin Artuklu Meliki Hüsâmüddin Yavlak Arslan’a ait Muharrem 582 (Nisan 1186) tarihli Mardin Ulu Camisi vergi kitabesinde vezir Alp Kuş’un unvanı olarak zikredilmiştir (K. 25).

⁵⁶² Kuran, *a.g.e.*, s. 26.

sultan imajı çizmesine rağmen o, devletin varlığını ancak bölgenin büyük devletleri arasında denge politikası izleyerek sürdürebilmiştir. Nitekim H. 620 (1223-4) yılında Eyyübî Melik Eşref'e tâbi olan R. Mevdûd, daha sonra Eyyübîlerin Hısn Keyfâ Artuklularının topraklarını ilhâk etme tehlikesi baş gösterince, iktidarını korumak için yeni hâmileler aramış ve Moğolların önünden kaçarak Anadolu'ya gelen Celâlüddin Harzemşah ile müttefik olmuştur. Ancak bu ittifaktan rahatsız olan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâüddin Keykubad'ın, Artuklular üzerindeki baskısını artırması ve H. 627 (1230)'de Harzemşah'ın Yassıçimen Savaşında bertaraf edilmesiyle, Artuklular bölgede yalnız kalmışlardır. Bu süreç Eyyübî Sultanı Melik Kâmil'in H. 629 (1231-2) yılında Hısn Keyfâ Artuklu topraklarını ilhâk etmesiyle son bulmuş ve Artuklular'ın bu kolu tarihe karışmıştır⁵⁶³.

KİTABE NU: 19 (Mesudiye Medresesi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Kitabe Mesudiye Medresesi avlusunun güney revaklarının arkasında, süslemeli mihrabın⁵⁶⁴ sağ tarafında bulunan pencerenin üstünde, dikdörtgen çerçeve içerisinde iki satır yazılmış halde yer almaktadır (R. 74). Bununla birlikte, mihrabın alınlığında, Bakara Suresinin 238. âyetinin yazılı olduğu bir başka kitabe daha bulunmaktadır (R. 75).

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (kireçtaşı).

Ölçüleri: 0.45.5 x 0.90 m.

Yazı Türü: Sülüs tarzda, kabartma tekniği ile orta boy karakterle yazılmıştır.

Metin⁵⁶⁵:

(1) البناء مسعود ترسيم الأستاذ جعفر بن

(2) محمود الحلبي و ذلك في سنة عشرين و ستمائة

⁵⁶³ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 197-198; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyûbi", s. 86-90.

⁵⁶⁴ Önünde namaz kılınacak bir alan bulunmayan bu mihrabın, neden burada olduğu bilinmemektedir. A. Kuran, II. Sökman döneminde yapımına başlanan ancak bitirilemeyen medresenin planının, yeğeni R. Mevdûd tarafından değiştirilerek burada yapılacak mescitten vazgeçildiği için mezkûr mihrabın burada kalmış olabileceğini yazmaktadır (*a.g.e.*, s. 26). Ayrıca bkz. Kuban, *a.g.e.*, s. 140-141; Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, s. 144.

⁵⁶⁵ Kitabe metninin yayımlandığı eserler: Bulduk, *a.g.e.*, s. 58; Sauvaget, "Inscriptions", s. 335, No: 100; *RCEA*, X (1939), s. 205, No: 3901; Savcı, "Diyarbakır Kitabeleri", s. 15-16, No: 38; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 339. Öte yandan J. Sauvaget, bu metinle aynı içeriğe sahip 0.39 X 0.39 m. ölçülerinde bazalt bir kitabe parçasının Diyarbakır Ulu Camisi deposunda bulunduğunu yazmaktadır ("Inscriptions", s. 338, No: 108).

Resim 74: Pencere üstünde bulunan kitabe

Mihrap alınlığındaki kitabe⁵⁶⁶:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى وَقُومُوا⁵⁶⁷ صَدَقَ اللَّهُ الْعَظِيمِ

Resim 75: Mihrap alınlığındaki âyet kitabesi

Metnin Tercümesi:

Pencere üstündeki kitabe:

Mimar Mesud, çizim Halebli Mahmud oğlu Üstad Cafer. Ve bu 620 senesinde (oldu).

⁵⁶⁶ M. Akok eserinde, mihrapta bulunan âyet kitabesinin metnini verirken, bu kitabenin sağında bulunan yapı kitabesinin metnini vermemiştir. Bunula birlikte, yapı kitabesinin içinde geçen isimleri ve tarihi, âyet kitabesi tercümesinin içinde yayınlarak bu iki farklı kitabeyi tek bir kitabe gibi göstermiştir (“Diyarbakır Ulucami”, s. 138, Nu: 17).

⁵⁶⁷ Bakara Sûresi, 238. âyet.

Mihrap alınlığındaki kitabe:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a gönülden boyun eğerek namaza durun⁵⁶⁸. Azîm olan Allah doğru söyledi.

Tarihi: H. 620 (1223-4).

Yapı Mimarı: Mimar Mesud, çizim Üstâd Cafer b. Mahmud Halebî

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: -.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: -.

Künye: -.

KİTABE NU: 20 (Ambar Çayı Köprüsü)

Türü: Tamir.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Günümüzde sadece temel kalıntıları kalan, Diyarbakır-Silvan yolunun 21. km. sinde bulunan Ambar Çayı'nın üzerinde, ana malzemesi kalker olan⁵⁶⁹ yirmi gözlü köprünün⁵⁷⁰, dokuzuncu ve onuncu gözleri arasında dört satır halinde yer almakta olan kitabe günümüze ulaşmamış ve yalnızca B. Konyar tarafından okunarak bir fotoğrafı yayınlanmıştır⁵⁷¹ (R. 76).

Yazılı Olduğu Malzeme: -.

Ölçüleri: -.

Yazı Türü: Celî sülüs tarzda, kabartma tekniği ile orta boy karakterlerle yazılmıştır.

⁵⁶⁸ <http://kuran.diyanet.gov.tr/Kuran.aspx#2:238>

⁵⁶⁹ Dalkılıç-Halifeoğlu, a.g.m., s. 377.

⁵⁷⁰ İbnü'l-Ezrak Mervânî emiri Nasruddevle Ahmed'in Diyarbakır-Silvan yolu üzerinde 20 gözlü bir köprü yaptırdığından söz etmektedir (Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 200) B. Konyar ise Mervânîlerin bu köprüyü yaptırdıklarına dair herhangi bir emarenin bulunmadığını söylemekle beraber, Muktedirin devrinde yapıldığına işaret olabilecek, tarihini okuyamadığı küfi bir kitabenin, köprünün on beşinci gözünde bulunduğunu belirtmektedir (*Diyarbakır Kitabeleri*, I, s. 142). Ayrıca C. Çulpan makalesinde Diyarbakır Cezaevi kapısı üzerindeki kitabede (K. 12), "Artukoğullarından Mehmed oğlu Mahmud'un Anbar suyu üzerinde yaptırdığı 20 gözlü köprünün onarıldığı" cümlesinin okunduğunu yazmaktadır (a.g.m., s. 120). Ancak verdiği bu bilgiye kitabe üzerinde rastlanmamaktadır.

⁵⁷¹ Konyar, a.g.e., s. 142-143, Res: 88. Kitabeye ait mevcut bilgiler B. Konyar'ın eserinden naklen verilmiştir.

Resim 76: Ambar Çayı köprüsü üzerindeki kitabe (B. Konyar)

Metin⁵⁷²:

- (1) بسم الله الرحمن الرحيم تطوع بعمارة (هذا) ذلك الجسر وجدده طلب
- (2) العبد الفقير الى رحمة الله تعالى محمد ابن احمد الرا..... الله المعرف بابن
- (3) بأمره ولديه على و احمد رحمهم الله اجمعين ذلك في شهر رجب سنة عشرين و ستمائة
- (4) البنا عثمان بن طاكاك غلام الاستاذ جعفر بن محمود الحلبي

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu köprünün imarına gönüllü oldu ve fakir kul, Allah Teala'nın rahmetine muhtaç, İbn..... olarak bilinen Ahmed oğlu Muhammed'in, iki oğlu Ali ve Ahmed'e emriyle -Allah hepsine rahmet eylesin- 620 yılının Receb ayında (1223 Temmuz) yenilendi. Mimarı, Halebli Mahmud oğlu Üstâd Cafer'in gulamı Takâk oğlu Osman'dır.

Tarihi: Receb 620 (Temmuz 1223).

Yapı Mimarı: Osman b. Takâk.

Kullanıla Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: el-'Abdü'l-Fakîr.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: -.

⁵⁷² Kitabenin yayınlandığı eserler: Konyar, *a.g.e.*, s. 143. Ondan naklen: Çulpan, *a.g.m.*, s. 119; a.mlf., *a.g.e.*, s. 53-54; İlter, *a.g.e.*, s. 163-164; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 351.

Künye: -.

Değerlendirme: Kitabenin okunabilen kısımlarında Rüküddin Mevdûd isminin geçmemesine rağmen, metinde geçen H. 620 (1223) tarihinden, onun döneminde yazıldığı anlaşılmaktadır. Köprünün tamiri için oğulları Ali ve Ahmed'e emri veren, Ahmed oğlu Muhammed hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak köprünün yapımının ve yenilenmesini üstlenebilen bir kişi olması, onun devlet içinde makam sahibi olduğunu düşündürmektedir. Nitekim dönemin baş mimarı olan Cafer b. Mahmud el-Halebî'nin gulamı olan Osman b. Takâk'ın tamir işini yapması da bunu destekler bir niteliktedir⁵⁷³.

⁵⁷³ Osman b. Takâk hakkında bkz. Sönmez, *a.g.e.*, s. 142-143.

2. MARDİN ARTUKLULARINA AİT KİTABELER (H. 502-812/1108-1409)

Mardin Artuklularına ait yirmi adet kitabe bulunmakta olup, bunlardan dördü vakıf, ikisi vergi, geriye kalan on dört tanesi ise inşa kitabesidir. Müstakil âyet kitabeleri ile birlikte bu sayı otuz bire çıkmaktadır. Kitabelerin geneli Mardin’de yer almakla birlikte, Mardin’in Kızıltepe (Düneysir) İlçesi (1), Kızıltepe İlçesine bağlı Ziyaret Köy (Harzem) (1), Silvan (Meyyâfârikîn) (3), Diyarbakır (2) ve Diyarbakır’ın Lice İlçesi (1) olmak üzere farklı bölgeler dağılmışlardır.

2. 1. Hüsâmüddin Temürtaş Dönemi H. 516-547 (1122-3 – 1152-3)

KİTABE NU: 21 (Malabadi Köprüsü)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır merkezine 104 km. uzaklıktaki, Silvan-Bitlis yolunun 21. km.sinde Dicle Nehrine dökülen Batman Çayı üzerindeki Malabadi (Batman Suyu) Köprüsünün⁵⁷⁴ güney yüzünde, köprü kemerinin batısındaki uzun silmenin altında yer almaktadır. Kitabenin mevcut durumuna bakıldığında uzun bir kitabe olduğu, üç ya da dört satırdan meydana geldiği görülmektedir. Ancak, zaman içinde bu satırlar bozulmuş ve kitabeden geriye toplam yedi parça kalmıştır. Bu parçalar: başlangıçtan itibaren beş taş, bu taşların devamında uzun bir boşluktan sonra tek taş, bu satırın altında yine tek taş şeklinde yer almaktadır. Bununla beraber, köprünün kuzey yüzünde, kemerin batısındaki pencere üstünde ters şekilde konulmuş, yazı stil ve süslemelerinden ana kitabeyle ait olduğu belli olan bir kitabe parçası daha bulunmaktadır.

Köprünün zaman içinde geçirdiği tadilatlardan dolayı kitabe parçalarının gelişmiş güzel yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Kitabenin boş olan kısımları ise kesme dikdörtgen taşlar ile doldurulmuştur. Öte yandan J. G. Taylor, köprünün doğusunda H. 643 (1245-

⁵⁷⁴ Bu muazzam köprünün günümüzdeki adı olan “Malabadi” ismi, köprünün yakınında bulunan Malabadi Köyüne nispetle verilmiş olup, köprünün adı bazı kaynaklarda “Batman Köprüsü”, “Batman Suyu Köprüsü” olarak geçmektedir (Konyar, *Diyarbakır Yıllığı*, III, s. 322; RCEA, VIII (1937), s. 244, No: 3134, Sauvaget, “Inscriptions”, s. 345, No: 128; Altun, *Artuklu Devri Mimarisi*, s. 200). İbnü’l-Ezrak’ta ise köprünün ismi “Akraman-Karaman Köprüsü” olarak geçmektedir (a.g.e., s. 78). Köprü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Voyages*, s. 232-236; Konyar, a.g.e., s. 322-325; Çulpan, “Artukoğulları Devri Taş Köprüleri”, s. 108-109; a.mlf., *Türk Taş Köprüleri*, s. 40-44; İter, *Osmanlılara Kadar*, s. 40-41; Baş, a.g.t., s. 201-203.

6) tarihini ve “Osman” ismini okuyabildiğini söylediği kitabe parçalarından söz etmekteyse de bu parçalar günümüzde mevcut değildir⁵⁷⁵.

Resim 77: Malabadi (Batman Suyu) Köprüsü

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireçtaşı).

Ölçüleri: -.

Yazı Türü: İri karakterle, kabartma, sülüs hat ile yazılmış olan kitabede, yazı haricindeki boşluklar çiçek ve dallar ile süslenmiştir.

Metin⁵⁷⁶:

(1) بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما أمر بانشاءه و عمله و الانفاق عليه من ماله في سنة اثنين و أربعين و [خمس] ما[نة].....[تمر]تاش بن ايل غازي [بن ارتق].....

⁵⁷⁵ J. G. Taylor “ Travels in Kurdistan, with Notice of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in the Neighbourhood”, *JORGS*, XXXV, London 1865, s. 25. B. Konyar da bu kitabenin dört satır olduğunu, ilk üç satırının güzel görünürken, dördüncü satırın yerine başka taşlar koyulduğunu belirterek, bozuk olan bu yazılardan sadece besmele ve Osman isminin fark edildiğini yazmaktadır (*a.g.e.*, s. 324-325).

⁵⁷⁶ Kitabe metninin yayımlandığı eserler: *RCEA*, VIII (1937), s. 244, No: 3134; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 345, No: 128; Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, s. 77; Çulpan, “Artukoğulları Devri Taş Köprüleri”, s. 108-109; a.mlf., *Türk Taş Köprüleri*, s. 40-44; İlter, *Osmanlılara Kadar*, s. 41; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 345.

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temürtaş'ın, inşasını, yapılmasını ve masraflarının kendi malından verilmesini 542 (1147-48) senesinde emrettiği şeydir.

Tarihi: H. 542 (1147-8).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: -.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: -.

Künye: -.

Resim 78: Köprü kitabelesinden detaylar⁵⁷⁷

⁵⁷⁷ Köprüde yapılmakta olan yenileme çalışmaları nedeniyle, kitabeyi sağlıklı şekilde fotoğraflama imkânı bulunamamıştır.

Figür: Kitabenin hemen doğusunda, köprünün kemer ayağı üzerinde bulunan selyaranın üstünde, dikdörtgen çerçeve içerisinde bir güneş ve bu güneşin hemen altında, doğuya doğru yürür vaziyette bir aslan kabartması bulunmaktadır⁵⁷⁸. Güneşin içinde ise bugün belli olmayan silik bir kabartma daha yer almaktadır⁵⁷⁹.

Bununla birlikte köprünün kuzey yüzünde, köprü kemerinin en batısında bulunan selyaranın piramidal bitişinin üstünde ayakta duran ayrıntısız bir insan tasviri, bu insan tasvirinin başının hemen üst kısmında ise, çerçeve içerisine alınmış birbirine dönük şekilde biri oturmuş, diğeryse ayakta iki insan kabartması bulunmaktadır. Başları üzerinde külaha benzer bir kabartma bulunan bu iki insandan ayakta bulunan, oturan insana bir şey sunar şekilde tasvir edilirken, oturan insan ellerini uzatarak o şeyi alır vaziyette nakşedilmiştir⁵⁸⁰.

Resim 79: (a) Köprünün kuzey yüzünde bulunan insan tasvirleri; (b) Köprünün güney yüzünde bulunan arslan ve güneş kabartması

⁵⁷⁸ Figürün ihtiva ettiği anlam için bkz. Öney “Aslan Figürü”, s. 39.

⁵⁷⁹ B. Konyar hayvan kabartmasının aslandan daha çok domuzza benzediğini söylemektedir (*Diyarbakir Yıllığı*, s. 325). Ayrıca bkz. Çulpan, “Artukoğulları Devri Taş Köprüleri”, s. 112-113; a.mlf., *Türk Taş Köprüleri*, s. 42-43; Altun, *a.g.e.*, s. 200-201; Baş, *a.g.t.*, s. 203.

⁵⁸⁰ Konyar, *a.g.e.*, s. 324; Çulpan, “Artukoğulları Devri Taş Köprüleri”, s. 112-113; a.mlf., *Türk Taş Köprüleri*, s. 42-43; Altun, *a.g.e.*, s. 200-201. G. Baş, bu kabartmada oturan figürün, ayaktaki figüre bir şey sunduğunu yazmaktadır (*a.g.t.*, s. 202, 332-336).

Değerlendirme: Malabadi Köprüsü kitabesi, Mardin Artuklularına ait en eski tarihli kitabe özelliğini taşımaktadır. Kitabe metninin tam olarak günümüze ulaşmadığından, Hüsâmüddin Temürtaş'ın kitabede hangi unvan ve sıfatları kullandığı bilinmemektedir. Fakat bastırıldığı sikkelerde kullanmış olduğu “el-Melikü'l-‘Âlim, el-Emirü'l-‘Âlim, Melikü'l-Ümerâ” gibi unvanlar ile “Hüsâmü'd-din” lakabının kitabede zikredilmiş olması muhtemeldir⁵⁸¹. Kitabeye göre köprünün yapım masraflarını Temürtaş kendi malından karşılamıştır. Evliya Çelebi de, köprünün Abbâsoğulları neslinden muhterem bir zat tarafından yaptırıldığını ve kendi helal malından 3000 kese sarf ettiğini yazmaktadır⁵⁸².

Bununla birlikte köprünün yapımıyla ilgili olarak en önemli bilgileri İbnü'l-Ezrak vermektedir. O, köprünün yapımını ve yapım aşamasında geçirdiği safhaları şu şekilde anlatmaktadır: “H. 539 (1144-5) yılında Karaman (Akraman) köprüsü yıkıldı...⁵⁸³ es-Sa'îd Hüsâmüddin (Temürtaş)'in H. 541 (1146-7) yılında (emriyle) ez-Zâhid Ebu'l-Hasan Ali b. et-Tavîl sorumluluğunda büyük kemer üzerine Akraman Köprüsü'nün yapımına başlandı. Doğu tarafındaki ayaklar yerleştirildi. Fakat köprünün temelinin zayıf olmasından ötürü fazla gelen su onu yerinden söküp tahrip etti. Bu kötü yapısından dolayı ez-Zâhid İbnü't-Tavîl'e tazminat cezası verildi ve görevinden alındı. Sonra bu görev, Emir Seyfüddin Şirbârik Memdud b. Ali b. Alpyaruk b. Artuk'a verildi, o da Ebu'l-Hayr b. el-Hâkim el-Fâsıl'ın kontrolünde köprünün yapımına başladı. Eşi görülmemiş keresteler getirtti. Böylece inşasına başladı ve H. 548 (1153-4) yılına kadar devam etti. Bitirilmesine çok az bir kısmı kalan köprü, bu zamanda inşa edilen en harika eserlerden biridir... es-Sa'îd Hüsâmüddin, Sâtidame Nehri (Batman Suyu) üzerinde Akraman Köprüsü'nün yapımına başlamıştı. Öldüğünde kemerlerin bitimiyle ilgili bazı eksiklikler kalmakla beraber köprünün büyük bir kısmı tamamlanmıştı. Oğlu el-Mâlik Necmüddin (Alpı) onu tamamlamaya başladı. Köprünün kemer yüksekliği marangoz ölçüsüyle 60 küsür kol (zirâ) idi. Köprü bittiğinde dünyada bir benzeri daha yoktu. es-Sa'îd Hüsâmüddin, Diyâr-ı Bekr'de ilk köprü yaptıran kimse idi. H. 549 (1154-5) yılının ilk aylarında köprünün üzerine inşa edildiği kalıpları ve kemer ağırlantıları kalmıştı ki usta onun yıkılmasından korkuyordu... O güne kadar halkın benzerini görmediği büyük bir sel geldi ve köprünün kalıplarını su aldı... Fakat köprü selden

⁵⁸¹ Sikkeler için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 84-86; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 24; Spengler-Sayles, *a.g.e.*, s. 71-78.

⁵⁸² *Seyahatname*, IV/1, s. 133.

⁵⁸³ İbnü'l-Ezrak'ın verdiği bu bilgiden, burada daha önce bir köprünün var olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu köprünün Malabadi Köprüsü'ne oranla daha iptidai olması kuvvetle muhtemeldir.

hasar görmedi. Akraman Köprüsü'nün kalan kısımları el-Mâlik Necmüddin zamanında tamamlandı⁵⁸⁴.

İbnü'l-Ezrak'ın verdiği bu bilgilerden, daha önce burada bulunan ve H. 539 (1144-5) yılında yıkıldığı anlaşılan bir köprünün varlığı daha anlaşılmaktadır. Temürtaş, yıkılan ve muhtemelen Malabadi Köprüsünden daha iptidai bir durumda olan bu yapının yerine, yeni bir köprü yapılmasını emretmiş ve çeşitli safhalardan sonra H. 549 (1154-5) yılında Necmüddin Alpı döneminde köprü tamamiyle bitirilmiştir. Köprü üzerinde bulunan H. 542 (1147-8) tarihli kitabe de bunu teyid etmektedir. Bunun yanı sıra bu muazzam köprünün kendi devrinde tamamlanmasına rağmen Necmüddin I. Alpı adına köprüde herhangi bir kitabe bulunmaması da dikkati çekmektedir.

Öte yandan J. G. Taylor'ın, köprünün doğusunda H. 643 (1245-6) tarihi ile "Osman" isminin okunabildiğini belirttiği, ancak günümüzde mevcut olmayan kitabe kalıntılarından da, köprünün bu dönemde bir tamir geçirmiş olduğu düşünülebilir. Burada geçen "Osman" isminin ise, Hısn Keyfâ Artuklu Meliki Rüknuddin Mevdûd döneminde yazılan H. 620 (1223-4) tarihli Ambarçayı Köprüsü kitabesinde (K. 19), köprünün tamirini yapan mimar "Osman b. Takâk" ile aynı kişi olabileceği ileri sürülmüştür⁵⁸⁵.

2. 2. Necmüddin I. Alpı Dönemi H. 547-572 (1152-3 – 1176-7)

KİTABE NU: 22 (Silvan Kalesi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Kitabe, Silvan Kalesinin Kulfa (Kalûfah) Kapısı⁵⁸⁶ kuzeyinde yer alan, Burcû'l-Mirât (Ayna Burcu)'ın güneydoğu yüzünde bulunmaktadır (R. 60).

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireç taşı).

Ölçüleri: Üst kısım: 0.50 x 1.80 m. Alt kısım: 0.50 x 2.00 m.

⁵⁸⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 76, 78, 109-110. Ayrıca bkz. İlder, *Osmanlılara Kadar*, s. 40; Hüseyin Kayhan, "İbnü'l-Ezrak'ın "Târîhu Meyyâfârikin ve Âmid"inde Geçen XII. Yüzyıla Ait Artuklu Eserleri", *Ortaçağ'da Anadolu (Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan)*, Ankara 2002, s. 347-349. Öte yandan İbnü'l-Ezrak'ın vermiş olduğu bilgilerde geçen isimler mimar olmayıp, bina eminleri olarak görev yapmışlardır.

⁵⁸⁵ Sönmez, *a.g.e.*, s. 142-143; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 346.

⁵⁸⁶ Günümüzde "Kulfa Kapısı" olarak bilinen bu kapıya İbnü'l-Ezrak "Kalûfah Kapısı" ismini vermekte ve bu kapının, burcun yapımı için gerekli olan malzemelerin nakli için açıldığını söylemektedir (*a.g.e.*, s. 148). Silvan Kalesi için bkz. *Voyages*, s. 212-221; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 142-145.

Yazı Türü: Kûfî tarzda, küçük karakterle kabartma olarak dikdörtgen taşlar üzerine yazılmış olan kitabe, sekiz satırdan müteşekkildir. Kitabede ilk dört satır, son dört satıra göre daha sağda yer almaktadır.

Metin⁵⁸⁷:

- (1) بسم الله الرحمن الرحيم مما⁵⁸⁸ أمر بعمله مولانا الأمير الا
- (2) سفهسلار الأجل السيد المظفر المنصور العالم العادل المجا
- (3) هد نجم الدين شرف الاسلام اختيار الامام مجير الانام نورالدولة
- (4) و تاجها بهاء الملة و زينها فخر الامة⁵⁸⁹ و مجدها قطب الملوك و السلاطين
- (5) ناصر المجاهدين قاصع الكفرة و المشركين زعيم جيوش [ال] مسلمين عدّة⁵⁹⁰
- (6) الخلافة ملك ديار) بكر أمير العراق و الشام و أرمينية بهلوان الثغور فلك
- (7) المعالي الب اينانج قتلغ بك أبو المظفر البي بن تمر تاش بن ايل غازي بن
- (8) ارتق شهاب أمير المؤمنين في شهور سنة⁵⁹¹ أحد و ستين و خمس مائة

Resim 80: Burcū'l-Mirât (Ayna Burcu) kitabesi

⁵⁸⁷ Kitabe metninin yayımlandığı eserler: *RCEA*, IX (1937), s. 49-50, No: 3272; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 339, No: 113; Süleyman Savcı, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır 1956, s. 32; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 323. Bunların dışında B. Konyar tarafından kitabenin eksik bir metni yayımlanmıştır (*Diyarbakir Yıllığı*, s. 317).

⁵⁸⁸ Bu ibare J. Sauvaget’ın neşirlerinde bulunmamaktadır (*RCEA*, IX (1937), s. 49, No: 3272; “Inscriptions”, s. 339, No: 113). Ayrıca bkz. Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 323.

⁵⁸⁹ S. Savcı, “الأمر” (Ümera) şeklinde neşretmiştir (*a.g.e.*, s. 32).

⁵⁹⁰ Bu ibareyi S. Savcı “عمدة” (Umdetu) şeklinde okumuştur (*a.g.e.*, s. 32).

⁵⁹¹ Kitabenin bu bölümünde bir boşluk mevcuttur. Ancak burada yazı olduğuna dair herhangi bir keski ya da darbe izi bulunmamaktadır. Muhtemelen, kitabeyi yazan hattat tarih kısmını daha rahat yazabilmek için bu boşluğu bilinçli bir şekilde bırakmıştır.

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, pek azametli başkomutan muzaffer, (Allah'tan) yardım görmüş, âlim, âdil, mücahit, dinin yıldızı, efendilerin önde geleni, İslâm'ın şerefi, imamın (halifenin) seçtiği, halkın koruyucusu, devletin nuru ve tacı, milletin güzelliği ve süsü, ümmetin övücü ve ulusu, meliklerin ve sultanların yücesi, mücahitlerin yardımcısı, müşrikleri ve kâfirleri yok eden, Müslüman askerlerin başı, hilafetin pazusu, semalar yücesi, sınır boylarının pehlivanı, Emirü'l-Mü'minîn'in yıldızı, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temürtaş oğlu, Diyâr-ı Bekr Meliki, Irak ve Şam ve Ermeniyye Emiri, efendimiz Alp İnanç Kutluğ Beg, Ebu'l-Muzaffer Alpi'nin 561(1165-6) senesi aylarında yapılmasını emrettiği şeydir.

Tarihi: H. 561 (1165-6).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevlânâ, el-Muzaffer, el-Mansûr, el-Âlim, el-Âdil, el-Mücâhid, Şerefü'l-İslâm, İhtiyârü'l-İmâm, Mucîrû'l-Enâm, Kâmi'ü'l-Kefereti ve'l-Müşrikîn, Nâsirü'l-Mücâhidîn, Za'îmu Cuyûşî'l-Müslimîn, Pehlivanü's-Suğûr, Felekü'l-Me'âli, Kutbü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, 'İddetü'l-Hilâfe, Şihâbu Emiri'l-Mü'minîn.

Lâkaplar: Necmü'd-din, Nûrû'd-devle, Tâcuhâ bahâü'l-mille, Zeynuhâ fahrü'l-ümme ve mecduhâ.

Unvanlar: el-Emîrû'l-İsfefsâlâri'l-Ecell, Meliku Diyâr-ı Bekr, Emîrû'l-Irak ve's-Şam ve'l-Ermeniyye, Alp İnanç, Kutluğ Beg.

Künye: Ebu'l-Muzaffer.

Figür: Kitabenin yukarısında, 0.70 x 1.40 m. ölçülerinde birbirine doğru yürür vaziyette iki arslan kabartması yer almaktadır. Yüzleri dışarıya doğru bakan bu arslanların, yeleleri dalgalı ve pençeleri iri şekilde nakşedilmiştir. Kuyrukları ejder başlı olup, bacakları arasından dolaşarak sırtlarında bitmektedir⁵⁹². Ayrıca bu iki aslan kabartmasının ortasında, boyutları 0.70 x 1.20 m. olan, insan başlı, çift gövdeli, arka ayakları üzerine oturmuş vaziyette, kanatlı bir aslan kabartması daha bulunmaktadır⁵⁹³.

⁵⁹² Öney, "Aslan Figürü", s. 13; *Voyages*, s. 216, fig:163. Arslan figürlerinin menşei ve sembolik anlamları "Nâsirüddin Mahmûd Dönemi" başlığında ayrıntılı olarak incelendiğinden burada tekrar değinilmeyecektir.

⁵⁹³ Öney, "Aslan Figürü", s. 21-22. S. Ögel, kapı bekçisi olarak nakşedilen arslanların daima çift gövdeli olduğunu ve çift gövde ile kendisine atfedilen kuvvetin iki misline çıktığını yazmaktadır (a.g.m., s. 530, 534).

Resim 81: Kitabenin üstünde bulunan arslan kabartmaları

Değerlendirme: Mardin Artuklularının üçüncü hükümdarı Necmüddin I. Alpı'ya ait ilk yazıt olan ve burcun yapım emrini ihtiva eden kitabede⁵⁹⁴, onun bir çok övgü sıfatı ve elkab ile “Emîrû'l-İsfefsâlâri'l-Ecell, Meliku Diyâr-ı Bekr, Emîrû'l-İrak ve'ş-Şam ve'l-Ermeniyye” gibi şümüllü unvanlar aldığı görülmektedir. Bunlardan “Meliku Diyâr-ı Bekr” unvanının, adına basılan sikkelerde de geçmesi, Necmüddin I. Alpı'nın resmî olarak bu unvanı kullanmış olduğunu göstermektedir⁵⁹⁵. Bununla birlikte “Alp İnanç,

⁵⁹⁴ İbnü'l-Ezrak burcun tamamlandığı tarihi 23 Ramazan 560 (3 Ağustos 1160) olarak vermiş ve burcun yapım safhalarını şu şekilde anlatmıştır: “560 yılı Rebiülevvel ayının 29'unda (13 Şubat 1165) Babü'l-Kasr (Saray Kapısı) yanındaki Burcü'l-Mirât'ın (Ayna Burcu'nun) yenilenmek üzere yıkımına başlandı... 560 yılı Cemaziyelahir'inin ilk gününde (15 Nisan 1160) Burcü'l-Mirât'ın yapımına başlandı. Yıkımı bir ay bir gün sürmüştü. Burcun yapımı ve aletlerin nakli için şehrin Kalûfah Kapısı açıldı... 23 Ramazan (3 Ağustos) Pazartesi günü sur üzerindeki Burcü'l-Mirât (Ayna Burcu) tamamlandı. Yapım süresi üç ay on üç gün sürmüştür (A. Savran'ın da belirttiği gibi başlama tarihine göre bu sürenin üç ay yirmi üç gün olması gerekmektedir).” (a.g.e., s. 147, 148, 149). Ayrıca bkz. Kayhan, a.g.m., s. 352-353.

⁵⁹⁵ Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 86-90; Spengler-Sayles, a.g.e., s. 79-92. Nitekim bu unvanına paralel olarak bölgede aktif bir siyaset izleyen Necmüddin I. Alpı, bu bölgede bulunan Erzen merkezli Dilmaçoğulları Beyliğini tâbiyeti altına aldığı gibi, aralarında anlaşmazlık çıkan amcazâdesi Hısn Keyfâ Artuklu hükümdarı Fahrüddin Kara Arslan üzerine H. 552 (1157-8) yılında sefere çıkarak Tell-Hum Kalesini zapt etmiştir. Ancak bu husumet uzun sürmemiş ve aralarında barış sağlanmıştır (İbnü'l-Ezrak, s. 120-121; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 179, 183). Bu sulhun ardından beraber hareket eden iki kardeş hanedan, zor durumlarda birbirlerinin yardımına gelmiş ve bu durum Artuklular'ın Diyâr-ı Bekr bölgesinde güçlenmesini sağlamıştır (Turan, *Doğu Anadolu*, s. 182). Öte yandan Necmüddin I. Alpı, Atabeg Nûrüddin Mahmud Zengî'nin liderliğinde Haçlılara karşı yapılan cihad hareketlerine de katılmış ve H. 559 (1163-4) senesinde Haçlılara karşı kazanılan zaferde askerleriyle birlikte bulunmuştur (İbnü'l-Ezrak, 140-142; İbnü'l-Esîr, XI, s. 246-248; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 181-182). Alpı'nın kullanmış olduğu “Emîrû'l-İrak ve'ş-Şam ve'l-Ermeniyye” unvanları ise, Halep, Harran ve Kuzey Irak'ın bazı beldelerine hâkim olan dedesi İlgazi ve babası Temürtaş dönemindeki hâkimiyete bir atf gibi görünmektedir. Keza Mardin Artuklularını bu bölgelere İlgazi ve Temürtaş döneminde hâkim olmuşlarsa da, bu topraklar zaman içinde ellerinden çıkmış ve özellikle Suriye ve Irak'taki hâkimiyet H. 521 (1127-8) yılından itibaren Zengîlerin eline geçmiştir (Sevim, “Temürtaş'ın Halep Hâkimiyeti”, s. 577-581; a.mlf., *Anadolu'nun Fethi*, s. 207-209; Turan, *Doğu Anadolu*, s.172-178; Aydın Usta, “İmadeddîn Zengî ve Artuklular” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/2, Aralık 2007, s. 120-137).

Kutluğ Beg” gibi Türkçe unvanları da kitabesinde kullanan Necmüddin I. Alpı, Mardin Artuklu hükümdarları arasında bunları kitabelerine yazdıran tek kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, onun diğerlerine göre Türk kimliğine daha bağlı olduğu şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan kitabede, sikkelerinde de geçmekte olan “Ebu’l-Muzaffer” künyesini kullanan Necmüddin I. Alpı’nın, Abbâsî halifeliğine bağlılığına da “Şihâbu Emîri’l-Mü’minîn, ‘İddetü’l-Hilâfe” ibareleri ile atıf yapılmıştır⁵⁹⁶.

Necmüddin I. Alpı dönemi kaynaklarda bir refah ve imar dönemi olarak geçmektedir. İbnü’l-Ezrak onun döneminde yapılan imar faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde yazmıştır⁵⁹⁷. Süryani kaynakları da onun Hıristiyanlara karşı iyi davrandığını ve döneminde refah içinde yaşandığını nakletmişlerdir⁵⁹⁸.

KİTABE NU: 23 (Silvan Ulu Camisi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Silvan Ulu Camisinin⁵⁹⁹ kubbe eteği boyunca, alttan ve üstten silmeli dikdörtgen kuşak biçiminde tek satır olarak yer almaktadır (R. 62,63).

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz Taş (Kireç taşı).

Ölçüleri: 0.30 x 22 m.

Yazı Türü: Orta boy karakterle, kabartma, müzeyyen sülüs tarzda yazılan kitabede, yer yer bozulmalar göze çarpmaktadır.

⁵⁹⁶ İbnü’l-Ezrak, dönemin halifesi el-Müstencid Billah’ın, H. 555 (1160) yılında Necmüddin Alpı’ya teşrif ve bir menşur gönderdiğini ve bu menşurun Mardin’de okunarak, o gün şehirde büyük kutlamalar yapıldığını yazmaktadır (*a.g.e.*, s. 123).

⁵⁹⁷ İbnü’l-Ezrak, s.136-137,147-149,165-166,

⁵⁹⁸ Süryani Mihail, *Vakâyinâme*, II, çev. Hrant Andreasyan, TTK Kütüphanesi (Basılmamış Nüsha), s. 245; Ebu’l-Ferec, II, s. 422. Ayrıca bk. Turan, Doğu Anadolu, s. 183, 232.

⁵⁹⁹ Günümüzde “Selahaddin Eyyubi Camisi” olarak adlandırılan bu cami, bazı kaynaklarda da bu isimle geçmektedir (Savcı, *a.g.e.*, s. 56). Neden bu ismi aldığı konusu muğlak olan caminin Eyyübîlere izafe edilmesinde, bu dönemde camide yapılan tamir ve eklemelere işaret eden cami içerisindeki iki mihraptan batıdakinin üzerinde yer alan H. 624 (1224-5) tarihli Eyyübî kitabesinin etkisi olduğu düşünülebilir (Kitabe için bkz. Sauvaget, “Inscriptions”, s. 344, No: 124). Bununla birlikte halk arasında camiye “Acem Camisi” de denmektedir (Savcı, *a.g.e.*, s. 56). Cami hakkında bkz. *Voyages*, s. 221-230; Savcı, *a.g.e.*, s. 56-57; Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 8-9; Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 44-48; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 324-328.

Metin⁶⁰⁰:

(1) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنِ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ⁶⁰¹ صدق الله العظيم. هذا ما أمر بعمله مولانا الأمير الأسفهلار⁶⁰² الأجل السيد المؤيد المنصور المظفر العالم العادل الكبير نجم الدين سيف الاسلام كهف الامام⁶⁰³ مجد الأنام⁶⁰⁴ نور دولة شرف الملة فخر الامة عدّة⁶⁰⁵ الخلافة قطب الملوك و السلاطين ناصر المجاهدين قانع الملحين و المتمردين قاهر الكفرة و المشركين صاحب جيوش المسلمين ملك الأمراء حسرو⁶⁰⁶ العراق و الشام و ديار بكر و أرمينية فلك المعالي الب اينانج قتلغ بك أبو المظفر البي بن تمر تاش بن ايل غازي بن ارتق⁶⁰⁷ شهاب⁶⁰⁸ أمير المؤمنين⁶⁰⁹

Resim 82: Silvan Ulu Camisi kitabesinin âyet kısmı

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah'ın mescitlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur⁶¹⁰. Azim olan Allah doğruyu söyledi.

Bu, efendimiz, pek azametli başkomutan, efendi, (Allah tarafından) teyid edilmiş, (Allah'tan) yardım görmüş, muzaffer, âlim, âdil, kebir, dinin yıldızı, İslâm'ın kılıcı, imamın (halifenin) sığınağı, halkın ulusu, devletin nuru, milletin şerefi, ümmetin

⁶⁰⁰ Kitabe metninin yayınlandığı eserler: RCEA, IX (1937), s.102-103, No: 3351; Sauvaget, "Inscriptions", s. 343, No: 123; Konyar, *Diyarbakir Yıllığı*, s. 313; Savcı, *a.g.e.*, s. 31; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 326.

⁶⁰¹ Tevbe Suresi, 18. Âyet.

⁶⁰² B. Konyar'ın neşrinde, "الاشفاق سلام" şeklinde okunmuştur (a.g.e., s. 313).

⁶⁰³ B. Konyar ibareyi "صفي الايام", S. Savcı ise "كهف الايام" şeklinde okumuştur (Konyar, *a.g.e.*, s. 313; Savcı, *a.g.e.*, s. 31).

⁶⁰⁴ J. Sauvaget'ın neşirlerinde "مجير الأنام" şeklinde yer alır (RCEA, IX (1937), s.103, No: 3351; "Inscriptions", s. 343, No: 123). Ayrıca bkz. Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 326.

⁶⁰⁵ Kitabede yer alan "نور دولة شرف الملة فخر الامة عدّة" ibareleri, metnin yayınlandığı diğer eserlerde bulunmamaktadır.

⁶⁰⁶ B. Konyar ve S. Savcı ibareyi "ملك" şeklinde okumuştur (Konyar, *a.g.e.*, s. 313; Savcı, *a.g.e.*, s. 31).

⁶⁰⁷ B. Konyar'ın neşrinde, kitabede geçen Alpi ismiyle, aile şeceresi kısımlarını bulunmamaktadır (a.g.e., s. 313).

⁶⁰⁸ S. Savcı ibareyi "شهاب الدين" şeklinde okumuştur (a.g.e., s. 31).

⁶⁰⁹ Kitabe "شهاب" (Şihâb) ifadesiyle bitirilmiş gibi gözükmektedir. Ancak ibarenin devamının sığabileceği bir boşluk kalmamasından dolayı, hattat tarafından şecere kısmının sonunda bulunan "İlgazi" isminin hemen üzerine çok küçük karakterle ibarenin devamı olan "أمير المؤمنين" (Emîri'l Mü'minîn) yazılmıştır. Keza Necmüddin Alpi'ya ait diğer daha önce incelenen kitabede de halifeye atf olarak "شهاب أمير المؤمنين" (Şihâbu Emîri'l-Mü'minîn) ifadesi kullanıldığı görülmektedir. (K. 22).

⁶¹⁰ <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#9:18>

öväncü, hilafetin pazusu, meliklerin ve sultanların kutbu, mücahitlerin yardımcısi, dinden dönenleri ve asileri yok eden, kâfirleri ve müşrikleri kahreden, Müslüman askerlerin sahibi (başı), Irak ve Şam ve Diyâr-ı Bekr ve Ermeniyye'nin Hüsrevi, semalar yücesi, Emirü'l-Mü'minînin yıldızı olan, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temirtaş oğlu, Melikü'l-Ümerâ, Alp İnanç Kutluğ Beg, Ebu'l-Muzaffer Alrı'nın yapılmasını emrettiği şeydir.

Resim 83: Kitabenin "ألب إبنانج قتلغ بك" (Alp İnanç Kutluğ Beg) unvanlarının yazılı olduğu kısmı

Resim 84: Kitabenin "أبو المظفر البي بن تمر تاش" (Ebu'l-Muzaffer Alrı b. Temürtaş) isminin yazılı olduğu kısmı

Tarihi: H. 552 (1157)⁶¹¹.

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevlânâ, es-Seyyid, el-Müeyyed, el-Mansûr, el-Muzaffer, el-Âlim, el-Âdil, el-Mücâhid, Seyfü'l-İslâm, Kehfü'l-İmam, Mecdü'l-Enâm, İddetü'l-Hilâfe, Kutbü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Mucîrü'l-Enâm, Nâsirü'l-Mücâhidîn, Kâmi'u'l-Mülhidîn ve'l-

⁶¹¹ Mezkûr kitabede herhangi bir tarih bulunmamaktadır. Ancak İbnü'l-Ezrak'ın bu cami ve kubbesinin yapımı hakkında vermiş olduğu bilgiler, kitabenin hangi seneye ait olabileceğine dair ipucu vermektedir. O, caminin 27 Rebîülevvel 547 (27 Haziran 1152) gecesinde çöktüğünü, minber, revak ve kubbesinin yıkıldığını, daha sonra caminin yapımı için temelini atılıp, aynı yılın sonunda tekrar yapımına başlandığı malumatını vermekte, ayrıca H. 550 (1155-6) yılında ez-Zâhid İbnü't-Tavîl'in Meyyâfârikin'deki vakıfların başına tayin olunduğunu, mezkûr camiyi ve kubbesinin yanı sıra Karaman (Akraman) köprüsünü de tamamlamaya başladığı ve nihâyetinde Şaban 552 (Eylül-Ekim 1157) tarihinde caminin kubbesinin bitirilerek halkın yatısı namazını burada kıldığını yazmaktadır (a.g.e., s. 92, 116, 119). Bu bilgilerden H. 547 (1152) yılından H. 552 (1157) yılına kadar beş senede bitirildiği anlaşılan caminin kitabesini de H. 552 (1157) olarak tarihlendirmek mümkündür.

Mütemerridîn, Kâhirü'l-Kefereti ve'l Müşrikîn, Sâhibu Cuyûşi'l-Müslimîn, Felekü'l-Me'âli, Şihâbu Emîri'l-Mü'minîn.

Lâkaplar: Necmü'd-din, Nûrû'd-devle, Şerefü'l-mille, Fahrü'l-ümme.

Unvanlar: el-Emîrû'l-İsfehsâlâri'l-Ecell, Melikü'l-Ümerâ, Hüsrevü'l-Irak ve's-Şam ve Diyâr-ı Bekr ve'l-Ermeniyeye, Alp İnanç, Kutluğ Beg.

Künye: Ebu'l-Muzaffer.

2. 3. Kutbüddin II. İlgazi Dönemi H. 572-580 (1176-7 – 1184-5)

KİTABE NU: 24 (Mardin Ulu Camisi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Mardin Ulu Camisinin⁶¹² minare kaidesinin güneye bakan yüzünde üç adet kitabe yer almaktadır. Bu kitabeler en üstte uzun dikdörtgen çerçeve, onun altında daha kısa dikdörtgen çerçeve ve son olarak en altta celî ma'kılî⁶¹³ türde âyet kitabesi olarak yukarıdan aşağıya sıralanmıştır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Sarımsı kireç taşı.

Ölçüleri: Uzun dikdörtgen: 0.30 x 4.20 m.; kısa dikdörtgen: 0.31 x 1.17 m.; Kare âyet kitabesi: 1.72 x 2.05 m.

Yazı Türü: Uzun ve kısa dikdörtgen şekilli kitabeler orta boy karakterlerle, kabartma, müzeyyen sülüs, en altta bulunan kare şekilli âyet kitabesi ise kabartma, celî ma'kılî hat ile yazılmıştır. En üstte bulunan kitabenin, iki yerinde düşme ya da kırılmadan meydana gelen boşluklar bulunmakla birlikte, son kısmı okunamayacak derecede tahrip olmuştur (R. 64).

⁶¹² Kâtip Ferdî'nin, Kutbüddin II. İlgazi'nin yaptırdığını söylediği (*Mardin Mülûkü Artukiyeye Târîhi*, nşr. Ali Emîrî, İstanbul 1912, s. 25) Mardin Ulu Camisinin ne zaman yapıldığı konusu net olmamakla birlikte, son şeklini en erken Artuklular döneminde aldığı görüşü yaygındır. Cami hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Voyages*, s. 20-25; Altun, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not" *VD*, IX, İstanbul 1971, s. 191-200; a.mlf., *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 60-67; a.mlf., *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 2011, s. 20-32; Abdülkadir Yuvalı, "Artukoğulları Döneminde Mardin'deki Maddî Kültür Unsurları" *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu 26-28 Mayıs 2006 Bildiriler*, İstanbul 2007, s. 31-32.

⁶¹³ Ma'kılî yazı hem İslâm öncesi, hem de İslâm sonrası kullanılan, harflerin düz, köşeli ve geometrik şekilde işlendiği yazı türüdür. Gözlü ve başlı harflerin kare şeklinde yazıldığı bu hatta "Hatt-ı satrancelî" ve "Geometrik Kûfi" de denilmektedir (M. Bedreddin Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, Ankara 1972, s. 86-97; 75-79; Recep Gün, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazı Kullanımı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1999, s. 6-7).

Metin⁶¹⁴:

En üstte bulunan uzun dikdörtgen çerçeve içinde:

بسم الله الرحمن الرحيم [الرحيم] أحمد الله و أشكره الذي [تولى هذه⁶¹⁵ المنارة في دولتي وإيامي ايل غازي قطب الدين
الارتقي⁶¹⁶ ملك ديار بكر⁶¹⁷

Kısa dikdörtgen çerçeve içinde (24a):

(1) بسم الله الرحمن الرحيم بنيت هذه المنارة

(2) في المحرم سنة اثنين و سبعين و خمسمائة

En altta yer alan ma'kılı âyet kitabesi (25b):

و من يتوكل على الله فهو حسبه⁶¹⁸

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. (Bu) minareyi, benim devletim ve (saltanat) günlerimde (yapımına) veli kılan Allah'a hamd ve şükürler olsun, Diyâr-ı Bekr Meliki Kutbüddin İlgazi el-Artukî.

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu minare 572 yılı Muharrem'nde (Temmuz-Ağustos 1176) bina edildi.

Kim Allah'a tevekkül ederse O kendisine yeter⁶¹⁹.

Tarihi: Muharrem 572 (Temmuz-Ağustos 1176).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: -.

⁶¹⁴ Kitabe metninin yayınlandığı eserler: Ali Emîrî, *a.g.e.*, s. 25, dn:1; Van Berchem, “Arabische Inschriften” (Oppenheim), s. 66-67, No: 100-101; *RCEA*, IX (1937), s. 85, No: 3324-3325; Abdülgani Bulduk, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Ankara 1999, s. 52; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 291, No: 2-3; Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, s. 98-99.

⁶¹⁵ Kitabenin bu bölümü günümüzde yok olmuş durumdadır. Bununla beraber, Ali Emîrî kitabenin bu bölümünü, “وقفنا لبناء حذه” şeklinde okurken (*a.g.e.*, s. 25, dn:1; Ayrıca bkz. Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, s. 98), A. Bulduk, “وقف لبناء” şeklinde (*Mardin Tarihi*, s. 52), Van Berchem ise “بنيت هذه” olarak okumuştur (“Arabische Inschriften” (Oppenheim), s. 66, No: 100). Bu okuyuşlardan farklı olarak J. Sauvaget, ibarenin mevcut kısmını “تو.....” şeklinde yayınlamıştır (*RCEA*, IX (1937), s. 85, No: 3325; “Inscriptions”, s. 291, No: 2). Kitabeye bakıldığında ise, bu ibarenin Ali Emîrî'nin ve A. Bulduk'un okuduğu gibi “و” harfiyle değil, J. Sauvaget'in neşrettiği gibi tırnaklı bir harfle başladığı görülmekle birlikte, metnin gidişatına göre bunun “تولى” şeklinde okunması mümkündür. Öte yandan Van Berchem'in okuyuşunun anlam bozukluğuna yol açmasından ötürü ibarenin bu şekilde devam etme olasılığı zayıf görünmektedir.

⁶¹⁶ J. Sauvaget'in neşirlerinde bu ibare bulunmamaktadır (*RCEA*, IX (1937), s. 85, No: 3325; “Inscriptions”, s. 291, No: 2).

⁶¹⁷ Bu ibare Van Berchem'in yayınında bulunmamaktadır (“Arabische Inschriften” (Oppenheim), s. 66, No: 100).

⁶¹⁸ Talâk Süresi, 3. Âyet.

⁶¹⁹ <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#65:3>

Lakaplar: Kutbü'd-din.

Unvanlar: Meliku Diyâr-ı Bekr.

Künye:-

Değerlendirme: Kutbüddin II. İlgazi dönemine ait Mardin Ulu Camisi minaresindeki bu tek kitabe⁶²⁰, babası Necmüddin I. Alpı'nın kitabeleriyle karşılaştırıldığında son derece mütevazı bir içeriğe sahip olmakla birlikte, üslup olarak dikkati çekmektedir. Nitekim daha önce incelenen kitabelerde eseri yaptıran hükümdardan “Bunun yapılmasını ... emretti, gönüllü olarak üstlendi” şeklinde üçüncü şahıs olarak bahsedilirken, mezkûr kitabede bir yapım emri bulunmamakta ve Kutbüddin II. İlgazi'nin kendi ağzından eserin yapılmasından dolayı Allah'a edilen şükür duasını ihtiva etmektedir. Öte yandan ne aile şeceresi ne de herhangi bir övgü sıfatının yer almadığı kitabede, sadece babasının unvanı olan “Meliku Diyâr-ı Bekr” unvanını kullanan İlgazi, “Kutbü'd-din” lakabını almış⁶²¹ ve mensup olduğu Artuklu ailesine de “el-Artukî” ibaresiyle atıfta bulunmuştur.

⁶²⁰ Ali Emîrî, caminin doğu duvarında caminin yapım yılının yazılı olduğunu söylediği “Muharrem 568” (Ağustos-Eylül 1172) tarihli yedi satırlık bir kitabenin bulunduğunu yazmakla birlikte, bu kitabeden hareketle Necmüddin I. Alpı'nın H. 568 tarihinden önce öldüğünü, II. İlgazi'nin ise bu yılda tahta geçtiğini belirtmektedir (*a.g.e.*, s. 21-22, dn:1, s. 25, dn:1). Fakat ileride görüleceği üzere bu kitabe Kutbüddin II. İlgazi'nin oğlu Hüsâmüddin Yavlak Arslan döneminde Muharrem 582 (Nisan 1186) yılında yazılmış olan bir vergi kitabesi olup (K. 25), caminin yapımıyla bir ilgisi bulunmamaktadır. Ayrıca Ali Emîrî, caminin vakfiyesinin büyük bir taşta yazılı olduğunu ve bunun Kutbüddin II. İlgazi döneminde H. 573 (1177-8) yılında yazılmasına rağmen, kitabeye kırk sene sonrası olan H. 613 (1216-7) tarihinin yazıldığını söylemekte ve bu vakfiyenin başından ve sonundan bazı kısımları vermektedir (*a.g.e.*, s. 25-26, dn:1). Fakat taşta yazılı olduğunu söylediği Ulu Caminin vakfiye kitabesi de bugün mevcut değildir. İ. Artuk, bu vakfiyenin aslının ince ve zarif bir ceylan derisine yazıldığını belirtmektedir (*a.g.e.*, s. 96).

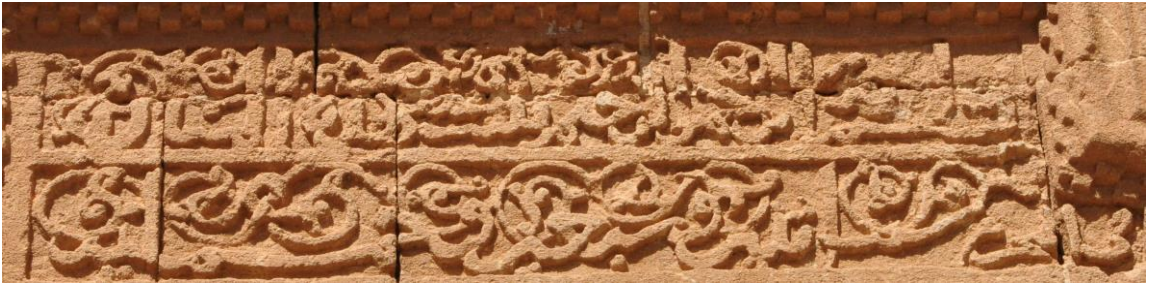
⁶²¹ Kutbüddin II. İlgazi'nin bastırıldığı sikkelerde de “Melikü'l-Ümerâ, Şahu Diyâr-ı Bekr” gibi unvanlar ile “Kutbü'd-din” lakabı görülmektedir. Sikkeler için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 84-86; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 26-28; Spengler-Sayles, *a.g.e.*, s. 89-96.

Resim 85: Mardin Ulu Camisi minare kaidesinde bulunan kitabelerden genel görünüm

Resim 86: En üstte bulunan dikdörtgen kitabe

Resim 87: Ortada bulunan dikdörtgen kitabe

2. 4. Hüsâmüddin Yavlak Arslan Dönemi H. 580-598 (1184-5 – 1201-2)

KİTABE NU: 25 (Mardin Ulu Camisi)

Türü: Vergi.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Kitabe, Mardin Ulu Camisinin doğusundaki avlu duvarının dış cephesinde, doğu girişinin kuzeyinde ve minare kaidesinin güneyinde yer almaktadır⁶²³.

Yazılı Olduğu Malzeme: Sarımsı kireç taşı.

Resim 88: Mardin Ulu Camisi doğu duvarındaki vergi kitabesi (2012)

Ölçüleri: Sağ levha: 1.45 x 1.90 m. Sol levha: 1.75 x 2.15 m.

⁶²³ Ali Emirî, caminin doğu duvarında yapılaş tarihini veren ve baştan altı satırının bozulduğundan okunamadığını belirttiği bir kitabeden bahsetmektedir. Kitabenin okunabilen son satırını:

“في اخر شهر محرم سنة ثمان و ستين و خمسمائة من هجرت سيدنا محمد صلى الله عليه و سلم“ (568 yılının Muharrem ayı sonunda (Ağustos-Eylül 1172)) şeklinde vermiş ve buradan hareketle Necmüddin I. Alpı'nın H. 568 tarihinden önce öldüğünü, Kutbüddin II. İlgazi'nin ise bu tarihte tahta geçtiğini belirtmiştir (*a.g.e.*, s. 21-22, dn:1, s. 25, dn:1). Ancak, Ali Emirî'nin bahsettiği gibi yapım emri içeren bir kitabe caminin doğu duvarında yer almadığı gibi, vergi kitabesinden başka herhangi bir kitabe izine de rastlanmamaktadır. Ali Emirî'nin caminin yapılaş tarihinin yazılı olduğunu söylediği kitabenin Hüsâmüddin Yavlak Arslan dönemine ait olan vergi kitabesi olduğu muhakkaktır. Çünkü bu vergi kitabesinin tarihinin yazılı olduğu yedinci satırda Ali Emirî'nin verdiği ibareler ile başlamakta ve bitmektedir. Nitekim J. Sauvaget da, Ali Emirî'nin bu kitabede sadece yedinci satırı okuduğunu yazmıştır (“Inscriptions”, s. 293, No: 4) Ancak kitabenin tarihi, Ali Emirî'nin vermiş olduğu gibi Muharrem 568 (Ağustos-Eylül 1172) değil, J. Sauvaget'ın okuduğu üzere Muharrem 582 (Nisan 1186)'dir. Ayrıca Ali Emirî, caminin vakfiyesinin büyük bir taşta yazılı olduğunu ve bunun Kutbüddin II. İlgazi döneminde H. 573 (1177-8) yılında yazılmasına rağmen, kitabeye kırk sene sonrası olan H. 613 (1216-7) tarihinin yazıldığını söylemekte ve bu vakfiyenin başından ve sonundan bazı kısımları vermektedir (*a.g.e.*, s. 25-26, dn:1). Ancak taşta yazılı olduğunu söylediği Ulu Caminin vakfiye kitabesi de bugün mevcut değildir. İ. Artuk, bu vakfiyenin aslının ince ve zarif bir ceylan derisine yazıldığını belirtmektedir (*a.g.e.*, s. 96).

Yazı Türü: Müzeyyen sülüs hat ile kabartma şeklinde, yer yer orta, yer yer iri karakterle yazılmıştır. Yazılar arasındaki boşlukların dallar ve çiçeklerle bezenen kitabenin etrafı, tek sıra silme ile çerçevelenmiştir. Kitabe yan yana iki ayrı levha şeklinde olup, soldaki (A) levha içinde yedi (R. 89), sağdaki (B) levha içinde altı satır bulunmaktadır (R.90). Bununla birlikte kitabe metninin sağdaki çerçeve içerisinden başladığı izlenimi var ise de, metin soldaki çerçeve içerisinden başlayarak sağa doğru geçmekte ve kitabe boyunca bu sıra takip edilmektedir. Kitabenin bazı kısımlarında dökülmeler mevcut olup, bazı bölümleri de oldukça aşınmıştır.

Metin⁶²⁴:

- (1) **A**⁶²⁵ هذا ما أمر الامير الاسفهلار الكبير العادل السعيد الموفق نظام
- (2) **B** الدين عضد الاسلام و المسلمين محيي العدل ابو منصور البقش **A** ابن عبد الله ولي امير المؤمنين اعز الله انصاره با[سق]اط المون و
- (3) **B** المكوس المسماة بالهوى و هي مونة الشرطة و سوق الدقيق **A** و سوق ا.....⁶²⁶ المعصرة و الكسايين و الفاكهة و النخس و كلها يرد
- (4) **B** على ماردين و ال.....الأمته و رسوم الحسبة و **A** الولاية و القضاة و اتباعهم في الاثبات(?) و فتح الكتب الحكيمية و [1 veya 2 kelime]
- (5) **B** و لا يلت[قت أحد الى ا ؟] عادة الفساد و حراسة لأموال العباد و اغتنام لجزيل الأجر في **A** الم[ي]عاد طلبا لثواب الله تعالى و صدقةً عن المولى الملك حسام الدين يولق ارسلان بن ايل غازي
- (6) **B** بن البي بن تمر تاش بن ايل غازي [بن ارتق] نصير أمير المؤمنين أعزَّ الله أنصاره فمن بدَّله **A** بعدما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونهُ انَّ الله سميع عليم⁶²⁷ و من تعرَّض لذلك أو [سعى؟ ...]
- (7) **B** بتغيير[ه] عليه لعنة الله و الملائكة و الناس أجمعين و ذلك بتأريخ الجمعة في **A** العشر الآخر من محرَّم⁶²⁸ سنة اثن[ين و?] ثما[نين؟]⁶²⁹ و خمسمائة لهجرة نبينا⁶³⁰ محمَّد صلَّى الله عليه

⁶²⁴ Kitabe metninin yayınlandığı eserler: *RCEA*, IX (1937), s. 148, No: 3409; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 293, No: 4. Van Berchem kitabeyi iki farklı şekilde numaralandırmış olup, eksik ve hatalı bir şekilde neşretmiştir (“Arabische Inschriften” (Oppenheim), s. 67, No: 102-103). A. Bulduk da aynı şekilde eksik bir okuyuşla kitabeyi yayınlamıştır (*Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Ankara 1999, s. 52-53). Öte yandan İ. Artuk da hatalı bir şekilde kitabede Nizâmüddin Alpkuş tarafından Yavlak Arslan adına Ulu Camiye vakfedilen emlakın yazılı olduğunu belirterek, bu vergi kitabesinin metnini yayınlamıştır (*a.g.e.*, s. 109-110).

⁶²⁵ J. Sauvaget, kitabenin görüntüsünü esas alarak sağdaki levhaya “A”, soldaki levhaya “B” harflerini vermiştir. Burada verilen metinde kitabenin içeriği esas alınarak, metnin başladığı soldaki levha “A”, devamı olan sağdaki levhanın ise “B” şeklinde harflendirilmesi tercih edilmiştir.

⁶²⁶ Kitabenin bu kısmı kırılmıştır.

⁶²⁷ Bakara Suresi 181. Âyet.

⁶²⁸ J. Sauvaget’ın neşrinde “المحرَّم” şeklinde geçmektedir.

⁶²⁹ Kitabenin tarih kısmı günümüzde okunamayacak derecede tahrip olduğundan, J. Sauvaget’ın okumuş olduğu 582 (Nisan 1186) yılını doğrulama imkânı bulunamamıştır. Fakat kitabede Yavlak Arslan isminin bulunması, kitabe tarihin onun saltanat dönemi olan H. 580-597 (1184-5 – 1200-1) yılları arasında olmasını gerektirmektedir.

Metnin Tercümesi:

Bu, büyük başkomutan, âdil, mesut, muvaffak, dinin nizamı, İslam'ın ve Müslümanların pazusu, adaleti dirilten, Emîrû'l-Mü'minînin velîsi olan, Abdullah oğlu Ebu'l-Mansur Alpkuş'un -Allah ona yardımını artırsın- Ahiret gününde bol kazanç elde etmek, Allah Teâla'nın sevabını istemek için, efendimiz, dinin kılıcı, Emîrû'l-Mü'minînin yardımcısı olan, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temürtaş oğlu Alpı oğlu İlgazi oğlu Yavlak Arslan'ın -Allah ona yardımını artırsın- bir sadakası olarak, hüküm (fıkıh) kitaplarının açıkladığı gibi, Mardin'de hevâ diye isimlendirilen meûn⁶³¹ ve mükûs⁶³² vergileri ile şurta, un çarşısı, çarşısı, ma'sara (zeytin veya üzüm sıkılan yer), elbise ve meyve ile hayvan pazarından, mallarından, hisbe⁶³³, vali, kadı ve onlara tâbi olanların aldıkları vergilerin kaldırılmasını (iskâtını) emrettiği şeydir. Kimse bundan sonra fesada dönmesin ve Müslümanların malları korunsun. “Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir ve hakkıyla bilendir.”⁶³⁴ Ve kim buna muhalefet eder ve değiştirirse, Allah'ın ve meleklerinin ve bütün insanların laneti üzerine olsun. Ve bu, Peygamberimiz Muhammed'in -Allah'ın salâtı üzerine olsun- hicretinin 582. (1186) yılının Muharrem (Nisan) ayının son on gününün Cuma'sı tarihinde (oldu).

⁶³⁰ J. Sauvaget ibareyi “سَيْدِنَا” şeklinde okumuştur.

⁶³¹ Bir çeşit erzak vergisi olan bu vergi çeşidi, şehirlerin etrafında olan bostanlardan tahsil edilen baklagillerden, bağların, sebzelerin meyvelerin hepsinden alındığı gibi, odun ve kömür gibi mallardan da alınır. Bu vergiden hem fakir, hem de zengin yükümlüydü (Çevik, *a.g.t.*, s. 354).

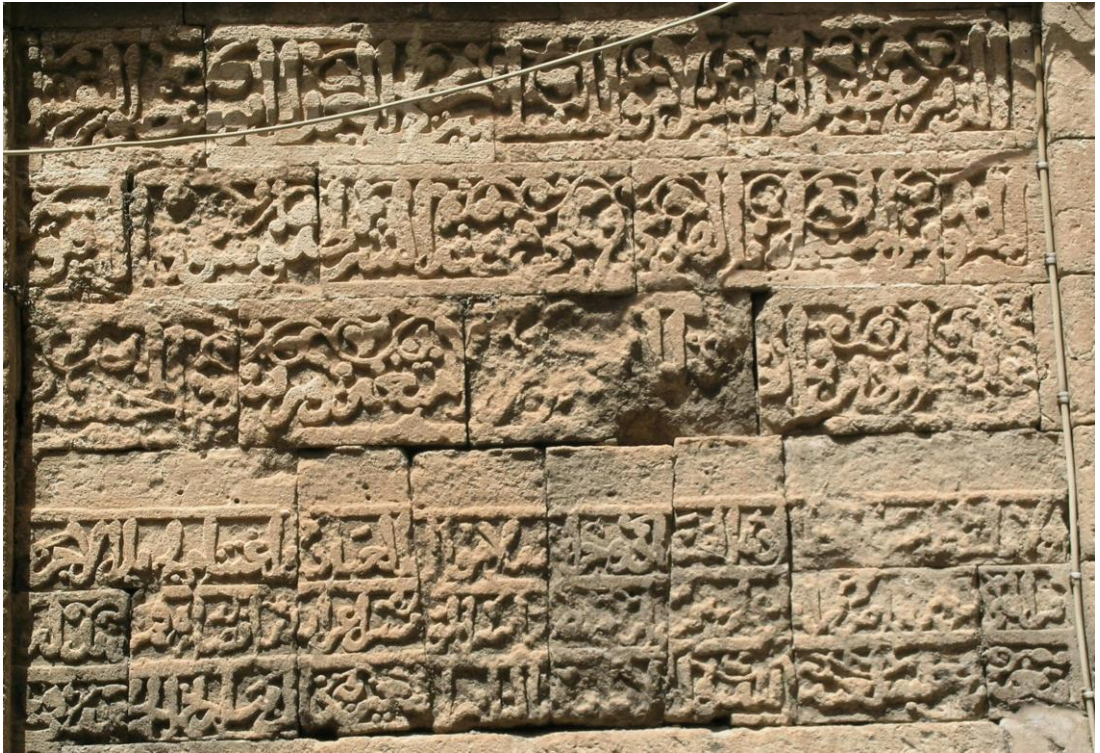
⁶³² “Vergi tahsili, gümrük resmi, bâc” anlamlarına gelen “Meks” kelimesinin çoğulu olan Mükûs, Ortaçağ İslâm devletlerinde uygulanan ve halkın memnun olmadığı oldukça ağır bir vergi çeşididir. Mahalli idareciler tarafından neredeyse şehre giriş-çıkış yapan ve pazarlarda satılan her türlü maldan toplanan bu vergi, zaman içinde ticaret metaından alınan ağır gayri meşru vergilerin genel adı olarak kullanılmaya başlanmış, zulüm ve zorbalık olarak görülmüştür (Cengiz Kallek, “Meks” *DİA*, XXVIII, s. 583-588).

⁶³³ Hisbe, Ortaçağ İslâm devletlerinde, genel ahlâkı ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini yürüten müesseseyi ifade etmekte kullanılan bir terim olup, bu işle görevli memura “Muhtesib” denir. Görev alanı geniş olmakla birlikte Muhtesibler çarşı ve pazarlarda fiyatların kontrolü, her türlü meslek ahlâkının ihlali, işçi-işveren anlaşmazlıkları, ahlâka mugayir davranışların takibi gibi konularla ilgilenmektedirler ve aksi durumlarda ceza verme yetkisine sahiptirler (C. Kallek, “Hisbe” *DİA*, XVIII, s. 133-142).

⁶³⁴ <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#2:181>

Resim 89: Kitabenin soldaki "A" kısmı (son beş satırı Sadi S. Kucur arşivi-2007)⁶³⁵

Resim 90: Kitabenin sağdaki (B) kısmı (Sadi S. Kucur arşivi-2007)

⁶³⁵ Günümüzde kitabenin mevcut görüntüsü eskiye nazaran daha silik ve aşınmış olduğundan, metnin daha net okunabildiği geçmişte çekilmiş fotoğrafların kullanılması tercih edilmiştir.

Kitabe Tarihi: Muharrem 582 (Nisan 1186).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevlevî, Muhyî'l-‘Adl, ‘Adudü'l-İslâm ve'l-Müslimîn, el-‘Âdil, es-Sa‘îd, el-Muvaffak, Velîyu Emîri'l-Mü'minîn (Alp Kuş için), Nasîru Emîri'l-Mü'minîn (Yavlak Arslan için).

Lâkaplar: Nizâmü'd-din (Alp Kuş için), Hüsâmü'd-din (Yavlak Arslan için).

Unvanlar: el-Emîrü'l-İsfehâlâri'l-Kebîr (Alp Kuş için), el-Melik (Yavlak Arslan için).

Künye: Ebu'l-Mansûr (Alp Kuş için).

Değerlendirme: Yukarıda ayrıntıları verilen kitabe, Kutbüddin II. İlgazi'nin oğlu Hüsâmüddin Yavlak Arslan döneminde Mardin'de toplanmakta olan bazı vergilerin kaldırılması konusunda Muharrem 582 (Nisan 1186) tarihinde yazılmış bir emirname'dir. Kitabede, diğer Artuklu kitabelerinde başka örneğine rastlanmayan bir ayrıntı dikkati çekmektedir⁶³⁶. Keza beyliğin yönetimine tayin edilen köle kökenli Nizâmüddin Alpkuş'un adı bir hükümdar gibi sıfat ve unvanlarla Artuklu Meliki Yavlak Arslan'ın isminden önce yazılmıştır.

Kaynakların kendisinden dindar, hayır sever, âdil bir kimse olarak bahsettiği Nizâmüddin Alpkuş, Yavlak Arslan'ın dayısı ve onun tahta geçtiği sırada yaşı küçük olduğu için Mardin Artuklularını himayesi altına alan Ahlat Şâhı II. Sökmen'in memlûkü olup, Ahlat Şâhı tarafından beyliğin idaresine memur edilmiştir. Yavlak Arslan'ın eğitimi ve yetiştirilmesini üstlenen Alpkuş, onun annesiyle evlenmiş ve Ahlat Şâhı II. Sökmen'in H. 581 (1185-6) yılında ölmesinden sonra da Mardin Artuklularının yönetimini tamamen ele geçirmiştir⁶³⁷. Alpkuş'un böyle davranmasında pek tabiidir ki, Yavlak Arslan'ın yaşının küçük olması ve onun annesiyle evlenmesi etkili olmuştur. Nitekim mezkûr kitabede, Alpkuş'un beyliğin yönetiminde ne kadar etkili olduğunu gösteren en önemli delil olarak karşımıza çıkmaktadır⁶³⁸. Kitabede bu vergilerin

⁶³⁶ İbnü'l-Ezrak, Kutbüddin II. İlgazi'nin Meyyâfârikîn'de H. 571-2 (1175-6) yılında tahta geçtiği zaman memlekette toplanmakta olan vergilerin kaldırılması emrini verdiğini, bu emirle birlikte halk tarafından büyük kutlamalar yapılarak şehirde bir bayram havası estiğini ve bu emirnamenin de şehrin kapısına yazılıp ilan edildiğini nakletmektedir (a.g.e., s. 176-177). O. Turan da bu bilgidен hareketle mezkûr emirnamenin oğlu Yavlak Arslan zamanında taşaya yazdırılarak Mardin Ulu Camisinin duvarına konulduğunu ileri sürmüştür (Turan, *Doğu Anadolu*, s. 224).

⁶³⁷ İbnü'l-Esîr, XI, s. 402-403; Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, s. 106; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 191.

⁶³⁸ Bu dönemde Nizâmüddin Alpkuş ile birlikte yönetimde etkili olan bir başka kişi de, onun Lü'lü adlı kölesidir. Bu iki kişinin beyliğin üzerindeki hâkimiyeti Yavlak Arslan'ın H. 598 (1201-2) senesinde ölümünden sonra tahta geçen kardeşi Artuk Arslan'ın saltanatının ilk günlerinde de devam etmiş, onun Nizâmüddin Alpkuş'un hastalığı sebebiyle ziyarete gittiği sırada, Lü'lü ile Alpkuş'u bizzat öldürerek yönetimi fiilen ele aldığı H. 601 (1204-5)

kaldırılma emrinin Yavlak Arslan'ın bir sadakası olduğu zikredilmekte ve teamüllere aykırı bir şekilde Alpkuş'un adının, Yavlak Arslan'ın adından önce yazıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, Alpkuş için kitabede zikredilen unvan ve sıfatlar da, onun tam bir hükümdar gibi hareket ettiğini göstermektedir. Nitekim kendisinin "Emîrû'l-İsfehsâlâri'l-Kebîr" unvanıyla birlikte, Artuklu meliklerinin kullanmış oldukları "Muhyî'l-'Adl, 'Adudü'l-İslâm ve'l-Müslimîn, el-'Âdil" gibi övgü sıfatlarının da kullanıldığı görülen kitabede, yine onun bir hükümdar gibi Abbâsî halifesine bağlılığını gösteren "Velîyyu Emîri'l-Mü'minîn" sıfatı yer almaktadır. Buna karşılık Yavlak Arslan için sadece "Hüsâmüddin" lakabı ile "Melik" unvanı kullanılmış olup, herhangi bir övgü sıfatı bulunmamaktadır⁶³⁹. Ayrıca XII. yüzyılın başlarında Artuklu hükümdarlarının kullandığı "el-Emîrû'l-İsfehsâlâri'l-Kebîr" unvanının, bu dönemde nüfuzlu devlet adamları için kullanılmaya başlandığı da mezkûr kitabeden anlaşılmaktadır⁶⁴⁰.

Bununla birlikte kitabede kaldırıldığı ilan edilen vergi çeşitlerinin çokluğu da dikkati çekmektedir. Ticarî mallardan alınan mükûs ve meûn ile çarşı, pazar ve ma'saralardan toplanan vergilerin yanı sıra, toplumsal düzeni sağlamakla görevli devlet memurları olan vali, kadı, muhtesib ve şurtanın yaptıkları işlerin karşılığında vergi topladıkları görülmektedir. Yine kitabede mükûs ve meûn vergilerinin, dine aykırı eğilimler, canının istediği gibi anlamına gelen "hevâ" olarak isimlendirilmesi, bu vergilerin dinî ya da hukukî bir dayanağının bulunmadığını göstermektedir⁶⁴¹. Keza özellikle mükûs vergisi, fıkıh kitaplarında İslâm'a aykırı toplanan gayrimeşru vergiler olarak belirtilmiş ve toplanması büyük bir günah olarak görülmüştür⁶⁴².

tarihine kadar yaklaşık yirmi sene sürmüştür (İbnü'l-Esir, XI, s. 402-403; Ebu'l-Ferec, II, s. 434-435; Turan; *Doğu Anadolu*, s. 194).

⁶³⁹ Mardin Artukluları da bu dönemde Hısn Keyfâ Artukluları gibi Selahaddin Eyyübî'nin hâkimiyetini tanımış ve ona tâbi olmuşlardır. Nitekim Yavlak Arslan adına basılan sikkelerde kendisi için "Meliku Diyâr-ı Bekr" unvanı kullanılmakla beraber, tâbisi olduğu Selahaddin Eyyübî'nin, onun ölümünde sonra da halefleri Melik Âdil ve Melik Zâhir'in isimleri sikkelerde bulunmaktadır (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 92-99; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 28-31; Spengler-Sayles, *a.g.e.*, s. 97-116).

⁶⁴⁰ Köprülü, "Artuk Oğulları" s. 622. Mezkûr unvanın benzer bir kullanımı, Hısn Keyfâ Artuklu Meliki Mevdûd dönemine ait H. 620 (1223-4) tarihli Mesûdiye Medresesinde bulunan kitabede de görülmektedir (K. 18).

⁶⁴¹ Walther Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", çev. Fikret Işıltan, *Belleten*, XIII/52, Ekim 1949, s. 786,791. Nitekim bu makalede yayınlanan İsfahan Mescid-i Cuma'sındaki Şah Tahmasp dönemine ait H. 973 (1565-6) tarihli farsça vergi kitabesinde de "hava" adlı vergilerin kaldırıldığı ilan edilmiştir.

⁶⁴² Kallek, "Meks", s. 587. Ancak her ne kadar bu vergiler kaldırılmış olsa da, dönem dönem Artuklular'ın askeri ve kişisel harcamaları için adaletsiz malî siyasetler uyguladıkları da görülmüştür (Çevik, *a.g.t.*, s. 357). Nitekim sefahat hayatı dolayısıyla Hısn Keyfâ Artukluları meliki Rüküddin Mevdûd'a karşı nefret besleyen Âmid halkı, şehrin Eyyübîler tarafından muhasarasına mukavemet göstermeyerek şehrin düşüşünü kolaylaştırmıştır (Turan, *Doğu Anadolu*, s. 235).

Öte yandan halkı ve şehirlerdeki ticarî hayatı olumsuz etkileyen bu vergilerin kaldırılması Hüsâmüddin Yavlak Arslan dönemine has bir uygulama olmayıp, Artuklular'ın kurdukları ilk dönemden itibaren yürüttükleri malî bir politika olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Mardin Artuklularının kurucusu Necmüddin İlgazi, Suriye'de pazar vergilerini kaldırmış, ölçek, ağırlık ve uzunluk ölçülerini artırıp büyültmüş ve bazı vergileri de hafifletmiştir⁶⁴³. Yine Necmüddin İlgazi tarafından H. 514 (1120-1) tarihinde halkın şikâyeti üzerine Halep'te toplanmakta olan mükûs, meûn, mezalim vergileri kaldırılmış, halk da bir şükran ifadesi olarak levhaya yazdığı bu emirnâmeyle Halep Camisi kapısına asmıştır⁶⁴⁴. Daha önce değinildiği üzere Hısn Keyfâ Artuklu Meliki Fahrüddin Kara Arslan H. 541 (1146-7) yılında öşür ve bâc vergileri ile tartıyla satılan mallardan alınan vergileri kaldırarak, bu emirnamenin kitabesini Harput Ulu Camisinin avlusuna koydurmuştur (K.1). Yine Hısn Keyfâ Artuklu meliklerinden Nûrüddin Muhammed H. 579 (1183) tarihinde Âmid'i ele geçirdiğinde, şehrin daha önceki hâkimi olan Nisânoğulları'ndan kalma ağır vergileri ilga etmiştir⁶⁴⁵. Mardin Artuklu meliklerinden Kutbüddin II. İlgazi de tahta cülûsü ile birlikte vergilerin kaldırıldığını ilan etmiş, halkın büyük bir sevinçle karşıladığı bu emirnâme de şehrin kapısına asılmıştır⁶⁴⁶. Hüsâmüddin Yavlak Arslan döneminde de bu malî politika devam etmiş, memlekette toplanmakta olan ve ticari hayatı olumsuz etkileyen bazı vergiler kaldırılmıştır. Nitekim bu durum, civar ülkelerdeki tüccar ve çiftçilerin Artuklu topraklarına göç etmesine ve Artuklu şehirlerinin dönemin en önemli ticaret merkezleri haline gelmesine neden olmuştur⁶⁴⁷. Artuklu hükümdarları da, bu iktisadî gelişmeye yaptırdıkları han, çarşı-pazar ve köprüler ile şehirleri daha mamur bir hale getirerek katkıda bulunmuşlardır.

⁶⁴³ Muammer Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", *Artuklular*, II, Mardin 2008, s. 440.

⁶⁴⁴ İmâdeddin Halil, *el-İmaratü'l-Artukiyye fi'l-Cezîre ve's-Şam*, Beyrut 1980, s. 462; Gül, a.g.m., s. 440.

⁶⁴⁵ Halil, a.g.e., s. 462, Gül, a.g.m., s. 440.

⁶⁴⁶ İbnü'l-Ezrak, s. 176-177.

⁶⁴⁷ Bu duruma örnek olması bakımından Mardin Artuklu Meliki Hüsâmüddin Temürtaş ve Musul hâkimi Atabeg İmâdüddin Zengî arasında yaşanan bir olay önemlidir. Zengî'nin ülkesinde bulunan çiftçilerin yüksek vergi oranları nedeniyle Mardin'e göç etmesi üzerine Atabeg, Artuklu Temürtaş'a bir elçi göndererek bu çiftçilerin geri döndürülmesini istemiş, Temürtaş da bu isteğe karşılık "Çiftçilere iyi muamele ederiz ve öşürden başka vergi almazız. Eğer siz de böyle yapsaydınız onlar kendi yurtlarından ayrılmazlardı" cevabını vermiştir. Buna kızan Zengî ise "Franklar ile cihâd yaptığım için buna lüzum vardır ve üçte iki nispetinde vergi alsam dahi yerindedir. Zira eğer ben olmasaydım sen de Mardin'de yaşayamazdın. Buna karşı sen yüzde bir de vergi alsan kâfidir" diyerek, eğer çiftçileri dönmezse Mardin çiftçilerinin Musul'a sürüleceği tehdidinde bulunmuştur. Bu tehdit karşısında çaresiz kalan Temürtaş, kendi topraklarına göç eden bu çiftçileri iade etmeye mecbur kalmıştır (Turan, *Doğu Anadolu*, s. 222; Gül, a.g.m., s. 441).

2. 5. Nâsırüddin Artuk Arslan Dönemi H. 598-637 (1201-2 – 1239-40)

KİTABE NU: 26 (Kızıltepe (Düneysir) Ulu Camisi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer:Mardin'in güney batısındaki Kızıltepe (Düneysir/Koçhisar)⁶⁴⁸ ilçesinde bulunan Kızıltepe Ulu Camisinin abidevî mihrabında⁶⁴⁹ (R.91), dilimli kemer üzerinde yer almaktadır (R.92). Bunun yanında mihrabın muhtelif yerlerinde de bazı âyetlerden parçaların yazılı olduğu kitabeler bulunmaktadır⁶⁵⁰.

Yazılı Olduğu Malzeme: Sarımsı kireçtaşı.

Ölçüleri: -.

Yazı Türü: Orta boy karakterle, kabartma, sülüs hat ile yazılan kitabenin üstünde tek sıra bir silme mevcuttur. Mihrapta bulunan diğer âyet kitabelerindeki süslemeler ve mihrabın kendisine ait tezyinat göz önüne alındığında, inşa kitabesinin olabildiğince sade yazılmış olması dikkati çekmektedir (R. 93, 94, 95)

Metin⁶⁵¹:

(1) بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ هٰذَا مَا تَطَوَّعَ بِاتْمَامِ عِمَارَةِ اَنْشَاهُ اَخُوهُ الْمَلِكُ السَّعِیْدُ حَسَامُ الدِّیْنِ یُوَلِّقُ اَرْسَلَانَ رَحْمَةَ اللّٰهِ الْعَبْدِ الْفَقِیْرِ اِلَى رَحْمَةِ اللّٰهِ تَعَالٰی اَبُو الْفَتْحِ اَرْتُقُ اَرْسَلَانَ اِبْنِ اَیْلِ غَازِیِّ اِبْنِ الْبَیِّ اِبْنِ ثَمْرَتَاشِ اِبْنِ اَیْلِ غَازِیِّ اِبْنِ اَرْتُقُ تَقَبَّلَ اللّٰهُ مِنْهُ وَ ذٰلِكَ فِی الْمَحْرَمِ سَنَةِ اَحَدٍ وَ سَمَّائَةِ

⁶⁴⁸ Düneysir ile ilgili olarak bkz. Giriş Bölümü "Artuklu Coğrafyası" s. 14-15

⁶⁴⁹ Yerinde görüp inceleme imkânı bulduğumuz bu mihraptaki tezyinat gerçekten de göz alıcı bir mahiyette olup, hem Artuklular'ın, hem de Türk-İslâm sanatının geldiği noktayı göstermesi bakımından önemlidir. Cami hakkında bilgi için bkz. A. Gabriel, "Dunaysır", *Ars Islamica*, IV, Michigan 1937, s. 352-368; İ. Artuk, "Dunaysır'da Artuk Oğulları Ulu Camii", *Belleten*, X/37, Ankara 1946, s.167-169; Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 79-99; Ayrıca Katip Ferdî bu caminin yanında Artuk Arslan'ın Medrese-i Âli (Ulu Medrese)'yi inşa ettiğini yazmaktadır (*a.g.e.*, s. 31). Ancak, bugün mezkûr medreseden herhangi bir iz bulunmamaktadır.

⁶⁵⁰ Ayrıca bu camiye ait olduğu şüpheli olan, caminin güney batısında günümüze ulaşmayan bir minare kalıntısı üzerinde de Âl-i İmrân Süresi'nin 193, 194 ve 195. âyetlerinin yazılı bulunduğunu J. Sauvaget nakletmektedir (Sauvaget, "Inscriptions", s. 302-303, No: 19; Artuk a.g.m, s. 168. Minarenin fotoğrafı için bkz. Gabriel, a.g.m, s. 366, fig:17). Öte yandan A. Altun bu minarenin camiye ait olmadığını belirtmektedir (*Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 80).

⁶⁵¹ Kitabe metninin yayınlandığı eserler: Gabriel, a.g.m., s. 367; *RCEA*, X (1939), s. 1, No: 3601; Sauvaget, "Inscriptions", s. 302-303, No: 18; Artuk, a.g.m., s. 167-168.

Resim 91: Kızıltepe Ulu Camisi mihrabından genel görünüm

Dilimli kemerin altında orta kısımda (sülüs):

في بيوت أذن الله أن ترفع ويذكر فيها اسمه⁶⁵²

Dilimli kemerin altında sağ ve solda (sülüs):

الخير الناس بعد رسول الله أبو بكر و عمر و عثمان و علي⁶⁵³

⁶⁵² Nûr Sûresi, 36. âyet. “Allah’ın, yüceltilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evlerde, hiçbir ticaretin ve hiçbir alış verişin kendilerini, Allah’ı anmaktan, namazı kılmaktan, zekâtı vermekten alı koymadığı bir takım adamlar buralarda sabah akşam O’nu tesbih ederler.” <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#24:36> Bu âyetin devamı mihrap çukurunun sol kısmında kûfî hat ile yazılıdır. Bununla birlikte mihrapta bulunan diğer âyet parçaları âyetlerin tamamını değil, sadece mescit ve namaz ile ilgili bölümlerini içermektedir.

⁶⁵³ “Resûlullah’tan sonra insanların en hayırlısı Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali’dir.”

Mihrap çukurun üst kısmında (sülüs):

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ⁶⁵⁴

Mihrap çukurunun sağ kısmında (kûfi):

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ مِنْ⁶⁵⁵

Mihrap çukurunun sol kısmında (kûfi):

يَسْبِغُ لَهَا فِيهَا بِالْغَدْوِ وَالْإِصَالِ رِجَالًا⁶⁵⁶

Mihrap çukurunun alt kısmında (kûfi):

إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ أَمْنٍ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ⁶⁵⁷

Mihrap çukurunun alt kısmının ortasında (kûfi silinmiş):

وَاللَّهُ عَلَى النَّاسِ حَجُّ الْبَيْتِ مِنْ اسْتِطَاعٍ إِلَيْهِ سَبِيلًا⁶⁵⁸

Köşelerdeki küçük sütun ve direk başlarında (kûfi):

وَإِنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَاتَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا⁶⁵⁹

Sütun kaidesinin sağında (kûfi):⁶⁶⁰ الْقَهَّارُ, solunda: الْوَاحِدُ

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, Allah Teâlâ'nın rahmetine muhtaç fakir kul, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temürtaş oğlu Alpı oğlu İlgazi oğlu Ebu'l-Feth Artuk Arslan'ın -Allah onu(n yaptığı) kabul etsin- kardeşi Hüsâmüddin Melikü's-Saîd Yavlak Arslan'ın -Allah ona rahmet etsin.- inşa ettiği imaretin (caminin) tamamlanmasına gönüllü olduğu şeydir. Ve bu, 601 yılının Muharrem'in de (Ağustos-Eylül 1204) (oldu).

⁶⁵⁴ Mü'minûn Sûresi, 1-2. âyetler. "Mü'minler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler." <http://kuran.diyanet.gov.tr/Kuran.aspx#23:1>

⁶⁵⁵ Bakara Sûresi, 255. âyet. "Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmayandır. Diridir, kayyumdur." <http://kuran.diyanet.gov.tr/Kuran.aspx#2:255>

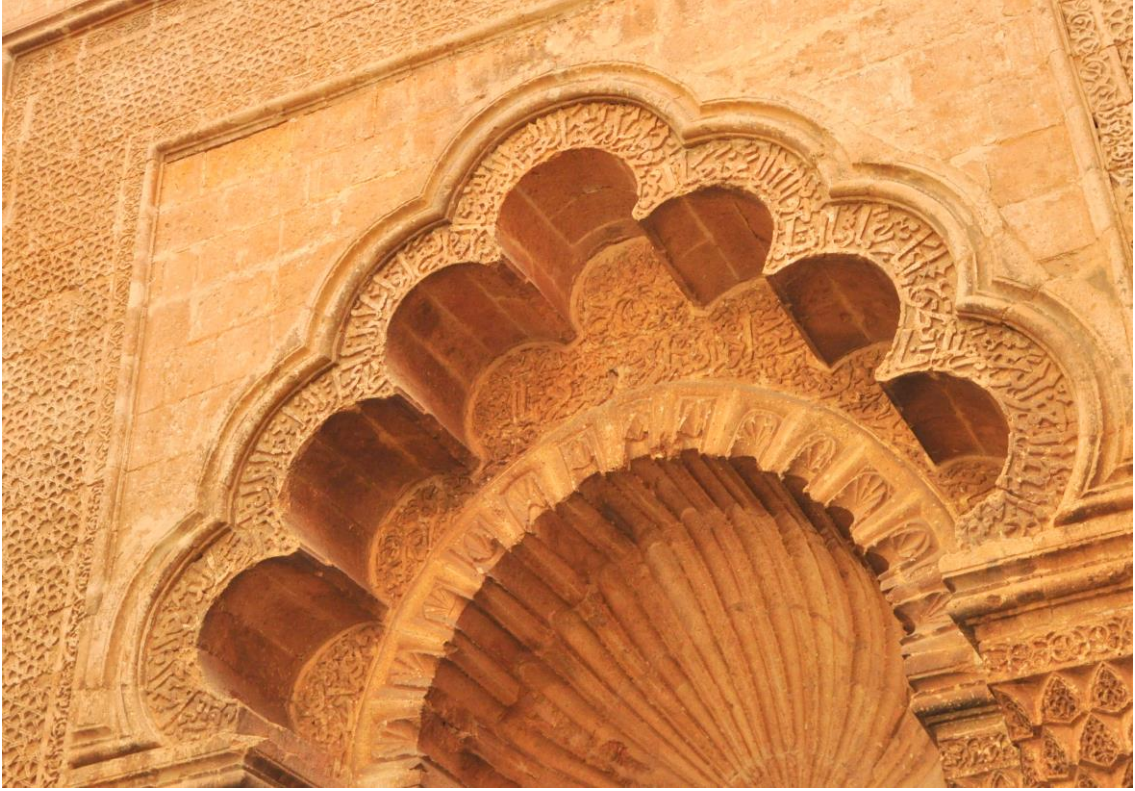
⁶⁵⁶ Nûr Sûresi, 36-37. âyetler. Dilimli kemerin altındaki sülüs âyet kitabesinin devamıdır.

⁶⁵⁷ Tevbe Sûresi, 18. âyet. "Allah'ın mescitlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan ... kimseler imar eder..." <http://kuran.diyanet.gov.tr/Kuran.aspx#9:18>

⁶⁵⁸ Âl-i İmrân Sûresi, 97. âyet. "...Oraya kim girse, güven içinde olur...haccetme, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır..." <http://kuran.diyanet.gov.tr/Kuran.aspx#3:97>

⁶⁵⁹ Cin Sûresi, 18. âyet. "Şüphesiz mescitler Allah'ındır. O halde, Allah ile birlikte hiç kimseye kulluk etmeyin." <http://kuran.diyanet.gov.tr/Kuran.aspx#72:18>

⁶⁶⁰ Allah'ın isimlerinden el-Kahhâr "Kudreti karşısında herşeyi aciz bırakan" ve el-Vâhid "Eşi benzeri olmayan, bölünmez ve parçalanmaz tek zât." anlamındadır.

Resim 92: Mihraptaki dilimli kemer üzerinde bulunan inşa kitabesi

Tarihi: Muharrem 601 (Ağustos-Eylül 1204).

Kullanılan Sifat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: el-‘Abdü’l-Fakîr (Artuk Arslan için).

Lâkaplar: Hüsâmü’d-din. (Yavlak Arslan için).

Unvanlar: el-Melikü’s-Sa’îd (Yavlak Arslan için).

Künye: Ebu’l-Feth (Artuk Arslan için).

Değerlendirme: Nâsırüddin Artuk Arslan dönemine ait ilk kitabedir ve Artuklu kitabeleri içinde bir melik tarafından başlatılan yapının halefi tarafından tamamlanmış olduğu bilgisini veren tek kitabe olması bakımından önemlidir. Kitabeye göre, ilk olarak Yavlak Arslan döneminde yapımına başlanan cami, kardeşi Artuk Arslan tarafından Muharrem 601 (Ağustos-Eylül 1204) senesinde tamamlanmıştır⁶⁶¹.

Kitabede Artuk Arslan için sadece “Ebu’l-Feth” künyesi zikredilmiş olup, herhangi bir unvan ve övgü sıfatı kullanılmamakta, aksine son derece mütevazı bir

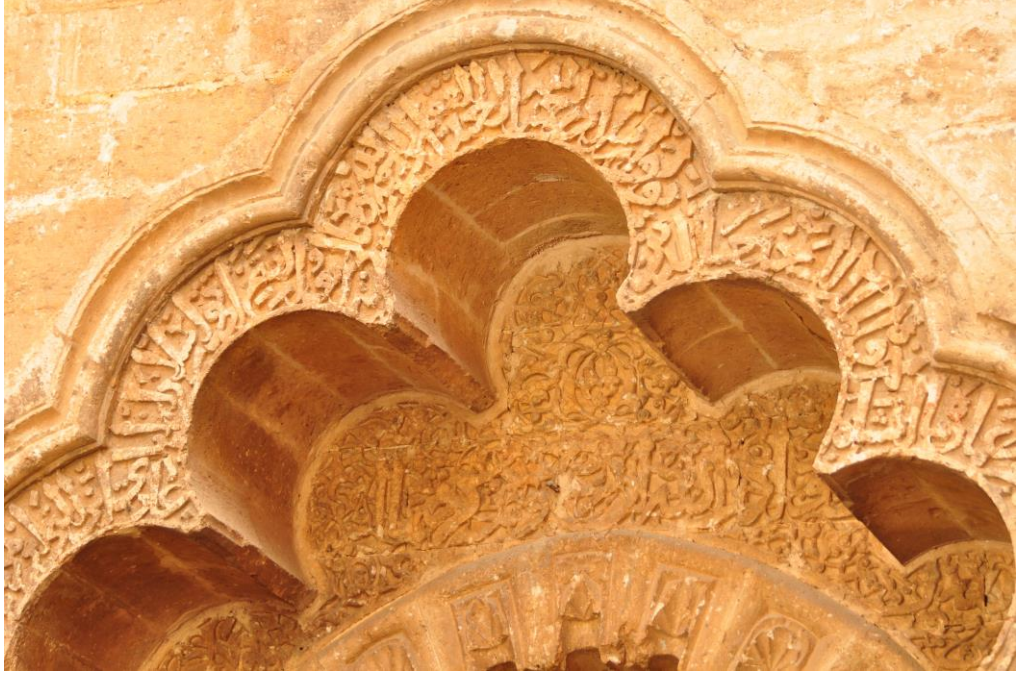
⁶⁶¹ Ayrıca bu tarih Artuk Arslan’ın beyliğin yönetimini elinde bulunduran Nizamüddin Alpkuş ile onun kölesi Lü’lü’yü bizzat öldürerek, onların vesayetinden kurtulduğu ve idareyi fiilen ele aldığı yıldır (İbnü’l-Esir, XI, s. 402-403; Ebu’l-Ferec, II, s. 434-435; Turan; *Doğu Anadolu*, s. 194).

şekilde ondan “Allah’ın rahmetine muhtaç fakir kul” olarak bahsedilmektedir⁶⁶². Buna karşılık ağabeyi Yavlak Arslan’ın kitabede “el-Melikü’s-Saîd” unvanıyla anılması, Artuk Arslan’ın mütevazı bir şekilde ona karşı duyduğu sevgi ve saygıyı göstermektedir. Nitekim kitabede caminin ilk bânisi olarak ağabeyi Yavlak Arslan’ın ismini yazdırmış olması da, ona karşı gösterdiği vefanın ve muhabbetin bir başka tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Resim 93: İnşa kitabesinin başlangıç kısmı

⁶⁶² Artuk Arslan’ın bastırılmış olduğu sikkelerde kendisinin “Nâsirüddin” lakabı ile “Melikü’l-Mansûr” unvanını kullanmış olduğu görülmektedir. Ayrıca bu sikkeler, o dönem Mardin Artukluları’nın içinde bulunduğu siyasi durum hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Nitekim H. 598-620 (1201-2 - 1223-4) yılları arasında bastırıldığı paralarda kendisinin sırasıyla Eyyübî hükümdarları Melik Zâhir, Melik Âdil, Melik Kâmil’e tâbi olduğunu gördüğümüz Artuk Arslan, H. 623-626 (1226 – 1228-9) tarihli paralarında Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâüddin Keykubad’ın ismini koyarak onu metbû tanımıştır. Sultana tâbi olduğu H. 626 (1228-9) yılı içinde Eyyübî Melik Kâmil’in ismini tekrar paralarına koyan Artuklu Meliki, H. 631 (1233-4) senesine kadar ona bağlı kalmış ise de, H. 632-633 (1234-5 – 1235-6) yıllarında darp edilen sikkelere I. Keykubad’ın ismini koyarak tekrar Selçuklar’a tâbi olmuştur. H. 634 (1236-7) senesinde ise Eyyübî Melik Kâmil’in ismini tekrar metbû olarak sikkesine koyduran Artuk Arslan, aynı sene içerisinde bastırıldığı bir başka sikkede I. Keykubad’ın, bu tarihten H. 637 (1239-40) yılına kadar bastırıldığı paralarda da II. Gıyâsüddin Keyhüsrev’in ismini metbû olarak zikretmek suretiyle, ölümüne kadar Türkiye Selçukluları’na tâbi kalmıştır. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere Mardin Artukluları ülkesi, dönemin iki büyük devleti olan Türkiye Selçukluları ile Eyyübîler arasında bir mücadele sahası olmuş ve Artuk Arslan bu mücadelenin arasında adeta sıkışıp kalmıştır. Böyle bir durumda varlığını sürdürebilmek için bu iki devlet arasında bir denge politikası izlemekten başka çaresi bulunmayan Artuklu Meliki, yaklaşık 38 senelik saltanatı boyunca sadece H. 598 (1201-2), H. 626 (1228-9) ve H. 628 (1230-1) yıllarında bastırıldığı sikkelerde yalnız kendi ismini kullanabilmiştir (Sadi S. Kucur, “Eyyübî ve Türkiye Selçuklu Devletleri Arasında Bir Mardin Artuklu Hükümdarı: Artuk Arslan ve Bastırıldığı Sikkeler”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu* (25-27 Ekim 2007, Mardin)’nda sunulan tebliğin yayınlanmamış metni). Ayrıca bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 99-112; Spengler-Sayles, *a.g.e.*, s. 117-155; Şeşen, *Salahaddin’dan Baybars’a*, s. 45-49, 101-104, 137-138; a.mlf, “Eyyübîler”, s. 22-23; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 195-199; a.mlf, *Selçuklular Zamanında*, s. 400-403 Uymaz, *a.g.e.*, s. 70-79; M. Suat Bal, “Anadolu’da Siyasi Birliğin Kurulması Yönüyle Türkiye Selçuklu-Artuklu Devletleri İlişkileri” *Artuklular*, I, s. 84-88.

Resim 94: İnşa kitabesinin orta kısmı

Resim 95: İnşa kitabesinin son kısmı

KİTABE NU: 27 (Mardin Hatuniye Medresesi)

Türü: Vakfiye.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Mardin Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesinin⁶⁶³ güney girişinin hemen doğusunda bulunan pencerelerin üstünde yer almaktadır (R. 96).

Yazılı Olduğu Malzeme: Sarımsı kireçtaşı.

Ölçüleri: Ana kitabe: 0.65 x 6.17 m., ana kitabenin altındaki uzun dikdörtgen: 0.20 x 2.30 m.

Yazı Türü: Orta boy karakterlerle, kabartma, müzeyyen sülüs hat ile yazılan kitabe, uzun dikdörtgen şeklinde beş satırdan müteşekkildir. Beşinci satır, ana kitabeden ayrı olarak daha altta uzun dikdörtgen şeklinde yer almaktadır. Günümüzde, tahribattan dolayı zor okunabilen kitabenin bazı kısımları, kırılma ve aşınma sebebiyle okunamamaktadır (R. 97, 98, 99).

Resim 96: Hatuniye Medresesi vakfiye kitabesi

Metin⁶⁶⁴:

(1) بسم الله الرحمن الرحيم أمر المولى السلطان الملك المنصور الملك العالم العادل ناصرالدين قطب الاسلام ملك المسلمين قانع الكفرة و الملحددين فلك المعالي بهلوان الثغور شاه ديار بكر ابو المظفر ارتق ارسلان ابن ايل غازي ابن البي ابن تمر تاش ابن ايل غازي [ابن] ارتق ظهير امير المؤمنين

⁶⁶³ Vakıf kitabesinde “Hâtûniyye”, medreseyi konu edinen eserlerde “Sitti Radviye-Razviyye-Radaviyye” isimleriyle geçen medresenin bâniyesi Mardin Artukluları Meliki Necmüddin I. Alpi’nin eşi, Kutbüddin II. İlgazi’nin annesi Sitti Radviyye olup, türbesi oğlu İlgazi’yle yan yana mezkûr medresede bulunmaktadır (Ali Emirî, *a.g.e.*, s. 22, dn:1; *Voyages*, s. 26-27; İltar, *a.g.m.*, s. 204; Altun, *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, s. 70-77; Aslanapa, *a.g.e.*, s. 93-97; Sözen, *Anadolu Medreseleri*, II, s. 96-100).

⁶⁶⁴ Kitabe metninin yayınlandığı eserler: *RCEA*, X (1939), s. 10-11, No: 3617; Sauvaget, “Inscriptions”, s. 297, No: 12. Bunlardan başka merhum Ali Emirî hatalı bir okuyuşla, kitabenin Kutbüddin II. İlgazi dönemine ait olduğunu söyleyerek başından ve sonunda bir kısmını yayınlamış, bu kitabeden medresenin İlgazi tarafından yaptırıldığının anlaşıldığını belirtmiştir (*a.g.e.*, s. 22, dn:1). A. Bulduk da kitabe metnini eksik bir okuyuşla neşretmiştir (*Mardin Tarihi*, s. 60 dn. 159). Öte yandan A. Altun, inşa tarihi kesin olmayan bu medreseyi, Sitti Radviyye’nin oğlunun saltanatı sırasında yaptırmasının muhtemel olduğunu, yapının tarihini H. 572-580 (1176-7 – 1184-5) yılları arasında gösterebileceğini yazmaktadır (*Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, s. 73).

(2) ان تكتب اسامي الجهات الموقوفة على هذه المدرسة المباركة الخاتونية.....الفقهاء الشافعية و اجازة) وقف سلفه السعيد سقاهاهم الله صو[ب] الرحمة و الرضوان فمن ذلك جميع الحمّام التي [ق]بلي المدرسة و المصنعة/ المصبغة⁶⁶⁵ المعروفة

(3) بينابيل شرقي ماردين المحروسة و مزرعتها المعروفة بالهسيح و مداري المعروفة بنقر الكهف ملحق ماردين و خراج الاماكن المعروفة بدير مر حساس في ماردين المحروسة بجميع حدود ذلك كله وكلما.....و ينسب اليه لعلمه

(4) بصحة الوقفية بالحجج الشرعية و امضاء ذلك و اجاز[ته] فمن بدّله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه ان الله سميع عليم⁶⁶⁶ و اجره على الله الذي لا يضيع اجر المحسنين و ذلك في جمادي الآخر سنة اثنين و ستمائة و الحمد

(5) و الحمد⁶⁶⁷ لله رب العالمين و صلوات على سيدنا محمد و آله اجمعين

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Âlim, âdil, dinin yardımcısı, İslam'ın yücesi, Müslümanların meliki, kâfir ve dinden dönenleri yok eden, sınır boylarının pehlivanı, semalar yücesi, Emirü'l-Mü'minîn'in destekçisi olan, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temürtaş oğlu Alpi oğlu İlgazi oğlu efendimiz Diyâr-ı Bekr Şâhı, Sultan, Melikü'l-Mansûr, Ebu'l-Muzaffer Artuk Arslan, bu mübarek Hatuniye Medresesine Şâfiî talebelere (fukahâ)⁶⁶⁸ (eğitim?) ve icazet (verilmesi için), selefi olan es-Saîd (Yavlak Arslan) tarafından vakfedilen cihetlerin isimlerinin yazılmasını emretti -Allah onları rahmetiyle sulasın ve onlardan razı olsun-.

(Bu cihetler:) medresenin kible (güney) tarafındaki hamamın tamamı⁶⁶⁹, Mardin'in doğusunda Benâbil⁶⁷⁰ diye bilinen masbağa (boyahane) / masna'a (atölye) ve oranın Hüseyic adıyla bilinen mezarası, Mardin mülhakatından Nakrü'l-Kehf olarak

⁶⁶⁵ J. Sauvaget, bu kelimenin "المصنعة" (masna'a=atölye) şeklinde okumuş, fakat bunun "المصبغة" (masbağa=boyahane) şeklinde de okunabileceğini belirtmiştir ("Inscriptions", s. 297, No: 12, dn:2). Kitabede kelimenin bunlardan hangisi olduğunu belirleyebilecek harf noktalamaları bulunmadığından, kelimenin hangi anlamda kullanıldığı konusu net değildir. Bu yüzden metinde her ikisinin de verilmesi uygun bulunmuştur.

⁶⁶⁶ Bakara Suresi 181. Âyet.

⁶⁶⁷ Kitabede "و الحمد" ibaresi hattat tarafından arka arkaya iki kez yazılmıştır.

⁶⁶⁸ Bu dönem vakfiyelerde geçmekte olan "fakih" teriminin talebe anlamında kullanıldığı görülmektedir. Hatta bu öğrencilerin, bugünkü lisansüstü seviyede bir eğitim gördükleri söylenebilir (Sadı S. Kucur, *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları -Vakfiyelere Göre-*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s. 42-44).

⁶⁶⁹ Medresenin hemen güneyinde bulunan hamam, Radviyye (Savurkapı) Hamamı ismiyle halen çalışır durumdadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s.123-124.

⁶⁷⁰ Etrafı bağlar ve sulak bahçeler ile çevrili bir Süryani köyü olan ve günümüzde "Bülbül Köyü" olarak bilinen yer, Mardin'in Yeşilli ilçesine bağlı olup, şehrin 15 km. doğusunda bulunmaktadır (G. Akyüz, *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, İstanbul 1998, s.125-129). Öte yandan Benâbil, Bizans döneminde Mezopotamya kalelerinden biri olarak geçmektedir (Honigmann, *a.g.e.*, s. 33;Göyünç, *a.g.e.*, s. 61).

bilinen yerleşim yeri (*medârî*)⁶⁷¹, Mardin şehrinde Mor Hisâs/Hassâs manastırı⁶⁷² diye bilinen mekânların sınırı içinde kalan şeylerin hepsinin haracı. (Bu vakıf) vakfiyenin sıhhatiyle, şer'î delillerle imza ve icazetiyle bilinmesi için ona (?) nispet edilir. Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir ve hakkıyla bilendir. Onun mükâfâtı Allah'tandır. Allah iyi insanların mükâfâtını zâyi etmez. Ve bu (vakfiye) 602 senesinin Cemaziyülahir'inde (Ocak-Şubat 1206) (yazıldı). Âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun. Salat ve selam efendimiz Hz. Muhammed ve ashabının tümünedir.

Tarihi: Cemaziyülahir 602 (Ocak-Şubat 1206).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: el-Mevlâ, el-'Âlim, el-'Âdil, es-Sa'îd, Kutbü'l-İslâm, Kâmi'ü'l-Kefereti ve'l-Mülhidîn, Felekü'l-Me'âli, Pehlivanü's-Suğûr, Zahîru Emîri'l-Mü'minîn.

Lâkaplar: Nâsırü'd-din.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü'l-Mansûr, Melikü'l-Müslimîn, Şahu Diyâr-ı Bekr.

Künye: Ebu'l-Muzaffer.

Değerlendirme: Artuk Arslan dönemine ait ikinci kitabedir. Hatuniye Medresesinin giderleri ve öğrencilerin eğitim masraflarının karşılanması için vakfedilen gelirleri ihtiva etmektedir. Kitabeye göre bu akaret, medresenin güneyinde bulunan hamam (icârî), Mardin'in doğusundaki Benâbil diye bilinen boyahane/atölye ve Hüseyic mezrası, Mardin'de Nakrû'l-Kehf olarak bilinen yerleşim yeri (*medârî*), Mardin Mor Hisâs/Hassâs Manastırı ve o bölgedeki bütün mekânların haracı ile kitabenin tahrir olmasından dolayı okunamayan bir bölge ya da mekânın gelirlerinden müteşekkildir⁶⁷³. Yine bu akaretin Artuk Arslan'ın selefi ve ağabeyi olan Hüsâmüddin Yavlak Arslan tarafından medreseye vakfedildiği, Artuk Arslan'ın da bu vakfiyenin yazılma emrini vermiş olduğu kitabeden öğrenilen bir başka bilgidir. Ancak kitabede Yavlak Arslan'ın

⁶⁷¹ Sözlükte köy, kasaba benzeri yerleşim yeri anlamına gelmektedir (Edward W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, VII, Beyrut 1968, s. 2698-2699.)

⁶⁷² İsminden de anlaşılacağı üzere bir Süryani manastırı ve çevresini içine alan bu bölgenin, günümüzde nereye tekabül ettiği tam olarak belirlenememiştir. Bu konuda görüştüğümüz Mardin Kırklar Kilisesi Baş Papazı Gabriyel Akyüz, bu manastırın kesin olmamakla birlikte, Mardin merkeze bağlı Yalım Beldesinde bulunan ve günümüzde cami olarak kullanılan Mor Osyo manastırı olabileceğini belirtmiştir. Manastır hakkında bkz. Akyüz, *a.g.e.*, s. 131-132. Günümüzde Mardin'deki mevcut faal ve harabe Süryani manastırları için ayrıca bkz. Veysi Günel "Mardin İlindeki Artuklu ve Süryani Tarihsel Mirasının Coğrafi Dağılışı", *Artuklular*, II, s. 317-336

⁶⁷³ N. Göyünç, J. Sauvaget'in neşrini kaynak göstererek, evkafın aynı adı taşıyan hamamının kirası, Benâbil Köyünün ¼ hububat hissesi, Deyrül-Zafaran'dan bir bağ ve Nakrû'l-Kehf mezrasından müteşekkil olduğunu yazmıştır (*a.g.e.*, s. 114).

ismi doğrudan verilmemiş ve ona “سلفه السعيد” (Onun selefi es-Sa‘îd) şeklinde atıf yapılmıştır⁶⁷⁴.

Kitabeye göre medrese Şâfiî talebelerin eğitimi ve icazeti için vakfedilmiş olup, diğer mezheplerden öğrencilere eğitim verilip verilmediği, kitabenin bu bölümünün okunamayacak derecede tahrip olmasından dolayı anlaşılammaktadır. Ancak medresede Hanefî müderrislerin de eğitim vermesi kuvvetle muhtemeldir. Keza Artuklular’ın daha önce kurdukları medreselerde mensubu oldukları Hanefî mezhebinden müderrisler görevlendirdikleri gibi, Şâfiî mezhebine mensup müderrisleri de atadıkları görülmektedir. Mardin Ulu Camisi vakfiyesine medresede eğitim verecek müderrislerin Hanefî ve Şâfiî olmaları şartı koyulmuştur⁶⁷⁵. Aynı şekilde Hısn Keyfâ Artuklu meliki Kutbüddin II. Sökman, Âmid’de yaptırdığı Mesudiye Medresesini de dört mezhep fakihlerinin tedrisi için vakfetmiştir (K.6).

Kitabede dikkati çeken bir diğer unsur, Artuk Arslan için, Kızıltepe Ulu Camisi kitabesine (K. 26) nazaran daha şaşalı unvan ve sıfatlar kullanılmış olmasıdır. Vakfiyede, paralarında da görülen “el-Melikü’l-Mansûr” unvanının yanı sıra, birçok övgü sıfatı ve “Sultan” unvanı yer almaktadır⁶⁷⁶. Yine H. 599 (1202-3) tarihli sikkelerinde bulunan “Meliku Diyâr-ı Bekr” unvanı da, kitabede “Şahu Diyâr-ı Bekr” şeklinde kullanılmıştır⁶⁷⁷.

Öte yandan Hatuniye Medresesi vakfi Artuklular’dan Osmanlı’ya intikal etmiş olup, tahrir defterlerinde kaydı tutulmuştur⁶⁷⁸. Osmanlılar’ın bu bölgedeki ilk tahriri olan Ramazan 924 (Eylül 1518)⁶⁷⁹ tahririne göre vakfin gelirleri gayrimenkul kiralaları,

⁶⁷⁴ J. Sauvaget bu ibareyi “mübarek atalarının vakfettiği” şeklinde tercüme etmiştir (“Inscriptions”, s. 297, No: 12). Ancak kitabede geçmekte olan “وقف سلفه السعيد” (Onun selefi es-Sâid vakfetti) ibaresinden burada kastedilenin, Artuk Arslan’ın selefi Melikü’s-Saîd Yavlak Arslan olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu unvan Yavlak Arslan döneminde yapımına başlanan, ancak kardeşi Artuk Arslan tarafından tamamlanan Kızıltepe Ulu Camisi inşa kitabesinde, yapının ilk bânisi “Melikü’s-Saîd Yavlak Arslan” şeklinde kullanılmıştır (bkz. K. 26)

⁶⁷⁵ Sadi Bayram, “Arşivlerde Kayıtlı Mardin’de Yapılmış En Eski Vakıflar: İmam Zeynel Abidin’in 1158 m. Tarihli ve Artukoğulları’ndan Kutbüddin İlgazi İbni Melik Necmeddin İbni Emir Timurtaş 1178 M. Tarihli Vakfiyeleri” *Makalelerle Mardin*, I, haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 296; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 232-233.

⁶⁷⁶ Ancak bu unvan da daha önce incelenen Artuklu kitabelerinde belirtildiği üzere övgü amaçlı olup, herhangi bir resmiyeti bulunmamaktadır.

⁶⁷⁷ Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 100-102.

⁶⁷⁸ Osmanlı arşiv kayıtlarına göre Mardin Sancağında 12 medrese bulunmaktadır. Bunlardan Hatuniye, Şehidiye, Sultan İsa (Zinciriye), Muzafferiye, Bimaristan (Şeyh Eminüddin) ve Hacı Marûf medreseleri olmak üzere 6’sı, Artuklu döneminden Osmanlı dönemine intikal etmiştir. Hatuniye, Şehidiye, Sultan İsa (Zinciriye) medreseleri günümüzde ayakta iken, Muzafferiye, Bimaristan (Şeyh Eminüddin) ve Hacı Marûf medreseleri yıkılmıştır (Göyünç, *a.g.e.*, s. 114-119; A. Bizirlik, *16.Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği’nde Vakıflar*, Ankara 2002, s. 302-321; M. Salih Erpolat “Artuklulardan Osmanlılara İntikal Eden Vakıflar”, *Artuklular*, II, s. 460). Yıkılan medreseler hakkında bkz. Altun, *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, s. 64-67, 86-89, 112.

⁶⁷⁹ Bizirlik, *a.g.e.*, s. 5.

iki köyün ve bir mezranın malikâne hisselerinden oluşmaktadır. Vakıf yedi kişiden oluşan personel kadrosuna sahip olup, gelirlerin büyük bir kısmı maaş olarak bu kişilere verilmiş, bir kısmı da öğrenci ve levazimat harcamaları için ayrılmıştır⁶⁸⁰.

Kitabedeki bilgilerle XVI. yüzyıl tahrir kayıtları karşılaştırıldığında medrese vakfının gelir kaynaklarından Benâbil Boyahanesinin etrafında oluşan yerleşimden dolayı Benâbil Köyüne dönüştüğü, onun mezrası olan Hüseyic'ten bahsedilmediği, Radviye Hamamının aynen geçtiği, Mor Hisâs Manastırının adının ise bulunmadığı görülmektedir⁶⁸¹.

Bununla birlikte kitabede Nakrû'l-Kehf adıyla geçen “medârî”, Ramazan 924 (Eylül 1518) tahririnde mezra, ismi vakfiye kitabesinde bulunmayan Deyrû'l-Zağferan⁶⁸², aynı tahrirde mezra, H. 930 (1523-4) tahririnde ise köy olarak vakfın gelirleri arasında kaydedilmiştir. XVI. asırda farklı yıllarda yapılan dört tahrire göre vakfın gelirleri toplam 40,456 akçe olup⁶⁸³, vakıf faaliyetlerine daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiş ve bu durumunu XX. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüştür⁶⁸⁴.

Resim 97: Kitabenin başlangıç kısmı

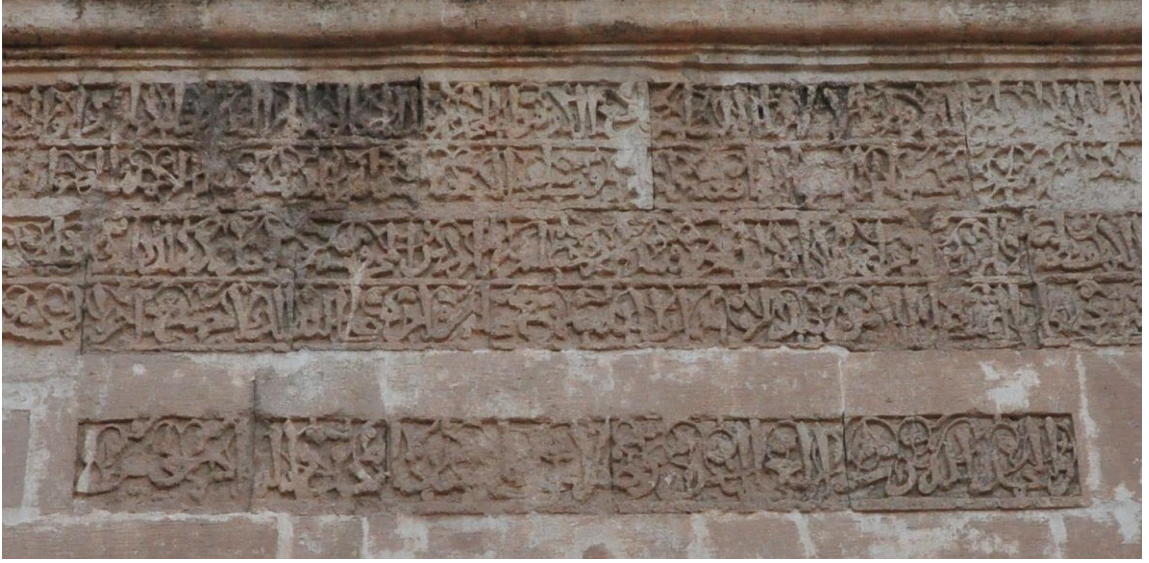
⁶⁸⁰ Bizirlik, *a.g.e.*, s. 309.

⁶⁸¹ Bizirlik, *a.g.e.*, s. 309.

⁶⁸² Vakfiye kitabesinde aşınmadan dolayı okunamayan ve vakfın gelirlerinden birinin isminin geçtiği bölümünde, XVI. yy. Osmanlı tahrirlerinde vakıf gelirlerinden biri olarak görülen Deyrû'l-Zağferan'ın adının bulunduğu kesin olmamakla birlikte düşünülebilir. Deyrû'l-Zağferan Manastırı hakkında bilgi için bkz. G. Akyüz, *Deyrulzağferan Manastırı'nun Tarihi*, Mardin 1998.

⁶⁸³ Bizirlik, *a.g.e.*, s. 309-310; Göyünç, *a.g.e.*, s. 114.

⁶⁸⁴ Bizirlik, *a.g.e.*, s. 310.

Resim 98: Kitabenin orta kısmı

Resim 99: Kitabenin son kısmı

KİTABE NU: 28 (Ziyaret Köy (Harzem) Tâcüddin Mesud Medresesi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Mardin Kızıltepe ilçesinin yaklaşık 8 km. kuzey doğusundaki Zerkan Suyu üzerinde bulunan Ziyaret Köy (Harzem)de⁶⁸⁵, Tâcüddin Mesud Medresesinin⁶⁸⁶ iç kapısının alınlığında yer almaktadır.

Resim 100: Tâcüddin Mesud Medresesi kitabesi

Yazılı Olduğu Malzeme: Sarımsı kireç taşı.

Ölçüleri: 0. 56 x 2. 20 m.

Yazı Türü: Orta boy karakterle, kabartma, sülüs hat ile yazılan kitabe dört satırdan müteşekkildir. Kitabede herhangi bir süsleme unsuru bulunmamakla birlikte, okunabilir durumdadır (R. 101).

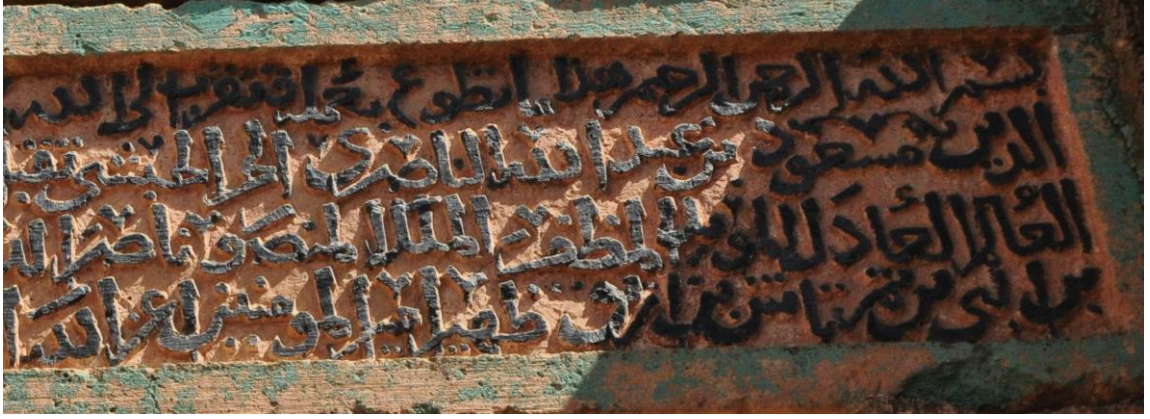
Metin⁶⁸⁷:

- (1) بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ هٰذَا مَا تَطَوَّعَ بِعَمَلِهِ وَتَقَرَّبَ اِلَى اللّٰهِ بِنِیَّاتِهِ الْبَعْدَ الْفَقِیْرَ اِلَى رَحْمَةِ اللّٰهِ تَعَالٰی تَاج
- (2) الدین مسعود بن عبد الله الناصري الحرّ الحبشي تقبل الله منه ذلك في دولة مولانا المالك
- (3) العالم العادل المؤيد المظفر الملك المنصور ناصر الدنيا و الدين ارتق ارسلان ابن ايل غازي
- (4) بن البي بن تمر تاش بن ارتق ظهير أمير المؤمنين أعزّ الله انصاره و ذلك في المحرم سنة ثمان و ستّ مائة و
الله حسبي

⁶⁸⁵ Harzem ile ilgili bkz. Giriş bölümü "Artuklu Coğrafyası", s. 15.

⁶⁸⁶ "Şeyh Tâci" olarak da bilinmektedir. Medrese hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gabriel, *Voyages*, s. 53-54; Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. 30-33; Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 161-166; Sözen, *Anadolu Medreseleri*, s. 111-115; İltar, a.g.m., s. 204-205. Ayrıca medrese girişinin hemen önünde kitabesi bulunmayan Artuklular dönemine ait bir köprü yer almaktadır. Bu köprünün de medreseyle aynı dönemde inşa edildiği düşünülmektedir (İrfan Yıldız-Erkan Koç, "Mardin'in Kızıltepe İlçesindeki Artuklu Dönemi Köprüleri", *Artuklular*, II, s. 288).

⁶⁸⁷ Kitabe metninin yayınlandığı eserler: *RCEA*, X (1939), s. 67, No: 3693; Sauvaget, "Inscriptions", s. 304, No: 20; Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 39.

Resim 101: Tâcüddin Mesud Medresesi inşa kitabesi detay

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, Allah Teâlâ'nın rahmetine muhtaç fakir kul, Abdullah oğlu Tâcüddin Mesud en-Nâsırî el-Hür el-Habeşî'nin yapılmasına gönüllü olduğu ve (böylece) Allah'a yakınlaştığı şeydir. -Allah onu(n yaptığı) kabul etsin.- Ve bu, âlim, adil, (Allah tarafından) teyid olunmuş, muzaffer, dinin ve dünyanın yardımcısı, Emirü'l-Mü'minîn'in destekçisi olan Melik, Artuk oğlu İlğazi oğlu Temürtaş oğlu Alpı oğlu İlğazi oğlu efendimiz Melikü'l-Mansûr Artuk Arslan'ın -Allah ona yardımını artırsın- devletinde 608 yılının Muharrem'inde (Haziran-Temmuz 1211) (oldu). Ve Allah bana yeter.

Tarihi: Muharrem 608 (Haziran-Temmuz 1211).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevlânâ, el-Âlim, el-Âdil, el-Müeyyed, el-Muzaffer, Zahîru Emîri'l-Mü'minîn (Artuk Arslan için), el-'Abdü'l-Fakîr, el-Hür, el-Habeşî, en-Nasırî (Mesud için)

Lâkaplar: Nâsîrî'd-dünya ve'd-din, Tâcü'd-din.

Unvanlar: el-Melikü'l-Mansûr, Melik.

Künye: -.

Değerlendirme: Mezkûr kitabeye göre medrese, Nâsîrüddin Artuk Arslan'ın kölesi Tâcüddin Mesud tarafından yaptırılmıştır. Hakkında buradakinden başka herhangi bir bilgi bulunmayan Tâcüddin Mesud'un, kitabede geçen "el-Habeşî" ve "el-Hür" sıfatlarından kendisinin Habeşistanlı olduğu ve azat edildiği anlaşılmaktadır. Yine kitabede Artuk Arslan'ın "Nâsîrüddin" lakabını kendi sıfatları arasında "en-Nâsîrî" şeklinde kısaltarak kullanan Tâcüddin Mesud, bununla Melik'in hizmetkârı olduğuna atıfta bulunmuştur. Artuk Arslan için kullanılan sıfat ve unvanlar ise, daha önceki kitabelerinde geçmekte olanlar ile aynıdır.

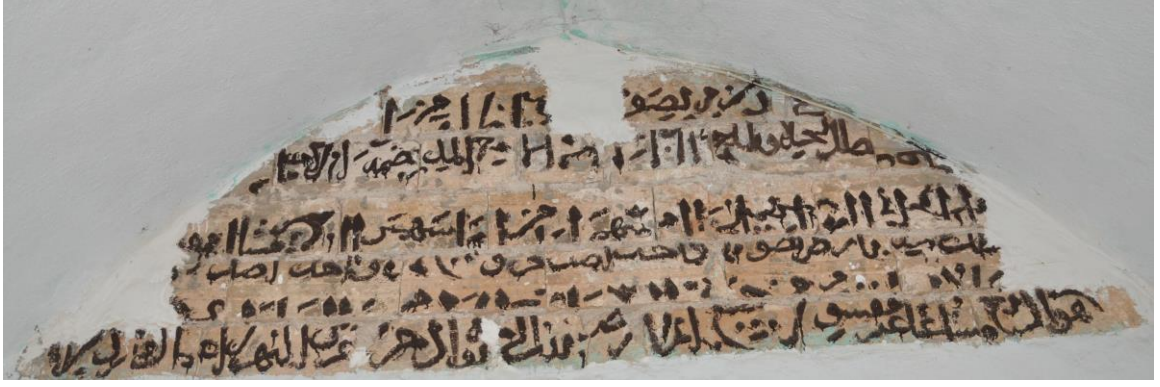
Bununla birlikte Tâcüddin Mesud'un mezarının bulunduğu türbe odasında da bir takım kitabe parçaları mevcuttur (R.102). J. Sauvaget, bu parçaların yaklaşık 10 m. uzunluğunda ve iki satır olduğunu, bu parçalarda sürekli tekrar eden "min a'mâli Mârdîn" ibaresinden bunun bir vakfiye kitabesi olabileceğini yazmıştır⁶⁸⁸. Medreseyi inceleyen A. Kuran ise bu ibarenin yazılı olduğu kitabe parçalarının, civardaki harap binalardan sökülüp buraya getirilen yazılı taşlar olduğunu belirtmektedir⁶⁸⁹.

Günümüzde mevcut kitabe parçaları, J. Sauvaget'in verdiği ölçülerden çok daha küçük olup, "min a'mâli Mârdîn" ibaresine rastlanılmamakta ve gelişi güzel bir şekilde yerleştirilip üstü boyanan, harflerin eksik ve yarım olduğu, hatta bazılarının ters konulduğu bir takım yazılı taş parçaları olarak yer almaktadır. Kitabe parçalarından birkaç kelime seçilebilmekteyse de, bunlar parçaların ne ihtiva ettiği hakkında herhangi bir ipucu vermemektedir. Öte yandan parçalardaki yazı stillerinin aynı olması, bunların A.Kuran'ın belirttiği üzere farklı yerlerden getirilme ihtimalini zayıflatmakta ve bu parçaların aynı kitabeye ait olduğu izlenimini yaratmaktadır⁶⁹⁰.

⁶⁸⁸ Sauvaget, "Inscriptions", s. 305, No: 21.

⁶⁸⁹ Kuran, *a.g.e.*, s. 32

⁶⁹⁰ J. Sauvaget ve A. Kuran'ın daha önce bilgi verdiği bu taşların, geçmişte şimdiki durumlarından çok daha farklı bir halde oldukları anlaşılmaktadır. Keza orada görüştüğümüz yerli ahaliden kişiler, türbe odasının ve cami kısmının zaman içinde geçirdiği bir çok tadilatla değişikliğe uğradığı bilgisini vermişlerdir. Bununla birlikte XVI. yüzyıl bölgeye ait Osmanlı tahrir defterlerinde Şeyh Tacüddin Mezarı vakfının kayıtlarına rastlanmaktadır (Bizbirlik, *a.g.e.*, s. 395-396). Bu durum, türbe odasındaki kitabe parçalarının J. Sauvaget'in belirttiği üzere medreseye vakfedilmiş olan gelirlerin yazılı bulunduğu vakıf kitabesine ait olması olasılığını güçlendirmektedir.

Resim 102: Türbe odası duvarında bulunan kitabe parçaları

2. 6. Necmüddin I. Gazi Dönemi H. 637-658 (1239-40 –1259-60)

KİTABE NU: 29 (Mardin Şehidiye Medresesi)

Türü: Vakfiye.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Mardin Şehidiye Medresesinin⁶⁹¹ ana giriş kapısının alınlık kısmı ile girişin güneyindeki duvarın yüzünde bulunmaktadır (R.103). Bununla beraber, girişin kuzey duvarında da, asıl metine ait tek taş halinde bir kitabe parçası yer almaktadır (R.106).

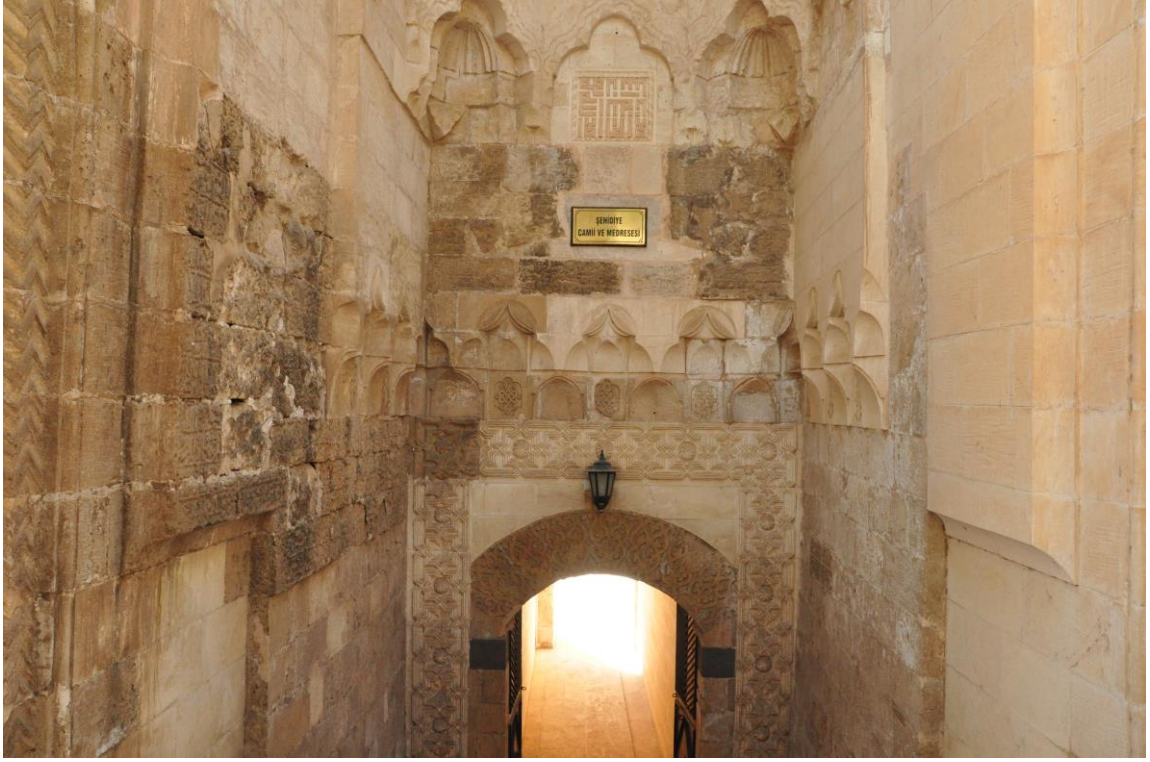
Yazılı Olduğu Malzeme: Sarımsı kireç taşı.

Ölçüleri: Güneydeki kitabe: 2.20 x 3.60 m., batıdaki kitabe: 1.00-1.15 x 2.83 m., kuzeydeki kitabe parçası: 0.26 x 0.65 m.

Yazı Türü: Orta ve küçük boy karakterlerle, kabartma, sülüs hat ile yazılmış olan kitabe, günümüzde neredeyse yok olmuş bir durumda olup, on dokuz satırdan müteşekkildi⁶⁹². Günümüzde kitabeden bir kısım parçalar seçilebilse de anlamlı bir metin oluşturmaya müsait değildir (K.104-105).

⁶⁹¹ Medresenin kimin dönemine ait olduğu konusunda ihtilaf bulunmakla birlikte, Katip Ferdî medresenin Nâsîrüddin Artuk Arslan tarafından yaptırılmış olduğu bilgisini vermektedir. (a.g.e., s. 31). Bu bilgiden hareketle medresenin Artuk Arslan tarafından yaptırıldığı genel bir kabul olup, medresede bulunan vakfiye kitabesinden hareketle Necmüddin I. Gazi'ye de izafe edilmektedir (Sözen, *Anadolu Medreseleri*, II, s. 142-145). Ayrıntılı bilgi için bkz. *Voyages*, s. 27-28; Kuran, *Anadolu Medreseleri*, s. 33-36; Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 153-160; a.mlf., *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s. 78-85; İlter, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisi", s. 205. Medresenin "Şehidiye" ismi ile ilgili olarak İ. Artuk, caminin yapımından önce burada birkaç şehit mezarının ortaya çıkması ve Nizâmüddin Alpuş ile kölesi Lü'lü'nün, Nâsîrüddin Artuk Arslan tarafından öldürüldükten sonra caminin yanındaki boş araziye gömülmesine nispetle verildiğini söylemektedir ("Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları", *TED*, II, İstanbul 1971, s. 68). Ali Emîrî de, medreseyi yaptıran Artuk Arslan'ın bunu seksen odalı olarak bina ettirdiğini bu yüzden de "Semânîn" adıyla bilindiğini yazmıştır (a.g.e., s. 31, dn:2).

⁶⁹² J. Sauvaget kitabe metninin okuyabildiği kısımlarını on dokuz satır halinde, medrese girişinin kuzey duvarında bulunan kitabe parçasına A (R.106), alınlık kısmındaki bölüme B (R. 105), güney duvarı üzerinde bulunan bölüme ise C (R.104), harflerini vererek yayınlamıştır. 1940'lı yıllarda şimdiki görünümünden daha iyi bir durumda olduğu anlaşılan kitabenin günümüzde herhangi bir şekilde okunma şansı bulunmadığından,

Resim 103: Şehidiye Medresesi vakfiye kitabesinden genel görünüm

Metin:

- (1)[أمر مولانا السلطان الملك السعيد نجم الدنيا و الدين غازي] C [بن ارتق ارسلان] بن ايل غازي بن البي بن تمرناش بن ايل غازي بن ارتق ناصر امير المؤمنين اعز الله انصاره و ادام ملكه و اقبال[ه] و اعلا في الدنيا و الآخرة منارة بأن يكتب وقف[ية] هذه المدرسة
- (2) [المباركة].....C..... الحاح لوزام العمارة و الفراشين الاخرين القائمين بخدمة تربة السل[طان] الشهيد الملك المنصور بالمشهد الذي يليها الملاصق لها و على القراء المرتبين
- (3)B.....C الاشتغال بالعلوم [الشرعية و] الفقهاء بالمدرسة من مشتغلين بها من الفقهاء محصلاً [و] القراء بالدكّة].....و الصوفية و على.....ذلك الوقف ما وقفه
- (4)B.....جميع كرمة (?) بقرب جبل ماردين و جميع بيت الرحا C و ما يشتمل عليه المعر[وف].....بوادي الم[عشر] و جميع بيت الرحا المعروف باليماقية (?) بوادي المعشر (?) و[و جمي]ع بيت الرحا المعروف بالبويد (?) بجبل ماردين.....
- (5)B.....بكفر رمان و جميع الحمام و [الر]وضتين المعروفتين بالحدفية (?) بدنيسر و جميع الخان الملاصق لهما و جميع حانوت الصبغ بحرزم و جميع د[ار]المذكورة [ال]سكنى امام المدرسة و جميع كل.....

J.Sauvaget'in neşrinden naklen verilmiştir ("Inscriptions", s. 298-300, No: 13; RCEA, XII (1943), 51-55, No: 4472). Ayrıca bkz. Artuk, a.g.m., s. 69-71.

- (6) B..... [و] جميع الثلثين من الر C بع من جميع بيت الرحا و ما يشتمل عليه.....الزراعية
بوادي حرزم و جميع الثلثين من جميع بيت الرحا بوادي حرزم و جميع.....
- (7) B..... في المدرسة المذكورة و جميع النصف من الكرم بحر من صحراء ماردين و جميع نصف
العراق بتلّ قبان (؟) من ماردين و جميع الحمام[ين] المتلاصقتين و جميع الرحاء المعروف
- (8) A [وج]ميع الثلث من الرحا بعقارها B..... منارة المدرسة المذكورة و جميع سنّة
عشر حانو C تأسس سوق نجارين شرقي المدرسة المذكورة جعلها مو[لانا] السلطان الملك السعيد نجم الدين[و
الدين].....
- (9) C..... و جميع الثلث من اثني عشر حانو[تاً].....المشهد..... يقرؤون القرآن
- (11) C المجيد عند ضريح الشيخ..... صة القرآن
- (12) C فرطاً[ا] في النهار و في كل ليلة على.....سلم الماسلا
- (13) C و للمعبدین احدهما المعبد الشافعي في كل شهر اربعين درهماً و.....اشتغال
بالمدرسة.....المشهد المرتبّ بخدمته
- (14) C احد و ذلك جميع رطل ماردين.....على ما رآه الناظر
- (15) Cالمذكورة لامای
- (16) C جه و للمتوسّط في كل شهر اربعة عشر درهم و في يو[م] نصف رطل خبز و للم.....و في كل يوم
نصف رطل خبز لكل فرّش من
- (17) C.....يوم [نص]ف[ر] [ر] طل خبز و ل.....فيه.....درهم عشرو..... في كل
شهر عشرة[ا]درهم.....
- (18) C عشرة الدراهم و نصف رطل.....عشرة الدراهم و ثمن مكوك حنطة
- (19) C.....[ذ]لك يعدّ الف درهم فضّة[ة].....برمضان المبارك

Metnin Tercümesi⁶⁹³:

Efendimiz, Emirü'l-Mü'minin yardımcısı, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temürtaş oğlu Alpı oğlu İlgazi oğlu Artuk Arslan oğlu Sultan Melik Sa'id Necmü'd-dünya ve'd-din Gazi –Allah ona yardımını artırsın mülkünü ve ikbalini, dünyada ve ahirette yüceliğini daim kılsın- Bu mübarek medresenin vakfının yazılmasını emretti. İmaretin ihtiyaçları ve Sultan Şehid Melik Mansûr'un meşheddeki türbesinde bulunan son ferrâşlara tertip üzere Kurân okuyanlara, şer'i ilimler ile uğraşanlara, tahsil gören ve orada işigal eden medrese talebelerine, kurrâ, sufilere(?)...... Bu

⁶⁹³ Kitabe metninin birçok yerinin eksik olmasından dolayı tam bir tercüme mümkün değildir. Ancak yine de okunabilen kısımlarının bir tercümesi yapılmaya çalışılmıştır.

onun vakfettiği şeydir..... Mardin dağı yakınındaki bağın tamamı, Ma’şer vadisinde diye bilinen değirmen evi ve onun müştemilatının tamamı, Ma’şer vadisinde Yamâkiyye diye bilinen değirmen evinin tamamı, Mardin dağında Büveyd diye bilinen değirmen evinin tamamı, Keferu Rammân’da, hamamın, Düneysir’de⁶⁹⁴ Hadfiyye(?) diye bilinen iki bahçenin tamamı, onlara bitişik hanın tamamı, Harzem’deki⁶⁹⁵ boyahane dükkanının tamamı, Medrese önündeki Süknâ⁶⁹⁶ diye zikredilen evin tamamı, ‘nın tamamı....., Harzem vadisinde ziraat (alanlarının), üzerindeki değirmen evi ve müştemilatının tamamının 4/3’ünün tamamı, Harezm vadisindeki değirmen evinin tamamının 3/2’sinin tamamı, mezkur medresedeki’nın tamamı, Mardin sahrasındaki bağının yarısının tamamı, Mardin’de Tell Kabân’daki “الغراق” yarısının tamamı, birbirine bitişik iki hamamın tamamı, diye bilinen değirmenin tamamı, indaki değirmenin gelirleriyle birlikte 3/1’nin tamamı, mezkur medresenin minaresi (?)., efendimiz Sultan Melik Sa’id Necmü’-dünya ve’-din’in yaptırdığı, mezkur medresenin doğusundaki marangozlar çarşısının başındaki 16 dükkanın tamamı....., meşhed.....12 dükkanın 3/1’nin tamamı..... Şeyh ‘nın türbesinde Kurân-ı Mecid’in okunmasını,, üzere her gece ve sabah Kurân, iki mabedden biri olan Şafîî mabedine sarf edilmesi (?) için her ay 40 dirhem, medresede meşgul olan, ona hizmet için düzenlemiş meşhed(?) bu Mardin ritlinin⁶⁹⁷ tamamı, nazırın gördüğü lüzum üzere zikredilen, her ayın ortasında 14 dirhem ve her gün yarım ritl ekmek, her gün yarım ritl ekmek ferrâşın hepsi için günde yarım ritl ekmekdirhem 10..... her ay 10 dirhem..... 10 dirhem, yarım ritl.....10 dirhem, 8 (?) fincan buğday, mübarek Ramazan’da 1000 gümüş dirhem sayılması.....⁶⁹⁸

⁶⁹⁴ Günümüzde Mardin’in Kızıltepe ilçesi (Bkz. K. 26).

⁶⁹⁵ Günümüzde Mardin’in Kızıltepe ilçesine bağlı Ziyaret Köyü (Bkz. K. 27).

⁶⁹⁶ Süknâ fıkıhta, bir evden veya evin bir bölümünden mesken olarak yararlanma hakkı olup, gayri menkullerin belirli kişilerin süknâsı gayesiyle vakfedilmesi vakfın yaygın bir türüdür (Hacı Mehmet Günay “Sükna”, *DİA*, XXXVIII, s. 48-50).

⁶⁹⁷ Ritl, Ortaçağda Müslümanlarca kullanılan bir ağırlık birimi olup, bölgelere ve dönemlere göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, XIII. yy.’da Bağdat’ta 1 ritl, 130 dirhem=406,25 gram, Halep’te 1 ritl, 724 dirhem=2, 273 kilogramdır. Bu yüzyılda Mardin civarındaki ritlin kaç grama denk geldiği tam olarak bilinmese de, XI. yy.’da Ahlat ve Nusaybin’de 1 ritl, 300 dirhem= 962.1 grama tekabül etmekteydi (W. Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 34-39).

⁶⁹⁸ Vakıf kitabesinde geçmekte olan “Ma’şer Vadisi, Yamâkiyye, Keferu Rammân, Tell Kabân, Büveyd” isimlerinin günümüzde nerelere tekabül ettikleri tespit edilememiştir.

Tarihi: -.

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevlânâ, Nâsiru Emiri'l-Mü'minîn.

Lâkaplar: Necmü'd-dünya ve'd-din.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü's-Sa'îd.

Künye: -.

Değerlendirme: Kitabede herhangi bir tarih bulunmasa da metin içinde geçmekte olan “el-Melikü's-Sa'îd Necmüd'd-dünya ve'din” unvan ve lakabından, bu kitabenin Nâsırüddin Artuk Arslan'ın oğlu Necmüddin I. Gazi dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır⁶⁹⁹. Yine kitabede medrese ve caminin yapımına ilişkin bir ibare bulunmayıp, Sultan Şehid Melik Mansûr Artuk Arslan'ın türbesinin⁷⁰⁰ bakımı için bir takım gelirlerin vakfedilmiş olması, bu medresenin daha önceden mevcut olduğunu göstermesi nedeniyle önemlidir. Buradan hareketle, medresenin bânisinin Nâsırüddin Artuk Arslan olduğunu ve oğlu Necmüddin I. Gazi zamanında medrese ve müştemilatına vakfedilen gelirlerin kitabesinin yazdırılmış olabileceğini söylemek mümkündür.

Vakıf kitabesine göre Şehidiye Medresesi ve müştemilatının bakım masrafları ile müderris, kurrâ, ferrâş (temizlikçi) gibi görevliler ve medresede eğitim gören talebelerin masraflarının karşılanmasına vakfedilen gelir kaynakları ve personel miktarının daha önce incelenen Hatuniye Medresesinin (K. 27) vakıf gelirlerine oranla oldukça fazla olması dikkati çekmektedir. Bu durumun vâkıfın zenginliği ve hayırseverliğinin yanı sıra, vakfa ait mekân ve görevlilerinin çokluğundan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Öte yandan vakfiyeye, gelirlerin sayılmasının ardından, medresede görevli kişilere verilecek günlük yiyeceklerin miktarı ve aylık alacakları maaşlar da ayrıntılı bir şekilde yazılmıştır. Vakfiyede, caminin iki bölümünden Şaffîler için ayrılan kısmı için aylık 40 dirhem ve ne için tahsis edildiği okunamayan bir kalemde de, Ramazan ayında harcanmak üzere 1000 gümüş dirhem sarf edilmesi istenmiştir.

⁶⁹⁹ Bu unvan ve lâkap, I. Gazi'nin adına basılan paralarda da görülmektedir (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 113-118; Spengler-Sayles, *a.g.e.*, s. 156-159).

⁷⁰⁰ Vakfiyeden medresenin doğusunda “Şehitler Türbesi” denilen bir türbe yer aldığı ve Artuk Arslan'ın da burada medfun olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Artuk Arslan'ın günümüzde mevcut bir türbesi bulunmamaktadır. İ. Artuk'un verdiği bilgiye göre türbe içindeki sandukalar 1925 yılında Mardin Valisi Tefîk Hadi Baysal zamanında kaldırılarak yerle bir edilmiştir (a.g.m., s. 68).

Resim 104: Kitabenin kapı alınlığında yer alan bölümünün durumu (metin içinde B)

XVI. yüzyıl Osmanlı tahrir defterlerinde de kaydına rastlanan vakfın, Ramazan 924 (Eylül 1518) tahririnde giderlerinin tamamını 16 kişiden oluşan kendi personeli ve 4 kişiden oluşan Şeyh Mahmûd-ı Türkî Mescidi ve Reyhânî Mescidinin personel maaşlarının oluşturduğu görülmektedir⁷⁰¹. Vakıf kitabesi ile tahrir defterlerindeki gelirler karşılaştırıldığında ise, vakıf kitabesinde geçen yer ve değirmen isimlerinin neredeyse tamamının tahrirlerde bulunmaması dikkati çekmektedir. Bunlardan sadece Harzem'in ismi geçmekle beraber, kitabede bir boyahane ve iki değirmenin vakfedildiği bölgeden, tahrir defterine bir bağ vakıf geliri olarak kaydedilmiştir⁷⁰². Bu durumun söz konusu vakıf yerlerinin zaman içinde harap olmasından veya adlarının değişmesinden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Tahrirdeki gelir kaynaklarının vakfiyedekilerden fazla olması ise, daha sonra bu vakfa yeni gelir kaynaklarının vakfedildiğini göstermektedir. XVI. yüzyılda farklı yıllarda yapılan dört tahrire göre vakfın toplam geliri 86.941 akçe olup, vakıf faaliyetlerine daha sonraki dönemlerde devam etmiş ve XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar varlığını sürdürmüştür⁷⁰³.

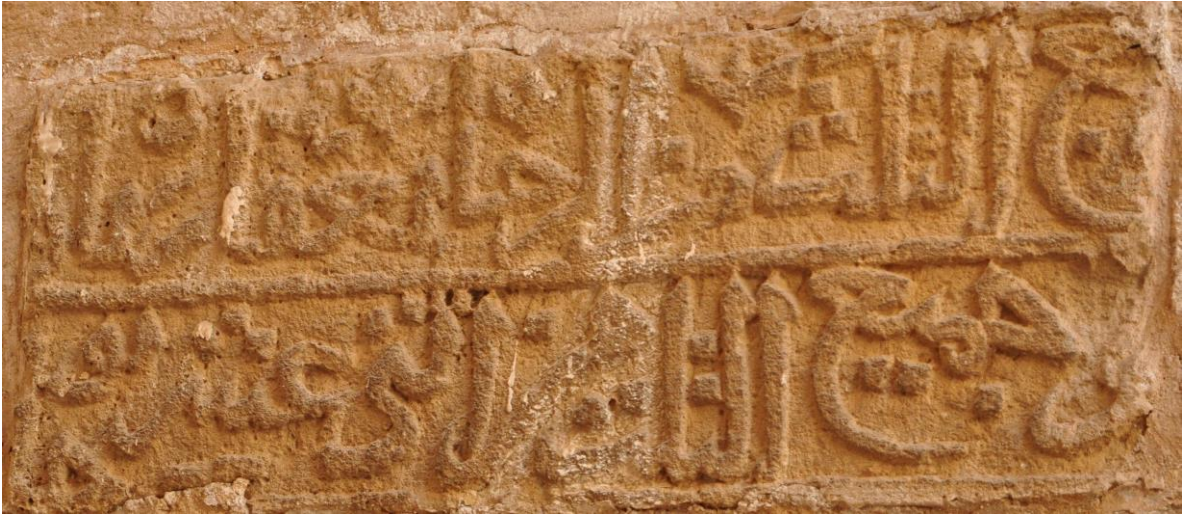
⁷⁰¹ Bizirlik, *a.g.e.*, s. 307. Tahrir defterindeki bilgiden hareketle, vakıf kitabesinde Kurân-ı Kerim okunması istenilen fakat adı tam olarak okunamayan şeyh türbesinin, Şeyh Mahmûd-ı Türkî'ye ait olduğu düşünülebilir. Mescitler hakkında bkz. Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s. 54-58.

⁷⁰² Bizirlik, *a.g.e.*, s. 308.

⁷⁰³ Bizirlik, *a.g.e.*, s. 308.

Resim 105: Kitabenin güney duvarındaki bölümünün durumu (metin içinde C)

Resim 106: Giriş kapısının kuzey duvarında bulunan kitabe parçası (metin içinde A)

2. 7. Şemsüddin Melik Sâlih Dönemi H. 712-766 (1312 –1364-5)

KİTABE NU: 30 (Diyarbakır Ulu Camisi)

Türü: Vergi.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır Ulu Camisinin güneyinde yer alan Hanefiler kısmının doğusundaki ikinci kapısının solunda bulunmaktadır⁷⁰⁴.

Yazılı Olduğu Malzeme: Bazalt taş.

Ölçüleri: 1.62 x 1.91 m.

Yazı Türü: Orta boy karakterlerle, kabartma, sülüs hat ile yazılan kitabe, on bir satırdan müteşekkildir. Kitabede tezyinî unsurlara rastlanmamaktadır ve okunabilir durumdadır (R.107).

Kitabe Metni⁷⁰⁵:

- (1) بسم الله الرحمن الرحيم المرسوم بالأمر الشريف العالي المولوي
- (2) السلطاني الأعظمي الملكي الصالحي الشمسي خلد الله سلطانه و أعلى
- (3) على هام⁷⁰⁶ السماك قدره و مكانه ولا زالت مكارمه مشهوره في الآفاق
- (4) و صدقاته الشريفة قلائد و أطواقاً في الأعناق أن يسقط عن
- (5) رعية⁷⁰⁷ آمد المحروسة ما كان يؤخذ منهم من الأوزان و المقرارات
- (6) و الكلف⁷⁰⁸ و الطارئات وأن يطلق لهم و يزال عنهم ضمان الكرى و أن يستمر الكيل
- (7) الصغير⁷⁰⁹ على عادته المستمرة و قاعده المستمرة و ذلك انعاماً عليهم

⁷⁰⁴ Yine aynı kapının sağ tarafında da Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâsüddin Keyhüsrev'in bir takım vergileri ilga ettiğine dair H. 639 (1240-1) tarihli vergi kitabesi bulunmaktadır. Kitabe için bkz. Sauvaget, "Inscriptions", s. 331, No: 91; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 283.

⁷⁰⁵ Kitabe metninin yayınlandığı eserler: *Amida*, s. 112; Sauvaget, "Inscriptions", s. 332, No: 92; Konyar, *Diyarbakır Kitabeleri*, I, s. 123-124; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 283-284. Kitabeyi ilk neşreden Van Berchem ve diğer müelliflerin eserlerinde satır başlarındaki kelimeler kısmen hatalı, kısmen de şüpheli verilmiştir. Bu, kitabenin satır başlarının geçmişte bir kapı tarafından kapatılmış olmasından ileri gelmektedir. Nitekim kitabe fotoğrafında da geçmişte üstü kapalı olan kısmın izleri görülebilmektedir (R. 107). Günümüzde ise, kitabenin bütünü okunabilir durumdadır.

⁷⁰⁶ Metnin yayımlandığı diğer eserlerde "الى نجوم" şeklinde geçmektedir.

⁷⁰⁷ Metnin yayımlandığı diğer eserlerde "تجار" (Tüccar) olarak verilmiştir. Ancak kitabede bunun "رعية" (Ra'iyye: Vergi veren halk) şeklinde geçtiği görülmektedir. Van Berchem, ibarenin "رعية" şeklinde okunmasının mümkün olduğunu söylemekle beraber kendisi burada "تجار" kelimesini kullanmayı tercih etmiştir (*Amida*, s. 112, dn:5).

⁷⁰⁸ Diğer eserlerde "و الوظائف" şeklinde verilmiştir. Van Berchem bu kelimenin tamamını görmemiş olmasına rağmen, son harfinden bunun "الكلف" ya da "التكلف" olabileceğini belirtmiş, ancak emin olamadığından "و الوظائف" şeklinde neşretmiştir (*Amida*, s.112, dn: 7). Kitabede ise bu ibarenin "الكلف" (el-Kellef: Masraf, külfet) şeklinde geçtiği görülmektedir. Bu vergi kanuni olmayıp, onu ödeyenlerin gücünü aştığı için bu isimle anılmıştır (Çevik, *a.g.t.*, s. 354).

⁷⁰⁹ Metnin yayımlandığı diğer eserlerde "عندهم" şeklinde geçmektedir.

(8) و احساناً اليهم و طلباً لعمارتهم و استجلاباً للأدعية الصالحة بخلود

(9) الدولة القاهرة فُسئل كافة الولاة و النواب و المتصرفين الكتاب بالولاية

(10) المذكورة حمل الأمر على ما رسمنا و العمل و بموجبه و مقتضاه فمن بدله بعدما

(11) سمعه⁷¹⁰ فانما اثمه على الذين يبذلونه ان الله سميع عليم⁷¹¹ و ذلك في شهر رجب سنة أحد و ثلثين و سبعمائة

Resim 107: Hanefiler Kapısında bulunan vergi kitabesi (S. Kucur arşivi)⁷¹²

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. (Bu) efendi, büyük sultan, Melik Sâlih Şems'in, tartılardan ve belirlenmiş olan şeylerden alınan vergilerin, olağanüstü vergilerin, külfetlerin ve kira kefaletinin korunmuş Âmid reâyası üzerinden kaldırılması, serbest bırakılması, devam edegelen adet ve kararlaştırılmış kurallara göre küçük ağırlıkların (kullanılmaya) devam etmesi için yüce, şerefli emriyle (yazılan) fermanıdır.

⁷¹⁰ İbare diğer eserlerde onuncu satırın sonunda gösterilmiştir.

⁷¹¹ Bakara Sûresi, 181. âyet.

⁷¹² Diyarbakır Ulu Camisinin bu bölümünde günümüzde yapılmakta olan yenileme çalışmaları nedeniyle kitabenin fotoğrafı çekilememiştir.

Bu onlara verilen bir nimet ve ihsandır. Kahir devletin daim olması için edilen salih duaların kabulü ve onların mamur olması için bir taleptir. -Allah (onun) saltanatını daim kılsın, yerini ve onun mekânını ve gücünü Başak Yıldızına kadar yüceltsin. Uzak diyarlardaki şöhretini, keremini, boyunlardaki kolyeler gibi olan şerefli sadakalarını kaldırmassın.- Mezkûr vilâyetteki (Âmid'deki) valiler, nâibler, mutasarrıflar ve katipler (bu işten) sorumlu tutuldu. Fermanımız üzere bu emir mucebince ve muktezasınca bu iş (onlar tarafından) yüklenildi. Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir ve hakkıyla bilendir. Ve bu 731 (1331) senesinin Recep (Nisan-Mayıs) ayında (oldu).

Tarihi: Recep 731 (Nisan- Mayıs 1331).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: el-Mevla.

Lâkaplar: eş-Şems.

Unvanlar: es-Sultanü'l-'Azam, el-Melikü's-Sâlih.

Künye: -.

Değerlendirme: Daha önce değinildiği üzere Mardin Artukluları, el-Muzaffer Kara Arslan döneminde H. 658 (1259-60) yılında İlhanlılar'a tâbi olmuştu⁷¹³. Halefi Necmüddin II. Gazi döneminde de bu tâbiyet devam etmiş ve İlhanlı-Artuklu ilişkileri iyi yönde bir ivme kazanmıştır. Nitekim İlhanlı Sultanı Gâzân Han, Suriye seferlerinde ordusuna lojistik destek veren ve kendisine sadakatle bağlı olan Necmüddin II. Gazi'ye tâc ve çetr gibi saltanat alametleriyle birlikte "Sultan" unvanı tevcih ettiği gibi⁷¹⁴, 25 Şaban 702 (14 Nisan 1303) yılında da Diyârı-Bekr ve Diyâr-ı Rebiâ bölgelerini kendisine metbû kalmak şartıyla Artukoğlu'na vermiştir⁷¹⁵. Böylelikle daha önce amcazâdeleri Hısn Keyfâ Artukluları'nın baş şehri olan Âmid, 72 sene sonra Mardin Artukluları hâkimiyetine girmiştir.

Yukarıda ayrıntıları verilen kitabe, Mardin Artukluları'nın Âmid'deki en erken tarihli kitabesidir ve Recep 731 (Nisan-Mayıs 1331) tarihinde Necmüddin II. Gazi'nin

⁷¹³ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 202-203; Ilisch, *a.g.e.*, s. 39-40; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 204.

⁷¹⁴ Necmüddin II. Gazi'nin bastırılmış olduğu H. 698 (1298-9) tarihli gümüş sikkede bu unvan " es-Sultânü'l-A'zam, Zillu'llahi fi'l-'Âlem" şeklinde yazılmıştır. Sikke için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 120; Spengler-Sayles, *a.g.e.*, s. 162-163.

⁷¹⁵ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 207-208; Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1957, s. 384; Ilisch, *a.g.e.*, s. 70-71; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 205.

oğlu Mardin Artuklu hükümdarı Şemsüddin Melik Sâlih'in, şehir ahalisinden toplanmakta olan bir takım vergilerin kaldırılması hususundaki emirnâmesini ihtiva etmektedir. Kitabeye göre, tartı ve ölçeklerden alınan vergiler⁷¹⁶, gayrimeşru külfetler, olağanüstü durumlarda toplanan vergiler, karar kılınmış şeylerden alınan vergiler ve kira kefaletleri kaldırılmıştır. Ancak küçük ölçeklerle satılan mallardan alınan vergilerin adet üzerine alınmasına devam edilmesi istenerek, emirnâmenin uygulanması yine bölgenin idarî amirlerinin sorumluluğuna verilmiştir. Bu fermanın yayınlanmasındaki en önemli nedenin ise, o dönem Âmid'in içinde bulunduğu olumsuz iktisadî koşullar olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Âmid şehrinin XII ve XIII. yüzyıldaki durumuyla⁷¹⁷, XIV. yüzyılın ilk yarısındaki durumu karşılaştırıldığında, söz konusu şehrin bu dönemde tam bir iktisadî çöküş içerisinde olduğu görülmektedir.

Bölge özellikle XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Moğolların yaptıkları katliam ve yağmalarla tenhalaşmaya, dolayısıyla eski cazibesini yitirmeye başlamıştır⁷¹⁸. XIV. yüzyıla gelindiğinde ise Âmid'e vurulan asıl darbe, H. 717 (1317-8) yılında Halep ümerasından Cacaoğlu Alâüddin adlı Türkmen asıllı bir emirin, göçmen Arap ve Türkmenlerden müteşekkil 10.000 atlıyla şehre yaptığı baskın olmuştur. Şehre giren bu ordu, ahali arasında din farkı gözetmeksizin yağma ve tahripde bulunarak, pek çok kişiyi esir ve katlettikleri gibi, camileri dahi yağmalayarak kiliseleri yakmış ve bu olaydan sonra dönemin bu önemli şehri sanki gayrı meskûnmuş gibi, halkın terk ettiği ve yaşamadığı bir yere dönmüştür⁷¹⁹. Bu yağmanın yanı sıra, bölgenin doğal afetler ve Moğol taarruzları ile iyice tahrip olması, Âmid'in maddî-manevî değerini hiçe

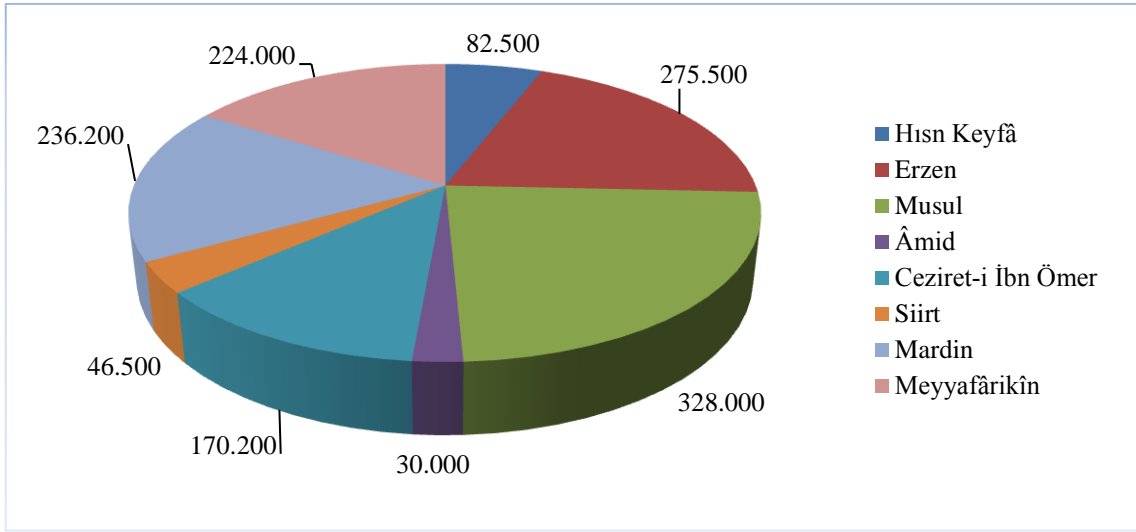
⁷¹⁶ Buna benzer şekilde tartı ve ölçeklerden alınan vergilerin kaldırıldığıın ilan edildiği bir başka Artuklu kitabesi için bkz. K. 1.

⁷¹⁷ Âmid şehri, Hısn Keyfâ Artuklularının idaresinde kaldığı H. 579-629 (1183-1231) tarihleri arasında onların Hısn Keyfâ'dan sonra ikinci merkezleri olmuş, iktisadî ve askerî yatırımlarla bölgenin önemli bir şehri konumuna yükselmiştir. Artuklular'ın ardından şehre hâkim olan Eyyûbiler döneminde de bu konumunu sürdüren şehir, H. 638 (1240) senesinde Türkiye Selçuklularının egemenliğine girmiştir (Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 436-440; Yinanç, a.g.m., s. 617). Ancak bu dönemde bölgede baş gösteren Moğol tehlikesi Türkiye Selçuklularının Âmid'de imar faaliyetlerinde bulunmasına engel olmuştur. Nitekim şehir H. 656 (1257) tarihinde kısa bir süreliğine Meyyâfârikîn Eyyûbilerinin eline geçmişse de, H. 658 (1259) yılında İlhanlı Hülâgû tarafından bizzat kuşatılarak, kendisine bağlı Türkiye Selçuklularından IV. Kılıç Arslan'a geri verilmiş, ancak şehir Moğol subaşı tarafından idare edilmeye başlanmıştır (Yinanç, "Diyarbakır", s. 618; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 371; Ilich, a.g.e., 191-192; Çevik, a.g.t., s. 82).

⁷¹⁸ Yinanç, a.g.m., s. 618; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 203-206; İlhan, a.g.m., s. 135-136.

⁷¹⁹ Yinanç, a.g.m., s. 619; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 210; Ilich, a.g.e., s. 81-82; Çevik, a.g.t., s. 83. Ebu'l-Ferec Tarihi'nde bu olayın nedeni olarak, Âmid ahalisinin Mardin Artuklu hükümdarı Melik Sâlih'e karşı isyan etmeleri üzerine, melikin Cacaoğlu'nu davet etmesi gösterilmektedir. Yine aynı eserde şehrin kapılarının bu kuvvetlere açılmasıyla, isyanın kanlı bir şekilde bastırıldığı ve Melik Sâlih'in şehre tekrar hâkim olduğunu yazmaktadır (Ebu'l-Ferec, II, s. 659-660). Ancak Ebu'l-Ferec'in eserinde bu olayın tarihi M. 1297 olarak yanlış verilmiştir. Nitekim Melik Sâlih bu tarihten yaklaşık 14-15 sene sonra H. 712 (1312-3) yılında Mardin Artuklu tahtına çıkmıştır. Ebu'l-Ferec'in H. 685 (1286-7) yılında öldüğü de göz önüne alınırsa, bunun esere zeyl yazan kişinin hatası olduğu anlaşılmaktadır (Yinanç, a.g.m., s. 618-619).

indirmiştir⁷²⁰. Keza XIV. yüzyılın ilk yarısına ait bilgiler veren Hamdullah el-Müstevfi'nin (öl. 750/1350) *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eserinde Diyâr-ı Bekr bölgesinde bulunan şehirlerin vergi gelirleri sayılırken, bunlardan Âmid'in yıllık 30.000 dinar gibi bir gelire listenin en sonunda yer alması, şehrin içinde bulunduğu durumu daha net ortaya koymaktadır⁷²¹. Nihâyetinde Mardin Artuklu hükümdarı Şemsüddin Melik Sâlih, böylesine zor bir süreçten geçen şehrin eski cazibesine kavuşması için, halkın altında ezildiği bir takım vergileri kaldırmış ve bu emirnâmenin kitabesi yazılarak Ulu Caminin kapısına konulmuştur.

Grafik 1: *Nüzhetü'l-Kulûb*'a göre XIV. yy'ın ilk yarısında Diyâr-ı Bekr bölgesindeki bazı şehirlerin yıllık vergi gelirleri⁷²².

Öte yandan kitabede Melik Sâlih'in, babası Necmüddin II. Gazi'ye tâbi olduğu Gâzân Han tarafından tevcih edilmiş olan “es-Sultanü'l-A‘zam” unvanını kullandığı görülmektedir. Bu unvan diğer Artuklu meliklerinin kitabelerinde kullandıklarının aksine, onun resmî unvanı olarak geçmektedir ve bastırıldığı sikkelerde de “es-Sultanü'l-‘Âdil” şeklinde darp edilmiştir⁷²³. Bu özelliği ile Melik Sâlih, resmî olarak “Sultan” unvanını kitabesinde kullanan ilk Artuklu meliki olarak karşımıza çıkmaktadır⁷²⁴.

⁷²⁰ Yinanç, a.g.m., s. 619.

⁷²¹ Hamdullah el-Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr ve İng. trc. G. Le Strange, Leiden 1915, s. 101-102 Ayrıca bkz. Yinanç, a.g.m., s. 619; Ilisch, a.g.e., s. 192; Çevik, a.g.t., 84.

⁷²² Mıynat, a.g.t., s. 111.

⁷²³ Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 122-124; Spengler-Sayles, a.g.e., s. 164-170.

⁷²⁴ Her ne kadar bu unvanı resmi olarak kullanmış olsa da, bunun tam manada bağımsız bir “Sultan” olarak algılanmaması gerekir. Nitekim bu dönemde İlhanlılar'a tâbi olan Mardin Artukluları H. 736 (1335-6) tarihinde İlhanlı Ebû Saîd'in ölümünden sonra bölgede ortaya çıkan Karakoyun ve Akkoyunlu tehlikesine karşılık Memlûklerle yakınlaşmaya başlamışlardır (Turan, *Doğu Anadolu*, s. 212-213; Ilisch, a.g.e., s. 98-119; İlhan, a.g.m., s. 138-139). Memlûk-Artuklu ilişkileri hakkında ayrıca bkz. A. Çetin, *Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı*, Ankara 2009, s. 89-104. Karakoyunluların bölgeye hâkim olmasıyla ilgili olarak, Sümer, *Karakoyunlular*, s. 34-45.

Bununla birlikte kitabede çok fazla övgü sıfatı, unvan ve lâkap kullanılmamış olup, onun hayırseverliğine ve cömertliğine vurgu yapılmıştır⁷²⁵. İleride incelenecek olan kitabelerinde “Şemsü’-d-dünya ve’-d-din” olarak rastlanan lâkabı da, burada “eş-Şems” şeklinde kısaltılarak kullanılmıştır. Burada ayrıca değinilmesi gereken bir başka nokta da Melik Sâlih’in ismi konusudur. Ali Emirî, Melik Sâlih’in isminin Mahmud olduğunu belirtmektedir⁷²⁶. Fakat Melik Sâlih adına yazılmış hiçbir kitabe ya da darp edilmiş sikke de onun Mahmûd adını kullandığı görülmediği gibi, adının zikredildiği kitabelerde de “Melik Sâlih Şemsüddin” olarak anılmıştır (K. 31, 32, 33). Bununla birlikte ileride incelenecek olan Sultan İsa Medresesi kitabesinde Sultan İsa’nın künyesinin “İsa b. Davud b. Sâlih” olarak açık şekilde yazılı bulunmasından mezkûr Melik’in asıl isminin Sâlih olduğu anlaşılmaktadır (K. 37)⁷²⁷. Ancak Melik Sâlih’in isminin kitabelerde bir isimden ziyade bir unvan gibi kullanılmış olması da dikkati çekmektedir. Öte yandan Melik Sâlih’e, Mahmûd isminin izafe edilmesinin, Hısnı Keyfâ Artuklu meliklerinden Nâsırüddin Mahmûd’un kitabe ve sikkelerinde kullanmış olduğu “Melik Sâlih” unvanıyla karıştırılmış olmasından kaynaklanması muhtemeldir.

KİTABE NU: 31 (Diyarbakır Ulu Camisi)

Türü: Tamir.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Kitabe, Diyarbakır Ulu Camisi’nin doğu girişinin güneyinde, cami çatısının doğuya bakan duvar ile oluşturduğu üçgenin altında, pencerenin üstünde yer almaktadır (R.108).

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireç taşı).

Ölçüleri: 0.42 x 8.5 m.

Yazı Türü: Büyük ve orta boy karakterle, kabartma, istifli sülüs hat ile tek satır yazılmıştır (R.109). Kitabenin duvara sığmamasından dolayı, kitabenin solunda üç blok taş bu satırın altına yerleştirilmiştir (R.110).

⁷²⁵ Artuklu melikleri arasında yaklaşık 54 sene tahtta kalarak en uzun süre hüküm süren kişi olan Melik Sâlih hakkında kaynaklar, onun halkınca sevilen, kerem sahibi, akıllı ve cesaretli bir melik olduğunu yazmışlardır. Nitekim onun hükümdarlığı döneminde Mardin’e uğrayan XIV. yüzyılın en büyük seyyahı İbn Battuta, Melik Sâlih’in hayır için şehirde birçok medrese ve zaviye yaptırdığını, kapısına gelen şair ve fakirlere babalarıymışçasına ikramda bulunduğunu nakletmekle birlikte, Irak, Şam ve Mısır civarında ondan daha cömert ve iyiliksever bir başka kişinin bulunmadığını yazmaktadır (*İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, çev. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 339). Ayrıca bkz. Katip Ferdî, *a.g.e.*, s. 51-52; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 213; Çetin, *a.g.e.*, s. 98.

⁷²⁶ Ali Emirî, *a.g.e.*, s. 49, dn:1

⁷²⁷ Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Bulduk, *Mardin Tarihi*, s. 77, dn: 185-186.

Resim 108: Kitabeden genel görünüm⁷²⁸

Metin⁷²⁹:

(1) بسم الله الرحمن الرحيم جدد هذا الحائط المبارك في أيام مولانا [ا]لسلطان الملك الصالح شمس الدنيا و الدين ابن مولانا السلطان الشهيد و الملك المنصور اعز الله انصاره ذلك بالاشارة العالية المولوية الملكية الحسامية حسام الدنيا و الدين حرس⁷³⁰ الله تعالى و ذلك بنظر العبد الفقير الى الله تعالى الحاج مجاهد الدين يوسف بن صلاح الدين في⁷³¹ سنة خمس و ثلاثين و سبعمائة

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu mübarek duvar, efendimiz Sultan Şehid Melik Mansur⁷³² oğlu, efendimiz Sultan Melik Sâlih Şemsü'd-dünya ve'd-din'in (saltanat) günlerinde -Allah ona yardımlarını artırsın-, güç, mülk sahibi efendi Hüsâmü'd-dünya ve'd-din'in yüce işaretiyle -Allah Teâla onu korusun-, Allah'ın rahmetine muhtaç fakir kul, dinin mücahidi, Salâhaddin oğlu Hacı Yusuf'un gözetiminde 735 (1334-35) senesinde yenilendi.

Tarihi: H. 735 (1334-5).

⁷²⁸ Camide yapılmakta olan yenileme çalışmaları nedeniyle, kitabeyi bir bütün halinde fotoğraflama imkânı bulunamamıştır.

⁷²⁹ Kitabenin yayımlandığı eserler: Bulduk, *Mardin Tarihi*, s.77, dn:1; Sauvaget "Inscriptions", s. 332, No: 93; Konyar, *Diyarbakir Kitabeleri*, II, s. 143; Akok, "Diyarbakir Ulucami", s. 136, Nu: 9; Beysanoğlu, *Diyarbakir Tarihi*, I, s. 284.

⁷³⁰ J. Sauvaget bu kelimeyi "حرسه" olarak okumuştur.

⁷³¹ Kitabenin bu kısmında birkaç harfin eksik olduğu görülmekle birlikte, metnin gidişatına göre bu şekilde tamamlanması mümkündür.

⁷³² Ali Emiri eserinde, Mardin Artukluları kurucusu Necmüddin İlgazi'nin Mardin Kalesinde yaptırdığı Hızır (a.s) Camisinde bir kitabe var olduğunu haber aldıktan sonra kaleye giderek, mezkûr caminin ayakta kalmış olan mihrabının altında "أمر تجديده مولانا السلطان الملك المنصور نجم الدنيا و الدين" (Onun yenilenmesini efendimiz Sultan Melik Mansûr Necmüddin emretti) ibaresinin yazılı olduğunu belirtmiştir. Ali Emiri'nin de kaydettiği üzere, bu kitabede geçen melik Mardin Artukluları'ndan Melik Sâlih'in babası "el-Melikü'l-Mansûr" unvanını kullanan Necmüddin II. Gazi'dir. (Ali Emiri, *a.g.e.*, s.14:dn: 5 devamı). Unvan için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 120. Cami hakkında bkz. Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s. 16-17.

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: el-Mevleviyye, el-Melikiyye, el-Hüsâmiyye (Hüsâmüddin için) el-‘Abdü’l-Fakîr (Hacı Yusuf için)

Lâkaplar: Şemsü’ d-dünya ve’ d-din, Hüsâmü’ d-dünya ve’ d-din, Mücâhidü’ d-din.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü’ s-Sâlih, es-Sultanü’ ş-Şehîd ve’ l-Melikü’ l-Mansûr.

Künye:-.

Resim 109: Kitabeden bir detay

Değerlendirme: Âmid’de bulunan Mardin Artukluları’na ait ikinci kitabe özelliğini taşıyan mezkûr yazıt, bir duvarın yenilenmesi emrini içermektedir. Fakat kitabede bahsi geçen duvarın, yazıtın bulunduğu duvar olduğu konusunda şüpheler bulunmaktadır. B. Konyar, kitabenin bulunduğu duvarın bir sultana yakışmayacak derecede basit olduğunu söyleyerek, kitabenin büyük bir tamir sırasında buraya koyulmuş olabileceğini belirtmektedir⁷³³. Yakından inceleme imkânı bulduğumuz kitabenin gerçekten de bu duvara ait olmadığını anlaşılmaktadır. Keza kitabe bu duvarın yapımının anısına koyulmuş olsaydı, yazılı taşların ölçüleri duvara tam olarak uyması ve kitabenin duvarda daha nizâmî bir duruş sergilemesi gerekirdi. Hâlbuki yazıt duvarın ölçüsünden daha büyük olup, tek bir sıra olarak dizilememiş ve kitabenin sonundan üç blok taş uzun satırın altına yerleştirilmiştir (R.110). Yine yazılı taşlar ile duvar arasındaki harcın da gelişi güzel atıldığı görülmektedir. Böylesine büyük bir kitabenin alelade konulması beklenemeyeceği için, B. Konyar’ın belirttiği üzere, kitabenin başka bir duvara ya da yapıya ait olması kuvvetle muhtemeldir.

Kitabeye göre duvar Şemsüddin Melik Sâlih’in saltanat günlerinde, Hüsâmüddin’in işaretiyle, Salâhaddin oğlu Hacı Mücâhidüddin Yusuf nezaretinde

⁷³³ Konyar, *Diyarbakır Kitabeleri*, II, s. 143; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 284.

yenilenmiştir. Ancak Melik Sâlih'in dışındaki isimler hakkında kitabedekinden başka herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte duvarın yapılmasını işaret eden Hüsâmüddin'in, Âmid'de görev yapan nüfuzlu bir memur olduğu düşünülebilir⁷³⁴. Yine kitabeye göre bina sürecini denetleyen görevli Hacı Mücâhidüddin Yusuf'un da, Hüsâmüddin tarafından atanmış olması muhtemeldir. Nitekim “بنظر” (bi-nazarin=denetiminde/gözetiminde) terimi Türk-İslâm epigrafisinde, müteveli ile eş anlamlı olan bina nazırları, mütevelliyi de denetleyen vakıf ve hâkim tarafından atanan kimseleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu kişilerin görevi, inşa sürecini denetlemek, para ve ekipman desteği sağlamak, yapının amacına uygun bir şekilde yapılması ve yapıldıktan sonra yine amacına uygun bir şekilde kullanımının denetlemektir⁷³⁵.

Resim 110: Kitabenin sonundan bir görüntü

⁷³⁴ Kâtip Ferdî, tarih belirtmeden Şemsüddin Melik Sâlih'in Âmid'de valilik yapan üç oğlu olduğunu nakletmektedir. Bunlar sırasıyla Melik Ömer, onun ölümünden sonra Melik Süleyman ve son olarak Melik Âdil'dir (a.g.e., s. 53-54). Fakat kitabede, Hüsâmüddin ismiyle geçen kişinin Melik Sâlih'in oğlu olduğuna dair bir ibare bulunmadığından, bu kişinin Âmid'de valilik yapan Melik Sâlih'in oğulları hizmetinde çalışan bir memur ya da şehrin valisi doğrudan valisi olması muhtemeldir.

⁷³⁵ Özkurt, a.g.m., s. 96-97.

KİTABE NU: 32 (Lice Melik Âdil Camisi)⁷³⁶

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Diyarbakır'a bağlı Lice ilçesinin Atak (Antak) Köyünde bulunan Melik Âdil Camisinin⁷³⁷ minare kaidesinde, kaidenin güney ve batı yüzünde yer almaktadır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Mermere benzeyen sert aktaş.

Ölçüleri:-.

Yazı Türü: Nesih tarzda, süslü ve harekeli, kabartma şeklinde.

Metin⁷³⁸:

Güney yüzünde:

رَبِّ يَسِّرْ... بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ... هَذَا مَا أَمَرَ بِعَمَلِهِ مَوْلَانَا السُّلْطَانَ الْمَلِكَ الْمَالِكَ الْعَالِمَ الْعَادِلَ الْمُجَاهِدَ الْمُرَابِطَ

Batı yüzünde:

الْمُتَأَغَّرَ أَبِي الْمَكَارِمِ بْنِ الْمَلِكِ الصَّالِحِ شَمْسِ الدُّنْيَا وَالدِّينِ سُلْطَانَ الْإِسْلَامِ وَالْمُسْلِمِينَ بْنِ الْمَنْصُورِ بْنِ الْمَلِكِ الْمُظْفَرِ
بِ بْنِ الْمَلِكِ السَّعِيدِ بْنِ أَرْتَقَ

Metnin Tercümesi:

Rabbim müyesser kıl. Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu âlim, âdil, mücâhid, murâbit, müsâğir (uç boylarında cihad eden), mülke sahip Melik, Artuk oğlu Melik Saîd oğlu Melik Muzaffer oğlu İslam ve Müslümanların Sultanı Şemsüddin Melik Sâlih oğlu efendimiz Sultan Ebu'l Mukârim'in yapılmasını emrettiği şeydir.

Tarihi:-.

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Mevlânâ, el-Âlim, el-Âdil, el-Mücâhid, el-Murâbit, el-Müsâğir.

Lâkaplar: -.

⁷³⁶ Kitabeyi yerinde görüp inceleme imkânı bulamadığımızdan dolayı, kitabeye ilgili bilgiler ve metin F. Kırzioğlu'nun makalesinden naklen verilmiştir ("Atak'ta Artuklu Vali Melik Âdil'in Minare Kitabesi ve Atak/Lice Ocaklı Beğleri Zırkîler, Lice Kitabeleri" *KAD*, II-III/2-4, İstanbul 1960, s. 371).

⁷³⁷ Günümüzde sadece minaresi kalmış olan bu cami hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Konyar, *Diyarbakır Yıllığı*, III, s. 357-358; Kırzioğlu, a.g.m., s. 371; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 378.

⁷³⁸ Kitabe metninin yayımlandığı eserler: Kırzioğlu, a.g.m., s. 371; Beysanoğlu, a.g.e., s. 378. Bununla birlikte B. Konyar da kitabe metnini بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ... هَذَا مَا أَمَرَ بِعَمَلِهِ مَوْلَانَا السُّلْطَانَ الْمَلِكَ الْمَالِكَ الْعَالِمَ الْعَادِلَ الْمُجَاهِدَ الْمُرَابِطَ الْمَلِكَ الصَّالِحَ فَالشَّمْسِ "الدُّنْيَا وَالدِّينِ سُلْطَانَ الْعِظَمِ الْمَشْهُدِ الْمَنْصُورِ الْمَلِكِ الْمُظْفَرِ" yayınlamıştır (Konyar, a.g.e., s. 358). Ancak F. Kırzioğlu, bu okuyuşun yanlış olduğunu belirtmektedir (a.g.m. s. 370).

Unvanlar: es-Sultan, el-Meliki'l-Mâlik.

Künye: Ebu'l-Mekârim.

Değerlendirme: Mezkûr kitabeden yapının bânisinin Şemsüddin Melik Sâlih'in oğullarından birisi olduğu anlaşılmaktadır. Kâtip Ferdî'nin naklettiğine göre, Melik Sâlih'in Âmid'de valilik yapan üç oğlu bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla Melik Ömer, onun ölümünden sonra Melik Süleyman ve son olarak da Melik Âdil'dir. Bunların dışında Re'su'layn (Ceylanpınar)'da Melik Burhanüddin ve Melik Davud vali olarak görev yapmışlardır⁷³⁹. Söz konusu kitabede tarih bulunmaması ve Kâtip Ferdî'nin bu valilikler ile ilgili herhangi bir tarih vermemesi, onların hangi seneler arasında bu bölgelerde valilik yaptıklarını muğlak bırakmasına rağmen, kitabe ve câmi F. Kırzioğlu tarafından bu oğullardan Melik Âdil'e izafe edilmiştir⁷⁴⁰. Ancak kitabede net bir ismin bulunmaması bu konuya ihtiyatlı yaklaşılmasını gerektirdiği gibi, bâni için kullanılan "Ebu'l-Mekârim" künyesi de durumu netleştirmek için yeterli bir bilgi değildir⁷⁴¹.

Diğer yandan kitabede hem bâni, hem de babası Şemsüddin Melik Sâlih için "sultan" unvanının kullanılması dikkat çekmekte ve bu durum kitabenin Şemsüddin Melik Sâlih'in ölümünden (H.765/1363-4) sonra yazılmış olması ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim kitabede bâninin bir şehzadeden ziyade tahtta bulunan bir hükümdar gibi unvan ve lakabının babasının isminin önünde zikredilmiş olması, bu ihtimali daha da güçlendirmektedir.

Şemsüddin Melik Sâlih'ten sonra ise Mardin Artukluları tahtına oğlu Melik Mansûr Ahmed geçmiştir⁷⁴². Fakat onun bastırıldığı sikkelere bakıldığında kitabeden farklı bir şekilde "el-Melikü'l-Mansûr" ve "es-Sultanü'l-Âdil" unvanlarını kullandığı görülmektedir. Burada dikkati çeken nokta, Melik Mansûr Ahmed'in bastırmış olduğu sikkelerin babasının saltanat dönemine rastlamasıdır. Keza babası Şemsüddin Melik Sâlih'in hayatta olduğu H. 748 (1347-8) ve H. 764 (1362-3) tarihlerinde Melik Ahmed'in Mardin'de bastırıldığı gümüş sikkelerde "es-Sultanü'l-Âdil el-Melikü'l-Mansûr" unvanlarını kullanması, onun babası tarafından veliaht tayin edilmiş ve para

⁷³⁹ Kâtip Ferdî, *a.g.e.*, s. 53-54. Yine aynı müellif, Şemsüddin Melik Sâlih'in yüz çocuğu olduğunu ve kırk erkek evladının onunla birlikte at sürüp, gece gündüz onunla vakit geçirdiklerini yazmaktadır (*a.g.e.*, s. 52). Bununla birlikte A. Bulduk Diyarbakır'da valilik yapan oğulları arasında Melik Nâsır Muhammed ismini de vermektedir (*Mardin Tarihi*, s. 76).

⁷⁴⁰ Kırzioğlu, *a.g.m.*, s. 371-372. Ayrıca bkz. Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 379.

⁷⁴¹ Bu künye J. Sauvaget'in Sultan Melik Zâhir İsa'ya ait olduğunu belirttiği, ancak günümüze ulaşmayan bir kitabede Sultan İsa'nın künyesi olarak geçmektedir. Bkz. K. 40.

⁷⁴² Bosworth, *a.g.e.*, s. 269. Ilisch *a.g.e.*, s. 120.

bastırma yetkisi verilmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir⁷⁴³. Nitekim kitabede bâninin tahta bulunan bir sultan gibi tasvir edilmesi, bunun Melik Sâlih'in kendi hayatında bir takım imtiyazlar tanıdığı oğlu Melik Mansûr Ahmed'e de ait olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Buna karşılık kitabeyi daha önce yayınlayan F. Kırzioğlu'nun belirttiği gibi kitabenin Melik Sâlih'in Âmid valisi olarak görev yapan oğlu Melik Âdil'e ait olduğu kabul edilirse de, onun babasından uzak olmanın kendisine verdiği özgüvenle kitabede kendini bu şekilde tasvir etmiş olduğu ya da Melik Sâlih'in valilik yapan oğullarının da "sultan" unvanı kullanmalarına müsaade ettiği şeklinde bir başka olasılık da düşünülebilir.

Son olarak bâninin aile şeceresi sayılırken, dedelerinin gerçek isimleri yerine Melik-Saîd (Necmüddin II. Gazi), Melik Muzaffer (Kara Arslan), Melik Mansûr (Necmüddin I. Gazi) şeklinde kullandıkları unvanlar ile zikredilmiş olması, kitabede dikkati çeken bir başka ayrıntıdır⁷⁴⁴.

2. 8. Melik Mansûr Ahmed Dönemi H. 766-769 (1364-5 - 1367-8)

KİTABE NU: 33 (Mardin Melik Mahmûd Camisi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Mardin Melik Mahmûd Camisinin⁷⁴⁵ portal nişi içerisine kuşak halinde bulunmaktadır (R. 111).

Yazılı Olduğu Malzeme: Sarımsı kireç taşı.

Ölçüleri: 0.25 x 4.25 m.

Yazı Türü: Orta ve küçük boy karakterle, kabartma, sülüs hat ile tek satır halinde yazılmıştır. İnşa kitabesi, girişin kuzey ve güney duvarı üzerinde bulunmaktadır. Kapının alınlık kısmındaki âyet kitabesi⁷⁴⁶ son dönemlerde yapılmış olan restorasyon

⁷⁴³ Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 125-126. Bunlarla birlikte Melik Mansûr'un babasıyla müşterek bastırıldığı tarihsiz bir sikkesi ve H. 76. (136.) tarihi bulunan kendi adına bastırıldığı başka sikkesi daha bulunmaktadır (Artuk, *aynı yer*).

⁷⁴⁴ Mezkûr meliklerin paralarında da bu unvanları kullandıkları görülmektedir. Bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 113,119-120.

⁷⁴⁵ Günümüzde "Melik Mahmûd" adıyla bilinen cami Osmanlı arşiv kayıtlarında da bu şekilde geçmektedir (Göyünç, *a.g.e.*, s. 107-108). Katip Ferdî Melik Mansûr Ahmed'in oğlu Melik Mahmûd'un bu camiye defnedildiği bilgisini vermektedir (*a.g.e.*, s. 58) Ayrıca yapının şehrin doğu kesiminde Savur (Sur) kapısına giden yolun kuzeyinde bulunduğu için camiye "Bâbü's-Sûr" ismi de verilmiştir. Cami hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gabriel, *Voyages*, s. 25; Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 109-114; a.mlf., *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s. 36-39.

⁷⁴⁶ Bakara Süresi, 114. âyet.

sırasında eklenmiştir (R.113). İnşa kitabesinin kuzey yüzü neredeyse silinmiş, güney yüzü ise tahrip olmuştur (R.112,114).

Resim 111: Melik Mahmûd Camisi kitabesinden genel görünüm

Metin⁷⁴⁷:

(1) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَذَا مَا تَطَوَّعَ بَانْشَانَهُ وَ تَقَرَّبَ [إ] إِلَى [الْعَبْدِ الْفَقِيرِ.....]⁷⁴⁸..... الدِّينِ أَحْمَدُ بْنُ السُّلْطَانِ⁷⁴⁹ الْمَلِكِ الصَّالِحِ شَمْسِ الدُّنْيَا وَ الدِّينِ بْنِ أَرْتَقٍ⁷⁵⁰ أَصْلَحَ اللَّهُ شَأْنَهُ وَ ثَقَلَ بِالْحَسَنَاتِ مِيزَانَهُ [فِي سَنَةِ وَ سَبْعَمِائَةٍ]⁷⁵¹

Resim 112: Kitabenin kuzey kısmı

⁷⁴⁷ Kitabeye metnin yayımlandığı eserler: Ali Emirî, *a.g.e.*, s. 55; Bulduk, *Mardin Tarihi*, s. 85, dn. 198; Sauvaget "Inscriptions", s. 295, No: 9; *RCEA*, XVII (1982), s. 67-68.

⁷⁴⁸ Kitabenin bu gün oldukça aşınmış durumda bulunan kuzey kısmından Ali Emirî yalnızca "هذا ما" ibaresini okumuşken (*a.g.e.*, s. 55 dn: 3), A. Bulduk bu bölümü "هذا ما تطوع بانسانه تقريبا الى الله تعالى ورسوله عبد الفقير" şeklinde neşretmiştir (*Mardin Tarihi*, s. 85, dn. 198). J. Sauvaget ise "هذا ما [تطوع] و تقرب [به] الى [ر]به" olarak yayınlamıştır ("Inscriptions", s. 295, No: 9.)

⁷⁴⁹ Ali Emirî ve J. Sauvaget'in yayınladığı metinlerde "...الدین احمد بن السلطان" şeklinde geçen bu bölüm, A. Bulduk tarafından "الملك المظفر" şeklinde neşredilmiştir. Ancak A. Bulduk'un "el-Melikü'l-Muzaffer" şeklinde okumuş olduğu unvanın "الملك المنصور" (el-Melikü'l-Mansûr) şeklinde olması muhtemeldir. Keza Melik Ahmed'in bastırduğu paralarda mezkûr unvanı kullandığı görülmekle beraber "el-Melikü'l-Muzaffer" kendisinden sonra tahta geçen Melik Davud'un kullandığı unvan olarak karşımıza çıkmaktadır (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 125-127). Öte yandan kitabenin bu bölümü cami kapısının alınlığındaki kısımda bulunuyordu, ancak kitabenin bu parçası zaman içinde silinmiş ve yerine son dönemde yapılan yenileme çalışmalarında Bakara Süresi'nin 114. âyeti yazılmıştır.

⁷⁵⁰ Ali Emirî'nin neşrinde bu ibare bulunmamaktadır (*a.g.e.*, s. 55, dn: 3).

⁷⁵¹ Tarih kısmı Ali Emirî'nin neşrinde bulunmamakla birlikte, A. Bulduk bu tarihi "اربع وستين و سبعمائة" (H. 764/1362-3) şeklinde vermiş, J. Sauvaget tarafından ise "في سنة و سبعمائة" (H. 7..) olarak yayınlanmıştır. Fakat kitabede herhangi bir tarihe rastlanmamakta ve kitabe metni "بالحسنات ميزانه" ibaresi ile bitmektedir.

Resim 113: Kapı alınlığındaki kitabenin aslı ile ilgisi bulunmayan sonradan yazılmış âyet kitabesi

Resim 114: Kitabenin güney kısmı

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, [fakir kul], Artuk oğlu Sultan Melik Sâlih Şemsüddin oğlu ü'd-din Ahmed'in [Allah ve Resûlüne] yaklaşmak için [7.. senesinde] inşasına gönüllü olduğu şeydir. -Allah onun halini düzene koysun ve (ahiret gününde) iyiliklerini mizanında ağırlaştırısın-.

Tarihi: -.

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: 'Abdü'l-Fakîr.

Lâkaplar:ü'd-din.

Unvanlar: -.

Künye: -.

Değerlendirme: Kitabede geçen "...الدين احمد بن السلطان الملك الصالح شمس الدنيا و الدين..." (Sultan Melik Sâlih Şemsü'd-din oğlu ... ü'd-din Ahmed.....) ifadesinden kitabenin Şemsüddin Melik Sâlih'in ölümünden sonra, H. 766-769 (1364-5 – 1367-8) yılları arasında tahta geçen oğlu Melik Mansûr Ahmed'e ait olduğu anlaşılmaktadır⁷⁵². Ancak kitabenin bâni ve künyesinin yazılı bulunduğu kısmın günümüze ulaşmamış olmasının yanı sıra, kitabede herhangi bir tarih bulunmaması kitabenin verdiği bilgileri sınırlı bırakmaktadır. Keza daha önce kitabeyi neşretmiş olan müellifler, bugün

⁷⁵² Melik Mansûr Ahmed'in tahta çıkış tarihi Bosworth, J. Sauvaget, İ. Artuk, A. Sevim, C. Alptekin H. 765 (1363-4) tarihini vermekte iken (Bosworth, *a.g.e.*, s. 269; Sauvaget "Inscriptions", s. 295, No: 9; Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 125; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 211; Alptekin "Artuklular", s. 416), F. Köprülü, O. Turan, L. Ilisch, H. 766 (1364-5) tarihini vermektedirler (Köprülü, "Artuk Oğulları", s. 619; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 213; Ilisch, s. 120). Bununla birlikte Melik Mansûr Ahmed'in babası Şemsüddin Melik Sâlih'in hayatta olduğu sırada hem babasıyla müşterek hem de kendi adına bastırıldığı dört adet sikke mevcuttur. Bunlardan babasıyla müşterek bastırıldığı sikke tarihsiz olup, diğerleri H. 748 (1347-8) ve 764 (1362-3) tarihli. Bir sikke de ise H. 76. (136.) yılı bulunmaktadır (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s.125-126).

Bakara Sûresi'nin 114. âyetinin yazılı bulunduğu kapının alınlık kısmında, kitabenin geçmişteki durumundan dolayı sadece “الدين احمد بن السلطان” ibaresini okuyabilmişlerdir. Fakat kitabenin hem istifli yazı türüyle nakşedilmesi, hem de alınlık kısmının daha önce okunabilen ibarelerden daha fazla yazıyı içerebilecek bir genişliğe sahip olması, bu bölümde kitabeye dair daha fazla bilginin var olduğunu göstermektedir. Bu durum kitabenin bugün bulunmayan ve geçmişte kısmen okunabilen kısmında Melik Mansûr Ahmed'in yerine geçen ve Kâtip Ferdi'nin bu camiye defnedildiğini yazdığı oğlu Melik Mahmûd'un ismi bulunabileceğini akla getirirse de, Melik Mahmûd'un H. 769 (1367-8) yılında dört aylık bir saltanat süresinden sonra amcası Melik Muzaffer Davud'un yönetimi ele geçirmesi bu ihtimali düşük bırakmaktadır⁷⁵³.

2. 9. Fahrüddin Davud Dönemi H. 769-778 (1367-8 – 1376-7)

KİTABE NU: 34 (Mardin Latifiye Camisi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Mardin Latifiye Camisi⁷⁵⁴ portal nişinde dikdörtgen şerit halinde yer almaktadır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Sarımsı kireç taşı.

Ölçüleri: 0.25 x 5.72 m.

Yazı Türü: Büyük ve orta boy karakterlerle, kabartma, müzeyyen sülüs hat ile istifli şekilde yazılan kitabe, taç kapının kuzey duvarından başlayarak güneye doğru şerit halinde uzanmaktadır (K.115,116,117). Kitabenin tarihi kapının alınlık kısmının üstünde yer almakta ve kitabe bu bölümde iki satır haline gelmektedir (K.116). Kitabenin kuzey ve güney kısımlarında süslemeler bulunmakla birlikte, özellikle kapının alınlık kısmında bulunan bölümlerde sık bir şekilde yapılan çiçek ve dal

⁷⁵³ Kâtip Ferdi, Melik Mansûr Ahmed'in bir yıl tahta kalıp H. 766 (1364-5) yılında ölümünden sonra yerine oğlu Melik Mahmûd'un geçtiğini, iki yıl iki ay tahta kaldığını ve öldükten sonra naaşının, inşa ettirdiği Babû's-Sûr Camisine defnedildiğini yazmaktadır (*a.g.e.*, s. 57-58). Ancak Ali Emirî, İbn Hacer'den naklen Melik Mahmud'un tahta kalış süresiyle ilgi olarak söz konusu melikin saltanatının dört ay sürdüğünü ve daha sonra H. 769 (1367-8) senesinde amcası Melik Muzaffer Davud'un yönetimi ele geçirdiğini belirtmektedir (*a.g.e.*, s. 57-58 dn: 1.). Nitekim Melik Mahmûd'un 4 ay tahta kaldığı konusunda diğer müelliflerde ittifak halindedir (Bosworth, *a.g.e.*, s. 269; Köprülü, “Artuk Oğulları”, s. 619; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 213; Iisch, *a.g.e.*, s. 125; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 211; Alptekin “Artuklular”, s. 416.).

⁷⁵⁴ Halk arasında “Abdüllatif Camisi” olarak da bilinmektedir. Cami hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Voyages*, s. 25-26; Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 100-108; a.mlf., *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s. 40-46.

süslemeleri göze çarpmaktadır. Öte yandan kitabe caminin restorasyonu sırasında elden geçirilmiş olup, günümüzdeki metin de bu restorasyon sırasında tekrar yazılmıştır.

Metin⁷⁵⁵:

(1) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِمَّا تَطَوَّعَ بِانْشَاءِ هَذَا الْجَامِعِ الْمُبَارَكِ اللَّطِيفِ الْفَقِيرِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى عَبْدُ اللَّطِيفِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْمَلِكِيِّ الصَّالِحِيِّ ثُمَّ⁷⁵⁶ الْمُظْفَرِيُّ طَالِبًا لِمَا عِنْدَ اللَّهِ مِنَ الثَّوَابِ وَرَغْبَةً لِمَا لَدَيْهِ مِنْ حَسَنِ الْمَأْبِ أْتَمَّهُ اللَّهُ قَصْدَهُ وَ أَنْجَزَ مَرَابِحَةَ وَعَدَهُ

(2) فِي أَوَّلِ شَهْرِ اللَّهِ رَجَبِ الْأَصَمِّ سَنَةِ اثْنَيْنِ وَسَبْعِينَ وَسَبْعِمِائَةَ هَجْرِيَّةً عَلَى صَاحِبِهَا أَفْضَلَ الصَّلَاةِ وَالسَّلَامِ⁷⁵⁷

Resim 115: Kitabenin kuzey kısmı

Resim 116: Kitabenin kapı alınığında bulunan kısmı

⁷⁵⁵ Kitabeye metnin yayımlandığı eserler: Ali Emirî, *a.g.e.*, s. 47 dn. 1; Bulduk, *Mardin Tarihi*, s. 80; Sauvaget “Inscriptions”, s. 296, No: 10, RCEA, XVII (1982), s. 173-174.

⁷⁵⁶ Ali Emirî ve J. Sauvaget’in neşirlerinde bu ibare bulunmamaktadır.

⁷⁵⁷ Ali Emirî’nin verdiği metinde eksikliklerin bulunmasının yanı sıra, tarih kısmı da “سنة سبع مائة وستة وسبعين هجرية” H. 776 (1374-5) şeklinde hatalı okunmuş ve müellif Abdüllatif’i, Şemsüddin Melik Sâlih’in oğlu olarak göstermiştir (*a.g.e.*, s. 47, dn:1). Kitabenin tarihi ile ilgili olarak bir diğer yanlış okuma da A. Bulduk’a aittir. Müellif kitabenin tarihini H. 770 (1368-9) olarak vermiş ve Ali Emirî ile aynı şekilde Abdüllatif’in Melik Sâlih’in oğlu olduğunu yazmıştır (*Mardin Tarihi*, s. 80). Ancak kitabeden de anlaşılacağı üzere Abdüllatif, önce Melik Sâlih, daha sonra oğlu el-Muzaffer Davud’un hizmetinde çalışmış olup, hanedana mensup bir kişi değildir.

Resim 117: Kitabenin güney kısmı

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu mübarek Latifiye Camisinin inşasına Melik Sâlih'in sonra el-Muzaffer (Davud)'in (kölesi), fakir, Abdullah oğlu Abdülatif, Allah'ın sevabını kazanmak talebiyle ve karşılığını ondan bekleyerek Hicri 772 (1371) senesinin Recep (Ocak-Şubat) ayının başında gönüllü oldu. -Allah onu gayesine ulaştırınsın. Allah vadettiği kazancı ona versin- Salat ve selamın en faziletlisi onun sahibi üzerine (olsun).

Tarihi: Recep 772 (Ocak-Şubat 1371).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: el-Fakîr (Abülatif için).

Lâkaplar: -.

Unvanlar: el-Melikî es-Salihî (Melik Sâlih için), el-Muzafferî (Fahrüddin Davud için).

Künye:-.

Değerlendirme: Kitabeye göre cami, Recep 772 (Ocak-Şubat 1371) tarihinde Abdülatif b. Abdullah tarafından yaptırılmıştır. Yine mezkûr kitabeden kendisinin önce Melik Sâlih'in, daha sonra oğlu Melik Muzaffer Davud'un hizmetinde çalışan köle kökenli bir zat olduğu anlaşılmaktadır. Hakkında bu kitabeden başka bir bilgi bulunmayan Abdülatif'in, camiye kendi ismini vermesinin yanında, aynı camide bulunan vakıf kitabesinde Melik Muzaffer Davud'un camiye birçok gelir vakfetmesi (K. 35), onun sevilen ve saygı duyulan bir kişi olduğunu göstermektedir.

KİTABE NU: 35 (Mardin Latifiye Camisi)

Türü: Vakfiye.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Mardin Latifiye Camisinin içinde, cami mihrabının doğusundaki güney duvarında bulunan pencere kemerleri üzerinde ve kemerlerin iç bölümünde yer almaktadır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Sarımsı kireç taşı.

Ölçüleri: Kitabenin tahrip olmuş kısımlarının çokluğu sebebiyle, tam olarak ölçülmesi mümkün bulunmamakla birlikte, tek satırın yüksekliği 0.27 m. olup, başlangıç ve bitişindeki satırların toplam yüksekliği yaklaşık 1.10 m.' dir. Kitabenin eni ise silinmiş yerlerle birlikte 9.00 m.'yi bulmaktadır.

Yazı Türü: Orta boy karakterlerle, kabartma, istifli sülüs hat ile yazılmış olan kitabe, duvar dibinden dört satır şeklinde başlayarak (R. 119, 120, 121), pencere üstlerindeki kemerden kuşak biçiminde üç satır, kemer içlerinde ise tek satır halinde duvar boyunca uzanıp, duvarın sonunda tekrar dört satır halinde sonlanmaktadır (R. 122, 123, 124). Ayrıca pencere kemerlerinin iç kısmında da beş satırdan oluşan sivri kemer mihrap şeklinde dizilmiş kitabe parçaları bulunmaktadır. Ancak parçaları eksik ve yazıların geneli aşınmış vaziyettedir (R. 121,124). Yine pencere üstü ve içindeki satırların orta kısmı yok olmuş, mevcut yerlerin bazı bölümlerinde de yazılar kısmen silinmiştir.

Resim 118: Kitabeden genel görünüm

Metin⁷⁵⁸:

(1) بسم الله الرحمن الرحيم صور⁷⁵⁹ أوقف الجامع المطهر اللطيفي بماردين المحروسة غفر الله لمن أنشأه و جعل الجنة مأواه فمن ذلك⁷⁶⁰ ما وقفه السلطان الشهيد المرحوم الملك المظفر فخر الدنيا و الدين [أ]بي المعالي داود طيب الله ثراه جميع قرية زعفران و قرية المحمدية]..... والبستان السقي يناظر مديات الجبل و القطعة الأرض السقي بالموضع المذكور و تعرف بالمنصورية و القطعة الأرض السقي

(2) و ما فيها من الأشجار الجوز⁷⁶¹ بظاهر المدينة مدق/ مدق (?) أرض الدب اليه با دار اسى(?) الجومق في الأرض نبات... (2-3 kelime)... القطعة الأرض السقي و ما فيها من الأشجار الزيتون نعقارتل يسمى و تعرف موطعة توي العطشان و عدد الأشجار مائة و عشرين و خمسة شجرة و القطعة الأرض السقي و ما فيها من الأشجار..... دير الزعفران شمالي بيت المناذر(?) منارك (?) و الحربة شمالي حان كروف(?) الحربة غربي الجامع و البيت و العرق نعمان الشاونبتي بالموضع المذكور

(3) و الحانوتين و الحب كاين في الحانوت القبلي منهما... (1 kelime) ... خان... (1-2 kelime) ... و القطعة الأرض السقي منها (?) التضييز(التصنيف) و الغضة الجوز و ما فيها من الأشجار... (1 kelime) ... بالوردية و القطعة الأرض السقي بقرية فيه و تعرف بالعين و الغضة الجوز و ما فيها من الأخشاب و الأشجار و القطعة الأرض السقي بغفار قرية شف... (5-6 kelime)... القطعة الأرض السقي..... [ال]دقيق و الدار المشاعية من ارغون(?)... (1-2 kelime) ... بمحلة خان الدقيق و الحق... (1 kelime)... الا ربع المسجده بالخوسن (بالخوس) الموقوف الجامع قبلي السوق الموقوف

(4) علي الجامع و ايضا الستين و المنظور طاش فيهما(?) بمحلة خان الدقيق و المرور(?) المكان غربي قرية الفصور و تعرف بزرة لنفون(?) و البيت بمحلة الجامع المذكور وقف[ت] (?) خاتونة بنت حسن ابن عبد الله و السوق المجدد بباب الجامع الشرقي... (1 kelime)... على المشتمل حانوتا منها عشر ثمانية حوانيت من ال..... الدقيق..... اليه بمحلة خان الدقيق المعروفة بالخضية... (1 kelime) ... و وادي البستان... (3-4 kelime)... الخيمي من (2) ... (kelime)... ملاحق الرحي العتيق و تعرف بمحمد الخيمي ثمران(?) الخاتون الجليلة المكرمة ايل قطلع [قطلع] خاتون بنت الامير المرحوم شيخ محمد ابن..... ادام الله...

İlk pencere kemeri altındaki sivri kemer mihrap şeklindeki bölüm (R.121):

وقفت.....

.....
.....
.....
.....

⁷⁵⁸ J. Sauvaget kitabenin sadece ilk satırını yayınlamıştır (“Inscriptions”, s. 296, No: 11; RCEA, XVII (1982), s. 276-277).

⁷⁵⁹ J. Sauvaget’in neşrinde bu ibare bulunmamaktadır.

⁷⁶⁰ İbare J. Sauvaget’in yayınında “كل” şeklinde yer almaktadır.

⁷⁶¹ Bu ibareden sonrası J. Sauvaget’in neşrinde bulunmamaktadır.

..... diye bilinen Fusûr (?) Köyünün batısındaki mekânın mürûreti (?), mezkûr cami mahallesindeki ev. Abdullah oğlu Hasan'ın kızı Hatune, doğu camisinin kapısı (tarafındaki) yenilenmiş çarşığı..... müstemilatından 18 dükkanı..... vakfetti(?). Muhammed el-Haymî diye bilinen ve eski değirmenin mülhakatından Bostan Vadisi “بالخضية” (Mahziyye) diye bilinen..... un hanı mahalindeki..... 'nın oğlu Emir merhum Şeyh Muhammed'in kızı kerem sahibi yüce İl Kutluğ Hatun -Allah daim kılsın- 772 (1370-1) yılında (İkinci pencere kemeri altındaki sivri kemer mihrap şeklindeki bölüm) (R.124).

Tarihi: H. 772 (1370-1).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: el-Celîle, el-Mükerreme, el-Hatun, (Hatun için).

Lâkaplar: Fahrü'd-dünya ve'd-din.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü'l-Muzaffer (Davud için), İl Kutluğ, (Hatun için).

Künye: Ebu'l-Me'âlî.

Değerlendirme: Latifiye Camisine vakfedilen muhtelif cihetlerin yazılı olduğu kitabede, karşımıza üç ayrı vâkıf çıkmaktadır. Bunlar Melik Muzaffer Davud, Emir Şeyh Muhammed kızı İl Kutluğ Hatun ve Hasan kızı Hatune'dir. Ancak Melik Muzaffer Davud'un vakfettiği gelirlerin kısmen anlaşılmasına rağmen, kitabenin günümüze tam olarak ulaşmadığı için İl Kutluğ Hatun ve Hasan kızı Hatune'in hangi gelirleri vakfettikleri anlaşılamamaktadır.

Kitabede görüldüğü kadarıyla, camiye ilk gelir vakfeden Melik Muzaffer Davud olup, İl Kutluğ Hatun ile Hasan kızı Hatune'nin daha sonraki dönemlerde camiye vakfettikleri cihetler ile bu gelirler artmıştır. Yine kitabenin “Latifiye Camisi vakıfları düzenlendi” ibaresi ile başlaması, zikredilen bu üç kişinin farklı tarihlerde camiye vakfettikleri cihetlerin daha sonraki dönemde kitabeye yazıldığını göstermektedir.

Kitabenin mevcut parçalarındaki tek tarih, ikinci pencere kemeri altındaki sivri kemer mihrap şeklindeki bölümün son satırında yer alan (R. 124) , aynı zamanda cami portalindeki inşa kitabesinin de (K. 34) tarihi olan H. 772 (1370-1)'dir. Ancak vakıf kitabesinde bulunan bu tarihin, kitabenin yazıldığı yıl olmadığı görülmektedir. Nitekim kitabede “eş-Şehid” ve “el-Merhûm” olarak anılan ve kitabenin yazıldığı tarihte hayatta

olmayan Melik Muzaffer Davud, H. 769-778 (1367-8 – 1376-7) yılları arasında hüküm sürmüştür ve H. 772 (1370-1) senesinde tahtta bulunmaktadır⁷⁶⁶. Kitabedeki H. 772 (1370-1) yılı da, Melik Muzaffer'in caminin inşasına müteakip vakfettiği gelirler için kullanılmış olmalıdır. Kitabenin ne zaman yazıldığı mevcut parçalardan anlaşılmamakla birlikte, bunu en erken Melik Muzaffer Davud'un öldüğü sene olan H. 778 (1376-7) yılı olarak kabul etmek mümkündür.

Kitabede ismi zikredilen diğer kişiler Emir Şeyh Muhammed kızı İl Kutluğ Hatun ve Hasan kızı Hatune hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak özellikle İl Kutluğ Hatun'un, "el-Celile" ve "el-Mükerreme" gibi sıfatların yanı sıra, "İl Kutluğ" ve "el-Hatun" gibi Türkçe unvanlar ile zikredilmesi, onun hanedana mensup bir kişi olduğunu göstermektedir⁷⁶⁷. Buradan hareketle İl Kutluğ Hatun'un, Melik Muzaffer Davud'un eşi, Melik Muzaffer'den sonra Mardin Artuklu tahtına geçen Melik Zâhir İsa'nın ise annesi olduğu kesin olmamakla birlikte söylenebilir⁷⁶⁸.

Vakfiye kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla zengin bir akara sahip olan vakfın, XVI. yüzyıldaki Osmanlı tahrirlerinde de kaydı bulunmaktadır. Ancak daha önce incelenen Hatuniye ve Şehidiye Medreseleri vakıflarına göre (K. 27,29), bu tahrirlerde oldukça az bir gelire sahip olduğu görülmektedir. Keza XVI. yüzyılda yapılan tahrirlerde Latifiye Camisi vakfının toplam geliri 14.240 akçeyken⁷⁶⁹, aynı tahrirlerde Hatuniye Medresesinin 40.456⁷⁷⁰, Şehidiye Medresesinin ise 86,941 akçe olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁷¹. Bu durum zaman içinde kitabede zikredilen vakıf gelirlerinin azaldığını göstermektedir.

⁷⁶⁶ Katip Ferdî, *a.g.e.*, s. 59-60; Bosworth, *a.g.e.*, s. 269; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 214, Ilisch, *a.g.e.*, s. 127-130. Melik Muzaffer Davud'un bastırması olduğu H. 777 (1375-6) tarihli sikkeler için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 126-127.

⁷⁶⁷ "Hatun" Türkler ve Moğollar'da hanedana mensup, özellikle hükümdar eşleri kadınlar için kullanılan bir unvan olup, Arapça'ya da bu şekilde geçmiştir (Abdülkerim Özeydin "Hatun", *DİA*, XVI, s. 499-500). F. Sümer, İl Kutluğ adını kullanan dört İlhanlı prensesi olduğunu yazmaktadır. Bunlardan ilki Hülagü'nün oğlu Comkur'un kızı, diğeri Abaka'nın kızı, üçüncüsü Geyhatun'un kızı (Gazan Han döneminde Emir Kutluğ Şeh Menkut ile evli), sonuncusu ise hanedandan Kinşü'nün kızıdır (*Şahıs Adları*, I, s. 322).

⁷⁶⁸ İ. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri* adlı eserinden müstakil olarak verdiği Artuklu şeceresinde, Sultan Melik Zâhir İsa'nın annesinin Hısn Keyfâ Eyyübilerinden Melik-Âdil Şahabüddin Gazi'nin (H.743-768/1342-1366) kızı olduğunu yazmaktadır. Ancak müellif bu bilginin kaynağını belirtmemiştir.

⁷⁶⁹ Bizbirlik, *a.g.e.*, s. 76-77.

⁷⁷⁰ Bizbirlik, *a.g.e.*, s. 309-310; Göyünç, *a.g.e.*, s. 114.

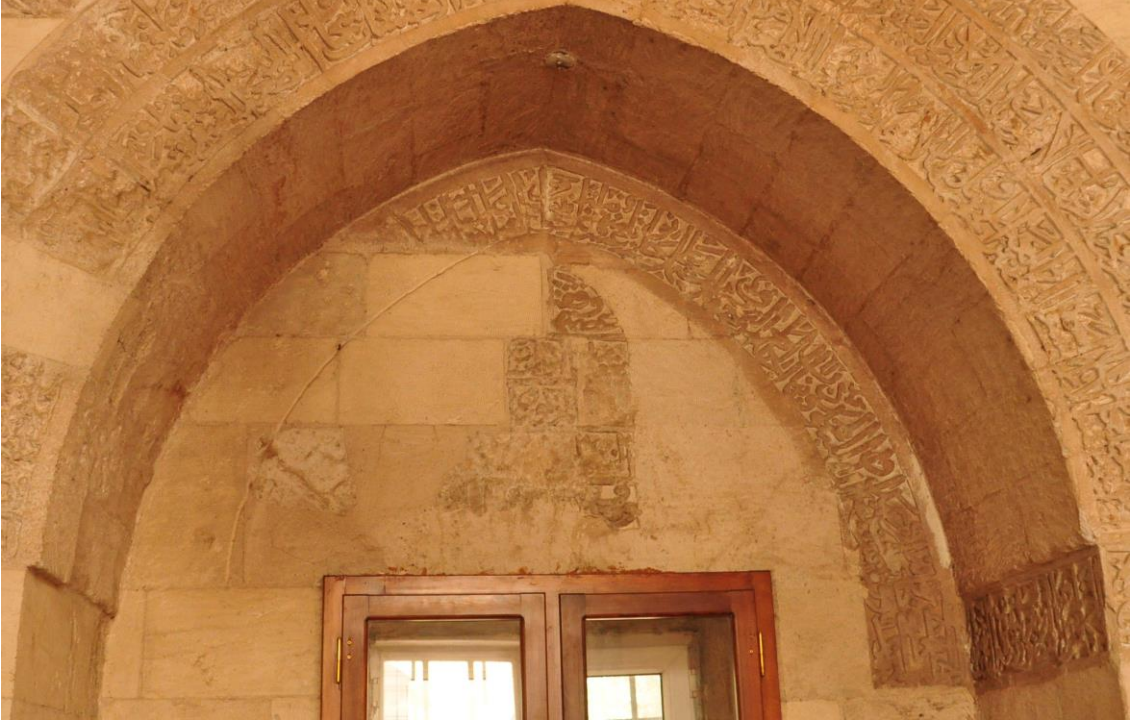
⁷⁷¹ Bizbirlik, *a.g.e.*, s. 308.

Resim 119: Kitabesinin başlangıç kısmı (İlk pencere tarafı)

Resim 120: Kitabenin başlangıç kısmı detay

Resim 121: Kitabenin ilk kemer içindeki kısmı

Resim 122: Kitabenin bittiği kısım (İkinci pencere)

Resim123: Kitabenin bittiği kısımdan detay

Resim 124: Kitabenin ikinci kemer içindeki kısmı

KİTABE NU: 36 (Mardin Ulu Camisi)

Türü: İnşa.

Bulduğu Yapı ve Yer: Mardin Ulu Camisi minberinin kapı alınlığında yer almaktadır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Ahşap.

Ölçüleri: 0.24 x 0.72 m.

Yazı Türü: Küçük karakterle, kabartma, sülüs hat ile yazılan kitabe iki satırdan müteşekkil olup, bu iki satırın sonunda da eksiklikler mevcuttur. Bu eksikliklerin neden kaynaklandığı ise bilinmemektedir.

Kitabe Metni⁷⁷²:

(1) أمر بعمل هذا المنبر المبارك ابتغاء وجه الله تعالى و طلباً لثواب [ه] السلطان الملك المظفر...

(2) العالم العادل الجاهد المرابط الويد المظفر المنصور فخر الدنيا و الدين سلطان⁷⁷³...

Resim 125: Mardin Ulu Camisi minber kitabesi

Metnin Tercümesi:

Bu mübarek minberin yapılmasını Allah Teâlâ'nın sevabını kazanmak maksadıyla, âlim, âdil, mücahid, murabıt, (Allah tarafından) teyid olunmuş, (Allah'tan) yardım görmüş, dinin ve dünyanın övüncü, Sultan Melik Muzaffer (Davud) emretti.

Tarihi:-⁷⁷⁴

⁷⁷² Kitabe metninin yayınlandığı eserler: Bulduk, *Mardin Tarihi*, s. 70; Sauvaget "Inscriptions", s. 294, No: 6.

⁷⁷³ A.Bulduk kitabenin devamını "قارا ارسلان بن ماك السعيد نجم الدين قارا ارسلان" şeklinde neşretmiştir (*Mardin Tarihi*, s. 70). Fakat bu ibareler günümüzde bulunmamakta ve kitabe "سلطان ا..." ibaresi ile bitmektedir.

⁷⁷⁴ Kitabenin tarihinin bulunmamasına rağmen, metinde geçen "السلطان الملك المظفر" (es-Sultan, el-Meliki'l-Muzaffer) unvanından kitabenin Melik Muzaffer Davud'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu unvan Melik Davud'un bastırıldığı paralarda ve isminin bulunduğu diğer kitabelerde de geçmektedir (K. 34, 35) (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 126-127).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: el-‘Âlim, el-‘Âdil, el-Mücâhid, el-Murâbit, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el-Mansûr.

Lâkaplar: Fahrü’ d-dünya ve’ d-din.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü’ l-Muzaffer.

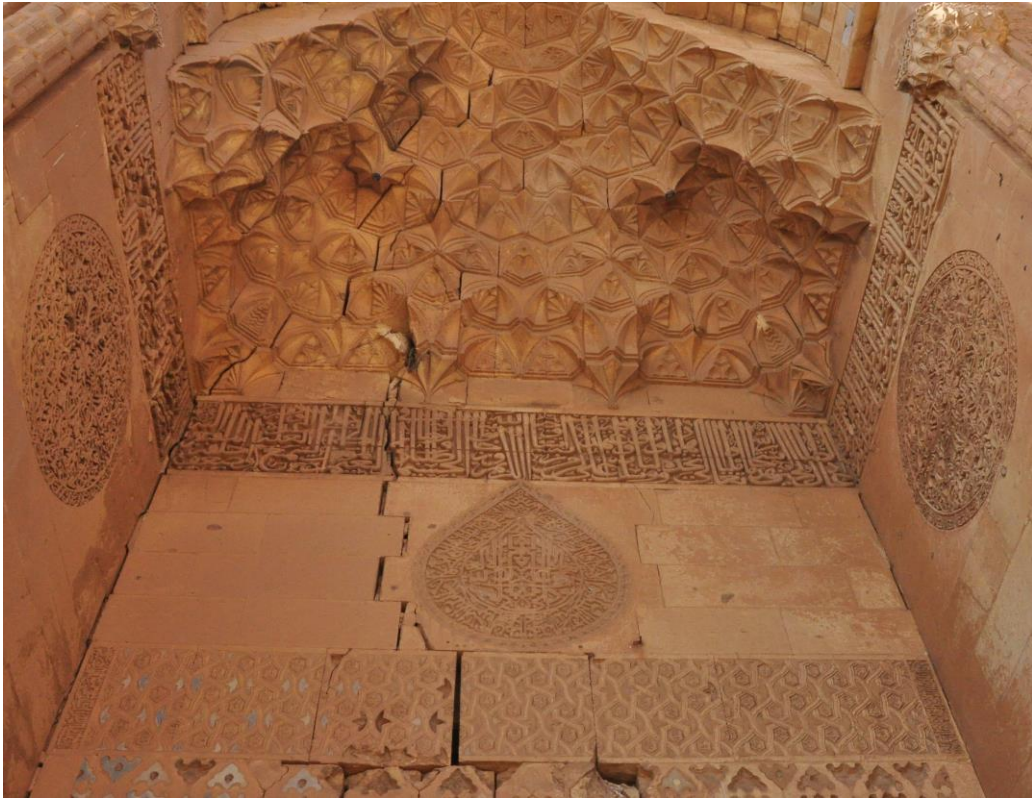
Künye: -.

2. 10. Melik Zâhir İsa Dönemi H. 778-809 (1376-7 – 1406-7)

KİTABE NU: 37 (Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi)

Türü: İnşa/Vakıf.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesinin⁷⁷⁵ portal nişinin iç yüzünde bulunmaktadır.

Resim 126: Sultan İsa Medresesi kitabesi

⁷⁷⁵ “Zinciriye Medresesi” olarak da bilinmektedir. Bu isimle ilgili olarak Ali Emîrî, Mardin Ulu Camisi’nin iki minaresi arasında bulunan çelikten zincirin minarelerden birinin yıkılması üzerine bu medreseye getirildiğini ve medresenin “Zinciriye” ismini bundan dolayı aldığını yazmaktadır (a.g.e., s. 26-27, dn:1). Medrese hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Voyages*, s. 28-33; Altun, *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, s. 94-99; İ. Artuk, “Mardin Zinciriye Medresesi ve Bânisi”, *SAD*, III, Ankara 1971, s. 191-194; Tuncer, a.g.e., s. 52-57.

Yazılı Olduğu Malzeme: Sarımsı kireç taşı.

Ölçüleri: 0.80-85 x 6.48 m.

Yazı Türü: Büyük karakterle, kabartma, istifli celî sülüs hat ile yazılmış olan kitabe, dikdörtgen çerçeve içerisinde portal duvarını dolaşmaktadır. Kitabede yer yer çiçekli süslemeler görülmekle beraber bazı kısımları tahrip olmuştur (R. 127,128,129,130)

Metin⁷⁷⁶:

(1) بسم الله الرحمن الرحيم ربّ أوزعني أن أشكر نعمتك التي أنعمت عليّ و على والدي و أن أعمل صالحاً ترضاه و أدخلني برحمتك في عبادك الصالحين⁷⁷⁷ استجاب الله تعالى هذا ما⁷⁷⁸ و ملئاً تجده هادياً و ولياً في توسّل به و اعتمد على كرم ربّه ابتغاء وجه الله الكريم و رجاء ثوابه الجسيم و طلباً لرضائه في دار(?) النعيم⁷⁷⁹ الموكل/المتوكّل على السميع العليم عبده و فقير رحمته و اضعف⁷⁸⁰ خلقه⁷⁸¹ المقتقر اليه المستغني به عن غيره الفقير الى الله الغني عيسى [بن] داود بن صالح بن غازي بن قرا ارسلان الأرتقي و وقف ذلك و جعله وفقاً مؤبداً لازماً(?)⁷⁸² و الحمد لله المنير في ثاني المحرم سنة سبع و ثمانين و سبعمائة

Resim 127: Kitabenin kapının doğu duvarındaki kısmı

⁷⁷⁶ Kitabe metninin yayımlandığı eserler: Ali Emirî, *a.g.e.*, s. 60-61, dn: 1; Bulduk, *Mardin Tarihi*, s. 89; Sauvaget, "Inscriptions", s. 300-301, No: 14; Artuk, *a.g.m.*, s. 191-192. Van Berchem ise kitabenin sadece tarih ve âyet kısmını vermiştir ("Inschriften" (Openheim), s. 70, No: 111).

⁷⁷⁷ Neml Sûresi, 19. âyet.

⁷⁷⁸ Ali Emirî ve J. Sauvaget tarafından "سبحان الله..." şeklinde okunmuştur.

⁷⁷⁹ Ali Emirî ve J. Sauvaget tarafından "العميم" şeklinde okunmuştur.

⁷⁸⁰ Metnin yayımlandığı diğer eserlerde "ضعيف" şeklinde okunmuştur.

⁷⁸¹ Ali Emirî ve J. Sauvaget tarafından "الحقير" şeklinde okunmuştur.

⁷⁸² Kitabenin bu kısmında net şekilde seçilemeyen birkaç harf bulunmakla birlikte, A. Bulduk bu kısmı "lazma" şeklinde okumuştur (*Mardin Tarihi*, s. 89).

Resim 128: Kitabenin kapı alınlığındaki bölümünün ilk kısmı

Resim 129: Kitabenin kapı alınlığındaki bölümünün ikinci kısmı

Resim 130: Kitabenin kapının batı duvarındaki kısmı

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Ey Rabbim! Beni; bana ve anne-babama verdiğin nimetlere şükretmeye ve razı olacağın salih ameller işlemeye sevk et ve rahmetinle salih kulların arasına kat!⁷⁸³ Allah Teâlâ'nın davetine icabet ederek, kendisine hâdî ve veli olarak rabbinin cömertliğine güvendi. Onun sevabını umdu, Naîm cennetinde onun rızası için, işiten ve bilen (Allah)e tevekkül eden, onun merhametinin eksikliğini duyan, yaratılmışların en zayıfı, her şeyden müstağni (Allah)ye muhtaç Kara Arslan oğlu Gazi oğlu Sâlih oğlu Davud oğlu İsa el-Artukî bunu vakfetti ve onu sonsuza kadar vakıf kıldı.

⁷⁸³ <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#27:19>

Ayrıca bu kitabenin altında bulunan damla şekilli madalyonun alt kısmında da, geçme motifli şeridin sağında dikey halde başlayıp, şerit boyunca geçmeli motiflerin arasındaki altıgenlerin içinde devam eden ve şeridin solunda dikey halde son bulan oldukça küçük karakterle yazılmış Esmâü'l-Hüsna ve tarih yazılı bir kitabe daha mevcuttur (R. 131):

و لله الأسماء الحسنی الله الرحمن الرحيم الملك القدوس السلام المؤمن المهيمن العزيز الجبار المتكبر
.....البديع الباقي الوارث الرشيد الصبور كتب في ثامن شهر ربيع الأول سنة سبع و ثمانين و سبعمائة⁷⁸⁴

Tercümesi:

Esmâü'l Hüsna, Allah, er-Rahman, er-Rahîm, el-Melik, el-Kuddûs, es-Selâm, el-Mü'min, el-Müheymin, el-'Azîz, el-Cebbâr, el-Mütekebbir,(Allah'ın isimleri)....., el-Bedî', el-Bâkî, el-Vâris, es-Sabûr. (Bu) 8 Rebiülevvel 787 (19 Nisan 1385) senesinde yazıldı.

Resim 131: Kapı alınlığında bulunan Esmâü'l-Hüsna kitabesinden detay

Tarihi: 2 Muharrem 787 (13 Şubat 1385).

Kullanılan Sıfat, Unvan ve Lâkaplar

Sıfatlar: -.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: -.

⁷⁸⁴ Sauvaget, "Inscriptions", s. 301, No: 15.

Künye: -.

Figür: Kitabenin kapı alınlığındaki kısmın altında yer alan damla şeklinde madalyonun ortasında müsennâ (aynalı) sülüs hat ile “توكلی علی الله تعالی” (Tevekkülüm Allah Teâlâ’yadır), çevresinde yine aynı yazıyla Tevbe Sûresinin 18. âyeti⁷⁸⁵ yazılı bulunmaktadır. Bununla birlikte kapı girişinin etrafı boyunca da müsennâ kûfi ile “توكلت علی الله” (Allah’a tevekkül ettim) ibaresi nakşedilmiştir. Ayrıca kapı duvarlarının doğu ve batı yüzünde çiçek bezemeli birer madalyon mevcuttur .

Resim 132: (a) Kapı alınlığındaki âyet kitabesi; (b) Kapının doğu ve batı duvarında bulunan süslemeli madalyon

Değerlendirme: Artuklular’a ait son kitabeler Sultan Melik Zâhir İsa’ya ait olup, bunlardan günümüze ulaşanlardan tamamı kendisini yaptırdığı ve vakfettiği Sultan İsa (Zinciriye) medresesinde bulunmaktadır (K. 37, 38, 39)⁷⁸⁶. Medresede yer alan kitabelerden çeşmedeki dışında (K. 39), Sultan İsa’ya ait hiçbir unvan veya sıfat mevcut olmayıp, yalnızca birinde ismi zikredilmektedir (K. 37)⁷⁸⁷. Medresede bulunan diğer kitabelerde ise âyetler yazılıdır (K. 38). Katip Ferdî’nin “dil ile tanımlamak, güzelliğini ve ihtişamını kalem ile yazmak mümkün değildir”⁷⁸⁸ şeklinde tanımladığı medrese, portalindeki ana kitabeye göre 2 Muharrem 787 (13 Şubat 1385) tarihinde bina edilmiş ve Sultan Melik Zâhir İsa tarafından vakfedilmiştir. Artuklular’dan Osmanlı’ya intikal eden vakıflardan olan söz konusu medresenin, XVI. yüzyıl Osmanlı tahrir defterlerinde

⁷⁸⁵ “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah’tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur” <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#9:18>

⁷⁸⁶ J. Sauvaget’in okuduğu ve günümüzde var olmayan bir diğer kitabede A. Gabriel’in belirttiğine göre Kızıltepe Tâcüddin Mesûd Medresesinin minare kaidesinde bulunmaktaydı (K. 40).

⁷⁸⁷ Sultan İsa’nın bastırıldığı paralarda kendisinin “es-Sultanü’l-Âdil, el-Melikü’z-Zâhir” unvanlarını kullandığı görülmektedir (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 127-128).

⁷⁸⁸ Katip Ferdî, *a.g.e.*, s. 60.

de kaydı tutulmuştur⁷⁸⁹. Ayrıca Sultan İsa'nın türbesi de kendi yaptırdığı bu medresede bulunmaktadır.

Sultan İsa döneminde Artuklular, Karakoyun ve Akkoyunlular ile mücadele etmiş ancak Mardin Artukluları'nı yıkılışa götürecektir süreç Timur'un bölgeyi istila etmesiyle daha da hızlanmıştır. Nitekim Karakoyunlu Kara Mehmed, H. 786 (1384-5) yılında kızıyla evlenme isteğine olumsuz cevap veren Sultan İsa'nın üzerine yürümüş ve onunla tutuştuğu savaşta Sultan İsa'yı büyük bir bozguna uğratarak, en değerli veziri 'Alemüddin oğlu Hacı Feyyaz'ı esir etmiştir⁷⁹⁰. Ancak daha sonra ortaya çıkan Timur tehlikesine karşılık bu iki hanedan Timur'a karşı birleştikleri gibi, Memlûkler'den de himaye ve yardım istedi⁷⁹¹. Her ne kadar Memlûkler'e bağlı olsa da bölgeye yaklaşan Timur'a tâbiyetini arz etmekten başka bir çaresi bulunmayan Sultan İsa, bölgedeki diğer emirlerin aksine onun huzuruna çıkmayarak onu öfkelenmiştir ve bunun üzerine Mardin Timur tarafından muhasara edilmiştir (Rebiülevvel 796/Ocak-Şubat 1394)⁷⁹². Bu durum karşısında Sultan İsa kardeşlerine ve emirlerine şehri asla teslim etmemelerini tembihleyerek büyük hediyeler ile Timur'un huzuruna vardırırsa da, esir edilmekten kurtulamadı. Ancak Mardin kalesinin oldukça müstahkem olmasından dolayı şehir Timur tarafından ele geçirilemedi ve yanında Sultan İsa bulunduğu halde şehirden ayrılarak buradan Âmid'e doğru yola çıktı. Sultan İsa ise Timur'un kendisine tâbi olması koşuluyla affetmesi üzerine ancak üç yıl sonra Mardin'e döndü⁷⁹³. Fakat Timur'la yaptığı anlaşmaya uymayan ve Memlûkler üzerine yapılan sefere katılmayan Sultan İsa, yeniden Timur'un hedefi haline geldi. Ramazan 803 (Nisan-Mayıs 1401) yılında tekrar Mardin önlerine gelen Timur, daha önce de olduğu gibi Mardin Kalesini ele geçirmeye muvaffak olamadı ve şehrin alınması için Akkoyunlu Kara Osman'ı görevlendirerek Bağdat'a yürüdü. Ancak Akkoyunlu Kara Osman da Mardin'i alamayarak muhasarayı kaldırdı⁷⁹⁴.

Bu dönemde ortaya çıkan Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasındaki mücadele Sultan İsa'yı biraz rahatlamış olsa da, bu iki Türkmen hanedanının aralarında anlaşması üzerine Akkoyunlu Kara Osman tekrar Mardin'i kuşattı. Bu durum karşısında Türkmen

⁷⁸⁹ Bizirlik, *a.g.e.*, s. 315-317; Göyünç, *a.g.e.*, s. 136.

⁷⁹⁰ Katip Ferdî, *a.g.e.*, s. 61; Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 48; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 214.

⁷⁹¹ Sümer, *Karakoyunlular*, s. 48; Turan *Doğu Anadolu*, s. 214; Alptekin "Artuklular", s. 416.

⁷⁹² Turan, *Doğu Anadolu*, s. 215; Ilisch, *a.g.e.*, s. 137.

⁷⁹³ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 215; Ilisch, *a.g.e.*, s. 142-143.

⁷⁹⁴ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 216; Ilisch, *a.g.e.*, s. 145-146.

beyi Çeküm ile ittifak yapan Sultan İsa, müttefiki ile Kara Osman üzerine yürüyerek onu Âmid'e çekilmeye zorladı. Fakat Âmid önlerinde meydana gelen savaş sonucunda Akkoyunlular galip geldiği gibi, Türkmen Beyi Çeküm ile Artuklu meliki Sultan İsa da bu savaşta hayatını kaybetti (Zilhicce 809/Mayıs-Haziran 1407)⁷⁹⁵.

Sultan İsa'dan sonra Mardin Artuklularının başına (yeğeni, kardeşi veya oğlu)⁷⁹⁶ Şihâbüddin Ahmed geçtiyse de, Akkoyunlu Kara Osman'a karşı şehri müdafaa edemeyeceğini anlayarak Mardin'i Karakoyunlu Kara Yusuf'a bıraktı. Kendisi de Musul'a gönderildikten hemen sonra zehirlenerek hayatını kaybetti (Sefer 812/ Haziran-Temmuz 1409)⁷⁹⁷. Böylelikle yaklaşık üç asır varlığını sürdüren ve her dönem yaptırdıkları abidelerle hâkim oldukları şehirlere altın dönemlerini yaşatan Artuklular'ın Mardin kolu da tarihe karışmış oldu.

KİTABE NU: 38 (Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi)

Türü: Âyet/İnşa kitabesi.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Sultan İsa Medresesinin avlusunda, Sultan İsa'nın türbesinin bulunduğu batıdaki binanın portal nişi içerisindeki pencere üstünde yer almaktadır⁷⁹⁸

Yazılı Olduğu Malzeme: Sarımsı kireçtaşı.

Ölçüleri: 0.25 x 5.10 m.

Yazı Türü: Orta boy karakterle, kabartma, sülüs hat ile yazılmış olan kitabe oldukça aşınmış bir durumdadır. Kitabenin alınlık ve güney duvarındaki kısımlarıninsa neredeyse tamamı silinmiştir (R.133).

⁷⁹⁵ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 216-217; Ilisch, *a.g.e.*, s. 152-153.

⁷⁹⁶ Melik Sâlih Şihâbüddin Ahmed'in, kimliği ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar Şihâbüddin Ahmed'in Sultan İsa'nın oğlu olduğunu yazarken (Bosworth, *a.g.e.*, s. 269; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 217; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 211; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 248; Alptekin, "Artuklular" s. 417), bazı araştırmacılar ise yeğeni ya da kardeşi olduğunu belirtmektedirler (Ali Emiri, *a.g.e.*, s. 64, dn:1; Bulduk, *Mardin Tarihi*, s. 94; Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 35; Ilisch, *a.g.e.*, s. 154; İlhan, *a.g.m.*, s. 141). F. Köpürülü ise bu üç ihtimali de yazmaktadır ("Artuk Oğulları", s. 619).

⁷⁹⁷ Sümer, *Karakoyunlular*, s. 79-80; Bosworth, *a.g.e.*, s. 269; Köprülü "Artuk Oğulları" s. 619; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 217; İlhan, *a.g.m.*, s. 141; L. Ilisch bu tarihi H. 813 (1410) olarak vermektedir (*a.g.e.*, s.154-158).

⁷⁹⁸ Doğudaki portal nişi içerisinde de neredeyse tamamı silinmiş durumda Zümer Süresinin 73-75. âyetleri yer almaktadır.

Metin⁷⁹⁹:

(1) بسم الله الرحمن الرحيم يبشرهم ربهم برحمة منه و رضوان و جنات لهم فيها نعيم مقيم⁸⁰⁰ ..فيه ... اح ...⁸⁰¹ [في] شهور سنة سبع و ثمانين و سبعمائة هجرية على صاحبها أفضل الصلاة و سلام..... حدر العلي و ال.....الوكيل

Resim 133: Sultan İsa'nın türbesinin bulunduğu bina kapısı üzerindeki kitabe

Metninin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Rableri onlara, katından bir nimet, bir hoşnutluk ve kendilerine içinde tükenmez nimetler bulunan cennetler müjdelemektedir⁸⁰². Hicri 787 (1385) senesi aylarında. En faziletli selam ve salat onun sahibi üzerine olsun.

Tarihi: H. 787 (1385).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: -.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: -.

⁷⁹⁹ Kitabe metninin yayınlandığı eserler: Van Berchem, "İnschriften" (Openheim), s. 70, No: 112; Sauvaget "Inscriptions", s. 301, No: 16 Artuk, a.g.m., s. 193.

⁸⁰⁰ Tevbe Sûresi, 21. âyet.

⁸⁰¹ Kitabenin bu bölümü okunamayacak derecede tahrip olmuştur. Ancak birkaç kelime ve harf seçilebilmekteyse de, anlamlı bir metin oluşturmak mümkün değildir.

⁸⁰² <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#9:21>

Künye: -.

KİTABE NU: 39 (Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Sultan İsa Medresesi ana girişinin batısında kalan çeşmenin iç yüzünde yer almaktadır⁸⁰³.

Yazılı Olduğu Malzeme: Beyaz taş (Kireç taşı).

Ölçüleri: 0.25 x 3.50 m.

Yazı Türü: Orta boy karakterle, kabartma, sülüs hat ile yazılmış olan kitabenin neredeyse tamamı silinmiş olup, bugün ancak birkaç kelime seçilebilmektedir.

Metin⁸⁰⁴:

(1) [أمر بانشاءه مولانا السلطان] العادلي المظفري الصالحي و ما فضل عن الحمام.....

Resim 134: Çeşme kitabesinin bugünkü durumu

Resim 135: Kitabeden bir detay

⁸⁰³ Bu çeşmenin doğusundaki duvar üzerinde, “بانشاءه مولانا” kelimelerinin yazılı olduğu bir kitabe parçası bulunmaktadır. Ancak bu parçanın çeşme kitabesine ait olabilme ihtimali düşüktür. Çünkü çeşmedeki kitabe süslü bir yazı olup daha kalın harflerle yazılmışken, mezkûr kitabe parçası daha sade ve ince bir yazı tipi ile nakşedilmiştir (R.136). Bununla beraber medresenin güneye bakan duvarında çatısında da oldukça tahrip olmuş bir kitabe daha bulunmaktadır (R.137)

⁸⁰⁴ Günümüzde neredeyse tamamen silinmiş olan kitabenin okunabilen ibarelerini J. Sauvaget yayınlamıştır (“Inscriptions”, s. 301, No: 17).

Metnin Tercümesi:

Bunun inşasını efendimiz, es-Sâlih (Melik Salih) (oğlu) el-Muzaffer (Melik Davud) oğlu es-Sultanü'l-‘Âdil (Melik İsa)..... emretti.

Tarihi:-.

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: el-Muzaffer, es-Sâlih

Lâkaplar: -.

Unvanlar: es-Sultanü'l-‘Âdil

Künye: -.

Resim 136: Çeşmenin doğusunda yer alan kitabe parçası

Resim 137: Medrese duvarının güney yüzünün çatısında bulunan kitabe parçası

KİTABE NU: 40 (Ziyaret Köy (Harzem) Tâcüddin Mesûd Medresesi)

Türü: İnşa.

Bulduğu Yapı ve Yer: A. Gabriel, yukarıda daha önce bahsi geçen Tâcüddin Mesud Medresesinin giriş kapısının yanında var olduğunu belirttiği minare kaidesi üzerinde bir kitabe bulunduğunu yazmaktadır⁸⁰⁵. Bahsi geçen kitabe J. Sauvaget tarafından okunarak Sultan Melik Zâhir İsa'ya ait olduğu belirtilmiştir⁸⁰⁶.

⁸⁰⁵ Voyages, s. 54. Ancak medresenin giriş kapısının çevresinde A. Gabriel'in bahsettiği gibi bir minare kaidesi ve kitabe bulunmamakla birlikte, kapının girişindeki duvarın medreseye bakan yüzünde “...ل عز الله نصره” ve

Yazılı Olduğu Malzeme:-.

Ölçüleri: 0.16 x 3.00 m.

Yazı Türü: Memlûk Nesihî, orta boy karakterler, kabartma

Metin:

.....و أمر بانثائه هذه المنارة المباركة بعد خرابها الم.....السلطان.....[الملك
ال]ظاهر أبي المكارم عيسى.....اليها و ذلك [في] شهر رمضان المبار[ك] سنة أربع[ة و تس]عين
[و] سب[عمائة]

Metnin Tercümesi:

Bu mübarek minarenin yapılmasını Sultan Melik Zâhir Ebu'l-Mekârim İsa emretti. Ve bu mübarek Ramazan ayında (Temmuz-Ağustos) 794 (1392) senesinde (oldu).

Tarihi: Ramazan 794 (Temmuz-Ağustos 1392)

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: -.

Lâkaplar: -.

Unvanlar: es-Sultan, el-Melikü'z-Zâhir.

Künye: Ebu'l-Mekârim.

“ابن السلطان الملك” ibarelerinin yazılı olduğu iki kitabe parçası yer almaktadır. A. Kuran da medresede A. Gabriel'in bahsettiği gibi bir minare kaidesinin bulunmadığını ve kapının yanında bulunan kitabe parçalarının, sonradan yok olan bir binadan buraya süs olarak getirilmiş olabileceğini yazmaktadır (*a.g.e.*, s. 32). Öte yandan bu konuyla ilgili olarak medresede görüştüğümüz yerli ahalden kişiler, geçmişte medresede bulunan bazı kitabe parçalarının evlerin tamirinde kullanmak üzere köyde yaşayanlar tarafından götürüldüğü bilgisini vermişlerdir.

⁸⁰⁶ “Inscriptions”, s. 305, No: 22. Kitabeye ait bilgiler J. Sauvaget'dan naklen verilmiştir.

3. HARPUR ARTUKLULARINA AIT KİTABELER (H. 581-631/1185-1234)

Harput Artukluları'na ait günümüze ulaşmış iki adet kitabe bulunmaktadır. Harput Kalesinde bulunan bu kitabelerin ikisi de inşa kitabesidir.

3.1. Nizâmüddin İbrahim Dönemi H. 600- 620 (1203-4 – 1223-4)

KİTABE NU: 41 (Harput Kalesi)

Türü: Tamir (?)

Bulduğu Yapı ve Yer: Harput kalesinin batı sur duvarlarının güney ucunda bulunan ve Kızlar Kulesi olarak adlandırılan burç üzerindedir⁸⁰⁸.

Yazılı Olduğu Malzeme: Taş.

Ölçüleri:-.

Yazı Türü: Celî sülüs.

Metin⁸⁰⁹:

(1) امر بعمل... الملك المودود... العدل نظام الدنيا و الدين ابراهيم بن ابوبكر نصر امير المومنين ... سنة... ستمائة

Metnin Tercümesi:

Yapılmasınıâdil, Emirü'l-Mü'minîn yardımcı, Ebu Bekir oğlu Melik Mevdûd Nizamü'd-dünya ve'd-din İbrahim emretti. Sene 6...

Tarihi: H. 6.. (12..).

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: el-‘Âdil, Nasıru Emîri'l-Mü'minîn

Unvanlar:el-Melikü'l-Mevdûd

Lakaplar: Nizâmü'd-dünya ve'd-din

Künye:-.

⁸⁰⁸ Harput Kalesinde yapılan yenileme çalışmaları nedeniyle kitabe incelenememiştir. Öte yandan 1936 yılında Nureddin Ardiçoğlu tarafından iskele kurularak tetkik edilen kitabeye ilgili müellif, söz konusu kitabenin 14 blok taştan meydana geldiği, 3 tanesinin tamamen silindiği, 3 taşın ise burcun bir başka yüzünde dağınık birinin de ters şekilde koyulduğunu belirtmekte ve okunabilen 8 taşın bulunduğunu yazmaktadır (*Harput Tarihi*, s. 51) Harput Kalesi hakkında bk. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, s. 259-269; Danık, *Ortaçağda Harput*, s. 27-37.

⁸⁰⁹ Metnin yayımlandığı eserler: Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s. 51;a.mlf, “Harput Artuk Oğulları'na Ait Kitabeler”, s. 45; Danık, *a.g.e.*, s. 80: No: 2, a.mlf, “Orta Çağ'da Harput Yüzeysel Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları” *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı (26-30 Mayıs 1997)*, Ankara 1998, s.159.

Değerlendirme: Giriş bölümünde değinildiği üzere, Hısn Keyfâ Artuklu Meliki Nûrüddin Muhammed'in kardeşi olan 'Imâdüddin Ebu Bekir, yeğeni Kutbüddin II. Sökman ile H. 581 (1185-6) yılında girdiği taht mücadelesini kaybettikten sonra, Harput'a gelerek burada Artuklular'ın Harput kolunu kurmuştu⁸¹⁰. Mezkûr kitabe de 'Imâdüddin Ebu Bekir'in H. 601 (1204-5) senesinde ölümünden sonra yerine geçen Nizâmüddin İbrahim'e ait olup, Harput kalesinde tarafından yaptırılan tamir veya burç yapımına işaret etmektedir⁸¹¹.

Kitabede "el-Melikü'l-Mevdûd" unvanıyla zikredilen Nizamüddin İbrahim H. 601 (1204-5) tarihinde amcazâdesi Hısn Keyfâ Artuklu meliki Nâsırüddin Mahmud'un Harput'u almak istemesi üzerine, Türkiye Selçuklu sultanı I. Gıyasüddin Keyhüsrev'e tâbi olmuştur. Bunun üzerine duruma Selçuklu sultanı müdahale etmiş ve Nâsırüddin Mahmûd Harput seferini tamamlayamadan ülkesine geri dönmek durumunda kalmıştır⁸¹². Nizâmüddin İbrahim'in ölmesinden sonra ise yerine oğlu İzzüddin Hızır (Ahmed) geçmiş, onun da H. 622 (1225-6) yılında ölmesiyle oğlu Nûrüddin Artukşah hükümdar olmuştur⁸¹³.

3. 2. Nûrüddin Artukşah Dönemi H. 622- 631(1225-6 – 1233-4).

KİTABE NU: 42 (Elazığ Müzesi)

Türü: İnşa.

Bulunduğu Yapı ve Yer: Geçmişte Harput Kalesinin, batı sur duvarları güney ucunda, burcun tepesinde bulunmakta olan kitabe, düşerek kırılma ihtimaline karşı Nureddin Ardiçoğlu'nun tavassutu ile buradan alınarak Elazığ Müzesi'ne kaldırılmıştır⁸¹⁴.

Yazılı Olduğu Malzeme: Taş.

Ölçüleri:-.

Yazı Türü: Orta boy karakterlere, kabartma celî sülüs hat ile yazılan kitabenin metin kısmı iki satır (R. 138-139), tarih kısmı ise alt alta üç satır şeklinde yazılmıştır (R.140).

⁸¹⁰ İbnü'l-Esîr, XI, s. 407; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 189. Harput Artukluları meliklerinden sadece 'Imâdüddin Ebu Bekir'in bastırıldığı paralar günümüze ulaşmıştır (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 82-84).

⁸¹¹ Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s. 51. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 262-263; Baluken, *a.g.m.*, s. 229.

⁸¹² İbnü'l-Esîr, XII, s. 170-171; Ebu'l-Ferec, II, s. 486-487; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 300; Baluken, *a.g.m.*, s. 228-229.

⁸¹³ İzzüddin Hızır'ın hangi yıl tahta geçtiği kaynakların yetersizliği nedeniyle tam olarak tespit edilememekle birlikte İbnü'l-Esîr onun H. 622 (1225-6) tarihinde vefat ettiğini yazmaktadır (İbnü'l-Esîr, XII, s. 389). Konuyla ilgili olarak bkz. Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s. 52-53; Baluken *a.g.m.*, s. 229-230.

⁸¹⁴ Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s. 58-59. Elazığ Müze Müdürlüğü'ne yapılan başvurumuzun olumsuz cevaplandırılması nedeniyle kitabeyi inceleme imkânı bulunamamıştır.

N. Ardiçoğlu, bu kitabelerin beş blok taştan meydana geldiğini belirtmekte ve bir bloğun üstünde usta isminin bulunduğunu yazmaktadır⁸¹⁵.

Metin⁸¹⁶:

(1) بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما تطوع بعمل المارستان⁸¹⁷ المبار في ايام الملك المعز نور الدين و
الدين] في سنة ست و عشرين وثمانائة

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın Adıyla. Bu mübarek mâristanın yapılmasına.....el-Melikü'l-Mu'iz Nûrü'd-[dünya ve'd-din].....'nin günlerinde gönüllü olduğu şeydir. 626 (1228-9) senesinde.

Tarihi: H. 626 (1228-9).

Kullanılan Sıfat, Unvan ve Lakaplar

Sıfatlar:-.

Unvanlar: el-Melikü'l-Mu'iz

Lakaplar: Nûrü'd-[dünya ve'd-din]

Künye:-.

Resim 138: Maristan kitabesinin ilk parçası (Danık). Üstteki satır “... هذا ما تطوع”
alttaki satır “..... في ايام”.

⁸¹⁵ Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s. 59.

⁸¹⁶ Metnin yayımlandığı eserler: Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s. 59, Danık *a.g.e.*, s. 81, No: 3, a.mlf, “Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması”, s.159-160. Metin E. Danık'ın yayınladığı kitabeye ait fotoğraflar üzerinden okunmuştur (*a.g.e.*, s. 136-137, Resim: 86,87,88).

⁸¹⁷ Ardiçoğlu tarafından “المرسان” şeklinde okunmuştur.

Resim 139: Maristan kitabesinin ikinci parçası (Danık). Üstteki satır “يعمل المارستان المبار”, alttaki satır “الملك المعز نور الدين].....[...]]”

Değerlendirme: Mezkûr kitabede geçen unvanlardan, kitabenin Harput Artukluları'nın son meliki olan Melik Mu'iz Nûrüddin Artukşah'a ait olduğu anlaşılmaktadır⁸¹⁸. Kitabe bir mâristan (hastane) yapımına işaret etmektedir. Ancak kitabe de “هذا ما تطوع” (gönüllü olduğu şeydir) ifadesinin devamında “في ايام الملك المعز” (Melik Mu'iz günlerinde....) ibaresinin bulunması, mâristanın bânisinin Melik Mu'iz Nurüddin Artukşah olduğu konusuna ihtiyatlı yaklaşılmasını gerektirmektedir. Keza bu ibare daha çok bir hükümdarın zamanında bir başka kişinin eserin yapım işini üstlenmesi anlamında kullanılmaktadır⁸¹⁹. Bu nedenle, N. Ardiçoğlu'nun kaleden getirilen parçalar içinde usta adının bulunduğunu söylediği kitabe parçasındaki ismin, eserin ustasından ziyade asıl bânisi olabileceği düşünülebilir⁸²⁰.

Babası İzzüddin Hızır'ın H. 622 (1225-6) yılında ölmesinden sonra Harput Artukluları'nın başına geçen Nûrüddin Artukşah'ın saltanatı hakkında İbnü'l-Esîr, onun babasından aldığı devleti mükemmelce yönettiği bilgisini vermektedir⁸²¹. Bununla birlikte Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâüddin Keykubad ile iyi ilişkiler içinde olan Artukşah, onun fetihlerini kendisi için tehlikeli görmüş ve Eyyûbîler'e tâbi olmuştur⁸²².

⁸¹⁸ Nitekim Ottingen: Wallerstein koleksiyonunda bulunan Artuk Şah'a ait 24 cm. çapındaki tunç bir ayna üzerindeki tarihsiz kitabede de onun “الملك المعز نور الدنيا و الدين ابي الفضل ارتق شاه” (el-Melikü'l-Mü'iz Nûrü'd-dünya ve'd-din Ebi Fazıl Artuk Şah) olarak zikredildiği görülmektedir. Yine aynı kitabeğe göre Artuk Şah'ın babası İzzüddin Hızır, dedesi ise Nizâmüddin İbrahim'dir (C. Artuk, a.g.m, s. 74).

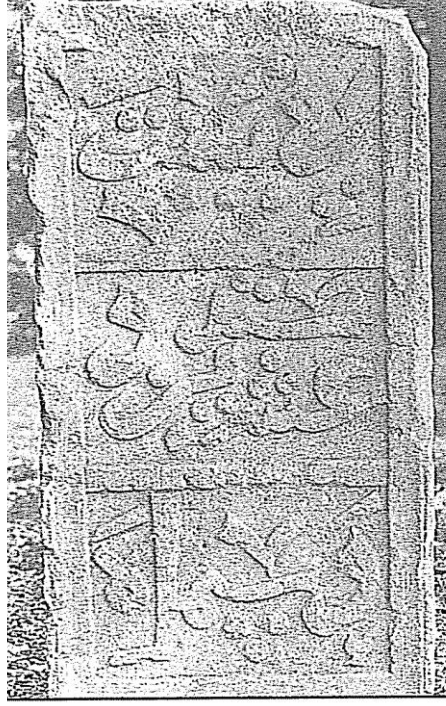
⁸¹⁹ Benzer kullanımlar için bk. K. 28, 31.

⁸²⁰ Ardiçoğlu, a.g.e., s. 59. Kitabenin incelenmesine izin verilmediği için bu konuda net bir şey söylemek zor olsa da, resimlerden okuyabildiğimiz kısımlardan bu ihtimalin yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

⁸²¹ İbnü'l-Esîr, XII, s. 389.

⁸²² Ardiçoğlu, a.g.e., s. 54; Baluken, a.g.m, s. 232.

Daha sonra Anadolu'nun siyasî birliğini sağlamak isteyen I. Alâüddin Keykubad tarafından H. 631 (1234) senesinde Harput'un ilhak edilmesiyle, Artuklular'ın Harput kolu tarihe intikal etmiştir⁸²³. I. Alâüddin Keykubad tarafından kendisine bir takım yerler ikta edilen Nûrüddin Artuşah ise ölünceye kadar Sultan'ın yanında kalmıştır⁸²⁴.

Resim 140: Maristan kitabesinin tarih kısmı (Danık).

Yukarıdan aşağıya “في سنة ست و عشرين وثمانئة”

⁸²³ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 199; a.mlf, *Selçuklular Zamanında*, s. 401; Ardiçoğlu, a.g.e., s. 57; Baluken, a.g.m, s. 232; Ataoğlu “Harput'ta Artuklu İdaresi”, s. 56.

⁸²⁴ Ardiçoğlu, a.g.e., s. 58; Baluken, a.g.m, s. 232.

3. 3. Nûrüddevle Belek Gazi H. 508-518 (1114-5– 1124)

Artuk Bey'in torunu meşhur Belek Gazi'nin günümüzde Şam müzesinde bulunan bir mezar kitabesi mevcuttur⁸²⁵.

KİTABE NU: 43 (Şam Müzesi)⁸²⁶

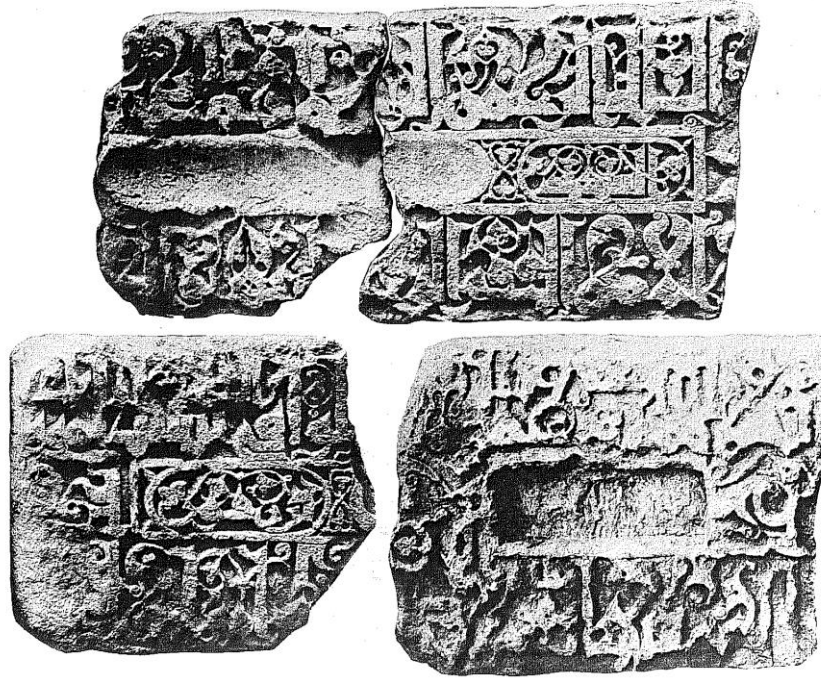
Türü: Mezar.

Bulunduğu Yapı ve Yer: 1924 senesine kadar Suriye'de Halep lisesi bahçesinde bulunan mezar taşları, daha sonraki bir emirle Şam müzesine kaldırılmıştır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Taş.

Ölçüleri: Yükseklik; 0. 52 m⁸²⁷.

Yazı Türü: Müzeyyen kûfî hat ile yazılan kitabe, dokuz kısma ayrılmış bir durumda olup, yazı taşların dört tarafında bulunmaktadır.

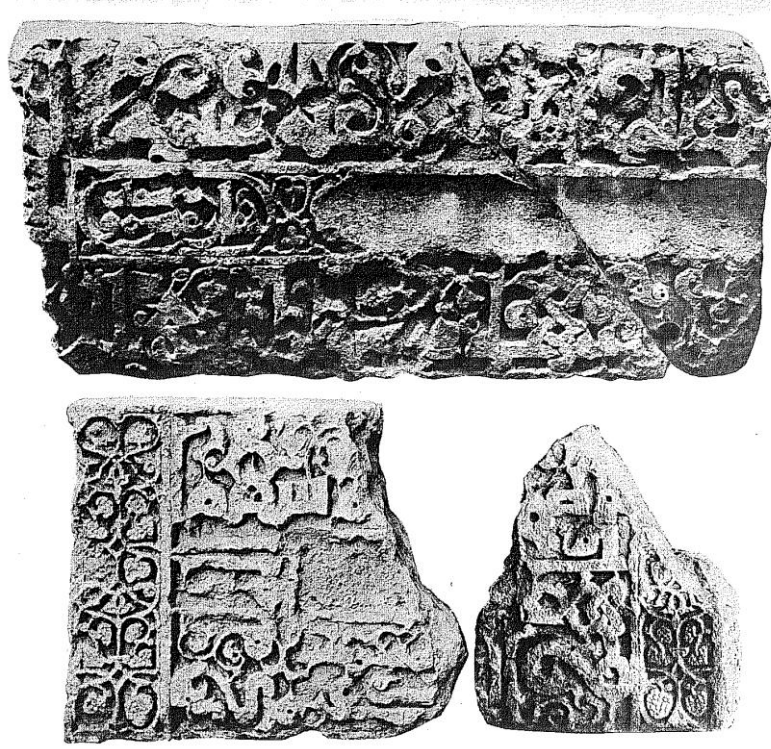

Resim 141: Belek Gazi'nin mezar kitabesi parçaları (Sauvaget)

⁸²⁵ Artuklular'ın Harput kolu müstakil olarak H. 581 (1185-6) yılında 'Imâdüddin Ebu Bekir tarafından kurulmuş olmasına rağmen, Harput ve çevresindeki Artuklu hâkimiyeti H. 508-509 (1115) yılında Belek Gazi tarafından tesis edildiği için, ona ait mezar kitabesine "Harput Artukluları" başlığı altında yer verilmesi tercih edilmiştir.

⁸²⁶ Kitabe 1924'te Halep Lisesi bahçesinden alınarak Şam Müzesine kaldırılmıştır. Kitabeye ilgili bilgiler ve fotoğraf J. Sauvaget ("La Tombe de l'Ortokide Balak" *Ars İslamica*, V, Michigan 1938, s. 207-208) ve İ. Artuk'un makalelerinden alınmıştır ("Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı", *Belleten*, XI/41, Ankara 1947, s. 134-135; a.mlf., "Artukoğlu Belek'in Hayatı ve Mezarı", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, Elazığ 1992, s. 85; a.mlf., *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 24).

⁸²⁷ J. Sauvaget a.g.m., s. 209.

Resim 142: Belek Gazi'nin mezar kitabesi parçaları (Sauvaget)

Metin:

A yüzü

يبشرهم ربهم برحمة منه و رضوان و جنات لهم فيها نعيم مقيم⁸²⁸

B yüzü

بسم الله الرحمن الرحيم و لا تحسبن الذين قتلوا في سبيل الله امواتا بل احياء عن ربهم يرزقون⁸²⁹ - توفي- الشهيد -
الامير الفقير الى رحمة ربه
نور الدولة بلك بن بهرام بن ارتق

C yüzü

فخر الدين شمس الامر [اء س] يف المجاهدين ذعيم جيوش المسلمين استشهد رضى الله عنه و نور ضر [ي] حه -
و رحمه في شهر ربيع الاول]- ثمان عشرة و خمسمائة

D yüzü

ناصر الاما [م] سهم الملوك قاهر الكفرة و المشركين

⁸²⁸ Tevbe Sûresi 21. âyet.

⁸²⁹ Âl-i İmrân Sûresi, 169. âyet.

Metnin Tercümesi:

A yüzü

Rableri onlara, katından bir nimet, bir hoşnutluk ve kendilerine içinde tükenmez nimetler bulunan cennetler müjdelemektedir⁸³⁰

B yüzü

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar⁸³¹. Rabbi'nin rahmetine muhtaç, fakir, şehid emir Artuk oğlu Behram oğlu Nûrüddevle Belek

C yüzü

Dinin övüncü, emirlerin güneşi, mücahidlerin kılıcı, Müslüman askerlerin başı, 518 senesinin Rebiyülevvel ayında şehid oldu. Allah kabrini nurlandırısın ve ondan razı olsun.

D yüzü

İmamın (Halifenin) yardımcısı, meliklerin oku, kâfir ve müşrikleri kahreden.

Tarihi: Rebiülevvel 518 (Nisan-Mayıs 1124)

Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Sıfatlar: Şemsü'l-Ümerâ, Seyfü'l-Mücâhidîn, Za'îmu Cuyûşi'l-Müslimîn, Nâsirü'l-İmâm, Sehmü'l-Mülûk, Kâhirü'l-Kefereti ve'l Müşrikîn.

Unvanlar: el-Emîr.

Lakaplar: Nûrû'd-devle, Fahrü'd-din.

Künye:-

Değerlendirme: Artuk Bey'in torunu olan Belek Gazi, İslâm dünyasında Haçlılara karşı verdiği mücadele ve kazandığı zaferler ile büyük üne sahipti. Amcaları Sökman ve İlgazi'nin emrinde hareket eden Belek Gazi, onlarla birlikte Haçlılara karşı mücadele etmekle beraber, Harput ve havalisini elinde tutan Çubukoğlu Muhammed'in H. 505-506 (1112) yılında ölmesinin, onun hayatının bir dönüm noktası olduğu söylenebilir.

⁸³⁰ <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#9:21>

⁸³¹ <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#3:169>

Keza Harput emirinin ölüm haberini alan Belek Gazi ona ait toprakları ele geçirmek için aynı sene harekete geçerek, el-Cezîre'den topladığı Türkmen kuvvetleri ile bölgeye gelmiş ve Harput ile birkaç kasaba haricindeki yerleri zapt etmek suretiyle, bölgenin Harput'tan sonraki ikinci önemli şehri olan Palu'yu kendisine emaret merkezi yapmıştır⁸³². Bu olayın hemen ertesinde Belek Gazi'nin gücünü ve itibarını daha da artıran başka bir gelişme de, I. Kılıç Arslan'ın dul eşi Ayşe Hatun ile evlenmesidir. Böylelikle nüfuzunu Malatya'ya kadar yayan Belek Gazi'nin bu şekilde güçlenmesinden endişe eden Harput Emiri, şehri başka bölgeler karşılığında Malatya hükümdarı Tuğrul Arslan'a satmıştır. Ancak Harput'u almak için Malatya'dan yola çıkan ordunun, Aksungur Porsukî idaresinde Haçlılara karşı hareket eden Büyük Selçuklu ordusunun yaklaşmasıyla Malatya'ya geri dönmesi üzerine bu teşebbüs sonuçsuz kalmıştır. Büyük Selçuklu ordusunun bu seferi sırasında Aksungur Porsukî ile Artuklu İlgazi arasındaki anlaşmazlık üzerine meydana gelen ve Selçuklu ordusunun mağlubiyeti ile sonuçlanan savaşta amcasının yanında yer alan Belek Gazi, amcasının yanından ayrılarak Malatya'ya dönmüş, oradan da Harput'a giderek H. 508-509 (1115) tarihinde şehri topraklarına katmıştır⁸³³.

Harput'u topraklarına kattıktan sonra bölgedeki faaliyetlerine devam eden ve amcası İlgazi'yle beraber Haçlılara karşı mücadele veren Belek Gazi'nin, İslâm âleminde olduğu kadar, Haçlılar arasında da şöhretini artıracak asıl olay ise H. 515 (1122) Serûc yakınlarında Urfâ Kontu I. Joscelin ve Birecik hâkimi Galeran'la girdiği savaşta onları ve bir kısım şövalyeyi esir ederek Harput Kalesi zindanına hapsedmesidir⁸³⁴. Daha sonra Halep'e yönelen ve burada Haçlılarla mücadeleye devam eden Belek Gazi, kendisine karşı hareket içerisinde olan Gümüştengin el-Ba'lebekkî'nin üzerine yürüyerek hâkimi olduğu Menbic'i kuşattı. Fakat bu muhasara sırasında kaleden atılan bir okun kendisine isabet etmesiyle 20 Rebiyülevvel 518 (6-7 Mayıs 1124)

⁸³² Süryani Mihail, II, s. 60, Ebu'l-Ferec, II, s. 351; H. Yinanç, "Belek", s. 469; Demirkent, *a.g.e.*, s. 26; Bezer, *a.g.m.*, s. 89. O. Turan, bu seferde Harput'un da Belek Gazi tarafından zapt edildiğini belirtmekle birlikte (*Selçuklular Zamanında*, s. 179; a. mlf. *Doğu Anadolu*, s. 165, 199), eserin bir başka yerinde Palu ve Dersim havalisini Mengüçlüklülerden aldığını yazmaktadır (*Doğu Anadolu*, s. 77). R. Ataoğlu da Harput'un bu sefer sırasında ele geçirildiğini belirtmektedir ("Harput'ta Artuklu İdaresi", s. 53)

⁸³³ Yinanç, "Belek", s. 469-470; Artuk, "Artuoğlu Emir Balak", s.129; Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, s. 111. Demirkent, *a.g.e.*, s. 26.; Alptekin, "Belek b. Behram" *DİA*, V, s. 402. N. Ardiçoğlu bu tarihi, 1118 olarak verirken (*Harput Tarihi*, s. 38), G. Ö. Bezer de, Belek'in Harput'a hakim olduğu senenin 1119-1120 yılları arasında olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır (*a.g.m.*, s. 90-91).

⁸³⁴ İbnü'l-Esîr, X, 468-469; Süryani Mihail, s. 72-73; Ebu'l-Ferec, II, s. 357-358; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 133; Yinanç, "Belek", s. 470 Demirkent *a.g.e.*, s. 29-32, Turan, *Doğu Anadolu*, s. 170; Alptekin "Belek.b. Behram", s. 402.

yılında şehit oldu⁸³⁵. O dönemde Haçlıların en büyük düşmanı olan ve hayatı gazalarla geçen Belek Gazi'nin naaşı ise Halep'e getirilerek Makâm-ı İbrahim'in karşısına defnedildi⁸³⁶.

Büyük İslâm mücahidi Belek Gazi, yukarıda ayrıntıları verilen mezar taşında da, hayatında yaptığı gazalara ve savaşçılığına vurgu yapan "Sehmü'l-Mülûk" (meliklerin oku), "Seyfü'l-Mücâhidîn" (mücâhidlerin kılıcı), "Za'îmu Cuyûşi'l-Müslimîn" (Müslüman askerlerin başı) gibi sıfatlarla anılmıştır. Mezar taşında Belek Gazi'nin unvanı ilk dönem Artuklu beylerinin kullandığı "el-Emîr" şeklinde yazılı bulunmakla birlikte, "Fahrüddin" ve "Nürüddeve" lakapları da nakşedilmiştir⁸³⁷.

⁸³⁵ İbnü'l-Esir, X, 489; Süryani Mihail, s. 74; Urfalı Mateos, s. 77-78; Yinanç "Belek", s. 471-472; Demirkent, *a.g.e.*, s. 48-51; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 170.

⁸³⁶ Yinanç "Belek", s. 472; Artuk, "Artuoğlu Emir Balak", s.134; Alptekin "Belek. b. Behram", s. 403.

⁸³⁷ Belek Gazi'nin Halep'te Selçuklu Sultanı Sencer adına basılmış sikkesinde de "Fahrüddin" lakabını kullandığı görülmektedir (Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 82).

İKİNCİ BÖLÜM

ARTUKLU KİTABELERİNİN ÖZELLİKLERİ

Artuklu kitabelerinin bir bütün olarak ele alındığında benzer özellikler taşıdıkları gibi, birbirlerinden farklı özellikler de ihtiva ettikleri görülmektedir. Bunları iki ana başlık altında incelemek mümkündür.

1. FİZİKİ ÖZELLİKLER

Kitabelerin içerdikleri bilgilerden ziyade ilk dikkati çeken özellikleri şüphesiz dış görünüşleridir. Artuklulara ait kitabelerde de gerek buldukları yapı ve şehirlerden, gerekse yazıldıkları dönemlerden kaynaklanan bir takım fiziki farklılıklar mevcuttur.

1.1. Konum

Buldukları yapılar hakkında bilgi verdikleri gibi, eseri yaptıran, vakfeden ya da bir emir yayınlayan hükümdarın unvanlarının ve elkâbının bulunduğu kitabeler, onların gücünün bir sembolü ve yaptıkları hayırların bir vesikası olarak, gerek şehir ahalisine, gerekse dışarıdan gelen yabancılara bir mesaj niteliği taşımaktadır. Bu özelliklerinden dolayı kitabelerin insanların dikkatini çekebilecek ve kolayca görünebilecek yerlere konmalarına özen gösterilmiştir. Bu doğrultuda Artuklu kitabeleri de çoğunlukla ait oldukları yapıların insanları ilk karşılayan kısımlarına kondukları görülmekle birlikte istisnai durumlar da bulunmaktadır.

Cami ve medreselerde kitabeler genellikle ait oldukları eserlerin ana giriş kapılarının alınlık kısmı ile dış cephe duvarları üzerinde bulunmasının yanı sıra, cami minarelerine de kitabeler konduğu görülmektedir (K. 24, 32)⁸³⁸. Buna karşılık yapıların içlerinde de yer alan kitabeler mevcuttur. Çermik Ulu Camisi inşa kitabesi yapı içindeki kuzey duvarında (K. 2), Silvan Ulu Camisi inşa kitabesi kubbe eteğinde

⁸³⁸ A. Gabriel'in, Tâcüddin Mesud Medresesinin kuzeybatısındaki minare kaidesinde bulunduğunu belirttiği kitabenin metni J. Sauvaget tarafından okunarak yayımlanmıştır. Ancak günümüzde medresenin civarında böyle bir kaide bulunmamaktadır (bkz. K. 40).

(K. 23) ve Kızıltepe Ulu Camisinde ise mihrap üzerinde yer almaktadır (K. 26). Yine Diyarbakır Mesudiye Medresesinde mevcut beş kitabeden ikisi yapının dışında (K. 9, 18), geriye kalan üçü mekânın iç avlu revakları, eyvanı ve mihrap yanında bulunmaktadır (K. 6, 7, 19). Öte yandan Artuklular'da minberlere kitabe koyma geleneğinin pek yaygın olmadığını söylemek mümkündür. Artuklu kitabeleri içinde minber kitabesine tek örnek Mardin Ulu Camisi minberinin kapı alınlığında yer almaktadır (K. 36)⁸³⁹.

Kale kapıları ve burçlar üzerinde bulunan kitabelerin ise hemen hemen hepsi yapıların şehrin dışına bakan yüzlerine ve en görünebilir noktalarına yerleştirilmiştir. Kale kapılarında bu yer alınlık olarak karşımıza çıkmaktayken (K. 3, 13, 17), burçlarda ise gövdenin ortasıdır (K. 14, 15, 22). Burada tek istisna Diyarbakır İç Kalesinde bulunan Fetih Kapısı (Babü'l-Ferec) kitabesidir ve kitabe kapının kale içine bakan yüzünde bulunmaktadır (K. 8). Yine İç Kalede cezaevi olarak kullanılan yapının kapısı üzerindeki kitabe de mekânın dış yüzünde yer almaktadır (K.12). Bunun yanı sıra asıl yerinden farklı bir yerde bulunduğu muhtemel olan bazı kitabe parçalarının da, Diyarbakır Surları üzerinde (K. 4, 5) ve Ulu Beden Burcunun payanda kısmında gelişigüzel bir biçimde yer aldığı görülmektedir (K.11).

Köprülerde mevcut kitabeler ise Haburman (Çermik) ve Halil Viran (Devegeçidi) köprülerinde memba (akışyukarı) yüzü (K. 10,16), Malabadi Köprüsünde ise mansap (akışaşağı) yüzünde yer almaktadır (K. 21)⁸⁴⁰. Malabadi ve Haburman köprülerinde bulunan kitabeler köprünün sahil ayağı ile ana kemeri arasında bulunurken, Halil Viran Köprüsündeki üç kitabe, yapının aynı yüzünde muhtelif noktalara yerleştirilmiştir.

Artuklular'a ait vergi kitabelerinin tümü o dönem halkın çoğunlukla toplandığı yerler olan şehrin en büyük camilerine konuldukları görülmektedir. Bunlardan Mardin Ulu Camisindeki, yapının doğu duvarı dış cephesinde (K. 25), Diyarbakır Ulu Camisindeki Hanefiler kısmı giriş kapısının solunda bulunurken (K. 30), Harput Ulu Camisindeki diğerlerinden farklı olarak caminin iç avlusunda duvara gömülü bir şekilde yer almaktadır (K.1).

⁸³⁹ Anadolu'da bulunan minber kitabeleri için bkz. M. Zeki Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", *VD*, V, Ankara 1962, s. 25-77.

⁸⁴⁰ Ambarçayı Köprüsünün günümüzde yıkılmış olmasından dolayı kitabenin hangi yüzünde bulunduğu bilinmemekle birlikte B. Konyar, kitabenin dokuz ve onuncu gözleri arasında tempan (taşıyıcı duvar) yüzünde bulunduğu bilgisini vermektedir (*Diyarbakir Kitabeleri*, s. 142. Ayrıca bk, İter, *a.g.e.*, s. 163).

Aynı şekilde vakıf kitabelerinin de buldukları yapıların portal ve portal yanında bulunan duvarlara konulduğu görülmektedir (K. 27, 29). Burada karşımıza istisna olarak çıkan kitabe ise Latifiye Camisi vakıf kitabesidir. Söz konusu yapının inşa kitabesi ana giriş kapısında, vakıf kitabesi ise caminin iç kısmında, mihrabın doğusundaki güney duvarında bulunmaktadır (K. 35).

1.2. Şekil ve Boyutlar

İncelenen kitabelerin şekil ve boyutları ait oldukları eserlerin özelliklerine bağlı olarak değişmektedir. Kitabelerin çoğunluğu enine uzun dikdörtgen bir çerçeve içerisinde, bir veya birden çok satırlar halinde bulunmasının yanı sıra, kare ve kemer şeklinde kitabelere de rastlanmaktadır. Burada dikkati çeken husus ise Artuklu kitabelerinin ekseriyetinin şekil fark etmeksizin bir silme dizisi ya da dikkati çekecek bir çerçeve ile vurgulanarak daha belirgin bir hale getirilmiş olmasıdır.

Melik Mahmûd Camisi, Latifiye Camisi, Sultan İsa Medresesi gibi taç kapılara sahip olan yapılarda kitabelerin, taç kapı nişinin üç duvarını kuşak şeklinde dolaştığı görülmektedir (K. 33, 35, 37). Aynı şekilde Mesudiye Medresesi iç avlusu ana eyvan ve iç avlu revakları üzerinde bulunan kitabeler de dikdörtgen çerçeve içerisinde mekânın duvarlarını dolaşmakta (K. 6, 7), buna karşılık kuzey giriş kapısı alınlığında ve dış cephe duvarında bulunan kitabeler enine uzun dikdörtgen şekilde yer almaktadır (K. 9,18). Silvan Ulu Camisi kitabesi ise kubbe eteğini dolaşan tam bir daire olarak karşımıza çıkmaktadır (K. 23).

Kale kapıları ve burçlarda bulunan kitabelerde yapıların ihtişamına göre şekil almışlardır. Kapı alınlıklarında bulunan kitabeler çoğunlukla enine dikdörtgen şeklindedir (K. 8, 12, 13, 17); Urfa Kapısında ise bu durum farklılık göstermektedir. Mezkûr kitabede dikdörtgen şeklin ortası kademeli şekilde yükseltilerek farklı bir form kazandırılmış, yine aynı kitabede tarih kısmı ana metnin altında basık kemer şeklinde nakşedilmiştir (K. 3). Ulu Beden ve Yedi Kardeş burçlarında kitabeler yapının gövde kısmının ortasında kuşak biçiminde yer almakla birlikte, bu kuşaklar ortada kalınlaşarak dikdörtgen şekline dönüşmüş ve yapının ihtişamını bir kat daha arttırmıştır (K. 14,15). Buna karşılık Silvan Kalesi Ayna Burcu (Burcü'l-Mirât)ndaki kitabe daha mütevazı bir biçimde, üstü üste iki orta boy dikdörtgen şeklindedir (K. 22).

Kare şekilli kitabeler grubunu ise vergi kitabeleri oluşturmaktadır. Diyarbakır Ulu Camisi vergi kitabesi büyük bir kare şeklindeki (K. 30), Harput Ulu Camisi vergi

kitabesi oldukça küçük bir kare biçimindedir (K. 1). Mardin Ulu Camisi vergi kitabesi ise yan yana iki ayrı levha görüntüsünde olup, iki büyük kare formundadır (K. 25). Kare şeklinde bir başka kitabe de, Şehidiye Medresesi portalinde bulunan vakfiye kitabesinin güney duvarındaki bölümüdür. Kitabenin diğer kısımları yine Artuklu kitabelerinin genel biçimi olan enine uzun dikdörtgen formundadır (K. 29).

Kemer şeklinde kitabelere de değişik formlarda dört yerde rastlanmaktadır. Bunlardan ilki Halil Viran Köprüsünün ikinci ayağında bulunan selyaran üstünde sivri kemer şeklinde (K.16a), ikincisi Kızıltepe Ulu Camisi mihrabında dilimli kemer şeklinde (K. 26), üçüncüsü Urfa Kapısı alınlığında bulunan ana kitabenin hemen altında basık kemer şeklinde yer almaktadır (K. 3). Sonuncu örnek ise bir kemer-dikdörtgen kompozisyonu şeklinde Latifiye Camisi içinde bulunan vakfiye kitabesidir. Kitabe, duvar dibinden kalın dikdörtgen biçiminde dört satır başlayarak, ilk pencere kemeri üstünde üç, kemer içinde tek satır halinde ayrılıp, ortada birleşerek tekrar dikdörtgen şeklini almakta, ikinci pencere kemeri üzerinde yeniden ayrılarak, duvar dibinde başladığı gibi kalın dikdörtgen şeklinde dört satır olarak sonlanmaktadır. Aynı kitabenin pencere kemerleri içerisindeki bölümlerinde de sivri kemerli mihrap şeklinde tertiplenmiş, bazı kısımları eksik kitabe parçaları bulunmaktadır. Her ne kadar eksik kısımları fazla olsa da, Latifiye Camisi vakıf kitabesinin bu şekliyle Artuklu kitabeleri içinde en özel görüntüye sahip olduğunu söylemek mümkündür (K. 35).

Kitabeler genellikle bir bütün halinde yazılmıştır; ancak mimar ya da tarih kısımlarının ana metinden ayrı olarak yazıldığı kitabeler de bulunmaktadır. Bunlara Urfa Kapısı, Fetih Kapısı, Ulu Beden Burcu, Halil Viran Köprüsü ve Mesudiye Medresesi kitabeleri örnek olarak gösterilebilir (K. 3, 8, 14, 16a, 18, 19). Hatuniye Medresesi kitabesinde ise dua metni ana kitabeden ayrı bir biçimde bulunmaktadır (K. 27). Birden fazla satırdan oluşan kitabelerin neredeyse tamamının satır aralarına kalın ya da ince çizgiler koyulmak suretiyle yazılar ayrılmakta ve kitabe metinlerinin genelinin uzunluklarına göre birden fazla taş bloğu üzerine nakşedildikleri görülmektedir. Buna karşılık Harput Ulu Camisi ve Tâcüddin Mesûd Medresesi kitabeleri yekpare taş üzerine yazılmış haldedir (K. 1-28).

1.3 Malzeme ve Teknik

Artuklu kitabelerinin ana malzemesini diğer taşlara göre işlenmesi ve şekil verilmesi kolay olan kireçtaşı (kalker) oluşturmaktadır. Bununla birlikte kitabelerin

buldukları bölgeye mahsus olan taşların da malzeme olarak kullanıldığı görülmektedir. Burada öne çıkan iki taş türü ise Diyarbakır'da bazalt, Mardin'de "Mardin Taşı" olarak bilinen sarımsı kireçtaşıdır.

Diyarbakır'da özellikle surlarda yer alan kitabelerin geneli, surların da ana malzemesi olan bazalt taşta yazılı bulunduğu gibi (K. 4, 5, 8,14, 16), surlar üzerinde kireçtaşına nakşedilmiş kitabeler de mevcuttur (K. 3, 13, 17). Öte yandan bazalt, kitabe malzemesi olarak sadece surlarda kullanılmamış, ana malzemesi yine bazalt olan sivil yapılarda da kitabe için tercih edilmiştir. Nitekim Mesudiye Medresesi içinde ve güney duvarı üzerinde yer alan kitabelerin malzemesi kireçtaşı iken (K. 6, 7, 18, 19), kuzey giriş kapısı alınlığında bulunan kitabenin bazalta yazıldığı görülmektedir (K. 9). Yine Diyarbakır Ulu Camisi Hanefiler bölümü giriş kapısında bulunan vergi kitabesinin (K. 30) ve Halil Viran Köprüsü üzerinde bulunan kitabelerin malzemesi de bazalt olarak karşımıza çıkmaktadır (K. 16). Diyarbakır'da ana malzemesi bazalt olan gerek sivil, gerekse askeri yapılarda bulunan kitabelerin kireçtaşına yazılması, yazının bu taş üzerine nakşedilmesinin daha kolay olmasından kaynaklandığı gibi, siyah bazalt bina üzerinde daha dikkat çekici bir görüntü verme düşüncesinden kaynaklanmış olabileceğini söylemek de mümkündür.

Mardin'de bulunan tüm kitabelerin malzemesi ise yine üzerlerinde buldukları yapıların ana malzemesini oluşturan ve geneli sarımsı, yöreye mahsus "Mardin Taşı"dır (K. 21-29, 33-40). Bu taşın en belirgin özelliği işlendiği sırada yumuşak, fakat su ve güneş ile temas ettiğinde sertleşmeye başlamasıdır. Ayrıca ahşap gibi testere ile kesilebilmesi, sert kesiciler ile kolayca yontulabilmesi, ısı yalıtımı sağlaması gibi özellikleri nedeniyle söz konusu taş, bölgedeki mimarî eserlerin neredeyse tamamının geçmişten bu yana ana malzemesini oluşturmuştur⁸⁴¹. Bunların dışında mermer (K.1), mermere benzer sert aktaş (K. 32) ve ahşap üzerine yazılmış kitabeler (K. 36) bulunmakla birlikte, bu malzemelerin çok tercih edilmediği ve Artuklu kitabeleri içinde malzeme bakımından istisna oluşturdukları görülmektedir⁸⁴².

⁸⁴¹ Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s. 6-7.

⁸⁴² Diyarbakır İç Kaledeki Artuklu Sarayı kalıntılarında çini kitabe parçalarına ve çift başlı kuş figürüne rastlanmıştır (K.13, R. 34-35). Ancak günümüze bir bütün halinde ulaşamadığından bu kitabe parçalarından anlamlı bir metin oluşturmak mümkün olmamaktadır. Fakat bunların Nâsîrüddin Mahmûd dönemine ait olması kuvvetle muhtemeldir. Saray hakkında bkz. Altun, *Artuklu Devri Türk Mimarisi*, s. 215-218. Ayrıca Artuklulara ait madenî eşyalar üzerindeki kitabeler için bkz. C. Artuk, "Artuk Aynaları ve Bir Artuk Tabakası", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, Elazığ 1992, s. 73-77, Mehmet Tütüncü, "Kudüs'te Artuk Arslan'a Ait Bir Şamdan Hakkında" *Artuklular*, II, s.111-118).

Yukarıda bahsi geçen malzemeler üzerindeki kitabelerin neredeyse tümü kabartma tekniği ile nakşedilmiş, sadece Harput Ulu Camisi vergi kitabesinde kazıma tekniği uygulanmıştır (K.1). Bu kabartmalarda karşımıza çıkan özellik, yazıldıkları malzemelerin yüzeylerini aşmamış olmalarıdır. Bu yazıların malzemeler üzerine nasıl bir teknikle nakşedildiği konusunda ise karşımıza iki ihtimal çıkmaktadır. Bunlardan ilki hattat tarafından yazının doğrudan malzeme üzerine işlenmesi, ikincisi ise hattatın yazıyı şablon halinde kâğıt, kumaş v.b bir malzeme üzerine yazıp, taş ustası tarafından çelik bir kalem vasıtasıyla bu şablondan malzeme üzerine nakşedilmesidir. Fakat bunlardan ilkinin oldukça zor ve meşakkatli olması, ikinci tekniğin uygulanma ihtimali daha güçlü kılmaktadır. Bu da hattat ile kitabeyi taş nakşeden kişilerin farklı olduğunu akla getirmektedir. Ancak her ne kadar böyle bir durum söz konusu olsa da, yazıyı malzemeye işleyen taş ustasının da, en az hattat kadar yazı üslûbunu ve inceliklerini bilen bir kişi olduğu anlaşılmaktadır⁸⁴³.

Öte yandan Harput Ulu Camisi, Tâcüddin Mesûd Medresesi, Melik Mahmûd Camisi kitabeleri üzerinde harflerin siyah boya ile daha belirgin hale getirildiği görülmektedir. Ancak bu özgün bir uygulama olmayıp, daha sonraki dönemlerde gerçekleştirilen tadilatlar sırasında yapılmıştır.

1.4 Yazı

İslâm hat sanatında kûfî yazıdan doğmuş altı çeşit hat bulunmaktadır. Aklâm-ı Sitte veya Şeş Kalem isimleriyle adlandırılan bu yazı çeşitleri: Muhakkak, Reyhânî, Sülûs, Nesih, Tevkî‘ ve Rika’dır⁸⁴⁴. Artuklu kitabeleri bir bütün olarak ele alındığında, kitabelerde kullanılan yazı türünün genelini sülûs ve celî sülûs yazının oluşturduğu görülmekle beraber, celî ma’kılî ve kûfî hat ile de yazılmış kitabeler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra minber ve taç kapılarda hem kûfî, hem de sülûs yazının bir arada kullanıldığı örnekler de mevcuttur.

Sülûs hatla yazılmış kitabeleri kendi içerisinde çiçek ve dallarla bezenmiş şekilde müzeyyen bir üslupla yazılanlar ve bunlara göre daha sade yazılmış olanlar şeklinde ayırmak mümkündür. Müzeyyen sülûs tarzda yazılan kitabelere Urfa Kapısı (K.3), Mesudiye Medresesi (K.7, 9), Hatuniye Medresesi (K. 27), Malabadi Köprüsü

⁸⁴³ S. Çetintaş, *Sivas Darüşşifası:614-1217*, İstanbul 1953, s. 15; Gün, *a.g.t.*, s. 154.

⁸⁴⁴ Bu yazı çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Hakkı Baltacıoğlu, *Türklerde Yazı Sanatı*, Ankara 1958, s. 35-71; Yazır, *a.g.e.*, s. 86-97; Muhiddin Serin, *Hat San’atımız*, İstanbul 1982, s. 32-46; Nihad Çetin “Aklâm-ı Sitte” *DİA*, I, s. 276-280.

(K. 21), Silvan Ulu Camisi (K. 23), Latifiye Camisi portal kısmı (K. 34) ve Mardin Ulu Camisi kitabeleri örnek olarak gösterilebilir (K. 24, 25).

Bunların dışında kalan kitabeler ise mezkûr kitabelere oranla daha sade bir üslupla yazılmıştır. Yine harf boyları ve genişlikleri nispetinde birbirlerinden ayrılan sülüs kitabelerin genelinin normal sülüs yazıdan daha iri ve kalın harflerin kullanıldığı celi sülüs⁸⁴⁵ tarzda yazılmış oldukları görülmektedir. Bu yazı türünün en belirgin örnekleri Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burçları (K. 14, 15), Diyarbakır İç Kalesi (K.13,17), Mesudiye Medresesi (K. 18), Halil Viran Köprüsü (K.16), Silvan Ulu Camisi (K. 23) ve Sultan İsa Medresesi portalinde yer alan kitabelerdir (K. 37).

İncelenen kitabelerde kûfî yazı türünün kullanımı çok sık olmamakla birlikte, daha çok erken dönem Artuklu kitabelerinde karşımıza çıkmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ise bir bezeme unsuru olarak, muhtelif yerlerde yalnızca âyet kitabelerinin yazımında tercih edilmiştir. Hısn Keyfâ Artuklu meliki Fahrüddin Kara Arslan dönemine ait H. 541 (1146-7) tarihli Harput Ulu Camisi vergi kitabesi kûfî hat ile yazılmış kitabeler arasında en erken tarihlisi olup, son derece sade bir üslupla yazılmıştır (K.1). Aynı döneme ait Çermik Ulu Camisi kitabesi ise aksine yapraklı kûfî tarzda tezyinî unsurların kullanıldığı bir yazıyla nakşedilmiştir (K.2). Yine aynı dönemlere denk gelen Mardin Artuklu meliki Necmüddin Alpi 'ya ait H. 561 (1165-6) tarihli Silvan Ayna Burcunda yer alan kitabede de harflerin baş ve sonlarında kıvrımların yer aldığı tezyinî kûfî hat kullanılmıştır (K.22). Necmüddin Alpi'nin oğlu Kutbüddin II. İlgazi'ye ait Muharrem 572 (Temmuz Ağustos 1176) tarihli Mardin Ulu Camisi minare kaidesi üzerinde yer alan müzeyyen sülüs kitabenin altında ise, celi ma'kilî hattın güzel örneklerinden biri bulunmaktadır (K.24). Bu kitabelerden daha geç döneme rastlayan Hısn Keyfâ Artuklu meliki Kutbüddin II. Sökman dönemine ait Mesudiye Medresesi eyvanında yer alan H. 590 (1193-4) tarihli ve Ulu Beden Burcu önündeki payanda üzerinde yine bu döneme ait olduğu muhtemel tarihsiz kitabelerde ise üslup değişmiş ve çiçekli kûfî hat kitabe yazımında tercih edilmiştir (K.6,11). Yine Muharrem 601 (Ağustos-Eylül 1204) tarihli Mardin Artuklu meliki Hüsâmüddin Artuk Arslan dönemine ait Kızıltepe Ulu Camisi mihrabında yer alan sülüs inşa kitabesinden ayrı olarak çiçekli kûfî hattın kullanıldığı âyet kitabelerine rastlanmaktadır (K.26).

⁸⁴⁵ Bu yazı türü normal bir sülüs yazı için kullanılan kalem ağzı genişliği olan 2.5-4 milimetrelık ölçünün, üç katına çıkarılmasıyla elde edilmekte ve celi sülüs olarak isimlendirilmektedir (M. Serin "Sülüs", *DİA*, XXXVIII, s. 129-130; Fevzi Günüş, "Anadolu Selçuklu Mimârisinde Celi Sülüs Hattı", *V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995)*, Konya 1996, s. 185; Gün, *a.g.t.*, s. 10-11).

Bu örneklerden başka Sultan İsa Medresesi taç kapısında da birbirinden farklı yazı türlerinin kullanıldığı kitabeler bulunmaktadır. Taç kapı nişindeki ana kitabe celî sülüs hat ile yazılmışken, kapının dış yüzünü kaplayan dua kitabesi tezyinî kûfî tarzda nakşedilmiştir. Bununla birlikte Artuklu kitabeleri içinde müsennâ (aynalı) yazı tekniğinin kullanıldığı tek yapı da yine Sultan İsa Medresesidir. Kapının dış yüzünde bulunan kûfî kitabe kuşağı ve niş içerisinde yer alan damla şeklindeki celî sülüs âyet kitabesi bu teknik ile yazılmış ve kapı adeta yazılar ile donatılmıştır (K. 37).

Kitabelerdeki yazıların buldukları yer ve muhtevalarına göre bir ya da daha fazla satırdan meydana geldikleri görülmektedir. Kuşak biçiminde geniş bir alanı kaplayan kitabeler ile inşa kitabelerinin geneli bir veya iki satırdan oluşurken (K. 6, 7, 8, 9, 17, 18), dört satıra kadar çıkanları da bulunmaktadır (K. 3, 14, 15, 16). Buna karşılık vergi ve vakıf kitabeleri, inşa kitabelerine oranla daha fazla bilgi ihtiva ettikleri için daha çok satırdan meydana gelmiş yedi, sekiz, on bir hatta on dokuz satıra kadar çıkmışlardır (K. 1, 25, 27, 29, 30). Bazı kitabelerde ise istifli yazı tekniği kullanılarak, tek satır üzerine daha fazla yazı sığdırılmıştır (K. 31, 33, 34, 35, 37).

Bu bilgilerin ardından burada bir konuya ayrıca değinilmesi gerekmektedir. Kitabeleri daha önce neşretmiş olan M. Van Berchem ve J. Sauvaget, Artuklu kitabelerinde kullanılan yazı türünü nesih, harflerin iri karakterde nakşedildiği kitabelerdeki yazıları Eyyübî neshi, Mardin'dekileri ise Memlûk neshi olarak tanımlamış ve kitabelerin konu edildiği diğer eserlere de bu şekilde girmiştir⁸⁴⁶.

Nesih yazı, sülüs yazının üçte bir oranında küçültülmesiyle elde edilen, sülüs yazının daha sade bir şekli olup, İslâm yazı kültüründe özellikle başta Kur'an-ı Kerim'ler olmak üzere dinî kitapların yazımında ve istinsahında kullanılmıştır⁸⁴⁷. Buna karşılık levha ve kitabelerde bu yazı türünün daha büyütülmüş şekli olan sülüs yazı tercih edilmiştir⁸⁴⁸. Her ne kadar bu iki yazı türünün birbirine benzer yönleri bulunsada, Artuklu kitabelerinin sülüs, hatta celî sülüs hat ile yazıldıkları görülmektedir. Bu

⁸⁴⁶ *Amida*, s. 76, 88, 103, 112; Sauvaget, "Inscriptions", s. 294-296, 300, 302, 304, 322-324. Halil Edhem de Anadolu'da bulunan kitabelerin yazı türü ile ilgili olarak böyle bir tasnif yapmaktadır (*Kitabeler Nasıl Kayıt ve Zaptolunmalıdır* Ankara 1940, s. 13-16).

⁸⁴⁷ Yazır, *a.g.e.*, s. 92; Serin, *a.g.e.*, s. 45.

⁸⁴⁸ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 42, Serin, *a.g.e.*, s. 45; a.mlf., "Sülüs", s. 130; Gün, *a.g.t.*, s. 11.

nedenle Artuklu kitabelerinde kullanılan yazı türünün nesih yerine sülüs olarak isimlendirilmesinin daha uygun olacağını söylemek mümkündür⁸⁴⁹.

Öte yandan özellikle Diyarbakır'da bulunan Artuklu kitabelerinin, bölgeye daha önce hâkim olmuş Mervânî, Büyük Selçuklular, İnaloğulları ve Nisânoğulları'na ait gerek şehir surları üzerinde, gerekse Diyarbakır Ulu Camisinde yer alan kitabelerden ayırt edilmesini sağlayan yegâne özelliği de yazı türüdür. Keza mezkûr dönemlere ait kitabelerinin tümü kûfî hattın farklı stilleri ile yazılmışken, Artuklu dönemine ait kitabeler sülüs ve celî sülüs hat ile yazılmış olmalarıyla bunlardan ayrılmaktadırlar. Ancak, Artuklular'dan sonra şehre hâkim olan Eyyübîler'e ait surlar üzerinde bulunan kitabeler, yazı türü olarak Artuklu kitabeleri ile oldukça benzer olup, bu yönüyle Artuklu kitabelerinden görüntü itibarıyla ayırt edilmesi zordur.

Resim 143: Diyarbakır Dağ Kapısı üzerindeki Mervânî dönemine ait kitabeden detay (H.447/1056)⁸⁵⁰.

Resim 144: Diyarbakır Ulu Camisi avluya bakan duvarının batısındaki pencere üstünde yer alan Büyük Selçuklular dönemine ait kitabeden detay (H.484/1091)⁸⁵¹.

⁸⁴⁹ Anadolu'da bulunan Türkiye Selçukluları'na ve beyliklere ait kitabelerdeki yazı türü de sülüs olarak adlandırılıyor ise de (Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 42-48; Günüş, *a.g.m.*, s. 185-191; Gün, *a.g.t.*, s. 11-12, Baş, *a.g.t.*, s. 348-352), Remzi Duran bu kitabelerde kullanılan yazı türünün tam ve mütekâmil bir sülüs olmadığını belirtmektedir (*Selçuklu Devri Konya Yapı Kitabeleri*, Ankara 2001, s. 10-13). Ömür Bakırer ise nesih ve sülüs hattın beraber kullanıldığını yazmaktadır ("Anadolu Selçuklu Dönemi Yapı Kitabeleri", *V. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995)*, Konya 1996, s. 47-48).

⁸⁵⁰ Kitabe metni için bk. Sauvaget, "Inscriptions", s. 314, No: 49; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I., s. 225

⁸⁵¹ Kitabe metni için bk. Sauvaget, "Inscriptions", s. 327, No: 82; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 255.

Resim 145: Diyarbakır Ulu Camisi batı maksuresinin alt kısmında bulunan İnaloğulları dönemine ait kitabeden detay (H. 511/1117-8)⁸⁵².

Resim 146: Diyarbakır Hindibaba Kapısında doğuya doğru dördüncü burç üzerindeki Eyyûbî dönemine ait kitabeden detay (H. 634/1236-7)⁸⁵³.

1.5. Tezyinat

Artuklu kitabelerinin yazılı bulunduğu zemin üzerinde bir takım süsleme unsurları bulunmakla birlikte, genelde daha sade ve yazıyı ön plana çıkaran bir üslubun kullanıldığı görülmektedir. Urfa Kapısı (K. 3), Malabadi Köprüsü (K. 21), Mesudiye Medresesi (K.7, 9), Mardin Ulu Camisi (K. 24, 25), Hatuniye Medresesi (K. 26), Latifiye Camisi portal kısmı (K. 34) kitabelerinde yazılar, bitkisel bir zemin üzerine nakşedilmiş, çiçek ve dal süslemeleri yoğun bir biçimde kullanılarak, tezyinî unsurlar yazıların önüne geçmiştir. Silvan Ulu Camisi kitabesinde de benzer unsurlar kullanılmasına rağmen yazının daha ön planda olması dikkati çekmektedir (K. 23). Aynı şekilde Sultan İsa Medresesi kitabelerinde de bitkisel motifler kullanılmış, ancak yazı bu motiflerin önünde daha belirgin bir üslupla nakşedilmiştir. Özellikle taç kapıda bulunan kitabede adeta yazının kendisi bir süsleme unsuru gibi kullanılmış, yine taç

⁸⁵² Kitabe metni için bk. Sauvaget, “Inscriptions”, s. 327, No: 83; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 278.

⁸⁵³ Kitabe metni için bk. Sauvaget, “Inscriptions”, s. 325, No: 78; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 360.

kapının muhtelif yerlerinde bulunan farklı üslup ve şekillerdeki âyet kitabeleri de kapının görkemini bir kat daha artırmıştır (K. 37).

Buna karşılık, Fetih Kapısı (K. 8), Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burçları (K. 14,15), Halil Viran Köprüsü (K.16), Şehidiye Medresesi (K.29), Latifiye Camisi vakfiyesi (K.35), Diyarbakır Ulu Camisi doğu duvarında (K. 31) ve Mesudiye Medresesi cami avlusuna bakan yüzünde bulunan (K. 18) kitabelerde yazılar ön planda tutulmuş ve yazılardan artakalan boşluklarda palmet, rumî, tırfıl ve kırık çizgiler gibi süslemeler kullanılmıştır. Harput ve Diyarbakır Ulu Camilerinde bulunan vergi kitabeleri (K, 1, 30) ile Haburman Köprüsü (K.10) ve Tâcüddin Mesûd Medresesi kitabelerinde ise herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır (K.28).

Kûfi yazının kullanıldığı Mesudiye Medresesi eyvanı (K. 6), Çermik Ulu Camisi (K. 2), Ulu Beden Burcu payanda kısmındaki kitabelerde bitkisel motifler göze çarparken (K.11) Silvan Ayna Burcu kitabesinde ise harflerin başlangıç ve bitişinde kıvrımlar kullanılarak kitabeye süslü bir görüntü verildiği görülmektedir (K. 22). Öte yandan Kızıltepe Ulu Camisi minberi ve üzerinde bulunan âyet kitabeleri oldukça süslü nakşedilmiş olmasına rağmen, minberdeki dilimle kemer üzerinde bulunan inşa kitabesi son derece sade yazılmıştır (K. 26).

Kitabelerde görülen bir diğer süsleme unsuru ise, kitabelerin çevresinde bulunan silmelerdir. Bu silmeler kitabelere daha dikkat çekici bir görüntü kazandırırken, genelinde üstten tek sıra veya kitabeyi tam bir çerçeve içerisine alacak şekilde bulunmaktadır. Diyarbakır İç Kale (K. 13, 17) Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burçları (K. 14-15), Urfa Kapısı (K. 3), Silvan, Mardin ve Kızıltepe Ulu Camileri (K. 23, 24, 25, 26), Mesudiye Medresesi (K. 7, 18), Halil Viran ve Malabadi Köprülerinde (K.16, 21) bulunan kitabeler bunlara örnek teşkil etmektedir.

1.6. Figür

Artuklu meliklerinden bazıları inşa ettirdikleri yapılara kitabe yazdırmalarının yanında, bu kitabelerin etrafına bazı mitolojik hayvan figürleri ve kabartmaları da koydurmuşlardır. Bu yönüyle öne çıkan Artuklu melikleri Hısn Keyfâ Artukluları'nda Nûrüddin Muhammed ve oğlu Nâsırüddin Mahmud, Mardin Artukluları'nda ise Necmüddin I. Alpı'dır.

İhtiva ettikleri anlamlara daha önceki bölümde ayrıntılı olarak değinilen bu figür veya kabartmalar özellikle askerî yapılardaki kitabelerin etrafında bulunmaktadır.

Nûrüddin Muhammed dönemine ait Urfa Kapısı kitabesi (K. 3) ve güneyinde bulunan burç üzerindeki kitabe parçasında (K.4), Nâsırüddin Mahmud dönemine ait Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burçları ile Diyarbakır İç Kalesinin kemer şeklindeki kapısı üzerindeki kitabelerde (K. 13,14, 15) mitolojik arslan, sfenks ve yırtıcı kuş figürlerine rastlanmaktadır. Nitekim bu figürleri kitabelerinde en sık kullanan melik de Nâsırüddin Mahmûd olarak karşımıza çıkmaktadır. Kutbüddin II. Sökman dönemine ait olması muhtemel Ulu Beden Burcu önündeki payanda kısmında bulunan kûfî kitabenin muhtelif kısımlarında da aşınmadan dolayı tam olarak neye benzediği seçilemeyen daire içinde bir takım figürler göze çarpmaktadır (K. 11). Yine Mardin Artuklu meliki Necmüddin I. Alpı, Silvan'da yaptırdığı Ayna Burcu üzerine kitabeyle birlikte üç adet mitolojik arslan figürü koydurmuştur (K. 22). Bunların yanı sıra doğrudan kitabeyle ilgisi bulunmasa da, Hüsamüddin Temürtaş döneminde yapımına başlanan ve oğlu Necmüddin I. Alpı döneminde bitirilen Malabadi Köprüsünün muhtelif yerlerinde bir takım insan ve hayvan figürleri yer almaktadır (K.21).

2. METİN ÖZELLİKLERİ

Artuklu kitabeleri fiziki özelliklerinin yanında, birbirlerinden farklı metin özellikleri de ihtiva etmektedir. Bunları birkaç başlık altında incelemek mümkündür.

2. 1. Kitabe Türleri

Artuklular, üzerlerinde bulunan mimarî eserler hakkında bilgi veren inşa kitabelerinin yanı sıra, bu eserlerin devamlılığını sağlayacak olan vakıfların vakfiyeleri ile kaldırdıkları vergileri halka duyurmak için yayınladıkları emirnâmelerin kitabelerini de yazdırmışlardır. Bununla birlikte özellikle cami ve medreselerde müstakil şekilde âyet kitabeleri de mevcuttur.

Hısn Keyfâ Artukluları		Kitabe Türü			
Dönemi	Bulduğu Yapı ve Yer	İnşa	Vakıf	Vergi	Ayet
Kara Arslan	Harput Ulu Camisi			1	
"	Çermik Ulu Camisi	1			
Muhammed	Diyarbakır Surları	3			
II. Sökman	Mesudiye Medresesi	2	1		
"	Diyarbakır İç Kalesi	1			
"	Diyarbakır Surları	1			
"	Haburman (Çermik) Köprüsü	1			
Mahmûd	Diyarbakır Surları	2			
"	Diyarbakır İç Kalesi	3			
"	Halil Viran (Devegeçidi) Köprüsü	2			1
Mevdûd	Mesudiye Medresesi	2			1
"	Ambar Çayı Köprüsü	1			
Toplam		19	1	1	2
Genel Toplam		23			
Harput Artukluları		Kitabe Türü			
Dönemi	Bulduğu Yapı ve Yer	İnşa	Vakıf	Vergi	Ayet
İbrahim	Harput Kalesi	1			
Artuk Şah	Harput Kalesi (Elazığ Müzesi)	1			
Belek Gazi	Şam Müzesi				1
Toplam		2			1
Genel Toplam		3			

Tablo 1: Hısn Keyfâ ve Harput Artukluları'na ait kitabelerin dağılımı

Mardin Artukluları		Kitabe Türü			
Dönemi	Bulduğu Yapı ve Yer	İnşa	Vakıf	Vergi	Ayet
Temürtaş	Malabadi Köprüsü	1			
I. Alpı	Silvan Ayna Burcu	1			
"	Silvan Ulu Camisi	1			
II. İlgazi	Mardin Ulu Camisi	1			1
Yavlak Arslan	" "			1	
Artuk Arslan	Kızıltepe Ulu Camisi	1			8
"	Mardin Hatuniye Medresesi		1		
"	Kızıltepe Tâcüddin Mesud Medresesi	1			
I. Gazi	Mardin Şehidiye Medresesi		1		
Melik Sâlih	Diyarbakır Ulu Camisi			1	
"	" "	1			
"	Lice Melik Âdil Camisi	1			
Ahmed	Mardin Melik Mahmûd Camisi	1			
Davud	Mardin Ulu Camisi	1			
"	Mardin Latifiye Camisi	1	1		
İsa	Mardin Sultan İsa Medresesi	2	1		2
"	Kızıltepe Tâcüddin Mesud Medresesi	1			
Toplam		14	4	2	11
Genel Toplam		31			

Tablo 2: Mardin Artukluları'na ait kitabelerin dağılımı

2. 1. 1. İnşa

Artuklu kitabelerinin çoğunluğunu inşa kitabeleri oluşturmaktadır. Üzerlerinde buldukları yapıların bânisi, mimarı, tarihi hakkında bilgiler içeren bu kitabeler, genellikle eserlerin dış cephelerinde yer almakla birlikte, mekân içinde bulunan revak, eyvan, minber, mihrap, kubbe gibi yerlerde de bu türden kitabelere rastlamak mümkündür. Her iki kola ait inşa kitabelerinin dağılımına bakıldığında, Hısn Keyfâ Artukluları'na ait olanların cami, medrese ve köprüünün yanında daha çok Diyarbakır Surlarında yoğunlaştığı, Mardin koluna ait kitabelerin ise cami, medrese, köprü, burç olmak üzere muhtelif mekânlara dağıldığı ve bunlar arasından camilerin bir adım öne çıktığı görülmektedir.

Kitabelerde yapım emri için kullanılan ifadeler ise genellikle aynı olup, kitabeden kitabeğe bir takım farklılıklar da mevcuttur. Artuklular'a ait inşa kitabelerinde geçen emir ifadelerinin ekseriyeti “أمر بعمله” (yapılmasını emretti) (K. 11, 12, 14, 16, 17, 18, 23, 32, 36,41), “أمر بعمارته” (imarını emretti (K. 2), “أمر بإنشائه” (inşasını emretti) (K. 39, 40), “تطوع بعمله” (yapılmasına gönüllü oldu) (K. 9, 10, 16, 28,42)⁸⁵⁴, “تطوع بإنشاء” (inşasına gönüllü oldu) (K. 6, 33, 34), “بنيت” (bina edildi) (K. 24), şeklindedir ve yapının ilk inşasına işaret etmektedir. Bunlarla birlikte yapının mimar isminin bulunduğu kitabelerde “...بناه” (...onu bina etti) (K. 14), ibaresiyle beraber, yapının planını çizen “...الاستاذ... ترسيم...” (usta..., çizen...), (K. 16a) “...ترسيم... البنا...” (mimar..., çizen...) (K. 18,19) gibi ifadeler yer almaktadır.

Bunlardan farklı olarak bazı kitabelerde ise daha özel anlamlar taşıyan emir ifadeleri kullanılmıştır. Örneğin, Malabadi Köprüsü inşa kitabesinde “أمر بإنشائه و عمله و ” (inşasını, yapılmasını ve [masraflarının] kendi malından verilmesini emretti) (K. 21) ifadesiyle köprüünün banisi olan Hüsâmüddin Temürtaş'ın, yapım için gerekli olan ödeneği kendi malından sarf ettiğine vurgu yapılmıştır. Kutbüddin II. Sökman dönemine ait Fetih Kapısı kitabesinde kullanılan “أمر بفتح هذا الباب” (bu kapının açılmasını emretti) (K. 8) ifadesiyle var olan yapıya sonradan bir kapının açıldığı anlaşıldığı gibi, emrin yapının işlevine yönelik verilmesi dikkati çekmektedir. Nâsirüddin Mahmud dönemine ait Yedi Kardeş Burcun kitabesinde kullanılan “برز الأمر ” (kendisine itaat edilenin (Allah'ın) emrini yerine getirdi) (K. 15) ifadesi ise, Artuklular'a ait inşa kitabelerinde kullanılan yapım ifadeleri içinde tek olma özelliğini

⁸⁵⁴ Kutbüddin II. Sökman dönemine ait Mesudiye Medresesi iç avlu revakları üzerinde bulunan inşa kitabesinde emir ifadesi bunlardan farklı olarak , “المتطوع بعمل” (el-mutavva'u bi-amelin) şeklinde yer almaktadır (K. 7).

taşımaktadır. Nâsîrüddin Artuk Arslan dönemine ait Kızıltepe Ulu Camisi inşa kitabesinde “تَطَوَّعَ بِاتِمَامٍ” (tamamlanmasına gönüllü oldu) (K. 26) ifadesi de, eserin bir melik tarafından yapımına başlanıp, halefi tarafından bitirilmesi bilgisini ihtiva etmesi yönünden yine Artuklu kitabeleri içinde tek örnek durumundadır. Öte yandan Hısn Keyfâ Artuklu meliki Nûrüddin Muhammed’e ait Urfa Kapısı ve Diyarbakır surlarının muhtelif yerlerinde bulunan kitabelerde ise (K. 3, 4, 5) herhangi bir emir ifadesine rastlanmamaktadır. Fakat bunların da üzerlerinde buldukları yapıların inşasıyla ilgili olduklarını söylemek mümkündür⁸⁵⁵. Yine Kutbüddin II. İlgazi’ye ait Mardin Ulu Camisi minare kaidesi üzerinde bulunun inşa kitabesi, mezkûr melikin kendi ağzından yazıldığı gibi herhangi bir emir ifadesi içermemekte ve eserin yapılmasından dolayı Allah’a şükür duasını ihtiva etmektedir (K. 24).

2. 1. 1. 1. Tamir

Artuklu kitabeleri içerisinde mevcut bir yapının tamir edildiği ya da yenilediği bilgisini ihtiva eden kitabeler de mevcuttur. Burada karşımıza çıkan ifadeler ise, “تَطَوَّعَ بِالْإِشَارَةِ” (bu köprü'nün imarına gönüllü oldu ve yeniledi) (K. 20) ve “بِإِشَارَةِ... جَدَّدَ ...” (...’nın...işaretiyle yeniledi) (K. 31) ibareleridir. Diyarbakır Ulu Camisi doğu duvarında yer alan tamir kitabesinde ayrıca eserin yapım aşamalarını denetleyen kişiyi belirtmek için “بِنَظَرِ...” (...’nın denetiminde/gözetiminde) ibaresi kullanılmıştır (K. 31).

2. 1. 2. Vakfiye

Artuklu melikleri inşa ettirdikleri medrese ve camilerin masraflarının karşılanması ve devamlılığının sağlanması için bir takım gelirleri bu eserlere vakfettikleri gibi, bunlardan bazılarının üzerine vâkıf tarafından eserin hangi amaçla vakfedildiği, gelirleri, bu gelirlerin nerelere harcanacağı yazılı olduğu vakfiyeleri de kitabe halinde yapıların duvarlarına koydurmuşlardır.

Bu kitabelerin muhtevalarına bakıldığında ise birbirinden farklı özellikler ve bilgiler içerdikleri görülmektedir. Keza Mardin Hatuniye Medresesi ve Latifiye Camisi vakfiye kitabelerinde sadece vakıf gelirleri ayrıntılı olarak yazılmışken (K. 27, 35),

⁸⁵⁵ Urfa Kapısı kitabesinin kapının inşası için olduğu kadar, gerek Nûrüddin Muhammed’in Âmid’i ele geçirdiği H. 579 (1183-4) tarihini taşıması, gerekse kitabede bulunan figürlerden hareketle şehrin fethi anısına yazılmış olduğunu söylemek de mümkündür. Ayrıca söz konusu melike ait diğer kitabelerin buldukları yerlerde geliş güzel ve dağınık hatta bazılarının ters bir şekilde yer alması, bu kitabelerin mevcut oldukları yapının inşasına ya da tamarine ait olabileceği konusuna ihtiyatlı yaklaşılmasını gerektirmektedir. Bu kitabeler buldukları yerlere surların tamiri için gerekli olan taş ihtiyacını karşılamak üzere başka bir yapıdan getirilebileceği gibi, günümüzde buldukları yerlerde sonradan yapılan bir tamir işleminde gelişigüzel bir biçimde yerleştirilmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Her ne kadar durum böyle olsa da bu kitabelerin surların herhangi bir bölümünün inşa ya da tamiri ile ilgili oldukları anlaşılmaktadır.

Şehidiye Medresesi kitabesinde vakıf gelirlerin yanı sıra, bu gelirlere medrese görevlileri ve eğitim gören talebelere ödenecek olan maaş ve günlük iâşe miktarları ile medrese müstemilatındaki mekânların bakımı için sarf edilecek olan giderlerin de detaylı olarak yazıldığı görülmektedir (K. 29). Bu kitabelere karşılık vakıf hakkında fazla ayrıntı bulunmayan kitabeler de mevcuttur. Örneğin, Kutbüddin II. Sökman'a ait Diyarbakır Mesudiye Medresesindeki kitabede medresenin inşa emri ile birlikte medresede eğitim gören dört mezhebe mensup öğrencilere (fakihlere) vakfedildiği bilgisi yer almakta (K. 6), Sultan İsa Medresesi kitabesinde ise vakfın mahiyeti konusunda herhangi bir detaya değinilmeden, sadece medresenin Sultan İsa tarafından vakfedildiği bilgisi bulunmaktadır (K. 37).

Benzer şekilde kitabelerde kullanılan emir ifadelerinde de farklılıklar görülmektedir. Nitekim bu ifadelerde Mesudiye Medresesinde “وَقَفَهَا...” (onu vakfetti) (K. 6), Sultan İsa Medresesinde “...وَقَف”(vakfetti) (K. 37), Latifiye Camisinde “... ذلك ما” (bu ...'nın vakfettiği şeydir) (K. 35) şeklinde doğrudan vâkıfın vurgulanması, Hatuniye ve Şehidiye Medreselerinde ise “أمر أن تكتب اسامي الجهات الموقوفة” (vakfedilen cihetlerin isimlerinin yazılmasını emretti) (K. 27), “بأن يكتب وقف [ية] هذه” (bu medresenin vakfiyesinin yazılmasını emretti) (K.29) ifadesiyle daha önce bina edilmiş ve vakfı kurulmuş olan eserin, kendi döneminde vakıf kitabesinin yazılma emrinin verilmesi şeklinde iki farklı üslup karşımıza çıkmaktadır.

Bununla birlikte Latifiye Camisi vakıf kitabesi “صور أوقاف الجامع...” (...camisinin vakıfları düzenlendi) ifadesi ile başlamasının yanında, Melik Muzaffer Davud, Şeyh Muhammed kızı Hatun İl Kutluğ ve Hasan kızı Hatune olmak üzere üç vâkıf isminin bir arada zikredilmesi yönüyle de diğer vakıf kitabeleri arasında istisnadır.

2. 1. 3. Vergi

Artuklu kitabeleri içinde Hısn Keyfâ Artukluları Meliki Fahrüddin Kara Arslan'a ait Harput Ulu Camisinde, Mardin Artukluları melikleri Hüsamüddin Yavlak Arslan'a ait Mardin Ulu Camisinde ve son olarak Şemsüddin Melik Sâlih'e ait Diyarbakır Ulu Camisinde olmak üzere, devletçe toplanan bazı vergilerin kaldırıldığı ilan edildiği emirâmeleri ihtiva eden üç adet vergi kitabesi bulunmaktadır.

Bu kitabelerde geçmekte olan emir ifadeleri “أمر بإزالة” (giderilmesini/kaldırılmasını emretti) (K.1), “أمر بإسقاط” (düşürülmesini/kaldırılmasını emretti) (K. 25) , “المرسوم بالأمر أن يسقط أن يطلق” (kaldırılması, serbest

bırakılması için ...' nin emriyle (yazılan) fermandır) (K. 30) şeklinde tertiplenmiş ve devamında hangi vergilerin kaldırıldığı ayrıntılı bir şekilde yazılmıştır.

Artuklular'ın kurulduğu coğrafya olan el-Cezîre, Anadolu, Irak ve Suriye'yi birbirine bağlayan önemli ticaret yollarının, kültürlerin ve zenginliklerin kesiştiği bir kavşak olmasının yanında, zengin su kaynakları ve tarıma elverişli toprakları ile iktisadî hayatın son derece canlı olduğu tarihî ve stratejik bir bölgedir⁸⁵⁶. Artuklular da bu coğrafyanın kendilerine sağladığı iktisadî avantajlardan olabildiğince faydalanmışlar ve siyasî açıdan bir istikrar yakalayamamış olsalar da, malî açıdan son derece güçlü bir duruma gelmişlerdir. Bu iktisadî yükselişin kaynağından ise Artuklu meliklerinin kuruldukları dönemden itibaren uyguladıkları malî politikaların etkisi büyüktür. Hâkim oldukları şehirlerde giriştikleri ticarî ve sosyal amaçlı imar faaliyetleri, üretimi artırmaya yönelik tedbirler, para politikaları ve ticarî hayatı olumsuz etkileyen vergilerin kaldırılması Artuklu şehirlerini bölgenin en zengin ve ticaret hayatın en yoğun yaşandığı yerler haline getirmiş ve buralar civar bölge ve şehirlerdeki insanların göç ettiği bir cazibe merkezi olmuştur⁸⁵⁷. Nitekim Artuklular'a ait en eski tarihli iki kitabeden birisinin vergi, diğerinin ise köprü kitabesi olması bu anlamda dikkat çekicidir (K.1,21).

2.1.4. Âyet

Artuklu kitabelerinde âyetlere genellikle yukarıda bahsi geçen kitabe türleri içerisinde yer verilmekle birlikte⁸⁵⁸, müstakil olarak yazılmış âyet kitabelerine de rastlanmaktadır. Bu âyet kitabelerinin çoğunluğu cami ve medreselerde bulunmakta ve bir sûrenin bir ya da birkaç âyetinden müteşekkil olduğu görülmektedir.

Kızıltepe Ulu Camisi mihrabında, Nûr Sûresi'nin 36-37, Mü'minûn Sûresi'nin 1-2, Bakara Sûresi'nin 255, Tevbe Sûresi'nin 18, Âl-i İmrân Sûresinin 97 ve Cin Sûresi'nin 18. âyetlerinin namaz ve mescid ile ilgili bölümleri yazılı bulunmakta ve Müslümanlar, namaz kılması, ibadet etmesi, cami yapmaları ve bunları koruması konusunda teşvik edilmektedir (K. 26). Yine aynı mihrapta, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidîn'in isimleri de zikredilerek insanların en hayırlılarının onlar olduğu vurgulanmıştır. Benzer şekilde Mesudiye Medresesi mihrabında da Bakara Sûresi'nin

⁸⁵⁶ Şeşen, "Cezîre", s. 509; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 225; Gül, a.g.m., s. 436-437.

⁸⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 225-230, Halil, a.g.e., s. 430-500; Çevik, a.g.t., 293-361, Gül, a.g.m., s. 434-449.

⁸⁵⁸ Bu kitabelerde geçen âyetlere "Metin Ögeleri" başlığı altında değinilecektir.

238. âyeti yazılarak Müslümanların Allah'a boyun eğerek namaza durmaları tavsiye edilmiştir (K. 19). Mardin Ulu Camisi minare kaidesine Talâk Sûresi'nin 3. âyeti yazılarak Allah'ın kendisine tevekkül edenlere yeteceği ve Müslümanların O'na sığınmaları gerektiğine dikkat çekilmiştir (K. 24).

Sultan İsa Medresesi taç kapısında bulunan damla şeklinde Tevbe Sûresi'nin 18. âyeti ile de Müslümanlar cami yapımı için teşvik edilmiş, ayrıca bunun altına Allah'ın 99 ismi (Esmâü'l-Hüsna) nakşedilmiştir (K. 37). Yine aynı medresenin, türbe kısmının portalinde Tevbe Sûresi'nin 21. âyeti (K. 38), türbenin doğusundaki portal nişinde Zümer Sûresi'nin 73-75. âyetleri yer almaktadır. Bu âyetlerle de Müslümanlara ölüm hatırlatılarak, işledikleri iyi ameller karşılığında Allah'ın onları cenneti ile mükâfatlandıracağına vurgu yapılmıştır.

Cami ve medrese dışında Halil Viran Köprüsünde Bakara Sûresi'nin 261. âyeti yazılı bulunmaktadır. Burada da Müslümanların mallarını hayır için harcamaları ve bunun karşılığının Allah tarafından kendilerine kat kat verileceğine vurgu yapılmış ve Müslümanlar, zenginliklerini hayra sarf etmeleri için teşvik edilmiştir (K.16)⁸⁵⁹.

2. 2. Kitabelerde Cümle Yapısı

Artuklu kitabelerinin tümünde kullanılan dil Arapça'dır. İncelenen kitabe metinlerinde iki tür cümle kullanılmıştır: İsim ve fiil cümlesi.

2. 2. 1. İsim Cümleleri

Arapça'da isim cümleleri **mübtedâ (özne) + haber (yüklem)** olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Artuklu kitabeleri arasında vergi kitabelerinin tümü ve inşa kitabelerinin yarısına yakını bu şekilde oluşturulmuştur. İnşa kitabelerindeki metinlerin isim cümlesi kalıpları genellikle *Besmele* + **özne** “هَذَا” (**bu**) + **yüklem** “ما / ما” (**şeydir**) (*emir ifadesi, bâni, tarih*) biçiminde olduğu gibi (K. 1, 2, 10, 14, 22, 26, 28, 34), bu tertibin *âyet* + **özne** + **yüklem** (*emir ifadesi + bâni*) (K. 23), *âyet* + **özne** + *tarih* (K. 3, 4, 5), *âyet* + *tarih* (K. 38), *dua* + **özne** + **yüklem** (*emir ifadesi + bâni*) (K. 32) şeklinde sıralandığı da görülmektedir. Vergi kitabelerinde ise bu diziliş **özne** + **yüklem** (*emreden + emir ifadesi + nesne + âyet + dua + tarih*) (K. 25, 30) şeklinde oluşmaktadır (Tablo 3).

⁸⁵⁹ Türkiye Selçuklularına ait benzer âyet kitabeler için bkz. Gün, *a.g.t.*, s. 189-195.

Bununla beraber mimar isimlerinin bulunduğu kitabe metinlerinin çoğunluğu fiil cümlesi olduğu halde, mimar isimlerinin yazılı bulunduğu cümlelerin başlarına “البناء...” (mimar) (K. 8, 18, 19, 20) “الأستاذ...” (üstad) (K. 16, 16a) isimleri getirilerek isim cümlesi kalıbında olduğu görülmektedir. Ulu Beden Burcu kitabesinde ise bunun tersi bir durum olup (K. 14), isim cümlesi kalıbındaki kitabe metninde mimar isminin bulunduğu cümle “بناه...” (bina etti) fiiliyle başlatılarak, fiil cümlesi şeklinde oluşturulmuştur. Aynı şekilde Sultan İsa Medresesi portal kitabesinde de, ayet ve duaların ardından Sultan İsa'nın ismi zikredilmekte ve isim cümlesinin sonu “وقف” (vakfetti) fiiliyle bağlanarak fiil cümlesi şeklinde bitirilmiştir (K. 37)

2. 2. 2. Fiil Cümleleri

Bir fiil ile başlayan ve Arapça'da **fiil + fâil + mef'ûl** şeklinde tertiplenen cümlelerdir. Artuklu kitabeleri arasında vakfiye metinlerinin tümü ve inşa kitabelerinin çoğunluğu bu türdendir. İnşa kitabelerinde bu tertip **fiil + mef'ûl (bina türü/nesne) + fâil (bâni) + tarih** (K. 6, 9, 11, 12, 17, 24, 31, 36, 40) şeklinde sıralanmaktadır.

Vakfiye kitabelerinde **fiil + fâil (vâkıf) + mef'ûl (nesne)** (K. 27, 29) tertibi kullanılmakla beraber, Latifiye Camisi vakıf kitabesinde ise metnin farklı olarak **fiil + mef'ul (nesne) + fâil (vâkıf)** (K. 35) şeklinde sıralandığı görülmektedir.

Bununla birlikte Artuklu kitabelerinde geçen mimar isimleri de Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burcu kitabesi dışında, kitabe metni fiil cümlesi olduğu halde mimar isminin önüne “البناء...” (mimar) (K. 8, 18, 19, 20) veya “الأستاذ...” (üstad) (K. 16, 16a) isimleri getirilerek isim cümlesi şeklinde yer almaktadır. Bu duruma istisna oluşturan Ulu Beden ve Yedi Kardeş burcu kitabesinde ise, mimar isminin bulunduğu cümle “بناه...” (onu bina etti) (K. 14, 15) fiiliyle başlayarak fiil cümlesi kalıbında yazılmıştır (Tablo 4).

Kitabelerde Geçen İsim Cümleleri			
İsim Cümlesi	Okunuşu	Anlamı	Kitabe Numarası
هذا ما أمر بعمله.....	hâzâ mâ emera bi-amelihi.....	Bu,'nın yapılmasını emrettiği şeydir.	14, 23, 32
هذا ما تطوع بعمله.....	hâzâ mâ tetavva'a bi-amelihi.....	Bu,'nın yapılmasına gönüllü olduğu şeydir.	10, 28, 42
هذا ما أمر بإنشائه.....	hâzâ mâ emera bi-inşâ'ihî.....	Bu,'nın inşasını emrettiği şeydir.	21
هذا ما أمر بإسقاط.....	hâzâ mâ emera bi-iskati....	Bu,'nın kaldırılmasını emrettiği şeydir.	25
هذا ما تطوع بإنشائه.....	hâzâ mâ tetavva'a bi-inşâihî.....	Bu,'nın inşasına gönüllü olduğu şeydir.	33
هذا ما تطوع بإتمام.....	hâzâ mâ tetavva'a bi-itmâmi.....	Bu,'nın tamamlanmasına gönüllü olduğu şeydir.	26
ما أمر بإزالة.....	mâ emera bi-izâleti.....	O/Bu,'nın kaldırılmasını emrettiği şeydir.	1
مما أمر بعمارته.....	mimmâ emera bi-imâretihî.....	O/Bu,'nın imarını emrettiği şeydir.	2
مما أمر بعمله.....	mimmâ emerâ bi-amelihi.....	O/Bu,'nın yapılmasını emrettiği şeydir.	22
مما تطوع بإنشاء.....	mimmâ tetavva'a bi-inşâi.....	O/Bu,'nın inşasına gönüllü olduğu şeydir.	34
المرسوم بالأمر.....	el-mersûmu bil-emri.....	(Bu),'nın emriyle (yazılan) fermandır.	30
نصر من الله وفتح قريب لمولانا.....	Nasrun mina'llâhi ve fethun karîb li-mevlânâ.....	Efendimiz için yardım Allah'tandır ve fetih yakındır.	3, 4, 5

Tablo 3: Artuklu kitabelerinde geçen isim cümleleri

Kitabelerde Geçen Fiil Cümleleri			
Fiil Cümlesi	Okunuşu	Anlamı	Kitabe Numarası
أمر بعمله.....	emera bi-amelihi..... yapılmasını emretti.	12, 16a, 17, 18, 36, 41
أمر بإنشائه.....	emera bi-inşâihi..... inşasını emretti.	39, 40
أمر بفتح هذا الباب.....	emera bi-fethi hâze'l-bâb..... bu kapının açılmasını emretti.	8
تطوع بعمل هذه ال.....	tetavva'a bi-ameli hâzihi'l-.....yapılmasına gönüllü oldu.	9
تطوع بعمارة.....	tetavva'a bi-imâreti.....imarına gönüllü oldu.	16
تطوع بعمارة هذا ال..... وجدده.....	tetavva'a bi-imâreti hâze'l.... ve ceddede	Bu'nın imarına gönüllü oldu ve yeniledi .	20
تطوع بإنشاء هذه ال..... ووقفها.....	tetavva'a bi-inşâ'i hâzihi'l..... ve vekafehâ.....	Bu'nın inşasına gönüllü oldu ve orayı vakfetti.	6
أمر بعمل هذا ال.....	emera bi-ameli hâzâ'l.....	Bu.....'nın yapılmasını emretti	11
برز الأمر المطاع.....	bereze'l-emru'l-mutâ'i..... kendisine itaat edilenin (Allah'ın) emrini yerine getirdi.	15
بنيته.....	büniyet..... bina edildi.	24a
بناه.....	benâhu..... onu bina etti.	14
بناه..... برسم	benâhu..... bi-resmi....'nın emriyle/çizimiyle(?).....onu bina etti.	15
جدد هذا ال..... في أيام..... بالإشارة..... ينظر.....	cüddide hâze'l..... fi eyyâmi..... bil-işâreti.....bi-nazari.....	Bu,'nın günlerinde, 'nın işaretiyle,'nın gözetiminde yenilendi.	31
أمر..... بأن يكتب وقف [ية] هذه ال.....	emera..... bi-enyüktebe vakfiyyeten hâzihi'l....., bu'nın vakfiyesinin yazılmasını emretti.	29
أمر..... أن تكتب اسامي الجهات الموقوفة.....	emera..... entüktebe esâmi'l-cihati'l-mevkûfeti,'a vakfedilen cihetlerin isimlerinin yazılmasını emretti.	27
صور أوقاف الجامع.....	suvvire evkâfu'l-câmi'..... camisinin vakıfları düzenlendi.	35
وقف..... vakafe vakfetti.	37

Tablo 4: Artuklu kitabelerde geçen fiil cümleleri

2. 3. Metin Öğeleri

Artuklu kitabe metinlerine bakıldığında, metin kompozisyonunu oluşturan öğelerinin belli bir diziliş gösterdikleri görülmektedir. Bu öğeler genellikle emir ifadeleri⁵³, yapı türü, bâni ve ona ait unvanlar, aile şecereleri, halifeye bağlılık ifadesi, âyet ya da eseri yaptıran kişiye yapılan dua ve son olarak tarih şeklinde sıralandığı gibi, bunların metin içinde farklı yerlerde bulunduğu kitabelere de rastlanmaktadır.

2. 3. 1. Yapı Türü ve İsmi

Bazı inşa kitabelerinde inşa emri verilen yapı türünün de ayrıca belirtildiği görülmektedir. Kitabelerde bu yapı türleri için “هذه المدرسة المباركة” (Bu mübarek medresenin...) (K. 6, 9), “هذا الجسر المبارك” (Bu mübarek köprünün...) (K. 16, 20), “هذه المنارة” (Bu minarenin...) (K. 24, 40), “هذا الباب المبارك” (Bu mübarek kapının...) (K. 8), “هذا البرج” (Bu burcun...) (K.11), “هذا الحائط المبارك” (Bu mübarek duvarın...) (K. 31), “هذا الجامع المبارك” (Bu mübarek caminin...) (K. 34), “هذا المنبر المبارك” (Bu mübarek minberin... (K. 36), “المارستان المبار” (Bu mübarek maristanın...) (K. 42) ibareleri kullanılmakla beraber, az sayıda da olsa bazı kitabelerde yapının o dönemde kullanılan isimi de zikredilmiştir. Keza günümüzde Sitti Radviyye olarak da bilinen medresesinin vakıf kitabesinde ismi “هذه المدرسة المباركة الخاتونية” (Bu mübarek Hâtuniyye Medresesi) olarak geçmektedir (K.27). Aynı şekilde halk arasında Abdülatif Camisi olarak bilinen caminin hem inşa, hem de vakıf kitabesindeki adı “هذا الجامع المبارك اللطيفي” (Bu mübarek Latifiye Camisi) olarak yazılı bulunmaktadır (K.34,35). Son olarak Diyarbakır İç Kalesinde bulunan ve günümüzde Fetih Kapısı olarak bilinen kapının inşa kitabesindeki ismi de “باب الفرج” (Bâbü'l-Ferec)'tir (K.8).

2. 3. 2. Kullanılan Sıfat, Lâkap ve Unvanlar

Şüphesiz kitabelerin en önemli özellikleri adına yazıldıkları hükümdar ya da devlet adamlarının isimleriyle birlikte, onların kullandıkları sıfat, lâkap ve unvanlarını ihtiva etmesidir. Bu yönüyle kitabeleri, hükümdarların bastırıldığı sikkelerin daha şümüllü bir şekli olarak nitelendirmek mümkündür. Artuklu kitabelerine bakıldığında eseri yaptıran ya da bir gelir vakfeden hükümdarın yanı sıra, kitabede ismi bulunan diğer devlet adamlarının ve eseri inşa eden mimar için de bir takım unvanların kullanıldığı görülmektedir.

⁵³ Bu ifadeler yukarıda ayrıntılı olarak anlatıldığı için burada tekrar değinilmeyecektir. Bkz. Tablo 1-2.

2. 3. 2. 1. Artuklu Melikleri

Artuklular'a ait kitabelerde melik isimlerinin önünde onları övücü sıfatlar, lâkap ya da künyeler ve siyasî durumlarını gösteren unvanlar bulunmaktadır⁵⁴. Bunlar kitabeden kitabeye farklılıklar gösterdikleri gibi, özellikle halef-selef meliklerin kitabelerinde benzer niteliktedirler.

Kitabelerde kullanılan sıfatların geneli “Mevlânâ, es-Seyyid, el-‘Âlim, el-Âdil, el-Müeyyed, el-Mansûr, el-Muzaffer, el-Mücâhid, el-Murâbit, Muhyi'l-‘Adl, Muhyi'l-‘Adl fi'l-‘Âlemîn, Nasîrû'l-Enâm, Mucîrû'l-Enâm, Nasîrû'l-İmam Zahîrû'l-İmâm, İhtiyârû'l-İmâm, Mu‘izzû'l-İmâm, Seyfû'l-Hilâfe, Zahrû'l-Hilâfe, ‘İddetû'l-Hilâfe, Zuhrû'l-Hilâfeti'l-Mu‘azzama, Seyyidü'l-Ümerâ, Şemsü'l-Mülûk, ‘İzzü's-Selâtîn, İftihârû'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Fahrû'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Kutbü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Şerefu Cuyûşi'l-Müslimîn, Za‘îmu Cuyûşi'l-Müslimîn, Nusretü'l-Mücâhidîn, Nâsirû'l-Mücâhidîn, Nâsirû'l-Ğuzâti ve'l-Mücâhidîn, Kâtilü'l-Kefereti ve'l-Müşrikîn, Kâmi‘u'l-Kefereti ve'l-Müşrikîn, Kâhirü'l-İlhâd ve'l-Mütemerridîn, Kahirü'l-Havâric ve'l-Mütemerridîn, Cemâlû'l-İslâm, Şerefû'l-İslâm, Kutbü'l-İslâm, Rüknu'l-İslâm ve'l-Müslimîn, ‘İmâdü'l-İslâm ve'l-Müslimîn” şeklinde olmakla birlikte, bu sıfatlar unvandan ziyade ait oldukları meliklerin askerî-dinî yönlerine vurgu yapan ve onları öven ibareler olarak karşımıza çıkmaktadır (K. 1, 3, 4, 5, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 23, 27).

Buna karşılık bazı meliker bu tip sıfatlar almaktan imtina ettikleri gibi, mütevazı sayılabilecek kitabeler yazdırmışlardır. Keza Hısn Keyfâ Artukluları Meliki Nûrüddin Muhammed ve oğlu Nâsirüddin Mahmûd'un kitabelerinde gördüğümüz övgü sıfatlarına, N. Muhammed'in diğer oğlu Kutbüddin II. Sökman'ın kitabelerinde rastlanmamaktadır (K. 6, 7, 8, 9). Aynı şekilde Necmüddin I. Alpı'ya ait kitabelerde oldukça fazla kullanılan bu sıfatlara karşılık, oğlu Kutbüddin II. İlgazi'nin kitabesi son derece mütevazı bir şekilde nakşedilmiştir (K. 24). Bu sıfatların kullanımında bir diğer dikkati çeken kitabeler ise Nâsirüddin Artuk Arslan'a aittir. Nitekim Kızıltepe Ulu Camisi inşa kitabesinde (K. 26) son derece mütevazı bir görüntü çizen, hatta kendisi için “‘Abdü'l-Fakîr” (Fakir kul) sıfatı kullanılan Artuk Arslan'ın, Hatuniye Medresesi kitabesinde bunun tersine şaşalı sıfat ve unvanlar kullandığı görülmektedir (K.27). Bununla ilgili olarak ağabeyi Hüsâmüddin Yavlak Arslan'ın yapım emrini verdiği ancak tamamlamaya ömrü vefa etmediği Kızıltepe Ulu Camisini tamamlayan Artuk Arslan'ın, ağabeyine duyduğu saygı ve muhabbetten ötürü kitabede kendini öven

⁵⁴ Birer hâkimiyet alâmeti olan bu unvan ve lâkaplar için bkz. Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, s. 30-44,

sıfatları tercih etmediğini söylemek mümkündür. Keza ağabeyinin isim ve unvanını kendi isminden önce kullanması ve kendisi için herhangi bir unvan kullanmaması da bunu destekler niteliktedir⁵⁵.

Bununla birlikte neredeyse kitabelerin tamamında Artuklu meliklerinin Fahrüddin, Nûrüddin, Necmüddin, Hüsâmüddin gibi, isimleri haricinde kullandıkları lâkaplar da zikredilmiştir (Tablo 5). Lâkaplarla ilgili olarak Vezir Nizâmülmülk ünlü *Siyasetname*'sinde, onu taşıyan kişiye uygun olması gerektiğini ve bu lakaplardan kastın verilen kişiyi buna göre tanımak olduğunu yazmaktadır⁵⁶. Buradan da anlaşılacağı üzere bu lâkaplar meliklerin isimleriyle beraber kullandıkları bir nevi soyadı görevi görmekte ve onların bunlarla birlikte tanınmalarını sağlamaktadır. Yine meliklerin kullandıkları bu lâkaplar sadece kitabelere özgü olmayıp, bastırdıkları sikkelerde de görülmektedir⁵⁷. Öte yandan bu lakaplar bazı kitabelerde kısaltılarak kullanılmıştır. Melik Sâlih'e ait Diyarbakır'daki vergi kitabesinde onun "Şemsüddin" lâkabı "eş-Şemsî" şeklinde kısaltıldığı gibi (K. 30), Tâcüddin Mesûd Medresesi kitabesinde de Artuk Arslan'ın "Nâsırüddin" lâkabı "en-Nâsırî" şeklinde kısaltılmış ve Tâcüddin Mesûd'un sıfatları arasında zikredilerek, onun Artuk Arslan'ın kölesi olduğuna atıf yapılmıştır (K. 28)

Bunların yanı sıra bazı meliklerin kitabelerinde yine lâkap olarak kullandıkları başka ifadeler de bulunmaktadır. Bunlar: Fahrüddin Kara Arslan'ın "Adudü'd-devle, Celâlü'l-mille, Tâcü'l-ümme" (K.1), Nûrüddin Muhammed'in "Tâcü'd-devle, Celâlü'l-ümme, Kıvâmü'l-mille" Nâsırüddin Mahmûd'un "Celâlü'd-devle" (K.15) Necmüddin Alpi'nin "Nûrü'd-devle, Tâcuhâ bahâü'l-mille, Zeynuhâ fahrü'l-ümme ve mecduhâ, Şerefü'l-mille" (K. 22, 23)'dir. Ancak bunlar daha çok kitabelere özgü olup, meliklerin bastırdıkları sikkelerde bulunmamaktadır⁵⁸.

⁵⁵ Benzer sıfatların kullanıldığı Türkiye Selçuklu kitabeleri için bkz. Gün, *a.g.t.*, 178-182.

⁵⁶ Yine Nizamülmülk bunların kullanımının arttığını ve değerini yitirdiğini, lüzumu dışında kullananların mertebesi ve hadlerini bilmesi için cezalandırılması gerektiğini söylemektedir (*Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, İstanbul 2011, s. 216,226-227). Ayrıca bk, Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 37-38.

⁵⁷ Sikkeler için bkz. Artuk *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 73-153.

⁵⁸ Benzer lâkaplar gerek Büyük Selçuklu, gerekse Türkiye Selçuklu sultanları tarafından da kullanılmıştır. Bkz. Merçil, *a.g.e.*, s. 38-44; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 421-433.

Hısn Keyfâ Artukluları			Mardin Artukluları		
Melik İsmi	Kullandığı Lâkap	Kitabe Nu.	Melik İsmi	Kullandığı Lâkap	Kitabe Nu.
Kara Arslan	Fahrüddin	1,2	Temürtaş	21
Muhammed	Nûrüddin	3	I. Alpı	Necmüddin	22,23
II. Sökman	Kutbüddin	7	II. İlgazi	Kutbüddin	24
Mahmûd	Nâsırüddin	13,14,15	Yavlak Arslan	Hüsâmüddin	25,26
Mevdûd	Rüknüddin	18	Artuk Arslan	Nâsırüddin	27
Harput Artukluları			I. Gazi	Necmüddin	29
İbrahim	Nizâmüddin	41	Melik Sâlih	Şemsüddin	31,32
Artuk Şah	Nûrüddin	42	Ahmed din	33
Belek Gazi	Fahrüddin	43	Davud	Fahrüddin	35,36
			İsa	

Tablo 5: Artuklu meliklerinin kitabelerde kullandıkları lâkaplar

Artuklu meliklerinin kitabelerde “Ebu’l-Feth, Ebu’l-Muzaffer” v.b. künyeler aldıkları da görülmektedir. Bu künyeler bir şehri fetheden ya da önemli bir zafer kazanan melikin, bu başarısına bir atıf niteliği taşımaktadır. Keza Nûrüddin Muhammed H. 579 (1183-4) yılında Âmid’i ele geçirdikten sonra aynı tarihte yazdırdığı Urfa Kapısı kitabesinde, bu fethetme nispetle “Ebu’l-Feth” künyesini kullandığı görülmektedir. Fahrüddin Kara Arslan’a ait öşür, bâc ve tartılardan alınan bir takım vergileri kaldırdığının ilan edildiği vergi kitabesinde ise Kara Arslan, Ebu’l-Hars (kazancın, çiftçinin babası) künyesiyle anılmaktadır. Özellikle Hısn-ı Keyfâ Artukluları meliklerine ait kitabelerde rastlanılan bu künyeler, Mardin Artuklu meliklerine ait kitabelerde daha sınırlı kaldığı gibi, önemli bir fetih ya da zaferi bulunmayan melikler tarafından da itibar amacıyla kullanıldıkları görülmektedir (Tablo 6).

Hısn Keyfâ Artukluları			Mardin Artukluları		
Melik İsmi	Kullandığı Künye	Kitabe Nu.	Melik İsmi	Kullandığı Künye	Kitabe Nu.
Kara Arslan	Ebu'l-Hars	1	Temürtaş	21
Muhammed	Ebu'l-Feth	3,4	I. Alpı	Ebu'l-Muzaffer	22,23
II. Sökman	Ebu'l-Muzaffer	7,8	II. İlgazi	24
Mahmûd	Ebu's-Senâ, Ebu'l-Feth	12,14,15,16,17	Yavlak Arslan	25,26
Mevdûd	Ebu'l-Feth	18	Artuk Arslan	Ebu'l-Feth, Ebu'l-Muzaffer	26,27
Harput Artukluları			I. Gazi	29
İbrahim	41	Melik Sâlih	30,31
Artuk Şah	42	?	Ebu'l-Mekârim	32
Belek Gazi	43	Ahmed	33
			Davud	Ebu'l-Me'âlî	35
			İsa	Ebu'l-Mekârim	40

Tablo 6: Artuklu meliklerinin kitabelerde kullandıkları künyeler

Daha önce de değinildiği üzere Artuklular kuruldukları XII. yüzyılın başında Büyük Selçuklulara bağlı bir beylik iken, daha sonra bölgedeki güç dengelerinin değişmesine bağlı olarak sırasıyla Zengîler, Eyyübîler, Türkiye Selçukluları, İlhanlılar ve nihâyetinde Memlûklere tâbi bir şekilde varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu nedenle altın para bastıramadıkları gibi resmî olarak “Sultan” unvanını da kullanamamışlardır. Burada istisna teşkil eden durum ise, İlhanlı Sultanı Gâzân Han tarafından kendisine sadakatle bağlı olan ve seferlerinde destek veren Mardin Artuklu meliki Necmüddin II. Gazi’ye (693-712/1293-1312) Diyâr-ı Bekr bölgesinin yönetiminin yanı sıra “Sultan” unvanı tevcih etmesidir⁵⁹. Bundan sonra Artuklu melikleri resmî olarak bu unvan ile anılmaya ve bastırdıkları sikkelerine bu unvanı koymaya başlamışlardır⁶⁰.

Bu bilgilerin ardından Artuklular’ın kullandıkları resmî unvanlara bakılacak olursa, bunların kuruldukları ilk dönemlerde “Emîr” ve “el-Emîrû'l-İsfehsâlâr”, daha sonraki dönemlerde ise “Melik” olmak üzere, yazıldıkları dönemlere göre değiştikleri görülmektedir. Örneğin, Belek Gazi’ye ait Rebiyülevvel 518 (Mayıs 1124) tarihli mezar taşı kitabesinde unvanı “el-Emîr” olarak geçmekteyken (K. 43), Hısn Keyfâ Artukluları’nın ikinci hükümdarı Rüküddevle Davud’a ait madenî bir tabak üstündeki yazıda, onun için “el-Emîrû'l-İsfehsâlâri'l-Kebîr” unvanı kullanılmıştır⁶¹. R. Davud’un oğlu F. Kara Arslan da H. 541 (1146-7) yılı vergi kitabesinde babasıyla benzer şekilde “el-Emîrû'l-İsfehsâlâri'l-Kebîri'l-Ecell” unvanını kullanmış (K.1), ancak adının geçtiği diğer kitabe olan Çermik Ulu Camisi kitabesinde unvanı “el-Mâlikü'l-Âdil” şeklinde değişmiştir (K. 2) . Aynı dönemde Mardin Artukluları tahtında oturan Necmüddin Alpi’nin kitabelerinde “el-Emîrû'l-İsfehsâlâri'l-Ecell” unvanı, “Melikü'l-Ümerâ, Meliku Diyâr-ı Bekr, Emîrû'l-Irak ve’s-Şam ve'l-Ermeniyye” gibi daha şümüllü unvanlar ile beraber kullanılmıştır (K. 22-23).

Daha sonraki dönemlerde yazılan kitabelerde ise Artuklu meliklerinin “el-Emîrû'l-İsfehsâlâri'l-Ecell” unvanını terk ederek, “Melik” unvanını kullanmaya başladıkları görülmektedir. Nitekim ileride değinileceği üzere Artuklu meliklerinin ilk dönemlerde kullandıkları bu unvan, zamanla Artuklu vezirleri tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

⁵⁹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 207-208; Ilisch, *a.g.e.*, s. 70-71; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 205. Necmüddin II. Gazi’nin bastırmış olduğu H. 698 (1298-9) tarihli gümüş sikkede bu unvan “ es-Sultânü'l-A’zam, Zillu’llahi fi’l-‘Âlem” şeklinde yazılmıştır. Sikke için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 120; Spengler-Sayles, *a.g.e.*, s. 162-163.

⁶⁰ Sikkeler için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, 120-128.

⁶¹ *Amida*, s. 120-121; C. Artuk, *a.g.m.*, s. 75.

“Melik” unvanının kullanımında dikkati çeken husus ise, gerek Hısn Keyfâ, gerekse Mardin Artuklu hükümdarlarının söz konusu unvanı, “Âdil, Âlim, Mes’ûd, Mansûr, Muzaffer” gibi bir övgü sıfatıyla beraber, “el-Melikü’l-‘Âdil, el-Melikü’l-Mes’ûd, el-Melikü’l-Mansûr” şeklinde bir terkip ile kitabelerinde kullanılmalarıdır. Nitekim bu terkip sadece kitabelerine özgü olmayıp, darp ettirdikleri sikkelerde de aynı şekilde yer almaktadır⁶² (Tablo 7).

Unvanlar konusunda kitabelerde öne çıkan bir diğer ayrıntı da Artuklu meliklerinin kullanmış oldukları “Sultan” unvanıdır. Yukarıda belirtildiği üzere bu unvan XIII. yüzyılın sonu itibarıyla resmî olarak Artuklu melikleri tarafından kullanılmaya başlanmış olmasına rağmen, bundan çok daha önce Artuklular’a ait kitabelerde bu unvanın geçtiği görülmektedir. Bunu kitabelerinde kullanan ilk Artuklu meliki ise Hısn Keyfâ Artuklularından Kutbüddin II. Sökman olup, H. 595 (1198-9) tarihli Mesûdiye Medresesi kitabesinde “Melik” unvanıyla beraber “es-Sultan” (K. 7, 9), yine aynı seneye ait Fetih Kapısı kitabesinde “Sultanu Diyâr-ı Bekr” şeklinde yazılı bulunmaktadır (K. 8). Yine II. Sökman’ın halefleri olan Nâsırüddin Mahmûd ve Rüküddin Mevdûd’un kitabelerinde de “Sultan” unvanının kullanıldığı görülmektedir (K.12,16,17,18). Hatta N. Mahmûd’a ait kitabelerde bu “Sultanü’l-İslam ve’l-Müslimîn, Sultanu Diyâr-ı Bekr ve’r-Rum ve’l-Ermen” biçiminde oldukça şümüllü ve mevcut siyasî konumunun çok üzerinde bir anlam ihtiva edecek şekilde kullanılmıştır (K.14,15). Hısn Keyfâ koluna ait kitabelerde unvan ve sıfatlara ilgili olarak dikkati çeken bir başka husus da, beyliğin siyasî olarak gerilediği ve zor durumda bulunduğu dönemlerde, bunun aksine kitabelerde meliklerin oldukça şaşalı sıfat ve unvanlar ile zikredilmiş olmalarıdır. Böyle bir durumun ortaya çıkmasında siyasî nüfuzlarını zaman içinde kaybeden Artuklu meliklerinin, şehir ahalisine ve yabancılara karşı güçlü bir hükümdar imajı çizme düşüncesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Mardin Artuklularında “Sultan” unvanını kitabesine koyduran ilk melik ise, Hüsâmüddin Artuk Arslan’dır. Hısn Keyfâ kolundan Nâsırüddin Mahmûd ile çağdaş olan Artuk Arslan, Cemaziyülahir 602 (Ocak-Şubat 1206) tarihli Hatuniye Medresesi vakıf kitabesinde “es-Sultan” unvanıyla zikredilmiştir. (K. 27).

⁶² Sikkeler için bkz. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 73-128

Hısn Keyfâ Artukluları			Mardin Artukluları		
Melik İsmi	Kullandığı Unvan	Kitabe Nu.	Melik İsmi	Kullandığı Unvan	Kitabe Nu.
Kara Arslan	el-Emîrû'l-İsfehşâlâri'l-Kebîri'l-Ecell, el-Mâlikü'l-Âdil	1, 2	Temürtaş	21
Muhammed	el-Melikü'l-Âdil, Melikü'l-Ümerâ, İnanç Yabgu, Kutluğ Beg	3, 4	I. Alpi	el-Emîrû'l-İsfehşâlâri'l-Ecell, Meliku Diyâr-ı Bekr, Emîrû'l-Irak ve'ş-Şam ve'l-Ermeniyye, Hüsrevü'l-Irak ve'ş-Şam ve Diyâr-ı Bekr ve'l-Ermeniyye, Melikü'l-Ümerâ, Alp İnanç, Kutluğ Beg	22, 23
II. Sökman	es-Sultan, Sultanu Diyâr-ı Bekr, el-Melikü'l-Mes'ûd	7, 8, 9	II. İlgazi	Meliku Diyâr-Bekr	24
Mahmûd	es-Sultan, Sultanü'l-İslam ve'l-Müslimîn, Sultanu Diyâr-ı Bekr ve'r-Rum ve'l-Ermen, el-Melikü's-Sâlih, Melikü'l-Ümerâ, Alp İnanç, Beyguvâ (Yabgu), Kutluğ Beg	12, 14, 15, 16, 17	Yavlak Arslan	el-Melik, el-Melikü's-Sa'id	25, 26
Mevdûd	es-Sultan, el-Melikü'l-Mes'ûd, Alp İnanç Yabguvâ (Yabgu), Kutluğ Beg	18	Artuk Arslan	es-Sultan, el-Melikü'l-Mansûr, Melikü'l-Müslimîn, Şahu Diyâr-ı Bekr	27
Harput Artukluları			I. Gazi	es-Sultan, el-Melikü's-Sa'id	29
İbrahim	el-Melikü'l-Mevdûd	41	Sâlih	es-Sultan, el-Melikü's-Sâlih, es-Sultanü'l-'Azam,	30, 31
Artuk Şah	el-Melikü'l-Mu'iz	42	?	es-Sultan, el-Meliki'l-Mâlik	32
Belek Gazi	el-Emîr	43	Ahmed	el-Melikü'l-Mansûr (?)	33
			Davud	es-Sultan, el-Melikü'l-Muzaffer	35, 36
			İsa	es-Sultan, el-Melikü'z-Zâhir	40

Tablo 7: Artuklu meliklerinin kitabelerde kullandıkları unvanlar

Fakat her ne kadar kitabelerde geçiyor olsa da, bu dönemde kullanılan “Sultan” unvanlarının herhangi bir siyasî geçerliliği ya da diğer devletlerce tanınmaları gibi bir durum söz konusu olmadığı gibi, meliklerin bu unvanı adeta kaçak bir şekilde kullandıklarını söylemek mümkündür. Ayrıca, Artuklu kitabelerinin hiç birinde tâbi oldukları bir sultan ya da hükümdar isminin bulunmaması dikkati çekmekle birlikte hem bu durumun, hem de kendileri için kullandıkları “Sultan” unvanının sadece kitabelerle sınırlı kaldığı görülmektedir. Nitekim Artuklular tâbi-metbû ilişkileri gereği, bastırdıkları sikkelere tâbi oldukları sultanların isimlerini koydukları gibi, kendi unvanlarını da protokole uygun bir biçimde “Melik” şeklinde zikretmek zorunda

kalmışlardır⁶³. Bu durum XIII. yüzyılın sonuna değin sürmüştür ancak bu dönemden sonra “Sultan” unvanını kitabe ve sikkelerinde resmî olarak kullanabilmişlerdir (K. 30-40). Fakat bu da Artuklular’ın kendi kudretinden kaynaklanmadığı gibi, sadakatle hizmet ettikleri ve bağlı buldukları İlhaneliler’in, Artuklu meliklerine lütfettikleri bir unvan niteliği taşımaktadır. Öte yandan Artuklular’a “Sultan” unvanı verilmiş olmasına rağmen, onların yine “Melik” unvanıyla tanındıklarını ve resmî olarak bu unvanı kullandıklarını söylemek mümkündür. Keza “Sultan” unvanını resmî olarak taşıdıkları dönemlere ait kitabe ve sikkelerde dahi “Melik” unvanını terk etmeyerek bu iki unvanı bir arada kullanmış olmaları, bunu destekler niteliktedir (Tablo 7).

Oğuzların Döğer boyuna mensup bir Türk hanedanı olan Artuklular, kendilerine bağlı bulunan ve aslî güçlerini oluşturan Türkmenlerin ananelerine bağlı kalmış ve bu durum bazı Artuklu meliklerinin yazdırdıkları kitabelere de yansımıştır. Bu konuda öne çıkan melikler ise Hısn Keyfâ Artuklularında Nûrüddin Muhammed, oğlu Nâsırüddin Mahmûd ve onun oğlu Rûknüddin Mevdûd, Mardin Artuklularında ise Necmüddin I. Alpı’dır. Bu melikler Arapça sıfat, lâkap ve unvanlarla birlikte, “Alp, İnanç, Yabgu, Kutluğ Beg” gibi Türkçe unvanları da kitabelerine yazdırmışlardır (K. 3,4,15,18,22,23). Hâkim oldukları Diyâr-ı Bekr bölgesindeki farklı etnik ve dinî unsurlarla bir arada yaşamalarına rağmen, hanedan üyelerinin millî gelenek ve ananelerine bağlı kaldıklarını göstermesi bakımından önemli bir belge niteliği taşıyan bu unvanların yazılı olduğu kitabelere özellikle XII ve XIII. yüzyılda rastlanmaktadır. Hısn Keyfâ Artuklularını meliklerine ait kitabelerde daha yoğun olarak gördüğümüz bu unvanlar, onlardan daha uzun süre varlığını sürdüren Mardin Artuklularından sadece Necmüddin I. Alpı’ya ait kitabelerde bulunmaktadır (K. 22,23). Haleflerine ait kitabelerde ise bu unvanların kullanımı tercih edilmemiştir.

Arapça ve Türkçe unvanların yanı sıra, Acem sıfat ve unvanlarının da Artuklu kitabelerinde kullanıldığı görülmektedir. Genellikle “Pehlivanu Cihan”, “Pehlivanü’s-Suğûr” ve “Hüsrevü İran” şeklinde kullanılan bu unvanların, Türkçe unvanların geçtiği kitabelerde bulunması ise dikkat çekicidir (K. 3, 15, 18, 22, 23). Bu duruma istisna olarak Artuk Arslan’ın Hatuniye Medresesi kitabesi bulunmakla birlikte, Türkçe

⁶³ Bu konuyla ilgili bazı istisnalar da mevcuttur. Örneğin, Salâhaddin Eyyûbi’ye tâbi olan Hısn Keyfâ Artuklu meliki Nûrüddin Muhammed, onunla arasındaki iyi ilişkiler nedeniyle ne bastırıldığı paralarda, ne de kitabelerinde onun ismini metbû olarak zikretmemiştir (K. 3). Kutbüddin II. Sökman da Salâhaddin Eyyûbi’ye tâbi iken, onun ölmesiyle ortaya çıkan karışıklıkları fırsat bilerek H. 594 (1197-8) tarihinde bastırıldığı sikkeden Eyyûbilerin ismini çıkarttığı gibi, bir sene sonra H. 595 (1198-9) yazdırdığı kitabesine de “Sultan” unvanını yazdırmıştır (K. 7).

unvanların bulunmadığı mezkûr kitabede “Pehlivanü’s-Suğûr” sıfatıyla beraber, “Şahu Diyâr-ı Bekr” unvanı kullanılmıştır (K. 27). Rüknuddin Mevdûd’un kitabesinde ise diğer kitabelerdeki Acem unvanlarından farklı olarak “Şehriyâru Tûran” unvanı görüldüğü gibi (K. 18), Necmüddin I. Alpr’nın Silvan Ulu Camisindeki kitabesinde de “Hüsrevü’l-İrak ve’s-Şam ve Diyâr-ı Bekr ve’l-Ermeniyeye” şeklinde farklı bir kullanım mevcuttur (K. 23).

2. 3. 2. 2. Devlet Adamları

Kitabelerde melikler dışında ismi zikredilen devlet adamları için de bir takım sıfat ve unvanların zikredildiği görülmektedir. Bunlardan en dikkat çekici örnek ise Muharrem 582 (Nisan 1186) tarihli Mardin Ulu Camisi duvarındaki vergi kitabesidir. Söz konusu kitabede Yavlak Arslan’ın yaşının küçük olmasından dolayı Ahlat Şahı II. Sökmen tarafından beyliğin idaresine memur edilen Alp Kuş’un ismi teamüllere aykırı bir şekilde Yavlak Arslan’ın isminin önünde yazılmasının yanı sıra, “Muhyi’l-‘Adl, ‘Adudü’l-İslâm ve’l-Müslimîn, el-‘Âdil, es-Sa‘îd, el-Muvaffak, Velîyu Emîri’l-Mü’minîn” gibi Artuklu meliklerinin kullandığı sıfatlar ile birlikte zikredilmiştir. Yine kendisinin “el-Emîrû’l-İsfehşâlâri’l-Kebîr” unvanı ile beraber “Nizâmü-din” lakabını ve “Ebu’l-Mansûr” künyesini kullandığı görülen kitabede, Alp Kuş adeta bir hükümdar gibi tasvir edilmiştir. Nitekim mezkûr kitabe, Alp Kuş’un beyliğin idaresinde ne denli etkili olduğunu göstermesi bakımından önemli bir belge niteliği taşımaktadır (K. 25)⁶⁴. Bununla birlikte daha önce Artuklu hükümdarlarının kullandığı “el-Emîrû’l-İsfehşâlâri’l-Kebîr” unvanının (K. 1, 22, 23), XII. asır sonlarında nüfuzlu devlet adamları için kullanılmaya başlandığı da bu kitabeden anlaşılmaktadır.

Rüknuddin Mevdûd dönemine ait H. 620 (1223-4) tarihli inşa kitabesinde de eserin inşasından sorumlu ya da bânisi olması muhtemel Ebu’l-‘Izz...’in ismi “el-Emîrû’l-İsfehşâlâr, Sâhibü’l-Kebîr” unvanları ile yazılmış ve isminin sonuna “el-Melikü’l-Mes‘ûdî” ibaresi getirilerek, “el-Melikü’l-Mesûd” unvanını kullanan Rüknuddin Mevdûd’un hizmetinde olduğuna vurgu yapılmıştır. Kendisinin lakabı da “Şemsü’-d-din” olarak karşımıza çıkmaktadır (K. 18).

Benzer şekilde Tâcüddin Mesûd’un yaptırmış olduğu medresenin kitabesinde Tâcüddin Mesûd için “el-‘Abdü’l-Fakîr” sıfatıyla beraber, Mardin Artuklularından Artuk Arslan’ın kullanmış olduğu “Nâsîrüddin” lakabı “en-Nâsîrî” şeklinde kısaltılarak

⁶⁴ Alp Kuş’un faaliyetleri hakkında bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 193-194.

sıfatları arasında zikredilmiş ve onun Artuk Arslan'ın hizmetlisi olduğuna atıf yapılmıştır. Aynı kitabede “el-Hür” ve “el-Habeşi” sıfatlarının kullanılmasından da Tacüddin Mesûd'un Habeşli azat edilmiş bir köle olduğu anlaşılmaktadır (K. 28).

Mardin Artuklularından Şemsüddin Melik Sâlih döneminde yazılmış olan Diyarbakır Ulu Camisi doğu duvarında yer alan tamir kitabesinde, duvarın yenilenmesini işaret eden Hüsâmüddin için “el-Mevleviyye, el-Melikiyye, el-Hüsâmiyye” sıfatları kullanılırken, duvarın yenilenmesine nezaret eden Hacı Yusuf “Mücâhidü'd-din” lakabı ve “el-‘Abdü'l-Fakîr” sıfatıyla zikredilmiştir (K.31). Ambar Çayı köprüsünün yenilenmesi işine gönüllü olan Muhammed b. Ahmed de yine “el-‘Abdü'l-Fakîr” sıfatını kullanmıştır (K.20). “el-‘Abdü'l-Fakîr” ve “el-Fakîr” sıfatlarını taşıyan kişilerin bu ibareyle, aynı kitabede ismi geçen melik ya da kendisinden daha üst rütbedeki devlet görevlilerinin karşısında aciz ve güçsüz bir konumda oldukları vurgulanmıştır.

Latifiye Camisinin bânisi olan Abdüllatif de portal kitabesinde “el-Fakîr” sıfatıyla anılmış, yine aynı kitabede hizmetinde çalıştığı Melik Sâlih ve Melik Muzaffer Davud'un isimlerine “es-Sâlihî” ve “el-Muzafferî” sıfatları ile atıf yapılmıştır (K.34). Çermik Ulu Camisi kitabesinde caminin bânisi İlaldı'nın için ise sadece “Mücâhidü'd-din, Hamiü'l-ümme” lâkablarının kullanıldığı görülmektedir (K. 2)

Latifiye Camisi vakfiyesinde camiye gelir vakfedenlerden biri olarak zikredilen ve Artuklu hanedanına mensup olması kuvvetle muhtemel İl Kutluğ Hatun içinse “el-Celile” ve “el-Mükerreme” sıfatlarının yanı sıra, “İl Kutluğ” ve “el-Hatun” gibi Türkçe unvanlar kullanılmıştır (K. 35). Öte yandan bu kitabe XIV. yüzyıl sonlarında hanedan içinde Türkçe unvanların kullanıldığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir

2. 3. 2. 3. Mimarlar

Artuklular'a ait inşa kitabelerinin fazlalığına rağmen, bu eserleri yapan mimar isimlerine az sayıda kitabede rastlanmaktadır. Mimar isimlerinin yer aldığı kitabeler ise sadece Diyarbakır'da bulunmaktadır. Bu durum ortaya çıkmasında, Diyarbakır'daki Artuklu öncesi Mervanî ve Büyük Selçuklular'a ait inşa kitabelerine mimar isminin

yazılması geleneğinin etkili olduğunu ve bu geleneğin Artuklular döneminde de sürdürüldüğünü söylemek mümkündür⁶⁵.

Mimar isminin zikredildiği kitabelerden en eskisi H. 595 (1198-9) yılına ait olan Fetih Kapısı (Bâbü'l-Ferec) kitabesidir (K.18). Burada mimar İsa Ebû Dirhem için “el-Bennâ” (mimar) ibaresinin yanı sıra “Bennâü'd-dürri” (İnci gibi yapan mimar) lakabı kullanılmıştır. Kitabelerden dönemin en aktif mimarı olduğu anlaşılan Cafer b. Mahmûd Halebî'nin ise Artuklu dönemine ait beş kitabede adı geçmektedir. İsmi geçtiği ilk kitabe olan H. 615 (1218-9) tarihli Halil Viran (Devegeçidi) Köprüsü kitabesinde “el-Üstâd” unvanıyla zikredildiği görülen Cafer b. Mahmûd Halebî (K.16, 16a), Mesudiye Medresesinde bulunan H. 620 (1223-4) tarihli kitabelerde ise “Tersîmü'l-Üstâd” şeklinde yapının planını çizen kişi olarak yer almaktadır. Yine aynı kitabelerde yapının mimarı “el-Bennâ” olarak geçen Mesûd'dur (K.18-19). Cafer b. Mahmûd Halebî'nin adının bulunduğu Artuklu dönemine ait son kitabede ise mimar, Takâk oğlu Osman'ın ustası olarak zikredilmiştir⁶⁶.

Öte yandan Halil Viran Köprüsü'nde bulunan sivri kemer şeklindeki kitabenin altında da eserin planını çizen kişi olarak “Tersîm” ibaresiyle zikredilen bir başka kişi de, Hısn Keyfâ Artukluları Meliki Nâsîrüddin Mahmûd'tur (16a). Onun dönemin bir başka özelliği ise mimar isimlerinin bulunduğu kitabelerin en çok bu devire ait olmasıdır (K.14,15,16). Nitekim İbrahim b. Bercis, Yahya b. İbrahim es-Sırfî/Sarfî ve son olarak Cafer b. Mahmûd Halebî olmak üzere üç farklı mimara görev vermiş olan Nâsîrüddin Mahmûd, kendisi de bir köprü ve burcun planını çizebilecek kadar mimarlık bilgisine sahip olduğu ve yapı sanatçılarına ayrıca bir önem verdiği de bu kitabelerden anlaşılmaktadır.

2. 3. 3. Aile Şeceresi

Kitabelerin genelinde meliklerin aile şecereleri hanedanın atası olan Artuk Bey'e kadar verilmiştir. Buna karşılık, şecerelerin kısaltılarak yazıldığı ya da soy ağacı sayılmadan sadece melik isimlerinin yer aldığı kitabeler de mevcuttur. Bu durumun ortaya çıkmasında kitabelerin konulacağı yüzey genişliğinin, yazılardaki karakter

⁶⁵ Sönmez, *a.g.e.*, s. 102. Mervanî ve Büyük Selçuklular'a ait mimar isimlerinin geçtiği kitabeler için bk. Sauvaget, “Inscriptions”, s.313-314, 317-318, No: 47-48, 57-58; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 228-229, 251, 252-253.

⁶⁶ Âmid'in H. 629 (1231-2) yılında Eyyûbîler tarafından ilhak edilmesinden sonra, Cafer b. Mahmûd Halebî Eyyûbîler döneminde de mimarlık yapmaya devam etmiş ve surlardaki bazı burçların çizimini yapmıştır. Bu kitabelerde ise kendisi “Şücâüddin” lakabıyla zikredilmiştir. Kitabeler için bkz. Sauvaget, “Inscriptions” s.325, No: 77-78; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 359-360.

boyutlarının ve yazı sıklığının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Geniş yüzeylerde bulunan kitabelerde yazının sığdırılması gibi bir sıkıntı olmadığından şecereler Artuk Bey'e kadar yazılmıştır. Daha dar alanlarda ise bunun kısmen kısaltıldığı ya da hiç verilmediği görülmektedir. Nitekim Kutbüddin II. Sökman'ın Mesudiye Medresesi avlusunda bulunan kitabesinde soy ağacı Artuk Bey'e kadar verilmişken (K. 7), eni daha kısa olan Mesudiye Medresesinin kuzey kapısındaki "Sökman b. Muhammed" şeklinde atalarından yalnız babasının ismi verilmiştir (K. 9). Bu kitabeyle neredeyse aynı ölçülere sahip Fetih Kapısı kitabesinde ise yalnızca kendi ismi bulunmaktadır (K. 8). Aynı şekilde Nâsırüddin Mahmûd'a ait Halil Viran Köprüsündeki sivri kemer şeklindeki kitabede soy ağacından yalnızca babası ve Artuk Bey'in ismi zikredilmiştir (K. 16 a)

Mardin Artuklularından Kutbüddin II. İlğazi'nin Mardin Ulu Camisi minare kaidesinde yer alan kitabesinde sadece kendi ismi bulunmakla birlikte, isminin sonuna "el-Artukî" ibaresi koyulmak suretiyle hanedana atıf yapılmıştır (K.24). Mardin Artuklularında Artuk Bey'e kadar soy ağacının verildiği son kitabe ise, Şehidiye Medresesinde bulunan Necmüddin I. Gazi'ye ait vakıf kitabesidir (K. 29). Bu dönemden sonra yazılan kitabelerde şecereler birkaç isimden meydana gelmesinin yanı sıra, Şemsüddin Melik Sâlih'in Diyarbakır Ulu Camisi kitabesinde yalnızca kendi ismi bulunmakta (K. 30), Ulu Caminin doğu duvarındaki ise babası Necmüddin II. Gazi'nin "Melik Mansûr" unvanıyla berber yer almaktadır(K.31). Benzer şekilde Lice Atak Köyündeki minare kitabesinde de bâninin ataları, Necmüddin I. Gazi'ye kadar isimleri zikredilmeden yalnızca kullandıkları unvanlar ile verilmiştir (K.32). Melik Muzaffer Davud'un kitabelerinde soy ağacına rastlanmazken (K.34-36), Sultan İsa'nın kitabesinde ise Melik Muzaffer Kara Arslan'a kadar zikredilmiş ve en sonuna "el-Artukî" ibaresi yazılmıştır (K. 37).

2. 3. 4. Halifeye Bağlılık İfadeleri

Kitabelerin genelinde meliklerin Abbasî Halifeliği ile ilişkilerini vurgulayan "Mu'înu Emîri'l-Mü'minîn, Nasîru Emîri'l-Mü'minîn, Zührü'l-Hilâfeti'l-Mu'azzama, Şihâbu Emîri'l-Mü'minîn, Zahîru Emîri'l-Mü'minîn ifadeleri bulunmaktadır. Bu ifadeler meliklerin sıfat, lâkap ve unvanlarının aksine, isimlerinin arkasında ayrıca yazılmışlardır. Artuklu kitabelerinde bu ifadenin en son görüldüğü kitabe ise Necmüddin Gazi dönemine (H. 637-658/1239-40-1259-60) ait Şehidiye Medresesi vakıf kitabesidir (K. 29). İlhanlı hükümdarı Hülâgû'nun H. 656 (1258) yılında Bağdat'a

girerek Abbasî halifeliğine son vermesi, Artuklu kitabelerine de yansımış ve bu dönemden sonra yazılan kitabelerde bu ifadeler yer verilmemiştir (K.30-40)⁶⁷.

Ortaçağ Sünnî İslâm devletlerinde, halifenin desteğini sağlamak, paralarda ve hutbelerde onların adını zikretmek, hükümdarların hem Müslüman halk nezdinde, hem de civar devletler karşısında hükümdarlıklarının meşruiyeti anlamına gelmekteydi. Artuklu melikleri de, gerek dönemin Abbasî halifelerinin isimlerini paralarında zikrederek, gerekse yazdırdıkları kitabelerde yukarıdaki ifadeleri kullanarak hem halkın, hem de civar emir ve beylerin nezdinde hükümlerine meşru bir dayanak oluşturmuşlardır. Nitekim İbnü'l-Ezrâk, H. 555 (1160) yılında dönemin Abbasî halifesi el-Müstencid Billah'ın, Necmüddin Alpi'ya hükümdarlık alâmetleri olan hil'at, teşrif ve ülkede okutulmak üzere bir menşur gönderdiğini ve şehirde menşurun okunduğu günün, görülmeye değer muhteşem bir gün olduğunu yazmaktadır⁶⁸.

2. 3. 5. Âyet ve Dua Terkipleri

Müstakil âyet kitabelerinin dışında, inşa, vergi ve vakıf kitabelerinde de bazı sûrelerden âyetler bulunmaktadır. Bunlarda inşa kitabelerinde bulunanlar Saff Sûresi'nin 13. âyeti "*yardım Allah'tandır ve fetih yakındır.*" (K.3,4,5), Bakara Sûresi'nin 261-262. ayetleri "*Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan tohum gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Allah lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir. Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kakmayan ve gönül incitmeyenlerin, Rab'leri katında mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur. Onlar üzülmeceklerdir de.*" (K.7), Mü'min Sûresi'nin, 16. âyeti "*Mülk, bir olan ve yok eden Allah'ındır*" (K. 15), Tevbe Sûresi'nin 18. âyeti "*Allah'ın mescitlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur.*" (K. 23), Neml Sûresi'nin, 19. âyeti "*Ey Rabbim! Beni; bana ve anne-babama verdiğin nimetlere şükretmeye ve razı olacağın salih ameller işlemeye sevk et ve rahmetinle salih kulların arasına kat.*" (K. 37) olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁷ Bağdat Abbasî Halifeliğinin yıkılmasından sonra Moğollardan kaçarak canını kurtaran Abbasî hanedanına mensup Ahmed b. Ez-Zahîr, Memlûk Sultanı Baybars tarafından Kahire'ye getirilerek H. 659 (1261) yılında halife ilan edilmiş ve böylece Abbâsî Halifeliği Mısır'a taşınmıştır (Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I s. 38.). Ancak Artuklular tarafından bu hilafetin tanınmadığı gerek bu dönemden sonra bastırdıkları sikkeler de isimlerini zikretmemiş olmalarından, gerekse kitabelerinde daha önce kullandıkları gibi halifeye vurgu yapan ifadeler kullanmamalarından anlaşılmaktadır. Bu dönem Artuklu sikkeleri için bk. Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 118-128.

⁶⁸ İbnü'l-Ezrak, s. 123; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 179.

Vergi ve vakıf kitabelerinin sonunda ise Bakara Sûresi'nin 181. âyetinin *“Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir ve hakkıyla bilendir.”* yanı sıra (K. 25, 27, 30), *“Bunu iade edenlere Allah lanet etsin”* (K.1), *“Kim buna muhalefet eder ve değiştirse, Allah'ın ve meleklerinin ve bütün insanların laneti üzerine olsun”* (K.25), şeklinde beddualara yer verilerek, kitabelerde belirtilenlere muhalefet edenlerin ya da uymayanların günaha gireceklerine dikkati çekilmiş ve bu tarz manevi vurgularla insanların kurallara riayet etmesi istenmiştir.

Bunların dışında eseri yaptıran, vakfeden ya da vergilerin kaldırılması emrini veren melik ya da diğer kişiler için de bir takım dua terkipleri kitabelerde mevcuttur. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: *“Allah saltanatını daim etsin.”* (K.1,2,6), *“Allah günlerini daim etsin.”* (K. 5, 11), *“Allah saltanatını ebedi kılsın.”* (K. 13), *“Allah ona yardımını artırsın ve iktidarını iki kat yapsın. Ya Rab, nimetlerini onun üzerine daim et. Her taraftan, sağından, solundan, önünden, arkasından rahmetinle ona ilahi saadetini kılavuz et. Ebedi minnetler, akıl ihsan eden Allah'a mahsustur.”* (K. 14) *“Allah daim kılsın”* (K. 14 yapı için), *“(Allah'ın) ona yardımını bol olsun.”* (K. 15) , *“Allah hepsine rahmet eylesin.”* (K. 20), *“Allah onu(n yaptığı) kabul etsin”* (K. 6, 26, 28), *“Allah ona rahmet etsin.”* (K. 2, 26), *“Allah onları rahmetiyle sulasın ve onlardan razı olsun (K. 27), “Allah bana yeter.”* (K. 28) *“Allah ona yardımını artırsın.”* (K. 7, 28,31), *“Allah ona yardımını artırsın mülkünü ve ikbalini, dünyada ve ahirette yüceliğini daim kılsın “(K.29), “Allah (onun) saltanatını daim kılsın, yerini ve onun mekânını ve gücünü Başak Yıldızına kadar yüceltsin. Uzak diyarlardaki şöhretini, keremini, boyunlardaki kolyeler gibi olan şerefli sadakalarını kaldırmamasın.”* (K. 30), *“Allah onu korusun.”* (K. 31), *“Allah onun halini düzene koysun ve (ahiret gününde) iyiliklerini mizanında ağırlaştırsın.”* (K. 33), *“Allah onu gayesine ulaştırсын. Allah vadettiği kazancı ona versin”* (K.34), *“Allah onun toprağını temiz kılsın”* (K. 35), Hz. Peygamber'e Salat ve Selam (K. 25, 27).

Son olarak Belek Gazi'nin mezar kitabesinde Tevbe Sûresi'nin 21. âyeti *“Rableri onlara, katından bir nimet, bir hoşnutluk ve kendilerine içinde tükenmez nimetler bulunan cennetler müjdelemektedir.”* ile Âl-i İmrân Sûresi'nin 169. âyeti *“Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümlerini sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak*

rızıklandırılmaktadırlar.” yer almakta, yine aynı kitabe de “Allah kabrini nurlandırısın ve ondan razı olsun.” duası bulunmaktadır (K. 43).

2. 3. 6. Tarih

Metin kompozisyonu diziliminde son ibare kitabelerin tarih kısımlarıdır. Artuklu kitabelerinin tamamına yakınında tarih yer almaktadır. Bunların büyük bir kısmında sadece yıl verilirken, bazılarında ay ismi ve yıl (K. 20, 26, 27, 28, 40), bazılarında ise “... senesinin ... ayının ...cı günü” şeklinde tam tarih bulunmaktadır (K. 25, 34, 36). Az sayıda olmakla birlikte tarih kısmında “...senesinin aylarında” ifadesine de rastlanmaktadır (K. 6, 38). Tarih kısımlarında gün isminin yazılı bulunduğu tek kitabe ise Mardin Ulu Camisi duvarında yer alan ve “Peygamberimiz Muhammed’in -Allah’ın salâtı üzerine olsun- hicretinin 582. (1186) yılının Muharrem (Nisan) ayının son on gününün Cuma’sı tarihinde.” ifadesinin yazılı olduğu Yavlak Arslan dönemine ait vergi kitabesidir (K.24).

Öte yandan bazı kitabelerde tarih ile birlikte “... في ایام...” (...’nın günlerinde) kalıbının da kullanıldığı görülmektedir (K. 28, 31, 43). Bu ifade melikler dışındaki bir kişinin yaptırdığı eserlere ait kitabelerde bulunmakta ve eserin hangi melik zamanında yapıldığına, eserin yapıldığı bölgeye hangi hükümdarın egemen olduğuna dair bilgi vermesi bakımından önem arz etmektedir. Son olarak bilinçli şekilde tarih yazılmamış olan kitabelerin yanı sıra (K. 2, 15, 22, 32), bazılarının zaman içinde aşınması veya parçalarının kaybolması nedeniyle tarihleri tam olarak netleştirilemeyen kitabeler de mevcuttur (K. 4, 5, 11, 17, 29, 36, 39, 41).

SONUÇ

Erken dönem Anadolu'da kurulan beylikler arasında en uzun ömürlüsü olan ve yaklaşık üç asır varlığını sürdüren Artuklular, kuruldukları ilk dönemlerden sonra siyasî olarak ivme kaybetmeler de, hâkim oldukları şehirlerde giriştikleri imar faaliyetleri ve uyguladıkları malî politikalar ile memleketlerini her dönem cazibe merkezi haline getirmeyi başarmışlardır. Bu sürecin en önemli belgeleri ise şüphesiz Artukluların vücuda getirdikleri eserlerde bulunan kitabelerdir. Daha önce muhtelif araştırmacılar tarafından okunan bu kitabeler, toplu olarak değerlendirilmemiş ve daha çok bölgesel araştırmalarla sınırlı kalmıştır.

Bu çalışmada Artuklular'a ait kitabeler bir araya getirilerek, sistematik bir kataloğu meydana getirilmiş ve önceki çalışmalarda yanlış okunan veya okunamayan ibareler düzeltilmek suretiyle en doğru şekilde yayınlanmaya ve dönemin siyasî olayları da göz önüne alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak bazı kitabelerde mevcut tahribattan dolayı okunması mümkün olmayan bölümlerle de karşılaşmıştır. Ayrıca Artuklu dönemine ait Latifiye Camisi vakfiye kitabesi de ilk defa bu çalışmada, kitabenin el verdiği ölçüde okunarak tercümesi yayınlanmıştır.

Artuklulara ait 35 inşa, 5 vakıf ve 3 vergi kitabesi olmak üzere 43 adet kitabe tespit edilmiştir. Müstakil âyet kitabeleri ile birlikte bu sayı 57'ye çıkmaktadır. Ambar Çayı Köprüsü ve Tâcüddin Mesud Medresesi minare kaidesinde bulunan kitabeler ise günümüze ulaşmamış, yine Hısn Keyfâ Artuklularından Nûrüddin Muhammed dönemine ait Diyarbakır Surlarında bulunan ve daha önce araştırmacılar tarafından okunan bir kitabeye de yapılan saha araştırmasında maalesef rastlanmamıştır. Diğer kitabeler ise günümüzde halen mevcuttur. Bunların çoğu günümüze sağlam bir şekilde ulaşmışken, bazılarının eksik yahut eskiye nazaran oldukça aşınmış bir durumda oldukları görülmektedir. Mardin'de bulunan kitabelerden Şehidiye ve Latifiye Medresesi vakıf kitabeleri, Mardin Ulu Camisi vergi kitabesi, Melik Mahmud Camisi

portal kitabesi, Sultan İsa Medresesi'nin muhtelif yerlerinde bulunan bazı kitabeler bu gruba dâhil edilebilir. Diyarbakır'da bulunanların kısmen daha iyi bir durumda olduğu görülmekle beraber, özellikle Diyarbakır İç Kalesinde yer alan kitabeler büyük tahribata uğramış, yine İç Kalede cezaevi olarak kullanılan bina üzerindeki bir kitabe ise sıva ile kapatılmıştır. Harput Artuklularına ait kitabeler de aynı şekilde parçalar halinde bulunmaktadır. Artukluların başşehirlerinden birisi olan Hasankeyf'te ise Artuklu yapılarının zaman içinde harap olmasından dolayı bu döneme ait kitabe bulunmamaktadır.

Bununla birlikte, Artukluların Hısn Keyfâ kolunun H. 629 (1231-2) yılında yıkılmasına rağmen, Mardin kolunun varlığını XV. yüzyılın başlarına kadar sürdürmesi, bu iki kola ait kitabelerin ancak XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar karşılaştırılabilmesini mümkün kılmaktadır. Bu iki kolun aynı dönemde yazılmış kitabeleri ise oldukça sınırlıdır. Keza Hısn Keyfâ Artuklularına ait ayet kitabeleri dışında 21 adet kitabe bulunurken, bu kitabelerle çağdaş Mardin Artuklularına ait yalnızca 8 adet kitabe mevcuttur. Bu durum, Mardin'deki ilk dönem Artuklu hükümdarlarına ait eserlerin günümüze ulaşmamasının ya da kısmen ulaşmasının bir sonucu olmalıdır. Ayrıca böyle bir farkın ortaya çıkmasında Hısn Keyfâ Artuklularının, özellikle H. 579 (1183-4) yılında Diyarbakır'ı ele geçirdikten sonra giriştikleri yoğun imar faaliyetlerinin de etkili olduğu düşünülebilir.

Hısn Keyfâ koluna ait kitabeler özellikle Diyarbakır ve çevresinde yoğunlaşmıştır. Buna karşılık Mardin koluna ait kitabelere Mardin ve çevresi başta olmak üzere, Silvan ve Diyarbakır'da da rastlanmaktadır. Harput Artuklularına ait kitabeler ise başkentleri olan Harput'la mahduttur.

Artuklu kitabelerinde bazı âyet kitabeleri dışında kûfî yazının kullanımı erken dönem birkaç kitabe ile sınırlı kalmış, daha sonraki dönemlerde ise sülüs yazı tercih edilmiştir. Özellikle Diyarbakır'da bulunan kitabelerde yazı türünün dönemlere göre nasıl bir gelişim gösterdiği takip edilebilmektedir. Bu anlamda en güzel örnekler ise Nâsirüddin Mahmûd dönemine ait kitabelerdir. Yine Artuklu kitabelerini kullanılan yazı türüyle bölgeye daha önce hâkim olmuş devletlere ait kitabelerden kolayca ayırt edebilmek mümkündür.

Artuklulara ait inşa kitabelerinin köprü, medrese, cami, burç ve sur olmak üzere gerek sivil, gerekse askerî her türden eserde buldukları görülmektedir. Hısn Keyfâ

Artuklularına ait olanlar cami, medrese ve köprünün yanında şehir güvenliğinin en büyük sigortası olan Diyarbakır Surlarında yoğunlaşmıştır. Artuklular dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı surları her dönem tahkim ve tamir ettirmişler ve doğal olarak üzerlerine de kitabe koydurmuşlardır. Mardin koluna ait olanlar da cami, medrese, köprü, burç gibi muhtelif mekânlarda yer almakta ve bunlar arasında cami ve medreseler öne çıkmaktadır. Harput Artuklularına ait inşa kitabeleri ise bir burç ve bir maristan inşasına dairdir. İnşa kitabelerinde mimar isminin yer aldığı kitabelere ise sadece Diyarbakır'da rastlanmaktadır. Bu özelliğin Diyarbakır'da bulunan kitabelere özgü olması, şehre daha önce hâkim olan Mervanî ve Büyük Selçukluların kitabelerinde verilen mimar ismi geleneğinin Artuklular tarafından da devam ettirildiğini göstermektedir.

Mevcut inşa kitabelerine bakıldığında, Hısn Keyfâ kolunda Halil Viran (Devegeçidi) Köprüsü ile Yedi Kardeş Burcu planlarını çizecek kadar kendisinin mimarlık ve mühendislik bilgisi olduğu anlaşılan Nâsırüddin Mahmud öne çıkarken, Mardin kolunda ise her melik döneminde bir veya birkaç eserin yapıldığı, ya da var olan bir yapıya gelirler vakfedilerek o eserlerin devamlılığının sağlandığı görülmektedir. Keza Hısn Keyfâ koluna göre, Mardin koluna ait vakıf kitabelerinin çokluğu da bunu desteklemektedir. Yine meliklerin cami ve medreselere zengin gelirler vakfettikleri mezkûr kitabelerden anlaşılakta, bu da Artuklu meliklerinin ilim ve kültür faaliyetlerine verdikleri önemi göstermektedir. Hanefî mezhebine mensup Artukluların mezhebî bir taassup içinde olmadıkları, II. Sökman'ın yaptırdığı Mesudiye Medresesi vakıf kitabesinde medresenin dört mezhep fakihlerine (öğrencilerine) vakfedildiği, Mardin vakıflarında ise müderris ve öğrencilerin Hanefî ve Şaffî olmalarının belirtildiği görülmektedir. Bununla birlikte cami ya da medreselere sadece meliklerin değil, diğer hanedan mensuplarının veya diğer kişilerin de gelirler vakfettikleri tespit edilmektedir. Nitekim Latifiye Camisi vakıf kitabesinde Melik Fahrüddin Davud'un yanı sıra İl Kutluğ Hatun ve Hasan kızı Hatune'nin isimleri de vâkıf olarak kitabede zikredilmiştir.

Kuruldukları dönemden itibaren hâkim oldukları topraklarda iktisadî hayatın gelişmesi ve şehirlerin zenginleşmesi için çalışan Artuklular, yaptırdıkları çarşı-pazar, han ve köprüler ile bölgenin ticari hayatına katkıda bulunmuşlar, yine bu ticari hayatı olumsuz etkileyen vergileri kaldırarak, hâkimi oldukları şehirleri civar ülkelerdeki çiftçi ve tüccarlar için bir cazibe merkezi haline getirmişlerdir. Nitekim Artuklulara ait en eski

tarikli kitabelerden birinin vergi, diğ erinin ise köprü kitabesi olması bu anlamda dikkate ş ayandır.

Bir Türkmen beyliğı olan Artukluların, farklı etnik ve dinî unsurlarla bir arada yaş amalarına rağmen millî geleneklerine bağı lılıkları da kitabelerine yansımış, Arapça ve Farsça unvanların yanı sıra, “Alp İnanç, Yabgu, Kutluğ Beg” gibi Türkçe unvanları da kitabelerde kullanmışlardır. Daha çok Hısn Keyfâ Artuklularına ait kitabelerde görülen bu unvanlara, Mardin Artukluların da ise sadece Necmüddin I. Alpı dönemine ait kitabelerde rastlanmaktadır. Artuklu melikleri her ne kadar paralarında tâbi-metbû ilişkileri gereğı “sultan” unvanını XIV. yüzyılın ortalarına kadar resmî olarak kullanamamış olsalar da, XII. yüzyılın sonlarından itibaren kitabelerinde kullanmaktan kaçınmamışlardır.

Son olarak, yüzyıllar boyu gerek insan, gerekse doğ a kaynaklı tahribata maruz kalmasına rağmen, bu olumsuzluklara dayanarak günümüze kadar ulaşabilmiş kitabelerin hak ettikleri değ eri gördükleri maalesef söylenemez. Bu nedenle muhtelif sebeplerle zarar görmüş kitabelerin onarılması ve temizlenmesi ya da müzelere kaldırılması gerektiğı gibi, bilhassa restorasyon çalışmaları sırasında kitabelere daha özenle davranılması zorunludur. Memleketin bir nevi tapusu ve tarihî veri açısından son derece önemli olan bu kitabelerin, Artuklulardan günümüze miras kalmış eserlerle beraber korunması ve gelecek nesillere ulaştırılması ise, öncelikle bu mirasın üzerinde yaşayan bizlerin görevidir.

KAYNAKÇA

Acar, H. İbrahim, “Öşür”, *DİA*, XXXIV, s. 97-103.

Agacanov, Sergey, *Selçuklular*, İstanbul 2006.

Akçay, İlhan, “Harput’ta Ulu Cami”, *Yeni Fırat*, 27, Elazığ 1966, s. 15-22.

Akok, Mahmut, “Diyarbakır Ulucami Mimarî Manzumesi”, *Vakıflar Dergisi*, VIII, 1969, s. 113-139.

Akyüz, Gabriyel, *Mardin İli’nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, İstanbul 1998.

_____, *Deyrulzafaran Manastırı’nın Tarihi*, Mardin 1998.

Alptekin, Coşkun, “Artuklular”, *DİA*, III, s. 415-419.

_____, “Belek b. Behram” *DİA*, V, s.

_____, “Zengî”, *İA*, XIII, s. 526-532.

_____, “Selçuklular Zamanında Harput”, *Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s. 45-51.

Altun, Ara, *Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978.

_____, “Anadolu’da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar”, *Vakıflar Dergisi*, X, 1973, s. 229-233.

_____, “Harput Ulu Camii’nin Durumu”, *Sanat Tarihi Yıllığı, 1972-1973*, V, İstanbul 1973, s. 79-94.

_____, *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 2011.

_____, “Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not”, *Vakıflar Dergisi*, IX, İstanbul 1971, s.191-200.

Ardıçoğlu, Nurettin, “Harput Artuk Oğulları’na Ait Kitabeler ”, *Türkiyat Mecmuası*, VI (1936-1939), İstanbul 1939, s. 41-48.

_____, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964.

Artuk, Cevriye, “Artuklu Aynaları ve Bir Artuklu Tabacı”, *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, Elazığ 1992, s. 73-78.

Artuk, İbrahim, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944.

_____, “Dunaysır’da Artuk Oğulları Ulu Camii”, *Belleten*, X/37, Ankara 1946, s. 167-169.

_____, “Diyarbakır ve Mardin’in Bâzı Önemli Yapıları”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, II, İstanbul 1971, s. 65-74.

_____, “Hasankeyf-Amid Artukluları Paraları”, *Kara Amid Dergisi*, II-III/2-4, İstanbul 1960, s. 358-365.

_____, “Mardin Zinciriye Medresesi ve Bânisi”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 191-200.

_____, “Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı”, *Belleten*, XI/41, Ankara 1947, s.126-135.

_____, “Artukoğlu Belek’in Hayatı ve Mezarı”, *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, Elazığ 1992, s. 79-86.

Artuk, İbrahim - Cevriye, *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul 1993.

_____, “Bazı Önemli Kitabeler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, (Prof. Dr. Şerif Başstav’a Armağan), XXV/1(1987), Ankara 1988, s.15-24.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı I-II*, İstanbul 1973.

_____, “Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Rapor (1961)”, *Arkeoloji Dergisi*, XI, Ankara 1962, s. 10-18.

Ataoğlu, Remzi, “Alaeddin Keykubad ve Türkiye Selçukluları-Artuklu Münasebetleri”, *Selçuk Dergisi (I. Alâeddin Keykubat Özel Sayısı)*, III, Konya 1988, s. 73-78.

_____, “Artuklu-Eyyubi İlişkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, X, İzmir 1995, s.71-90.

_____, “Harput’ta Artuklu İdaresi”, *Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s. 53-57.

_____, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1989.

_____, “Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Davud’un Siyasî Faaliyetleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI, sayı: 27, Ankara 1994, s.33-43.

Bakırer, Ömür, “Anadolu Selçuklu Dönemi Yapı Kitabeleri”, *V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995)*, Konya 1996.

Bal, M. Suat, “Anadolu’da Siyasi Birliğin Kurulması Yönüyle Türkiye Selçuklu-Artuklu Devletleri İlişkileri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-27 Ekim 2007)*, I, s. 84-88.

Baltacıoğlu, İ. Hakkı, *Türkler’de Yazı Sanatı*, Ankara 1958.

Baluken, Yusuf, “Harput Artukluları” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-27 Ekim 2007)*, s. 223-234.

Barkan, Ömer Lütfi, “Öşür”, *İA*, IX s. 482-488.

Barthold, V. V., *Orta -Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K. Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara 2006.

Baş, Gülsen, *Diyarbakır’daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Van 2006.

Bayburtluoğlu, Zafer, *Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum 1993.

Bayram, Sadi, “Arşivlerde Kayıtlı Mardin’de Yapılmış En Eski Vakıflar: İmam Zeynel Abidin’in 1158 M. Tarihli ve Artukoğulları’ndan Kutbuddini İlgazi İbni Melik Necmeddin İbni Emir Timurtaş 1178 M. Tarihli Vakfiyeleri”, *Makalelerle Mardin*, I, haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 289-306.

Berchem, Max Van, “Arabische Inschriften aus Armenien und Diyarbekr”, C. F. Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin 1907, s. 125-160.

_____, “Arabische Inschriften”, *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, Max Von Oppenheim, Leipzig 1913, s. 1-156.

Berchem, Max Van– Strzygowski, Josef, *Amida*, Hiedelberg 1910.

- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, I-II, Ankara 1996.
- _____, *Diyarbakırım*, Ankara 1986.
- Bezer, Öğün Gülay, “Harput’ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, *Belleten*, LXI/230, Nisan 1997, s. 67-92.
- Bizbirlik, Alpay, *16.Yüzyil Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği’nde Vakıflar*, Ankara 2002.
- Bosworth, Clifford Edmund, *DođuŐtan Günümüze İslâm Devletleri*, çev. Hande Canlı, İstanbul 2005.
- Bulduk, Abdulgani, *el-Cezîre’nin Muhtasar Tarihi*, haz.Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2004.
- _____, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Ankara 1999.
- Buluç, Saadettin, “Şaman”, *İA*, XI, s.310-335.
- Cahen, Claude, “Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides”, *Journal Asiatique*, CCXXVII, Paris 1935, s. 219-276.
- _____, “Artukids” *EI²*, I, s. 662-667.
- Canard, Marius, *Historie de la Dynastie des H’amdandides de Jazîra et de Syrie*, I-II, Cezayir 1951.
- _____, “al-Djazira”, *EI²*, II, s. 523-524.
- _____, “Diyâr Mudar”, *EI²*, II, s. 347.
- Canard, M. - Cahen, C., “Diyâr Bakr” *EI²*, II, s. 343-345.
- Çetin, Altan, *Memlûk Devleti’nin Kuzey Sınırı*, Ankara 2009.
- Çetin, Nihat, “Aklâm-ı Sitte”, *DİA*, I, s. 276-280.
- Çetintaş, S., *Sivas DariŐŐifası: 614-1217*, İstanbul 1953.
- Çevik, Adnan, *XI-XIII. Yüzyillarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.
- _____, “Selçuklu Fütuhatı Ardından Diyarbakır ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Kadar Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, s.137-152.

_____, “Üç Yüzyıllık Bir Başkent: Mardin”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, edit. İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 63-77.

_____, “XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınaloğulları”, *Türkler*, VI, Ankara 2001, s. 491-499.

_____, “İlk Çağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)’nin Tarihi Coğrafyası” s. 104, *Makalelerle Mardin*, I, haz.İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s.105-139

Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul 2011.

Çulpan, Cevdet, “Diyarbakır Kuzeyi: Devegeçidi Suyu Köprüsü: Artukoğulları Devri H. 615 M. 1218”, *Sanat Tarihi Yıllığı 1969-1970*, III, İstanbul 1970. s. 286-290.

_____, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Ankara 2002.

_____, “XII. Yüzyıl Artukoğulları Devri Taş Köprüleri ve Özellikleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı 1969-1970*, III, İstanbul 1970, s. 89-120.

Dalkılıç, Neslihan- Halifeoğlu, Meral, “Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler”, *I.Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu (25-27Mayıs 2009) Bildiriler Kitabı*, Ankara 2010, s. 369-382.

Danık, Ertuğrul, *Ortaçağda Harput*, Ankara 2001.

_____, “Orta Çağ Harput’unun Kentsel Gelişimi”, *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I, Elazığ 1999, s. 17-47.

_____, “Orta Çağ’da Harput Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları” , XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı (26-30 Mayıs 1997), Ankara 1998, s. 156-163.

Darkot, Besim, “Diyarbakır”, *İA*, III, s. 601-605.

_____, “Harput”, *İA*, V/I, s. 296-299.

_____, “Hısn Keyfâ”, *İA*, V/I, s.452-454.

_____, “Meyyafarikin” *İA*, VIII, s. 195-201.

Dede Korkut Hikayeleri, haz. Orhan Şaik Gökay, İstanbul 2006.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2006.

- Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, I-III Ankara 1985-86.
- Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1988.
- Duran, Remzi, *Selçuklu Devri Konya Kitabeleri*, Ankara 2001.
- Durukan, Aynur, “Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler” *Vakıflar Dergisi*, XXVII, Ankara 1998.
- _____, “Harput Ulu Cami'nin Düşündürdükleri”, *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I, Elazığ 1999, s. 305-337.
- Ebu'l-İzz İsmail b. er-Rezzâz el-Cezerî, *Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap*, Tıpkı Basım, Ankara 1999.
- Erdem, Sargon, “Çift Başlı Kartal ve Anka Üzerine”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8, İstanbul 1990, s. 72-80.
- Erpolat, M. Salih, “Artuklulardan Osmanlılara İntikal Eden Vakıflar”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-27 Ekim 2007)*, II, s. 453-470.
- Esin, Emel, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul 2004
- Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. S. Ali Kahraman-Y. Dağlı, IV/1, İstanbul 2010.
- Gabriel, Albert, *Voyages Archéologiques dans le Turquie Orientalie*, I. Texte, Paris-E.de Boccard 1940.
- _____, Mardin ve Diyarbakır Vilâyetlerine İcra Olunmuş Bir Arkeolojya Seyahati Hakkında Rapor”, *Türk Tarihi Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, I, İstanbul 1933, s. 130-138
- _____, *Diyarbakır Surları*, çev. Kaya Özsezgin, Diyarbakır 1993.
- _____, “Dunaysır”, *Ars İslamica*, IV, Michigan 1937, s. 352-368.
- Garden, R. J., “Description of Diyarbakır”, *The Journal Of The Royal Geographical Society*, XXXVII, London 1867, s. 182-193.
- Gedikli, Yusuf, “Yabgu Unvanının Mana ve Menşeyi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 167, Nisan 2007, s. 49-68.

- Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, II, Ankara 1999.
- Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991.
- Gül, Muammer, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-27 Ekim 2007)*, II, s. 431-452.
- Gün, Recep, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazı Kullanımı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1999.
- Günel, Veysi, "Mardin İlindeki Artuklu ve Süryani Tarihsel Mirasının Coğrafi Dağılışı", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-27 Ekim 2007)*, II, s. 315-336.
- Günay, Hacı Mehmet, "Süknâ", *DİA*, XXXVIII, s. 48-50.
- Güner, Ahmet "Melik", *DİA*, XXIX, s. 51-53.
- Güncüt, Bedri, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır 1937.
- Günüç, Fevzi, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Celî Sülüs Hattı", *V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995)*, Konya 1996, s. 185-191.
- Halil Edhem, *Kitabeler Nasıl Kayıt ve Zapt Olunmalıdır*, Ankara 1940.
- Halil, İmâdeddin, *el-İmaratü'l-Artukiyye fi'l-Cezîre ve's-Şam*, Beyrut 1980.
- Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr ve İng. trc. G. Le Strange, Leiden 1915.
- Hillenbrand, Carole, "The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century", *Studia Islamica*, LIV, Paris 1981, s. 129-153.
- _____, "Mayyâfârikîn" *EI²*, VI, s. 930-932.
- Hinz, Walther, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", çev. Fikret Işıltan, *Bulleten*, XIII/52, Ekim 1949, s. 771-793.
- _____, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- _____, "Nüreddin Muhammed", *İA*, IX, s. 361-362.

Ilisch, Ludger, *Geschichte Der Artuquidenherrschaft Von Mardin Zwischen Mamluken und Mongolen (1260-1410 AD)*, Münster 1984.

İbn Battûta Seyahatnâmesi, I-II, çev. Sait Aykut, İstanbul 2004.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Abdülkerim Özeydın, X-XII, İstanbul 1987.

İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992.

İlhan, M. Mehdi, "Artuklular ve Siyasi Faaliyetleri", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 200)*, Ankara 2001. s. 113-144.

İlter, Fügen, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri", *Vakıflar Dergisi*, VIII, İstanbul 1969, s. 197-208.

_____, *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*, Ankara 1978.

İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara 1998.

_____, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 2006.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953

_____, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2009.

Kallek, Cengiz, "Rıtl", *DİA*, XXXV, s. 52-55.

_____, "Meks" *DİA*, XXVIII, s. 583-588.

_____, "Hisbe" *DİA*, XVIII, s. 133-142.

Karabacek, J. Von, *Zur Orientalischen Altertumskunde*, I, Wien 1907.

Kâtip Ferdî, *Mardin Mülûkü Artukiyye Târihi*, nşr. Ali Emirî, İstanbul 1331.

Kayhan, Hüseyin, "İbnü'l-Ezrak'ın "Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid"inde Geçen XII. Yüzyıla Ait Artuklu Eserleri", *Ortaçağ'da Anadolu (Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan)*, Ankara 2002, s. 343-354.

Kırzioğlu, Fahrettin, "Atak'ta Artuklu Vali Melik Âdil'in Minare Kitabesi ve Atak/Lice Ocaklı Beğleri Zırkiler, Lice Kitabeleri", *Kara Amid Dergisi*, II-III/ 2-4, İstanbul 1960, s. 370-375.

_____, “Çermik Kasabası Üzerine Notlar”, *Kara Amid Dergisi*, I, S. 1, İstanbul 1956, s. 266-281.

Konyalı, İsmail Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.

Konyar, Basri, *Diyarbakır Tarihi-Kitabeleri-Yıllığı*, I-III, Ankara 1936.

Köprülü, Fuad, “Artuk Oğulları”, *İA*, I, s. 617 - 625.

_____, “Arslan”, *İA*, I, s. 598-609.

_____, “Bâc”, *İA*, II, s. 187-190.

_____, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, İstanbul 1939, s. 17-31.

_____, “Ortazaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, İstanbul 1939, s. 33-50.

Kuban, Doğan, *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, I, İstanbul 1965.

Kucur, S. Sadi, *Sivas, Tokat ve Amasya’da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları - Vakfiyelere Göre-*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.

_____, “Eyyübî ve Türkiye Selçuklu Devletleri Arasında Bir Mardin Artuklu Hükümdarı: Artuk Arslan ve Bastırdığı Sikkeler”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu* (25-27 Ekim 2007, Mardin) ’nda sunulan tebliğin yayınlanmamış metni.

Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, I, Ankara 1969.

Lane, Edward W., *Arabic-English Lexicon*, Beyrut 1968.

Lane-Poole, Stanley, *Numismata Orientalia Coins Of The Urtuki Turkumans*, London 1875.

Mayer, Leo Ary, *Islamic Architects And Their Works*, Genève 1956.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Taihi*, Ankara 1997.

_____, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007.

_____, “Sipehsâlâr”, *DİA*, XXXVII, s. 259-260.

_____, “Sipehsâlâr: I. Sâmânîler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI, S. 1, Temmuz 2011, s. 139-150.

_____, “Sipehsâlâr: II. Gazneliler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI, S. 2, Aralık 2011, s. 459-473.

Mıynat, Ali, *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2008.

Minorsky, Vladimir, “Mardin”, *İA*, VII, s. 317-322.

_____, “Meyyafarikin”, *İA*, VIII, s. 196-201.

_____, “Mayyâfârikîn” *EP*, VI, s. 928-929

_____, “Tûrân”, *İA*, XII/2, s. 107-114.

Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2012.

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Tarzi, İstanbul 1994.

Oğuzoğlu, Yusuf, “Hasankeyf”, *DİA*, XVI, s. 364-368.

Oral, M. Zeki, “Harput Ulu Cami Duvarındaki Vergi Kitabesi”, *VI. Türk Tarih Kongresi Ankara (20-26 Ekim 1961) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s.140-145.

_____, “Anadolu’da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri”, *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara 1962, s. 25-77.

Ögel, Bahaeddin, “Toğrul Bey’in Adı Hakkında” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 201-207.

_____, “Türklerde Kartal ve Kartal Arması” *Türk Kültürü*, X/118, Ağustos 1972, s. 208-226.

_____, *Türk Mitolojisi*, I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

Ögel, Semra, “Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Aslan Figürü”, *Belleten*, XXVI/103, Ankara 1962, s. 530-534.

Öney, Gönül, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Aslan Figürü”, *Anadolu (Anatolia)*, XIII, 1969, ayrı basım, Ankara 1971.

_____, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 139-172.

_____, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabartmaları”, *Belleten*, XXXIV/133, Ankara 1970, s. 83-101.

_____, “Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri” *Belleten*, XXXIII/130, Ankara 1969, s. 171-191.

_____, “Bizans Figürlerinde Anadolu Selçuk Etkisi”, *Selçulu Araştırmaları Dergisi*, III, s. 91-103.

Önder, Mehmet, “Selçuklular ve Artukoğullarında Çift Başlı Kartallar”, *Türk Yurdu*, II/286 (5. Seri), Temmuz 1960, s. 13-14.

Özaydın, Abdülkerim “Hatun”, *DİA*, XVI, s. 499-500.

Özgüdenli, G. Osman, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.

Özkurt, Kemal “Türk-İslâm Epigrafisinde İmar (Yapı) ve Mimar (Ustalığa) İlişkin Terimler” *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, XVI, Erzurum 2006, s. 73- 106.

Parla, Canan, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hâkim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s. 247-283

_____, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 22/1, Ankara 2005, s. 57-84.

Parlar, Gündegül, “Çift Başlı Kartal Figürlü Bir Artuklu Sikkesi Üzerine”, *Vakıf ve Kültür Dergisi*, I/4, Ankara 1999, s. 20-21.

Plessner, M., “Melik”, *İA*, VII, s. 664-665.

Pritstak O., “Karahanlılar”, *İA*, VI, s. 251-273.

Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1999.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1992.

Sağlam, Osman Ferid, “Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Bazı Kitabelerle Meskûkatın Millî Tarihe Hizmetleri”, *IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 10-14 Kasım 1948) Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1952, s. 158-174.

Sarınay, Yusuf, “Turan”, *DİA*, XXXXI, s. 407-408.

Sauvaget, Jean, “Inscriptions Arabes”, A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans le Turquie Orientalie*, I. Texte, Paris-E.de Boccard 1940. s. 289-356.

_____, *Quatre Décrets Seldjoukides*, Paris 1947.

_____, “La Tombe de l’Ortokide Balak” *Ars Islamica*, V, Michigan 1938, s. 207-215.

Sauvaget, J., Combe Et., Wiet, G., *Répertoire Chronologique d’Epigraphie Arabe*, VIII, IX, X, XII, XVII, La Caire 1937, 1939, 1943, 1982.

Savcı, Süleyman, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır 1956.

_____, “Diyarbakır Kitabeleri”, *Karacadağ*, II/18. Diyarbakır 1939, s. 15-16, No: 37.

_____, “Tarihî Tenkitler: Harput Ulu Camiindeki Artıkoğulları Kitabesi”, *Karacadağ*, VI/67, Diyarbakır 1944, s. 9-11.

Savcı, Süleyman - Baykal, Kazım, “Diyarbakır’daki Kitabelerde Yazılı Türk İsim Ve Unvanları İle (Yabgu) Tabiri”, *Karacadağ*, 4, S. 44, Diyarbakır 1941, s. 323-327.

Savran, Ahmet, “Meyyâfârikin”, *DİA*, XXIX, s. 511-512.

Serin, Muhittin, *Hat San ’atımız*, İstanbul 1982.

_____, “Sülüs”, *DİA*, XXXVIII, s. 128-130.

Sevim, Ali, *Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara 2000.

_____, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI, s. 101, Ankara 1962, s. 121-146.

_____, “Artukoğlu İlgazi”, *Belleten*, XXVI, S. 104, Ankara 1962, s. 650-691.

_____, “Artukoğlu Sökmen’in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI, S. 103, Ankara 1962, s. 501-520.

_____, “Artuk b. Eksük”, *DİA*, III, s. 414-415.

_____, “İnalıoğulları”, *DİA*, XXII, s. 257-258.

_____, “Sökmen”, *İA*, X, s. 763-766.

_____, “Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi”, *Belleten*, XXIV/94, Ankara 1960, s. 209-232.

_____, “Temürtaş’ın Halep Hâkimiyeti” *Belleten*, XXV, S.101, Ankara 1961, s. 573-581.

- _____, “Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması” *Atatürk Konferansları V (1971-1972)*, Ankara 1975, s. 299-307
- Sourdel, Dominique, “Dunaysar” *EF*, II, s. 626.
- Sönmez, Zeki, *Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989.
- Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, II, İstanbul 1972.
- _____, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971.
- Streck, M., “Düneysir”, *İA*, III, s. 664.
- Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, I-IV, İstanbul 1958.
- Süleyman Efendi Buhârî, *Lûgat-i Çağatay ve Türk-i Osmanî*, I, İstanbul 1298 (1882).
- Sümer, Faruk, “Arslan Beygu” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 39, Aralık 1985, s. 1-10.
- _____, “Döğerlere Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953, s. 139-158.
- _____, “Malazgird Savaşına Katılan Türk Beyleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, Ankara 1975, s. 197-207.
- _____, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul 1999.
- _____, “Saltuklular”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 391-433.
- _____, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul 1999.
- Süryani Mihail, *Vakâyinâme*, çev. Hrant Andreasyan, TTK Kütüphanesi (Basılmamış Nüsha)
- Spengler, F. William - Sayles, G. Wayne, *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography*, Wisconsin 1992.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1957.
- Şentürk, Şennur, *Sikkeler Ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çok Kültürlülük*, Eylül 2009.
- Şeşen, Ramazan, “Cezire”, *DİA*, VII, s. 509-511.
- _____, “Eyyubiler”, *DİA*, XII, s. 20-31.

_____, “İmâd al-Din al-Katib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 249-269.

_____, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul 1983.

_____, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûklar(1193-1260)*, İstanbul 2007.

Taştemir, Mehmet, “Mardin”, *DİA*, XXVIII, s. 43-48.

Taylor, J. G. “Travels in Kurdistan, with Notice of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in the Neighbourhood” XXXV, *The Journal Of The Royal Geographical Society*, London 1865, s. 21-58.

Togan, Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981.

Tomar, Cengiz, “İbn İlalmış'ın “Hilyetü's-Seriyyîn min Havâssi'd-Düneysiriyyîn” adlı eserine göre Artuklular döneminde Düneysir'de İlim Hayatı”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-27 Ekim 2007)*, II, s. 1-7.

Tuncer, Orhan Cezmi, *Diyarbakır Camileri*, Ankara 1996

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004.

_____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2008.

_____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005.

_____, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Bellekten*, IX/35, Ankara 1945, s. 305-318.

Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993.

Unat, Yavuz, “El-Cezerî'nin Makine Yapımında Yararlı Bilgiler ve Uygulamalar Adlı Eseri, *Türkler*, VII, s. 569-575.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952 - 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 - 1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000.

Usta, Aydın, “Artuklular”, *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 471-483.

_____, “İmadeddîn Zengi ve Artuklular”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/2, Aralık 2007, s. 120-137.

Ünal, Rahmi Hüseyin, *Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme*, Erzurum 1975.

Uymaz, Emine, *Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.

Yazıcı, Tahsin, “Hulvan”, *DİA*, XVIII, s. 345-346.

Yazır, M. Bedreddin, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, Ankara 1972.

Yeniçeri, Celal, “Bâc”, *DİA*, IV, s. 411-412.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbasiler”, *DİA*, I, s. 30-48

Yıldız, İrfan- Koç, Erkan, “Mardin’in Kızıltepe İlçesindeki Artuklu Dönemi Köprüleri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-27 Ekim 2007)*, II, s. 283-294.

Yinanç, M. Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi)*, İstanbul 1944.

_____, “Diyarbakir”, *İA*, III, s. 605-626.

_____, “Belek”, *İA*, II, s. 468-473.

_____, “Ermeniye”, *İA*, IV, s. 318-326.

Zengin, Burhan, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul 2001.

İnternet Siteleri

<http://kuran.diyamet.gov.tr/>